

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Милан Н. Ранђеловић

КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У НИШУ У ХІХ ВЕКУ
У ВРЕМЕ ОСМАНСКЕ УПРАВЕ:
АРХИВИСТИЧКО-ДОКУМЕНТАЛИСТИЧКИ
ПРИСТУП

Докторска дисертација

Београд, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Milan N. Randelović

CULTURAL OCCASIONS IN XIX CENTURY
OTTOMAN NIŠ: ARCHIVAL AND
DOCUMENTARY APPROACH

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021.

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Милан Н. Ранджéлович

КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ Г. НИША ВО ВРЕМЯ
ОСМАНСКОГО ПРАВЛЕНИЯ В XIX В.:
АРХИВНО-ДОКУМЕНТАЛЬНЫЙ ПОДХОД

Докторская диссертация

Белград, 2021.

Ментор

Проф. др Бојан Ђорђевић, редовни професор
Универзитет у Београду, Филолошки факултет

Чланови комисије за оцену и одбрану докторске дисертације

Проф. др Ема Петровић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филолошки факултет

др Јована Шаљић, научни сарадник,
Историјски институт, Београд

Датум одбране: _____

**Културне прилике у Нишу у XIX веку у време османске управе:
архивистичко-документалистички приступ**

Сажетак

Докторска теза „Културне прилике у Нишу у XIX веку у време османске управе: архивистичко-документалистички приступ” бави се питањем улоге османских управника Ниша у друштвеним, политичким, војним, економским, верским и културним приликама које су биле од великог значаја за локалну историју Ниша у XIX веку.

Иако су османски управници оставили траг претежно у политичкој димензији историје овог града, многи од њих били су кључни фактор и у стварању културно-историјске баштине Ниша из овог периода. Данас је ова баштина препознатљива по свом негативном аспект, Теле-кули, међутим, културна и историјска заоставштина османског Ниша има и својих позитивних тековина, иза којих често као иницијатори и реализатори стоје управо османски управници. Ти позитивни елементи не само да обогаћују целокупан опус културно-историјске баштине Ниша кроз градитељство минулог периода, већ и својим нематеријалним делом померају дубље у прошлост постојање институција које се олако приписују историји Ниша након 1878. године. Ово истраживање захвата и тај аспект рада нишких управника, са циљем да се боље сагледа до које мере Ниш у својој прошлости није био нити национално нити верски хомоген, већ космополитски и обогаћен утицајима разних култура које су допринеле његовој општој цивилизацијској вредности.

Како би тема дисертације била што боље проучена, у истраживању је нарочит акценат стављен на компаративну анализу примарне, архивске грађе из бројних домаћих и страних установа које се сматрају кључним за истраживање не само историје Ниша, већ и Србије у наведеном периоду. То је омогућило постизање дубљег увида и сагледавање ширег значаја низа питања које тема дисертације обухвата.

Кључне речи: Ниш, Србија, Османско царство, Нишки пашалук, паша, вилајет, ејалет, каза, нахија, култура

Научна област: историја, култура (културно-историјска баштина)

Ужа научна област: друштвена историја, политичка историја, економска историја, културна историја

УДК:

Cultural occasions in XIX century Ottoman Niš: Archival and Documentary approach

Abstract

Doctoral dissertation „Cultural occasions in XIX century Ottoman Niš: Archival and Documentary approach” deals with the question of role which Ottoman governors of Niš had in social, political, military, economic, religious and cultural occasions of significant importance for the local history of Niš in XIX century.

Either Ottoman governors have left a mark in the political dimension of the history of this city, many of them were also key factors in the creation of its cultural and historical heritage from this period. Although it is recognizable today through its negative aspect, by Čele-kula, the cultural and historical heritage of Ottoman Niš has its positive traits whose initiators and implementers were often the Ottoman governors. These positive elements not only enrich the entire opus of the cultural and historical heritage of Niš through the architecture of the past, but also, by its non-material part, move deeper into the past institutions which are often easily misinterpreted as from the history of Niš after 1878. This research also involves this aspect of the work of the governors of Niš, in order to manifest to what extent Niš in the past was neither nationally nor religiously homogeneous, but cosmopolitan and enriched by the influences of various cultures that contributed to its general civilization value.

For correct analysis of topic, in this research a special accent was put on comparative analysis of primal archival material held in numerous domestic and foreign institutions of a key importance for researching not only the history of Niš in mentioned period, but Serbia, too. This way wider importance and deeper insight into series of questions, which the topic of dissertation covers, have been achieved.

Keywords: Niš, Serbia, Ottoman Empire, Pashalik of Niš, pasha, vilayet, eyalet, kaza, nahiya, culture

Scientific field: history, culture (cultural and historical heritage)

Scientific subfield: social history, political history, economic history, cultural history

UDC number:

САДРЖАЈ

1. УВОД	
1.1. Тема и хипотезе	1
1.2. Проблем изучавања историје Ниша у османском периоду и питање османских функционера у домаћој и страниј историографији	3
1.3. О архивској и документалистичкој грађи која је коришћена у истраживању	5
1.4. Ниш под османском влашћу од XIV до краја XVIII века	10
1.5. Србија под Османлијама у XIX веку	23
1.6. Османско царство од Свиштовског мира (1791) до Берлинског конгреса (1878)	44
2. АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНИ РАЗВОЈ ОСМАНСКОГ НИША У XIX ВЕКУ	64
2.1. Територијални оквири Нишке казе.....	66
2.2. Територијални оквири Нишке нахије	71
2.3. Ширење надлежности Ниша и касније административне промене	72
3. О КАРАКТЕРУ И УЛОЗИ УПРАВНИКА НИША	87
3.1. Порекло и образовање.....	87
3.2. Служба у провинцији и обавезе.....	89
3.3. Бити паша – искушења и лоше стране.....	96
4. ОСМАНСКИ УПРАВНИЦИ НИША У XIX ВЕКУ (1799–1878)	
4.1. Хафис-паша (1797–1805)	105
4.2. Ибрахим-паша Бушатлија (1805–1806)	113
4.3. Ахмед Хуршид-паша (1806–1809).....	115
4.4. Али-паша Карсли (1809–?, ?–1813)	126
4.5. Мехмед Бахрам-паша (1813–1814)	128
4.6. Дубараџи Марашли Али-паша (1814–1815).....	130
4.7. Џелалудин Сејид Али-паша (1815–1816)	135
4.8. Али-паша Карсли (1817–1821).....	138
4.9. Хусеин-паша Гаванозолу/Каваносзаде (1821–1825).....	140
4.10. Осман-паша (1825–1830).....	149
4.11. Махмуд-паша (1830–1831)	152
4.12. Сејид Мехмед-паша Шехсуварзаде (1831–1833)	156
4.13. Мехмед Салих-паша (1833–1835).....	161
4.14. Физи Осман Хаири-паша (1835–1837)	164
4.15. Самакули Мехмед Хусрев-паша (1838–1839)	171
4.16. Гурџу Мехмед Васиф-паша (1839)	174
4.17. Мирза/Татар Сејид Мехмед-паша (1839–1840).....	176
4.18. Коше Ахмед Зекерија-паша (1840).....	180
4.19. Дилавер Мехмед-паша (1840).....	181
4.20. Мустафа Сабри-паша (1840–1841)	181
4.21. Дели Исмет Мехмед-паша (1841–1842).....	190
4.22. Осман-паша (1842–1844).....	194
4.23. Мухендис Хафис Ахмед-паша (1844–1845).....	200
4.24. Черкез Хафис Мехмед-паша (1845).....	202
4.25. Гурџу Мехмед Васиф-паша (1845–1850).....	204
4.26. Хусеин Ремзи-паша (1850).....	208

4.27. Арнавуд Мехмед Хуршид-паша (1850–1852)	211
4.28. Мехмед Бесим-паша (1852).....	217
4.29. Џунди Исмаил-паша (1852–1855).....	218
4.30. Бурсали Васиф-паша (1855–1857)	220
4.31. Зејналебедин-паша (1857–1860)	222
4.31.1. Садразамско време	227
4.32. Осман-паша Рауфпашазаде (1860–1861)	238
4.33. Хафис Ахмед Шефик Мидхат-паша (1861–1864).....	242
4.34. Хусеин-паша (1864–1865)	251
4.35. Сулејман-паша (1865–1867).....	252
4.36. Абдурахман Нуредин-паша (1867–1872).....	255
4.37. Али Риза-паша (1872–1877)	259
4.38. Хилми-паша (1877).....	264
4.39. Ванли/Курд Мехмед Решид-паша Карамуфтџазаде (1877–1878)	265
5. КУЛТУРА И УРБАНИ ЖИВОТ НИША ТОКОМ ПОСЛЕДЊЕГ ВЕКА ОСМАНСКЕ УПРАВЕ.....	269
6. ЗАКЉУЧАК	302
7. РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ И ТОПОНИМА.....	305
8. СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА И ФОТОГРАФИЈА	312
9. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	313
10. БИОГРАФИЈА АУТОРА	341

УВОД

Тема и хипотезе

Током историје османског Балкана Ниш је, у геополитичком смислу, припадао целини која је почињала њиме, а завршавала се Једреном. Пратећи десну обалу Дунава и ланац балканских планина, овај део османске Европе густо је био прошаран трговачким градовима и великим административно-војним центрима, који су вековима онемогућавали националне аспирације покореног словенског становништва. Београд, велика тврђава и османско седиште, био је од ових предела изолован дугом трасом Цариградског друма. То је створило могућност за развој остварљивих слободарских тенденција код Срба који су живели на потезу између њега и Ниша. Почетком XIX века највише иницијативе у томе показали су народни прваци у Шумадији, делу Србије, тј. Смедеревског санџака, који је гравитирао према Београду.

На граници према овом шумовитом и непроходном пределу, пуном забачених путева, изолованих паланки и хришћана непоузданог држања према османској власти, Ниш је имао улогу предстраже залеђа османске Европе иза које се султанова реч заиста поштовала, а живот муслимана био сигурнији. Услед таквог положаја, овај град је у XIX веку имао специфичан развој као један од центара османске администрације на Балкану. Због честих промена политичких околности у централној Србији, Нишу су одузимане и додаване административне надлежности, а становништво је долазило и одлазило из њега, осликавајући тако етничко шаренило Османског царства.

Пресудну улогу за очување и развој Ниша имали су његови управници. Било са надлежностима кајмакама, мутесарифа или мухафиза, достојанством аге, бега, паше или везира, сви они трудили су се да имају пресудну реч у догађајима у граду и територији над којом је он доминирао. Некима је то полазило за руком – развијали су Ниш, подстицали трговину и образовање, пружали сигурност његовим становницима без обзира на њихову верску припадност. Други су у њему остављали лошије стање него што су затекли и кварили односе између локалних заједница, који након тога деценијама нису могли да заздраве. За сваки од ових случајева пресудан је био човек који је Нишем у том тренутку управљао.

Како би предмет истраживања био боље сагледан, следили смо хипотезе које су јасно дефинисале наш рад. Те хипотезе су: 1) Ниш, као седиште истоименог пашалука, био је административни центар области према којој је у XIX веку под Османлијама гравитирала половина територије централне Србије (Пирот, Прокупље, Лесковац, Врање). До сада још увек није објављено ниједно научно истраживање већег формата са фокусом на улози управника Нишког пашалука у наведеном периоду. 2) Истраживање о османским управницима Ниша у XIX веку представља заправо истраживање функционисања локалне управе у Нишу током периода који до сада није разматран у савременим бављењима овим питањем. 3) Захваљујући свом геополитичком положају, османски Ниш је у XIX веку имао значајну улогу у политичком корелирању савремене српске државе и Порте. Његов

погранични положај према Србији (било устаничкој или Кнежевини) учинио га је погодним за вршење притиска на представнике српске националне и политичке самосталности кроз разне војне, политичке и економске мере. У томе је често била кључна улога нишких управника. 4) Ниш је имао нарочиту улогу у појединим унутрашњим политичким догађајима у Османском царству на прелазу између XVIII и XIX века, тј. у време слабљења централне власти услед крцалијског покрета, одметања појединих румелијских хегемона и самовладе београдских дахија. Као битно политичко и војно седиште, у зависности од тренутка динамичних околности, овај град је био полазиште за рестаурацију централне османске власти у Србији или уточиште за фракције које су, као њени противници, из Београда прогањане. Левитирање управника Ниша у овом периоду између централне власти и опозиције у великој мери рефлектовало се на град Ниш и становништво шире територије централне Србије која је била под његовом административном јурисдикцијом. 5) Други период наглашеног значаја Ниша за историју Османског царства у XIX веку јесте време Танзимата (1839–1878), тј. деценија унутрашњег реформисања османске државе по западноевропским моделима. С тим у вези, посебно су важне године након Хатихумајуна (1856), када је у Нишу дошло до реалног практиковања права једнакости свих његових грађана. Једнакост свих поданика османске државе и стечене слободе немуслиманског живља допринеле су комплексности локалне политичке сцене у Нишу, чији су модератори били његови управници. 6) За историју Османског царства од посебног је значаја управнички мандат у Нишу Ахмеда Мидхат-паше (1822–1884), једног од највећих реформатора у историји османске државе. У току са достигнућима западноевропских друштава, Мидхат-паша је искористио Ниш као огледну средину у коју је имплементирао прогресивне новине у раду локалне управе и јавних установа, по европским узорима, мењајући систем рада већ постојећих институција или оснивајући нове, до тада непознате у Османском царству. У османске институције које су зачете у Нишу спадају: ислахана (фузија сиротишта и занатске школе), транспортно удружење за превоз људи и робе, менафи сандук (фонд за самодопринос пољопривредника) итд. На тај начин у Османском царству током последње четвртине XIX века створен је замајац за реформе које су биле опробане у пројектима оствареним по нишком моделу. 7) У периоду од 1799. до 1878. године град Ниш и територија Нишког пашалука били су поприште петнаестак буна, устанака и завера окренутих против османске власти, било из социјалних, економских или политичких побуда. Улога османских управника Ниша, као највиших представника државе на терену, била је кључна у тим догађајима. 8) Период од 1799. до 1878. године одликује велика грађевинска активност у развоју Ниша, при чему поједина здања настала у том периоду и данас постоје. У неким случајевима многа од њих, адаптирана и развијена, и даље врше своју првобитну функцију – Бали-бегов месцид и библиотека (некада центар духовности и културе, данас „Галерија 77”), ислахана (данас гимназије „Бора Станковић” и „Стеван Сремац”), српска школа на Палилули (данас ОШ „Учитељ Таса”), османска војна болница на Трошарини (данас Војна амбуланта Војске РС), османска касарна под Бубњем (данас пешадијска касарна Војске РС) итд.

Проблем изучавања историје Ниша у османском периоду и питање османских функционера у домаћој и иностраној историографији

У српској историографији до данас није изашла ниједна студија која се бави Нишем искључиво у османском периоду. Поред сумираних историја града, османски период у нешто обимнијој форми обрађен је једино у првој књизи троделне „Историје Ниша” (Ниш, 1983), у којој је текстове потписала група наших угледних познавалаца овог периода (Радмила Тричковић, Душанка Бојанић, Владимир Стојанчевић). Иако је овај наслов корисна смерница за даља истраживања, у њему се могу наћи преклапања и потирање факата у текстовима, не баш јасне и поуздане интерпретације консултованих извора, као и делимично једнострана објашњења појединих историјских догађаја.

Главни разлог за овакве ствари јесте увек актуелни проблем у истраживањима османског периода, а то је техничка немогућност домаћих аутора да у довољној мери користе и располажу неопходном османском грађом. Зато је главна литература за истраживање историје Ниша под Османлијама сведена на путописе и мемоаристику насталу у периоду XV–XIX века, неколико сумираних историја Ниша из прве половине XX века и периодике. Међу периодичним издањима највише радова о југу централне Србије и Нишу у османском периоду има у гласилима музеја и архива Ниша, Пирота, Лесковца и Врања.¹ У Нишу су најтемељнија истраживања до сада објављена у „Нишком зборнику” и „Зборнику” Народног музеја Ниш.

Када је реч о значају поменутог научног корпуса, путописи и мемоари, као примарни извор, незаобилазни су у истраживању овог периода. Студије и монографије које су настале до средине XX века претежно се ослањају на њих, при чему ауторе не одликује нарочит хеуристички таленат за стварање ваљаних синтеза и откривање нових истина. Управо због тога ова дела више делују као афирмативна, а не валидна научна средства неопходна за дубља истраживања. Радови објављени у периодичним гласилима научно-културних установа са југа Србије често упућују на локалне изворе, од којих су многи мање познати историчарима ван овог поднебља.² Међутим, услед претераног ослањања на њих, чест је случај да у тим радовима (нарочито код оних старијег датума) нема квалитетне компаративне анализе и усаглашености са грађом и литературом која је капитална за одређено питање. То онемогућава да се кроз њих одређени проблеми и процеси сагледају у ширем историјском контексту.

Када је у питању фокус на османске управнике, истраживања ове врсте мало је не само код нас, већ и у свету. Ако изузмемо периодике и приређене биографије, опус радова на ову тему и даље претежно чине чланци из енциклопедије „Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi” и биографски лексикони турских аутора (Мехмеда Суреје, Синана Кунералпа, Мехмеда Зеки Пакалина). Пример добре студије о управницима једног места представља наслов Орала Онуре „Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri Edirne yönetimi şekli ve

¹ Поред њих, постоји и скроман број радова објављен у гласилима републичких научних установа.

² Осим доминантног броја радова који се баве историјом догађаја, свега неколико радова чине приређени пописи за Ниш или сумиране историје овог града у одређеном периоду под Османлијама.

Edirne valileri” (Истанбул, 2004). Назим Текташ је своје интересовање свео на велике везире, те је селекцију приређених биографија ових функционера објавио у књизи „Sadrazamlar” (Истанбул, 2002). Мурат Касап се у књизи „Osmanlı Gürcüleri” (Истанбул, 2010) исто бавио високим османским званичницима, али само онима који су били грузинског порекла. Француски историчар Оливије Буке у својој докторској тези, касније објављеној под насловом „Les Pachas du Sultan” (Луван, 2007), темељно се бавио османским пашама, друштвеним обрасцима који су их предодређивали и њиховом улогом у администрацији Османског царства XIX века. Нарочит значај овог дела представља списак најистакнутијих паша у овом периоду, са већим опусом литературе и архивских извора који су кључни за истраживање њихових биографија.

На нашим просторима делом ове категорије може се сматрати „Povijest Bosne”, која је настала пре 130 година из пера босанског историчара Салиха Сидкија Хаџихусеиновића Muvekkita. Дело захвата период од раносредњовековне историје Босне до краја османске власти у њој (1878), при чему је османски период представљен кроз мандате њених управника. Користећи Muvekkita као један од извора, босански историчар Ведад Бишчевић објавио је дело „Bosanski namjesnici Osmanskog doba (1463.–1878.)” (Сарајево, 2006), у коме је војнополитичку историју Босне конципирао кроз јаснију класификацију биографија босанских управника.

Код нас је Радмила Тричковић у истраживањима ове врсте свој допринос дала са два своја рада: „Крушевачки санџакбегови у XVIII веку” (Крушевац, 1972) и „Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године” (Историјски часопис, бр. XVIII, 1971). У првом раду крушевачки санџакбегови представљени су махом кроз призму политичких и прилично локалних догађаја, без нарочитог осврта на биографске податке о њима. Други рад је по концепту прегледнији и, иако таксативан, са више биографских детаља о мухафизима Београда. У њему су приказани административни развој београдског серхата и надлежности које су његови мухафизаци имали. Као основу свог истраживања, поред турске архивске грађе, Тричковић је пред собом имала и обиман биографски лексикон „Sicill-i Osmani” османског хроничара и биографа Мехмеда Суреје (1845–1909). Ово дело настало је у последњој деценији XIX века. Пружа садржајне биографске податке о најзначајнијим османским административцима, државницима и војсковођама који су живели од XV до друге половине XIX века. Како је Сурејин лексикон једно од основних извора код већине поменутих аутора, навешћемо неколико његових недостатака који захтевају опрез истраживача приликом његовог консултовања. Први је проблем утврђивања датума, због неслагања лунарног календара по Хиџри и соларног Руми календара. Овај потоњи у Османском царству уведен је као паралелно важећи са лунарним тек 1840. године. Сличан је са грегоријанским календаром, те датуме наведене по њему можемо поузданије утврдити. Ипак, датуми који падају у зимском периоду (при крају текуће године) по грегоријанском календару могу и да припадну наредној години, што истраживача може да заведе и доведе у забуну. Други проблем везан за Сурејин лексикон је тај што је базиран искључиво на османским документима. Због тога је његово дело једнострано и пуно позитивистичких коментара о пашама, што захтева консултовање локалних извора из места где су одређена

лица служила или других примарних извора којим би се истраживање о одређеној личности допунило.³

О архивској и документалистичкој грађи која је коришћена у истраживању

Најзначајнију групу примарних извора које смо користили чине архивска грађа и документација из неколико домаћих и страних установа од великог значаја за истраживање периода којим се тема бави.

У првом реду, те установе су Архив Србије (Београд) и Државни архив Председништва Владе Републике Турске (Истанбул), а затим следе установе из чијих се фондова грађа користила у мањој мери, попут Историјског архива Ниш (Ниш), Архива Епархије нишке (Ниш), Завода за заштиту споменика културе (Ниш), Народног музеја (Ниш), Strategic Arms Limitation Talks Archives (Истанбул) итд.

Коришћену грађу можемо поделити на: архивску грађу (у смислу сачуване административне документације из периода на који се тема истраживања односи); грађу другачијег формата од оне сврстане у првој групи, попут новинских чланака, наратива и сведочанстава из архивских фондова и завештајних збирки; извештаје, документацију, фото-документацију и фотографије везане за културно-историјско наслеђе Ниша, као и илустрације које се чувају у приватним колекцијама, фондовима страних и домаћих државних или црквених установа, а коришћени су услед недостатка или као допуна грађе из претходне две групе.

Квантитативно, највише грађе је коришћено из Архива Србије и Државног архива Председништва Владе Републике Турске, па ћемо стога њима и посветити највише пажње.

У случају Архива Србије, незаобилазни су били фондови Књажевска канцеларија, Министарстава (тј. Попечитељстава) унутрашњих, односно иностраних дела, као и Збирка Мите Петровића. Грађа која спада у наведене архивске целине пружила је одличан увид у политичку и дипломатску интеракцију између српских и османских представника власти у периоду од 1822. године до последње деценије пред коначно ослобођење Ниша од Османлија (1878). У ту грађу спадају разна званична, полузванична и приватна обраћања османских чиновника у Румелији (нишких управника, у првом реду) кнезовима Србије, властима у Београду или њиховим представницима на српско-османској граници, инструкције и наредбе српских министарстава унутрашњих и спољашњих послова пограничним српским властима, наменским депутатима или представницима у Цариграду, као и повратни извештаји наведених лица према надређеним телима у Београду. Грађа је писана на српском и османско-турском језику (писмом рика), у зависности са које стране је био пошиљалац, те је стога и датована према Јулијанском, тј. Хиџранском календару. Било

³ Консултовање додатних извора осим овог лексикона неопходно је и због тога што Суреја понекад не наводи хронолошки тачан распоред служби одређене личности. Ово је био случај у неколико биографија паша који су управљали Нишем.

да је реч о грађи која је датована према једном или другом календару, у истраживању смо је датовали и по садашњем, грегоријанском рачунању.

Највећи изазов истраживачима који користе грађу из наведених фондова јесте њена једностраност, пошто је систематизирана на начин да се из ње често не слуги одговор примаоца, сем ако у питању није интензивна кореспонденција која је и датумски блиска, те је на тај начин олакшано пратити је. Као посебно комплексна за анализу јесте преписка нишких управника и кнеза Милоша, кроз коју се на пуно места може осетити да је у комуникацији између две стране постојао и незваничан део, онај који се преносио усмено преко поверљивих људи, а за чији су садржај истраживачи остали ускраћени. То се посебно односи на део фонда Књажевске канцеларије чија је званична сигнатура К-XXX (Турци са стране кнезу Милошу). Због тога нарочито рад са грађом из Књажевске канцеларије захтева добру упућеност истраживача у садржај већине регистара овог фонда (зарад прецизније реконструкције одређене преписке и њеног исхода), као и добро познавање научне литературе и досадашњих истраживања о проблематици којом се истраживач бави.

Коришћење грађе из Државног архива Председништва Владе Републике Турске, који се у научној литератури и даље наводи као ВОА (Başbakanlık Osmanlı arşivi), оправдало је очекивања не само када је реч о допуни сазнања до којих се дошло из Архива Србије, већ и у вези са мање познатим или непознатим догађајима који иду у прилог истраживању. Нека од тих новијих сазнања тичу се догађаја од великог значаја за историју српског народа у XIX веку, али и за историју Ниша у истом периоду.⁴ С тим у вези, најзначајнији су фондови који покривају: рад кабинета садразама, тј. бројне канцеларије које његов кабинет чине, а преко којих се оглашавао у вези са битним државним, политичким и финансијским питањима или кореспондирао са разним лицима, покрајинским и високим државним институцијама, министарствима и султаном (Sadaret Meclis-i Vala Evrakı, Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı, Sadaret Divan Kalemî Evrakı, Sadaret Umum Vilayat Evrakı, Sadaret Teşrifat Kalemî Evrakı итд.), затим рад Врховног већа за правна питања (Meclis-i Vâlâ Evrakı), Државног већа (Şura-yı Devlet), министарства спољних послова (Hariciye Nezaretî Mektubi Kalemî), збирке заповести султана и њихових одлука у вези са радом државних тела или државних питања (Hatt-ı Hümayun, Irade Dahiliye, Irade Meclis-i Vala, Irade Mesail-i Mühimme, Irade Meclis-i Mahsus) итд.

Писма којима су писана османска документа коришћена у истраживању зависила су од институција од којих су потекла. Најзаступљенија је рика, као основно писмо османске администрације XIX века; изводи из бележака о одлукама Царског Дивана (mühimme defterleri) писани су диванијем, а коришћено и је неколико докумената писаних таликом (најчешће обраћања нишког кадије централним властима). Према административној и правној класификацији, документе можемо поделити на хатишерифе, бујурулдије, ираде,

⁴ У вези са овим, издвајамо документа која се тичу политичких и војних иницијатива османске стране непосредно након победе на Чегру (1809) и политике која је вођена према кнезу Милошу у годинама након обнародовања Хатишерифа из Гилхане (1839), док су за локалну историју Ниша нарочито битни и занимљиви подаци који се тичу истраге хетериста (1821), буна у Нишком санцаку тридесетих година XIX века, иницијатива локалне управе у периоду између обнародовања Хатишерифа из Гилхане и Хатихумајуна (1856) у вези са подизањем квалитета живота грађана, модернизацијом и развојем инфраструктуре у Нишу, као и документа која се односе на период након оснивања Дунавског вилајета (1864) и секуларних институција у Нишу (школа, библиотеке, дома за незбринуту децу, итд.) до чега је у овом периоду дошло.

емирнаме, аризе, арзухале, махзаре, мазбате, шуке, тезкере, кенаре итд. Датирани су према Хиџри или Руми календару, а посебно је занимљиво то што се хиџранско рачунање среће у пуно докумената насталих и након 1840. године, када је уведен Руми календар.

Грађа из овог архива врло је исцрпна и богата у детаљима о приликама или лицима који се помињу у њој.⁵ Фондови су класификовани у досијеа која чини већи број докумената и листина. Најчешће један досије садржи обраћање појединаца, групе људи, провинцијског управника или других представника локалне власти султану, садразаму, Државном већу или ресорном министарству у вези са неким проблемом. Уколико су султан или садразам могли брзо да дају решење, њихова одлука или мишљење би били послати натраг у провинцију. У супротном, они су преусмеравали ово обраћање ресорном министарству или државном телу које је било компетентно за решавање изложеног проблема. Након што би такво тело или министарство дало своје мишљење, султан или садразам су то потврђивали и онда слали натраг у провинцију. Према томе, овакви досијеи садрже најмање два до три документа потеклих од више инстанци које су се огласиле у вези са једним одређеним проблемом или питањем. Тако организована грађа штеди време истраживача у његовом раду и омогућава лако праћење протока документације кроз државне институције Османског царства, као и њихово реаговање у вези са одређеним проблемом.⁶

Поред оваквих техничких предности, османска грађа има и одређених недостатака. Ти недостаци тичу се османске администрације која је ова документа издала, а делимично и архивских тела која су их накнадно класификовала. Код немалог броја докумената проблем представља то што понекад није наведен пошиљилац или прималац (некада и оба). Због тога није лако открити каква је компетентност пошиљача у представљању садржаја документа и колика се ургентност у реаговању захтева од државних тела у Цариграду. Такође, често нису сачуване оригиналне омотнице документа, па нема ни датума, што је остало на архивистима да накнадно утврде, у чему су понекад грешили. Такав је био случај код неких докумената о српско-османским односима на које смо током истраживања наишли. Код њих садржај није одговарао години, па ни деценији у којој се одиграо догађај о којем говоре.⁷ Чест је проблем и то да су због погрешне транслитерације српских топонима турски архивисти грешили, те се у каталожним описима архивских досијеа понекад поткрадају мешања топонима који су припадали Нишком пашалуку и оних који немају везе са њим, нпр. Прокупље/Скопље (Ükrüb/ Üsküb), Лесковац/Ловеч (Leskofça/Lofça) итд. Као и код грађе из Архива Србије, и овде се од истраживача захтева добро познавање научне литературе о предмету истраживања којим се бави, али не само да

⁵ За стране истраживаче транслитерација немуслиманских имена и топонима је увек присутан проблем у бављењу грађом из турских архива, те се на овај проблем нећемо освртати, сем што га помињемо на овом месту.

⁶ Неизмерну захвалност дугујем колеги проф. Озану Чекмезу (Истанбул), врсном познаваоцу историје Османског царства у XIX веку и истраживачу са великим искуством рада у ВОА, јер ме је са пуно детаља упознао са специфичностима рада османске високе државне администрације у овом периоду и помогао у тумачењу грађе из ВОА коју сам користио.

⁷ Нешто више оваквих докумената може се наћи у накнадно датованој преписци између кнеза Милоша и лесковачког Шехсувар Абди-паше двадесетих година XIX века, као и у грађи везаној за односе Србије и Османског царства у време Припајања шест нахија (1832/1833). Неколико докумената са оваквим недостатком коришћено је и током писања ове дисертације, с тим што је у тексту на њих јасно указано.

би могао да сагледа ток догађаја који прати, већ и да би могао да препозна главне актере и топониме на које се консултована грађа односи.

Како би се постигла боља прегледност текста и синхронизација грађе из оба архива, османска документа из Државног архива Председништва Владе Републике Турске такође смо датовали по грегоријанском рачунању, уз датум по исламском рачунању као што је у оригиналу наведено, без обзира на то да ли је у питању хицранско или Руми рачунање.

Део грађе коју смо сврстали у остале групе архивског материјала такође се налази у поменутом два архива, те ћемо осврт на ове установе учинити и у опису њихових фондова/збирки у којима се та грађа чува.

У посебну, другу групу архивско-документалистичке грађе која је у истраживању коришћена сврстали смо записе, наративе, сведочанства и новинске чланке. Материјал из ове групе није писан језиком администрације, па се из њега може сазнати оно што би се у административним документима могло евентуално наслутити читањем „између редова”. Када је реч о записима, наративима и сведочанствима, током прикупљања грађе акценат је стављен на откривање нових, мање познатих али битних извора насталих на локалу, дакле у Нишу и његовој непосредној околини, пошто је већина оваквих извора већ публикована и обрађена у периодичним гласилима разних научно-културних установа у Нишу и југу Србије. Такав приступ дао је резултате, те смо у библиотеци Народног музеја у Нишу, фонду *Vağia* Историјског архива Ниша и Архиву Епархије нишке нашли материјал који значајно доприноси не само бољем разумевању друштвених прилика у Нишу и локалних политичких чинилаца током периода од пете до осме деценије XIX века, већ и односа који је тадашња Кнежевина Србија имала према њима. За то је нарочито значајан материјал до којег смо дошли у Архиву Епархије нишке, чији фондови још увек нису систематизовани, па Архив званично и није отворен за рад са истраживачима, међутим, у нашем случају учињен је изузетак.⁸

Делови фељтона и чланци новинских редакција које одавно не постоје такође спадају у ову групу, иако су више публицистичко-наративног него научног карактера.⁹ Претежно су узети у обзир они чланци иза којих стоје лица која су директно познавала актере о којима пишу, те им је због тога поклоњено највише поверења. Из ових чланака дошли смо до значајних података о приликама у Нишу у последњој деценији османске управе. То је посебно значајно јер су повереници незваничне Кнежевине Србије у овом периоду нарочито били на удару локалне османске власти због утицаја који је српска држава имала на политичку и културну еманципацију локалног српског живља. Више оваквих чланака сачувано је у личном фонду Милорада Павловића Крпе, који се чува у Архиву Србије.

Трећа група архивско-документалистичке грађе визуелно највише доприноси давању одређене „тродимензионалности” истраживању. Група није нарочито обимна, али је по форматима грађе коју смо у њу сврстали изузетно богата, те у њу спадају разне:

⁸ За наклоност епархијске управе према мојим настојањима највише захвалности дугујем колеги и архивисти Архива Епархије нишке, ђакону Далибору Мидићу.

⁹ Изузетак је чланак турске историчарке Езел К. Шо о Мидхат-паши, који се чува у *Taha Toros arşivi* Истанбулског градског универзитета.

фотографије (реалија, цивилних и верских здања), тлоцрти¹⁰, илустрације и слике. Акцент је нарочито стављен на проналажење грађе која би могла да пружи више информација о делу материјалног културно-историјског наслеђа Ниша о којем се недовољно зна или о коме до сада није било помена у домаћој историографији. То се нарочито односи на позитивно османско наслеђе Ниша из XIX века.

Грађа из фонда Plan, Proje, Krokiler Државног архива Председништва Владе Републике Турске нарочито је погодвала за ту намену, пошто фонд садржи тлоцрте и грађевинску документацију о подухватима иза којих је стајала османска држава. Међу те пројекте спадају изградње руждије и телеграфхане у Нишу, чији су тлоцрти приказани у овом истраживању и тиме је локална историја високог школског образовања и поштанског саобраћаја померена дубље у прошлост овог града. Како би се створила боља представа о томе са колико озбиљности је османска држава приступила инфраструктурном развоју Ниша у пост-Хатихумајунском периоду, приложили смо и тлоцрт војне касарне под Бубњем (Grade Meclis-i Vala), као пример скупог и сложеног здања које је опстало и у периоду након 1878. године као важан градски топоним. За додатни визуелни материјал о инфраструктури Ниша у последњим деценијама под Османлијама користили смо грађу из Историјског одељења Народног музеја у Нишу, као и фототеку и документацију Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

Подједнако значајна грађа из ове групе јесте материјал који се односи на поједине нишке управнике, њихов приватан живот или активности које се везују за њих. Тако, на пример, чак и одређену ексклузивност представљају: портрет градитеља Теле-куле, Хуршид-паше, који се чува у Музеју града Атине (Mpenaki Visual Exhibition), акварел Феликса Каница настао у време боравка садразама Мехмед Емин-паше у Нишу (1860)¹¹ и прва фотографија управника Ниша Мидхат-паше која је настала убрзо након његовог одласка из овог града, из фонда Portraits архива Strategic Arms Limitation Talk у Истанбулу. У овај нарочито занимљив део материјала спада и фотографија путира нађеног приликом грађевинских радова на адаптацији Цркве Светог Николе у Фехтије/Резаија цамију 1863. године. Ова реалија, за коју се дуго мислило да је изгубљена, помиње се у историографији везаној за Ниш још из времена боравка Феликса Каница у овом граду током друге половине XIX века. Тек недавно ју је у депоима Народног музеја Ниш пронашао архивист Епархије нишке Ђакон Далибор Мидић и од тада путир носи инвентарни број ризнице Епархије нишке.

Већина архива, научно-истраживачких установа и установа културе, приватних збирки и колекција из којих смо грађу у овом поглављу описали (или нисмо, јер је у истраживању коришћена у мањој мери, али је ипак коришћена), садржи још материјала који се тиче теме ове дисертације. То се нарочито односи на Државни архив Председништва Владе Републике Турске, Архив Србије и Историјски архив Ниш. Међутим, како је реч о

¹⁰ У неколико случаја фотографије и тлоцрте прати одређена документација, уколико су преузети из установа које се баве њиховим очувањем (као, на пример, заводи за заштиту споменика), те и она спада у материјал који смо користили.

¹¹ Овај Каничев акварел, који је скоро непознат нашој научној и уметничкој јавности, налази се у власништву једног од наших највећих колекционара уметнина и реалија у дијаспори, господина Горана Ћирића (Торонто), рођеног Нишлије, те му овом приликом захваљујем што ми је допустио да га објавим у својој дисертацији.

материјалу који већим делом не доноси нова сазнања, тј. током рада у поменутиим архивима класификовали смо га као такав, он није коришћен. Таква је грађа из фондова Државног архива Председништва Владе Републике Турске у којима се чувају преписи одлука султана, османских високих чиновника и разних савета на које смо се под другим архивским сигнатурама већ позвали; грађа из Архива Србије и Историјског архива Ниш која се тиче школовања Срба у Нишу (требовања уџбеника, обраћања просветним и црквеним телима у Београду итд.).¹² Део грађе из поменутих установа коришћен је и посредно, преко зборника у којима је приређена и радова истраживача који су се бавили темама од интереса за ово истраживање. На тај начин остављено је више простора за стварање јединствене синтезе између примарне грађе коју смо непосредно користили, домаће и стране научне литературе коришћене у истраживању и визуелног материјала који такву синтезу прати.

Са циљем да се наведена проблематика временски боље сагледа, у уводном делу укључена су и три потпоглавља – Ниш под османском влашћу од XIV до краја XVIII века, Србија под Османлијама у XIX веку и Османско царство од Свиштовског мира (1791) до Берлинског конгреса (1878). Тиме је створен бољи увид у историју османског Ниша до почетка периода којим се ово истраживање бави, а кроз осврт на Османско царство и Србију у XIX веку олакшано је праћење историјских процеса који су кључни за разумевање теме.

Ниш под османском влашћу од XIV до краја XVIII века

Тридесет година након што су запосели порушени византијски градић Цимпе (1354), Османлијама се на путу њихове експанзије у Европи нашао Ниш (1386). Међупериод који је раздвајао ова два датума одликовали су многи догађаји од великог значаја за простор централног и источног Балкана – војно посрнуће Бугарске у сукобу са Османлијама, османско потискивање Византије у свим сегментима балканске политике, приклањање бројних српских феудалаца новом политичком фактору, османском султану, али и прегруписавање оних који су и даље желели да од њега буду независни.

За Ниш, који је након Маричке битке и смрти цара Уроша V (1371) припао кнезу Лазару Хребелјановићу¹³, од нарочитог значаја била је политика коју је, као најмоћнији међу српским феудалцима, водио према османској држави, агресивном и све непосреднијем суседу свог домена. Прва два отворена сукоба између Османлија и њега десила су се недалеко од Ниша, на Дубравници (1381) и Плочнику (1386). Битка на Плочнику представљала је нарочито велику кнежеву победу, али је сенку на њу бацило османско освајање Ниша, као директан исход њиховог војног присуства у Поморављу 1386. године.

¹² Образовне прилике код Срба у Нишу нису ужи предмет ове дисертације, те га као нарочит део истраживања нисмо издвојили. Да јесмо, неопходно би било укључити у истраживање (нарочито за период после 1856. године) и грађу из егзархистичких црквених архива у Бугарској и фанариотских архива у Истанбулу и Атини. Тиме би се ризиковало да истраживање скрене фокус са активности локалних османских власти у Нишу на друге, спољашње факторе.

¹³ Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис, бр. XXXI, Београд 1984, 30.

Након првог пада под Османлијама Ниш је остао у њиховом поседу све до смене наредне генерације владара на обе стране. Смрт султана Бајазита I (1402) у османској држави довела је до интереснуема четворице његових синова: Сулејмана, Исе, Мусе и Мехмеда. То је Стефану Лазаревићу, сину и наследнику кнеза Лазара, дало простора да војно и политички профитира на рачун османске државе захваћене грађанским ратом. Захваљујући таквим околностима, 1403–1404. године Ниш се поново нашао унутар српске државе.¹⁴

Сукоби у владарској породици Османа током прве деценије XV века политички су се одразили и на породицу српског деспота. Његов брат Вук испољио је политичку самоувереност која је, уплитањем Османлија, приморала деспота да подели власт са њим и уступи му на управу јужне крајеве своје државе (1409).¹⁵ Сложен однос између браће учинио је јужну Србију неотпорном у сукобу између османских принчева. Такво стање угрожавало је и Ниш, који је, највероватније као и суседна Топлица, био под управом Вука.¹⁶ Ситуација на обе стране постала је мање сложена већ у наредне две године, током којих су животе изгубили Вук (1410) и принц Сулејман (1411), један од најозбиљнијих претендента на османски престо. Немогућност да са Мусом постигне договор о повраћају братовљевих земаља довела је до рата између деспота Стефана и њега. Склопивши савез, деспот и принц Мехмед сломили су султана Мусу на планини Витоши код Софије (1413) и на тај начин обе државе извукли из унутрашњих криза. Османско царство је, после деценије грађанског рата, добило стабилног султана, а Деспотовина је поново била јединствена под Стефаном Лазаревићем и осигурана од османских напада у скорој будућности.¹⁷

Деценија мира која је уследила позитивно је утицала и на Ниш, који је, као један од значајнијих и већих деспотових градова, у то време био развијан по свим стандардима његове ренесансне државе. До таквог закључка долази се индиректно, на основу путописа бургундијског витеза Бертандона де ла Брокијера, који је 1432. године прошао кроз Ниш и документовао своја запажања о њему.¹⁸ Чињеница да је овај град непуних пет година пре тога предат Османлијама споразумно упућује на закључак како је, макар у првим деценијама њихове владавине, у њему била очувана инфраструктура из времена деспотове управе. На основу тога може се рећи да је у прве две деценије XV века Ниш био један од административних и војних центара српске деспотовине. Замак, стратешки положај на Цариградском друму и значај који је, као веза, имао за деспотове поседе на Косову само потврђују ову претпоставку.

Долазак на престо новог султана Мурата II (1421–1444) представљао је почетак нових сукоба на Балкану, при чему је нарочиту иницијативу у томе имала Угарска под

¹⁴ Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 32.

¹⁵ Ј. Калић-Мијушковић, *Турска освајања у XV и XVI веку*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 99.

¹⁶ Исто, 99.

¹⁷ Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994, 76. Тачније, деспоту су припали крајеви јужно и источно од Ниша, па се стога закључује да је у ово време он повратио власт и над њим.

¹⁸ В. de la Broquière, *Le voyage d'outremer de Bertrand de La Broquière, premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne*, publié et annoté par Charles Schefer, Paris MDCCCXCII, 204. Брокијер наводи да је Ниш у време његовог проласка имао и замак („chastel”), што упућује на то да је под Деспотовином феудална и административна власт у овом граду била организована.

краљем Жигмундом (1387–1437). Предосетивши у Мурату II реалну опасност, деспот Стефан се приклонио Жигмундовој антиосманској иницијативи и на тај начин означио себе као потенцијалног султановог непријатеља. Са циљем да предупреди даље јачање антиосманског савеза, Мурат II је кренуо на Деспотовину и упао преко Поморавља до Крушевца (1425). У том походу Османлија нишки крај тешко је страдао. Пад Крушевца и снажан продор Османлија у деспотове земље претио је да доведе до интервенције угарског краља, те је почетком 1427. године Мурат II преусмерио своје операције према јужним крајевима Деспотовине, са циљем да освоји Ново Брдо, највећи рударски и привредни центар Деспотовине. Смрт деспота Стефана (јул, 1427) током овог сукоба додатно је ослабила српску страну, те је преко лета исте године османска војска упала у Поморавље, опседајући и освајајући тамошње градове. Оваква ситуација приморала је деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456), Стефановог наследника, да склопи споразум са Муратом II. Том приликом морао је и да се одрекне Крушевца и Ниша (1428).¹⁹ Тиме је Ниш поново дошао у посед Османлија, који су овог пута трајно учврстили своју управу над њим. Све до коначног пада Деспотовине (1459) Ниш је два пута био угрожен ратовањем Срба, Угра и Османлија (1443, 1454). Међутим, након 1428. године власт Османлија над њим биће вековима неоспорна.

Брзо након што су Османлије успоставили власт над Нишем, овај град постао је седиште нахије у саставу Крушевачког (Алаџахисарског) санџака (1428). Након 1481. године Нишка нахија ушла је у састав Смедеревског санџака, који је од 1541. године, након османског освајања Будима, био део веће административно-територијалне инстанце, беглербеглука (ејалета), са седиштем у Будиму.²⁰ Под будимским беглербеговима Ниш је остао све до Великог бечког рата (1683–1699), након чега је административна подела Румелије довела до нових измена.

Привреда Ниша у прва два века под Османлијама није била нарочито развијена. Тачније, била је самодовољна и условљена потребама локалне заједнице. Богати муслимани живели су као земљопоседници и издавачи стамбеног или привредног простора, док се обичан муслимански пук бавио трговином и занатом. Занатлије, којих је од трговаца било убедљиво више, претежно су се бавили делатностима које су подмиривале свакодневне животне потребе. С тим у вези, пописи из XV и XVI века документују шарену, али скромну занатску заједницу Ниша (терзије, папуције, ашчије, буреџије, халвације, касапи, калајџије, воскари, ранари, хамамџије, бербери, казанџије итд.).²¹ Из читаве палете нишких занатлија нарочито се издвајају хлебари, кожари и папуције, од којих су ови последњи током XVI века имали највећи еснаф. Протицање реке Нишаве кроз град погодновало је за подизање табакана недалеко од чаршије, те се обрада коже и израда производа од ње брзо нашла у врху најпрофитабилнијих грана локалне привреде. Ово је било нарочито битно јер су, осим цивила, разни кожари и сарачи подмиривали спахије у Нишу и околини. Када су у питању занати везани за војску, у Нишу је људи који су се бавили њима било мало. Осим налбаната и сабљара, осталих занатлија који су се бавили војним потребама (копљари,

¹⁹ М. Спремић, *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005, 113.

²⁰ Д. Бојанић, *Ниш као војноуправни и судски центар*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 107.

²¹ Д. Бојанић, *Привредни живот*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 157–164.

стрелари...) скоро и да није било, што је условила удаљеност Ниша од активних ратних попришта у XVI веку.²²

Број занатлија међу хришћанима, који су од десетак (1498) спали на једног (1528), указује на то да су у међувремену били скрајнути на маргину мануфактурне привреде Ниша. Већина хришћана у овом периоду махом се бавила обрадом земље у разним варијантама, као земљорадници, баштовани, виноградари.²³ Према попису из 1564. године сваки девети од педесет четири нишких хришћана бавио се занатом, али, како је њихова заједница у овом периоду драстично опала, допринос који су давали локалној привреди није био нарочито значајан.²⁴

Према најстаријем сачуваном попису за Ниш (1498) број становника Нишке нахије износио је око 33 000 становника, од којих су око 915 били хришћани насељени у Нишу.²⁵ До средине наредног века целокупан број становника Нишке нахије пао је за четвртину, док је однос између хришћана и муслимана био 35% : 65% у корист потоњих. Ратови, епидемије болести, глад и стална исељавања током XVI века утицали су на још већи пад броја хришћанских глава, што је допринело томе да у Нишу муслимански елемент постане још више доминантан.

Осим демографских кретања, промене у инфраструктури и грађевински подухвати допринели су томе да Ниш у овом периоду поприми идентитет оријенталне средине. Првобитне три махале (Џамија Мурата I, Врхмост и махала Хаџи Балабана), колико их је према попису из 1498. године било, наставили су да насељавају новопридошли муслимани и домаћи конвертити, што је довело до уситњавања већ постојећих и формирања нових градских четврти. До краја XVI века број махала у Нишу нарастао је на десет, при чему је већина њих формирана око здања типичних за већину османских насеља.²⁶ То су биле разне установе, претежно верске, попут текија, џамија и месцида.²⁷ Поред њих, изграђени су и бројни ханови, хамами, амбари, мензилхана и имарет, а од 1553. године у Нишу је постојао и каравансарај.²⁸ Са оваквом матрицом развоја чаршија је већ била формирана. Сачувани попис из времена Мурата III (1574–1595) указује на то да је скраја XVI века Ниш у потпуности попримио изглед заједнице типичне за Румелију. Хришћани су сведени на малу

²² Д. Бојанић, *Градске четврти и знамените грађевине*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 115. Д. Бојанић, *Привредни живот*, 159. Да је Ниш у овом периоду изгубио пуно на војном значају, указује и то што је ван употребе и без посаде била његова тврђава. Ипак, због свог положаја на Цариградском друму, град је остао битан војни мензил у коме се одмарала и окупљала османска војска током похода на Угарску.

²³ Д. Бојанић, *Привредни живот*, 156.

²⁴ Д. Бојанић, *Привредни живот*, 157; Е. Миљковић, *Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*, Пешчаник, бр. 1, Ниш 2003, 201. До опадања хришћанског џемата у Нишу долази тек након друге деценије XVI века, пошто се, упоређивањем пописа из 1498. и 1516. године види да у том периоду није било значајнијег демографског осциловања.

²⁵ Д. Бојанић, *Ниш као војноуправни и судски центар*, 108.

²⁶ Д. Бојанић, *Градске четврти и знамените грађевине*, 130.

²⁷ Б. Андрејевић, *Етапе развоја чаршије као занатлијско-трговачког центра Ниша*, Нишки зборник, бр. 1, Ниш 1975, 11.

²⁸ М. Влајинац, *Из путописа Ханса Дернивама 1553–55. год.*, Браство, књ XXI, Београд 1927, 12.

заједницу (свега тридесетак кућа, са једном црквом и без права на јавно богослужење)²⁹, а Јевреји, као нарочита карактеристика османске привреде, почели су да долазе у Ниш већ у деветој деценији XVI века.³⁰

Сачувани записи бројних учених путника који су током XVII века прошли кроз град омогућили су да сазнамо доста о његовом изгледу и локалним приликама. Све до почетка Великог бечког рата (1683–1699) за историју Ниша нарочито су значајни текстови аутора попут: Анонима/Луја Д'Аје (1621), Винсента де Стохова (1630), Георга Кристофа фон Наичица (1631, 1634), Хенрија Бланта (1634), Анрија Пулеа (1658), Мишела Киклеа (1658), Конрада Јакова Хилдебранта (1658), Евлије Челебије (1660), Џона Берберија (1665, 1666), Ђованија Бенаље (1682) итд. Код већине њих приметно је да су најснажнији утисак остављали камени мост на Нишави, као доминантан градски топоним, богата и плодна околина, али и прошлост града, на основу које многи од њих закључују да је реч о месту које је некада било од значаја. Међу овим путописцима нарочито се издваја Евлија Челебија који је у свом путопису скоро таксативно забележио податке о свему значајнијем што је у Нишу затекао. Захваљујући томе, зна се да је Ниш шездесетих година XVII века имао 2 060 кућа, три џамије (султана Мурата I, Мусли-ефендије, Хусеин-ћехаје), више месцида, двадесет два мектеба, три текије, бројне чесме, бар пет турбета и 200 дућана.³¹ Осим што пише о његовој инфраструктури, Челебија помиње Ниш као кадилук и нахију са бројним напредним селима, место где су седели високи чиновници и прваци попут јаничарског сердара, заповедника спахија, ајана, великаша и диздара тврђаве, која је у тренутку његовог проласка била без посаде.³²

Све наведено упућује на закључак да се у прва два и по века османске управе Ниш развијао тако да је систем нових господара негативно утицао на број хришћана у овом граду. Посматрајући га уопштено, као живу заједницу, град се развијао сигурно, али постепено, са свим погодностима које му је положај на Цариградском друму омогућавао (нарочито у економском смислу). Велики бечки рат драстично је утицао на све ово, те ће за османску државу након њега Ниш добити другачији, знатно већи значај.

Током најдужег конфликта Аустријанаца и Османлија у историји, Великог бечког рата, Ниш је претрпео велико осипање становништва и четири пута био позорница крвавих

²⁹ Д. Бојанић, *Градске четврти и знамените грађевине*, 130; Д. Бојанић, *Верски и етнички састав становништва*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 140. Ова богомоља нишких хришћана једина је која је преживела долазак Османлија на ове просторе.

³⁰ Д. Бојанић, *Верски и етнички састав становништва*, 152, 153. Пре Јевреја, нарочито значајан елемент локалне привреде у Нишу били су трговци из Дубровника, који су овде имали своју колонију и разрађене послове. Дубровчани су у овим крајевима пословали и пре доласка Османлија, те су након тога наставили овде да тргују без обзира на новонастало стање све до XVII века, када трагови о римокатоличком живљу у Нишу у потпуности нестају.

³¹ Е. Ћелеби, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Nazim Šabanović, Sarajevo 1967, 63–64; Д. Бојанић, *Градске четврти и знамените грађевине*, 125, 133. Овај податак упућује на заједницу од 10 000 до 16 000 становника, са чаршијом која је спадала у трећу категорију османских тржница на Балкану. У исту категорију чаршија (100 до 400 дућана) као што је била нишка, спадале су лесковачка, пљеваљска, пиротска, пријепољска, крушевачка и смедеревска чаршија. Ужице је у исто време имало знатно више дућана (око 1 140), док су Београд, Софија, Скопље и Сарајево, са чаршијама од преко 2 000 дућана, били водећи османски економски центри на Балкану.

³² Е. Ћелеби, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, 62.

сукоба. Прва два десила су се и пре него што је аустријска војска дошла до њега. Након што је код Харшања (12. август 1687) претрпела велики пораз, османска војска спустила се у Румелију, одакле су њене вође затражиле смену актуелног султана Мехмеда IV (1642–1693).³³ Како би их уверио да ће на престолу до смени доћи, велики везир је у Ниш послао великог дефтердара Сејида Мехмед-пашу да побуњенике у то увери и наговори да се врате на зимовник у Београд. Исувише велико неповерење на обе стране довело је до погибије Сејида Мехмед-паше у Нишу (5. октобар 1687), те је побуњена војска наставила свој поход према Цариграду.³⁴

Наредни проблем за Ниш био је Јеген Осман-паша, вођа побуњеника у Румелији и Анадолији. Наметнувши ултиматум Порти и султану, Јеген Осман-паша успео је да добије положај заповедника османске војске на угарском фронту са седиштем у Београду. Међутим, од касног лета 1688. године, у наредних годину дана, он је избегавао сукобе са аустријском војском, бавећи се махом пљачком и паљењем румелијских насеља, пресретањем и покољима хришћанских збегова. Током крстарења његове ордије по Србији Ниш му је на краће време послужио као коначиште (јесен, 1688). Одавде је вршио пљачкашке походе на релацији Раваница–Ниш–Софија. Његова ликвидација (март, 1689) омогућила је султановој војсци безбеднији пролаз Цариградским друмом, а Ниш да користи као окупљалиште за поход на Београд, који су Аустријанци раније освојили (6. септембар 1688).³⁵ Замајац ове османске контраофанзиве пресекао је још један пораз који су Османлије претрпели код Грабова (30. август 1689). Након тога остало им је једино да прикупе расуту војску и утврде се у Нишу, месту које још увек није било захваћено ратним сукобима.

Убрзо након тога 17 000 војника генерала Баденског дошло је пред Ниш, где је стајао сераскер Арап Реџеп-паша са војском која је бројала до 70 000 војника. Битка за Ниш десила се 24. септембра и била је за Османлије изузетно скуп пораз. Кључни маневар аустријских трупа било је опкољавање османске војске код брда Виник, одакле је њено десно крило било потиснуто према граду и тако остало без оперативног простора. Након што су овако опкољени, Османлијама је једино остало бекство преко Нишаве која им се нашла у залеђу. Том приликом удавило се 1 000 војника, док је до краја дана број жртава на њиховој страни нарастао на 10 000.³⁶ Према барнабити Бизозерију, који је до детаља описао битку, осим што су претрпели велике губитке у људству, Османлије су оставили и велики ратни плен на бојишту – сераскеров шатор, 3 000 коња, пуно теглећих мула и камила, барјака, двадесет два пољска топа, пет батерија са муницијом, пуно хране итд.³⁷

Веће погодности које је пружао Ниш као логистичка база за даља освајања у Румелији Аустријанци нису успели да искористе. Већ након пораза код Качаника (1. јануар 1690) било им је јасно да је следила озбиљна контраофанзива Османлија. Зато је већ 9. јануара 1690. године у Ниш био послат командант за Србију Фридрих Ветерани са циљем да припреми град за отпор. Иако у готово немогућој ситуацији, овај способни војник успео

³³ Р. Тричкових, *Битка за Ниш*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 196.

³⁴ Исто, 196.

³⁵ Р. Веселиновић, *Бечки рат 1683; прво аустријско освојење града 1688. године*, Историја Београда, књ. I, гл. уредник Васа Чубриловић, Београд 1974, 478.

³⁶ S. Bizozeri, *La Sagra Lega contro la Potenza Ottomana*, Milano MDCXC, 394.

³⁷ Исто, 394–395.

је да консолидује аустријске снаге које су се повлачиле пред Османлијама, импровизује одбрану Ниша и устроји секундарну одбрану овог града.³⁸ Нажалост, одлуком Дворског ратног савета, био је повучен из Ниша (14. август).³⁹ Непуних недељу дана након тога пред градом се нашла огромна војска великог везира Мустафа-паше Ћуприлића, насупрот које је стајао гарнизон од свега 3 000 аустријских бранитеља под командом генерала Гвида Штаремберга. Од 18. августа до 9. септембра Штаремберг је, што дипломатски што војно, успевао да извршава свој задатак – што дуже задржавање Османлија на овом месту. Нарочита предност за освајаче били су Французи који су са тобџијама током двадесет пет дана опсаде опслуживали осамдесет топова и четрнаест мерзера.⁴⁰ На крају, када је остао без хране, а зидине утврде биле пробијене, Штаремберг се предао (9. септембар), а већ сутрадан примопредаја је била извршена.⁴¹ Договор између Ћуприлића и Штаремберга гарантовао је безбедан пролаз за браниоце до аустријске територије. Испрва, то се поред аустријске војске и српске милиције односило и на српске свештенике, сељаке и трговце у граду, заједно са њиховим породицама и иметком.⁴² Међутим, тумачећи статус једног броја бранитеља, да су заправо пребегли османски поданици, велики везир је 399 рајинских (српских) хајдука задржао и на лицу места погубио.⁴³ С обзиром на то да је на почетку Великог бечког рата (тј. према попису из 1684. године) Ниш имао свега петнаест харачких кућа, претпоставка је да су већина погубљених лица били српски колонисти који су се населили у Нишу за време кратке аустријске управе.⁴⁴

Након 1690. године Ниш више није био поприште сукоба у Великом бечком рату. Служио је као база за окупљање османске војске која се кретала ка северном ратишту, складиште хране и седиште из којег су обезбеђивани околни путеви због све присутније хајдучије.

Након Карловачког мира (1699), којим је Велики бечки рат окончан, наступиле су промене у уређењу Румелије. Пошто је Будимски беглербеглук укинут губитком османских територија у Угарској, формиран је Београдски пашалук, који је обједињавао администрацију над северним османским територијама. У складу са тим, управа над Нишком нахијом прешла је на Београд.⁴⁵ Како је Ниш, као и читава Србија, тешко страдао током рата, држава се одрекла намета који су важили пре њега, са циљем да ревитализује становништво Нишке нахије. Колико је оно током рата страдало, види се на основу пописа из 1710. године, по коме је у читавом Нишком кадилуку било свега три свештеника и 644

³⁸ F. Veterani, *Des Grafen Veterani, kaiserlichen Feldmarschalls Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683 bis 1694. Mit vielen Anmerkungen, Berichtigungen und Erläuterungen durch Beyspiele aus der Geschichte der neuern Turkenkriege*, Dresden 1788, 69, 74–77.

³⁹ Р. Тричковић, *Аустријанци у Нишу*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 200.

⁴⁰ И. Божић, *Француски дневник о походу Мустафе II 1696. године*, Мешовита грађа, књ. 9, Београд 1956, 183.

⁴¹ Р. Тричковић, *Аустријанци у Нишу 1689–1690*, 201.

⁴² R. Veselinović, *Vojvodina, Srbija i Makedonija pod turskom vlašću u drugoj polovini XVII veka*, Novi Sad 1960, 129.

⁴³ Р. Тричковић, *Османска прича о одмазди у Нишу 1690. године*, Историјски часопис, књ. XLV–XLVI, Београд 2000, 309.

⁴⁴ Р. Тричковић, *Аустријанци у Нишу 1689–1690*, 201.

⁴⁵ Р. Тричковић, *Од карловачког до пожаревачког мира (1699–1718)*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 208.

Срба.⁴⁶ Од тог броја, 120 њих живело је у Нишу, што је знатно више него према попису из 1684. године.

Пореске олакшице и престанак рата утицали су на благи пораст становништва. До тога није дошло само враћањем људи на своја стара огњишта, већ и приливом раје из санцака где се живело теже него у овом месту. Иако је била привилегована, и нишка раја морала је да подмирује кључне обавезе према држави и војсци (бесплатан превоз разних потрештина) због слабих логистичких могућности необновљене земље.

Оно што је била највећа новина у Нишу након Великог бечког рата јесте промена његовог статуса као насеља. На то је највише утицала улога фортификације која је њиме доминирала. Све до 1689. године овај град био је отворена варош, касаба. Јула 1689. године, када је Арап Реџеп-паша одлазио у Крушевац, уређен је био као паланка, земљана фортификација са палисадом и јарком.⁴⁷ Као утврђење овог формата, Ниш није могао да представља већу сметњу аустријској војсци у продору на југ, међутим, имао је солидне могућности за одбрану од хајдука и контролу путева који су преко њега водили. У јулу 1695. године, за време боравка у Нишу, султан Мустафа II (1695–1703) наредио је поправку свих оштећених места, између осталог и градских бедема.⁴⁸ Већ наредне године паланка је била ојачана и уређена. Лака проходност непријатељских трупа на траси Београд–Ниш натерала је Порту да поново размотри јачање Ниша, те је 1702. године издата још једна наредба за то. Град је био појачан и људством, те је у њему било смештено војске из различитих родова (тобције, јаничари, спахије-јерлије итд.). Број ових посадника према попису из 1710. године износио је 166 лица, што је према истом документу одговарало скоро половини муслиманског становништва у граду, које је укупно бројало 334 лица.⁴⁹

Незадовољство због Карловачког мира и лоша срећа у рату са Млечима увукли су Османлије поново у сукоб са Аустријом (1716–1718). Пораз који су претрпели код Петроварадина (5. август 1716) сломио им је наду да ће још једном успети да дођу до Беча. Лоше стање на фронту пратили су све масовнија хајдучија у Србији и колоне мухацира који су бежали ка дубљем залеђу Румелије. Пожаревачким миром (21. јул 1718) Porta је морала да се одрекне северне Србије са Београдом, свега двадесет година након што је уређен да буде седиште до повратка Будима.

Нова граница са Аустријом, која се од Сврљишке Бање протезала до Сталаћа, приближила је Ниш другој држави више него икада раније, па је заједно са Видином постао центар серхата окренутог према аустријској територији у Србији. Како је било потребно да се западна Румелија због тога под хитно уреди, у Ниш су пресељени спахије и заими из Смедеревског и Сремског санцака, а војска која је некад служила у тим крајевима пребачена је на службу у овај град. Све то утицало је да војни елемент у овом граду постане видљивији него раније. Локални ауторитети, бројна војска, новопридошли земљопоседници и моћници

⁴⁶ Р. Тричковић, *Од карловачког до пожаревачког мира (1699–1718)*, 210.

⁴⁷ Р. Тричковић, *Битка за Ниш*, 198.

⁴⁸ Р. Тричковић, *Обнова турске власти*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 205.

⁴⁹ Р. Тричковић, *Од карловачког до пожаревачког мира (1699–1718)*, 208, 210.

убрзо су довели до пораста тензије у граду.⁵⁰ Једни су желели да задрже контролу над Нишем, а други да осигурају своје место у њему. Када је избила буна нишких јаничара због заосталих плата (фебруар, 1719), румели валији Абдулах-паши Мухсинзадеу, који ју је умирио, било је јасно да град неће функционисати без непосредне контроле високог државног ауторитета. Зато су од његовог времена па до 1737. године румели валије столовали у Нишу, што је град учинило седиштем читавог европског дела Османске царевине.⁵¹

Превелики број војника, слаба одбрамбена моћ града и близина границе са Аустријом приморали су Порту да озбиљно утврди Ниш. По овом питању радило се још у време Великог бечког рата, међутим, тек 1702. године наменски је био послат лагумџија Мехмед-ага да са својим братом изради план Нишке тврђаве. Првобитна замисао била је да ову фортификацију чине четири велике табије и једна мања, око којих је требало да буде подигнут бедем са спољашњим ровом. Осим ових радова, планирано је и да се постојећа варош на левој обали Нишаве опколи палисадом. Читав подухват требало је да изнесе око 43 372 240 акчи, што је вероватно и највише утицало да се са радовима не жури.⁵² Ипак, за време рата са Аустријом (1716–1718) искоришћено је присуство бројне ордије у Нишу, те су од јула 1717. године до фебруара 1719. године радови на тврђави завршени.

Због јаничарске буне из 1719. године (тј. потенцијалне опасности коју су за локалне носиоце власти представљали), на Порти је решено да се Нишка тврђава из основе презида и изгради као знатно веће и комплексније утврђење. Њен претходни градитељ Мехмед-ага, сада као царски мимарбаша, послат је у Ниш да организује послове и направи нацрт (1719). Тврђава коју је до 1723. године завршио имала је седам табија и три капије (Стамбол, Видинску и Београдску). Бедеми су јој били дуги 2 100 метара, а унутрашња површина захватала је простор од преко двадесет два хектара.⁵³ Са овим размерама била је то највећа османска фортификација на потезу од Београда до Цариграда. Њена изградња државу је коштала 390 000 куруша.⁵⁴ Како радови на оволиком комплексу нису могли да буду потпуно предвиђени, све до 1737. године вршене су мање интервенције, доградње и чишћења од шута који је остао на градилишту. У исто време завршена је и јака палисада око вароши на левој обали Нишаве, што је ојачало дефанзивни потенцијал Ниша.

Осим тврђаве, Ниш је добио и институције које су одговарале његовом новом административном положају. Поред румели валије и чиновничког апарата који га је пратио, град је добио дефтердара и фискалну канцеларију са контролом над државним приходима у преосталим османским поседима у Србији. Њена надлежност биле су мукате које је раније држала београдска канцеларија и приходи од разних монопола са територије коју је покривао трговачки пут Сарајево–Видин.⁵⁵ То је утицало да све већи број балканских

⁵⁰ Р. Тричковић, *Ниш – средиште Румелије*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 214. Поред 2 221 јерлије, Ниш је имао скоро 6 000 јаничара, кумбаракџија, чебеџија, тобџија и тобџијске послуге. Од свих њих убедљиво је највише било јаничара, чији је контингент у Нишу бројао 5 200 војника.

⁵¹ Исто, 214.

⁵² Р. Тричковић, *Грађење Хисара*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 244.

⁵³ Б. Андрејевић, *Споменици Ниша: заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, Ниш 1996, 62.

⁵⁴ Р. Тричковић, *Изградња Тврђаве*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 247.

⁵⁵ Р. Тричковић, *Ниш – средиште Румелије*, 217.

трговаца застаје у Нишу и послује овде. Показатељи економског развоја града у то време били су и усложњавање нишких еснафа, бројни привредни објекти разних вакуфа и све веће присуство јеврејских трговаца. Највероватније да је управо на њихову иницијативу Хусеин-ага, векилхарџ мухафиза Топал Осман-паше, формирао изолован и ограђен простор у којем је подигао наменску зграду (yahudhane) у којој су се Јевреји сместили.⁵⁶ Осим наведених акумулатора добити, на нишкој чаршији је, поред већ постојећих, било и деведесет осам дућана нишког мухафиза Топал Осман-паше којима су се издржавали његови вакуфи.⁵⁷ То је у XVIII веку било највеће улагање у привреду града, нарочито значајно јер је Велики бечки рат Ниш коштао потпуно уништене вароши, стамбених насеља на источном крају и скоро свих муслиманских богомоља.

Овакав развој тржнице условио је и промене у инфраструктури града. Након изградње тврђаве, варош је била пребачена на њену леву обалу, временом формирајући Покривену чаршију око које су били Ат-пазар, Бит-пазар и Спахијски пазар (сточна пијаца). Око и између ових тржница размештено је било десет махала са бројним хановима, ашченицама, занатским радњама, магарама и амбарима које је окруживала варошка палисада. Све ово утицало је на то да у периоду 1718–1731. године чисти приходи града од трговине скоче са 15 000 на скоро 26 000 куруша.⁵⁸

Ови приходи нису долазили само од транзитне трговине и робе која је у граду продавана или из њега извожена. Локално становништво било је значајна циљна група на чију је масовност утицала популациона политика Порте. Осим пореских олакшица за досељенике, домаћа раја била је растерећена појединих давања као што су она према локалној високој администрацији (имдади сеферије и имдади хазарије за румели валију). Осим тога, издати су и фермани о заштити раје од неправедних чифлучких потраживања (1717, 1719).⁵⁹ Захваљујући томе, све више људи насељавало је Ниш, те је нишка канцеларија од 10 000 харачких обвезника, у првим годинама рада, до 1730. године убирала порезе од 17 500 обвезника.⁶⁰ Ово повећање пореских обвезника махом су чиниле придошлице из суседних санџака, где раја није уживала оваква растерећења.

Вишак беспослене радне снаге носио је ризик да се у овом пашалуку створе чифлуци. Међутим, строгом контролом држава је то још неко време успешно спречавала. Што се тиче становништва из Србије под аустријском управом, Порта је само делимично успела да га привуче.

Предвиђајући успех Русије у рату са Османлијама (1735–1739) и рачунајући на добар стратешки положај у Србији, Аустрија је кренула у рат са Османлијама (јул, 1737). Из три правца њена војска кренула је у Румелију, при чему је нарочито привлачан плен био Ниш, ослабљен одласком војске у рат са Русима. Већ 28. јула фелдмаршал Филипи приморао је

⁵⁶ Р. Тричковић, *Варош*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 257; О. Зиројевић, *Питање гета у јужнословенским османским градовима*, Историјски часопис, књ. XXXIX, Београд 1994, 84. Оваква здања најчешће су била изолована зидом од остатка заједнице, на иницијативу самих Јевреја.

⁵⁷ Р. Тричковић, *Варош*, 257.

⁵⁸ Р. Тричковић, *Ниш – средиште Румелије*, 217.

⁵⁹ Исто, 218.

⁶⁰ Исто, 218.

крушевачког кајмакама Мехмед-пашу да му преда Ниш.⁶¹ У наредна три дана из Ниша је отишло 2 000 мухацира и 20 000 домаћих муслимана, већином посадници Нишке тврђаве са породицама. Неуспели поход на Видин и тежак пораз код Бањалуке (4. август 1737) спречили су дубљи продор Аустријанаца у Румелију. Већ средином октобра исте године ордија сераскера Ахмед-паше Ћуприлића била је пред Нишем, опколивши генерала Доксата и 2 500 нишких бранитеља. Предаја града извршена је 18. октобра, са скоро истим исходом по Србе као и она из 1690. године.⁶²

Освајање Ниша представљало је велики војни и морални тријумф за Османлије. У којој мери се одразио на османску јавност, говори и једна песма Кабасакал Мехмеда посвећена сераскеру Ћуприлићу. У овој песми, насталој након 1737. године, међу највећим Ћуприлићевим достигнућима убројано је и његово освајање овог града.⁶³

Након Ниша, уследила је османска победа код Гроцке (12/23. јул 1739), а затим и заузеће Београда (7/18. септембар 1739).⁶⁴ Немогућност да овај град задржи приморала је Беч да крене у преговоре са Портом. Према мировном споразуму који је у Београду склопљен (18. септембар 1739) османска власт у Србији поново је била успостављена.

Године након Београдског мира представљају период постепеног, али све очигледнијег раздвајања северне и јужне Србије у економском смислу. То ће у њима временом створити и другачије политичке околности, што ће се у наредном веку одразити на историју српског народа на оба простора.

Поновно устројство Београдског пашалука анулирало је правне статусе које су до 1718. године имали поседи у овој провинцији. Уместо мирнодопске помоћи (имдади хазарије) уведено је давање за издржавање администрације Београдског пашалука. Ово давање је у народу било познато под једноставним именом као „порез” и убирано је произвољно, према могућностима раје. У Нишкој нахији (као и у читавом Крушевачком санцаку) овог пореза није било, тј. није био спроведен, иако је био планиран.⁶⁵ Заими и спахије насељени у Београдском пашалуку имали су дужност да се преселе у Београд и служе у њему.⁶⁶ То је већину њих натерало да продају своја имања и пређу у Београд, што је подстакло стварање чифлука. И нишке спахије били су обавезни на службу у Београду, али не и да се настане у њему, те су могли да се враћају кући и старају о свом иметку.

Обновом Београдског пашалука Ниш је изгубио ранији административни значај. Њиме више нису управљали румели валије, већ мутеселими београдских везира у сарадњи са нишким кадијом. Велики контингент војске који је до тада био смештен у њему временом се осипао или исељавао у Београд. Ипак, Ниш је остао у рукама јаничара.

⁶¹ Р. Тричковић, *Предаја Ниша 1737*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 220.

⁶² Исто, 222. Уочи предаје града сераскер је погубио 690 Нишлија (16. октобар). Са осталим жртвама и исељеницима, овај покољ је након рата умањио број харачких обвезника у Нишу за 2 000 глава.

⁶³ М. S. Arısoy, *Türk Halk Şiiri Antolojisi*, Ankara 1995, 209–210.

⁶⁴ В. Ђоровић, *Историја Срба*, Ниш 2004, 485.

⁶⁵ Р. Тричковић, *Од београдског до свиштовског мира (1739–1791)*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 224.

⁶⁶ Исто, 224.

Читава друга половина XVIII века у Нишу протекла је у сукобима између разних фракција које су на локалу рефлектовале однос између својих патрона у Београду. Разне ајанске и јаничарске групе, јерлије, лихвари, полуодметнути војни заповедници, Арнаути и корумпирани чиновници непрестано су се сукобљавали у суровом процесу чифлучења земље и наметања своје власти раји. Најчешћи сукоби били су везани за оспоравање тапија на одређени посед, заплене имовине и окупације имања, проневере и крађе пореза међу чиновницима итд. Нарочито насилни били су обрачуни јерлија, Арнаута и јаничара. До сукоба између њих често је долазило јавно, по сокацима, са пуно учесника и много крви. Понекад би једна од страна добила појачање у виду патрона у пратњи његове ордије, најчешће након што би га из Београда протерао везир или његови непријатељи. Арнаути су у Нишу постали присутни након што су неки од њихових фисова (претежно Мирдите, Клименти и Малисори) колонизовали Косово и Метохију после Прве сеобе Срба (1690). Заузимајући земљу раје која је бежала пред њима, они су, под заштитом државе, ширили свој утицај преко Топлице и Косанице све до Ниша и варошица у Нишком пашалуку.⁶⁷

У већини ових сукоба јаничари су били константни учесници, тј. били су скоро увек непријатељи са свима. Још након устројства Ниша као седишта Румелије њима је пошло за руком да уђу у скоро све профитабилне еснафе, диктирајући тако услове привреде према својим интересима. Временом, почели су да се јављају и као закупци разних пореза. У другој половини века од све војске у Нишком гарнизону њих је било и највише – 1 240 лица, док је остатак чинило тристотинак припадника других родова.⁶⁸ Силан полусвет је остваривао своје планове прикључујући се јаничарима, те је до краја века увелико била пракса да се купују положаји у њиховим редовима.⁶⁹ И пре него што се XVIII век буде завршио, јаничари у Нишу, као и широм царства, биће само боље организована група насилника, неспособна за озбиљно ратно ангажовање.⁷⁰ Када су, гањајући Турке из Алексинца, фрајкори капетана Михаљевића дошли до Ниша (почетак 1790), запалили су варошку палисаду, без да су наишли на озбиљнији отпор.

За нишке хришћане почетак XVIII века био је изузетно тежак. Након губитака у људству и имовини током Великог бечког рата њихова заједница морала је да се прилагођава променама у граду насталим након почетка изградње тврђаве. Већина српских кућа у плановима градитеља Ниша остала је изван сигурних бедема тврђаве и палисада вароши, на простору око данашњег Саборног храма. У наредном веку овај део града постаће културно и верско језгро српске заједнице у Нишу, међутим, током XVIII века био је то само отворен и нездрав потез који се протезао од подножја Горице до прговске мочваре. Чинила су га два топонима – Чифлик и Тапија, тј. село Прговац (данашњи парк Чаир).⁷¹ Осим овде, Срби су живели и тик уз источни бедем тврђаве, у Јагодинској махали, која је етнички била скоро у потпуности српска.

⁶⁷ О. Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459–1804*, Beograd 2009, 228, 242.

⁶⁸ Р. Тричковић, *Од београдског до свиштовског мира (1739–1791)*, 226.

⁶⁹ Још у Периоду лала (1700–1730) Ниш и Скадар били су познати по томе што је у њима куповином лако могло да се дође до јаничарског положаја.

⁷⁰ S. Lusignan, *A series of letters addressed to Sir William Fordyce*, vol. I, London MDCCLXXXVIII, 224. Тако, на пример, британски трговац Лузињан (1786) није могао да уђе у Нишку тврђаву због нереда који је владао у гарнизону.

⁷¹ Р. Тричковић, *Varou*, 261.

Осим ратова скраја XVII и током прве половине XVIII века, насилно чифлучење и осиноост локалних моћника учинили су нишке Србе честим жртвама друштвено-политичких потреса у граду. На тешкоће њиховог живота записи у дневницима Мери Монтагју (1717) и Гералда Дриша (1719) јасно указују.⁷² Након угледних и утицајних духовних пастира попут епископа Јоаникија I (1709–1735) и Георгија Поповића (1735–1737), ксенократија у коју је Српска православна црква запала током друге половине XVIII века коштала их је епископа нарочито безосећајног за патње своје пастве.⁷³ Штавише, након преобраћења Цркве Светог Николе у Фехтије/Резаија џамију (1737) данас није познато чак ни где су у том периоду своју веру практиковали.

Па ипак, епископски сабори, на којима су и епитропи хришћанске заједнице учествовали, указују на то да се она држала чврсто. Разним фондовима, тј. „кутијама”, међу верницима сакупљани су прилози за колективне трошкове епархије, заједнице (плате за учитеље) или убоге појединце. На основу занимања ових епитропа види се да су током XVIII века Срби имали запажено место у систему нишких еснафа, као ћурчије, терзије, мумџије, папуџије, бакали.⁷⁴ Осим са овим занимањима, јављају се и као арабације и трговци свињама. Према запажању искусног јерменског трговца Ованеса Томваџијана, Ниш је 1749. године био велики и добро организован град.⁷⁵ Свакако да су од тога користи имали и Срби.

Неповољне друштвене и политичке околности нису успеле да пољуљају значај Ниша као црквеног седишта. За сада се не зна скоро ништа о црквеној организацији у њему током XV и XVI века, али веће су шансе да је током овог периода задржао епископску столицу, него супротно. Већ почетком XVIII века Ниш је засигурно био место столовања епископа који су имали јурисдикцију и над Топлицом (Бела Црква).⁷⁶

Пораст значаја хришћанске заједнице у овом граду привремено је прекинуо рат Аустрије и Османског царства (1788–1791). Походима у јужној и источној Србији, заседама и блокадама великих путева, одреди капетана Михаљевића и Коче Анђелковића изоловали су многе варошице на Цариградском друму, уносећи међу тамошње муслимане пометњу. Ратна психоза и већ тешко друштвено стање натерали су многе хришћане нишког краја да оду у збегове⁷⁷, а нарасла хајдучија претворила је поднебље у место где се ни путници попут искусног британског војника Џона Тејлора (1789) нису осећали сигурно.⁷⁸

Након 1791. године у Србији је започео период у коме је српски народ са знатно више иницијативе утицао на своје егзистенцијалне проблеме. Услед све већих друштвених

⁷² J. Wharnclyffe, *The letters and works of lady Mary Wortley Montagu*, vol. 1, London 1837, 349–350; К. С. Протић, *Путовање кроз Србију 1719 и 1720 год.*, Отаџбина, бр. 22, св. 85, 86, 87, 88, Београд 1889, 60.

⁷³ Р. Тричковић, *Нишка митрополија у XVIII веку*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 240–242. У питању је епископ Гаврило Николић.

⁷⁴ Исто, 239.

⁷⁵ А. Орманджиян, *Арменски пџтописи за Балканите XVII–XIX в.*, София 1984, 48.

⁷⁶ Д. Кашић, *Црква у крушевачком крају до првог српског устанка*, Крушевац кроз векове, гл. уредник Адам Стошић, Крушевац 1972, 95.

⁷⁷ Р. Тричковић, *Од београдског до свиштовског мира (1739–1791)*, 232.

⁷⁸ J. Taylor, *Travels from England to India in the year 1789*, vol. II, London 1799, 309.

и политичких разлика између севера и југа земље, Срби који су живели на обе територије до решења тих проблема доћи ће у различитим историјским приликама и времену.

Србија под Османлијама у XIX веку

Након Свиштовског мира са Аустријом (1791) и мира у Јашију са Русијом (1792) Османско царство добило је прекопотребни одушак за решавање проблема који су крајем XVIII века његово унутрашње растројство довели до врхунца. Када је Србија у питању, добра основа за сређивање односа Порте са хришћанском рајом била је ангажовање Срба од стране београдског везира за сузбијање побуњених јаничарских оцака и видинског одметника Османа Пазванолуа. Нажалост, Источна експедиција Наполеона Бонапарте 1798–1801. године и успон кедиве Мухамеда Алија (1805–1848) у Мисиру приморали су Селима III (1789–1807) да постигне договор са унутрашњим непријатељима зарад веће кохерентности османске војне силе. Султанови компромиси који су се одразили на Србе у Београдском, тј. Смедеревском пашалуку, били су признавање Пазванолуа за везира у Видину (1799) и повратак јаничара у Смедеревски пашалук, где су били врло мотивисани да изврше одмазду над свима који су им пре 1798. године оспоравали ауторитет, било да је реч о хришћанима или муслиманима. Хаџи Мустафа-паша (1793–1801), београдски везир са великим угледом код Срба, покушао је да их омете у томе. Не желећи да их, опасне и непредвидиве, има у својој близини, он је већи део јаничарских трупа одаслао у унутрашњост пашалука, што се показало лошим решењем. Размештајем јаничара већа територија Смедеревског пашалука била је изложена њиховом насиљу, док је последња генерација дахија који су их водили (Кучук Алија, Аганлија, Мула Јусуф и Мехмед-ага Фочић) показала велико заједништво у вршењу притиска над београдским везиром. Сурови, амбициозни и без икакве бојазни, они су погубили Хаџи Мустафа-пашу (15. децембар 1801) и тиме отворено започели своју страховладу.⁷⁹

Време терора које је након тога у Србији настало огледало се у запленама имања спахија који дахијама нису били лојални, гажењу привилегија које су Срби под Хаџи Мустафа-пашом стекли, плачкама, силовањима и осталим ниподаштавањем људског достојанства и живота. За немуслимане посебно је опасно било то што је плаћенички полусвет из читаве Румелије хрлио у Београд, где су их дахије узимале у своју службу. Завођењем реда и правде на сопствени начин дахије нису оставили Србима много избора, сем да се кроз сукоб са њима за своја права изборе.

Већ до 1803. године међу кнезовима Смедеревског пашалука устанак против дахија се унајвеће организовао. Међутим, 1803. године дошло је до преокрета који се катастрофално одразио на планирани устанак. Крајем те године један од устаничких вођа, кнез Алекса Ненадовић, обратио се аустријском команданту Земуна Митезеру, молећи га за наоружање и официрски кадар за предстојећи устанак на дахије. Стицајем несрећних околности Ненадовићево писмо дошло је до дахија, чиме је устанак Срба у потпуности

⁷⁹ С. Новаковић, *Устанак на дахије 1804*, Београд 1904, 39.

компромитован. Уследила је реакција дахија, са циљем да се народ обезглави кроз јавне егзекуције проказаних српских првака. Догађај, у историји познат као Сеча кнезова, одиграо се 23. јануара 1804. године.⁸⁰ У њему је убијено око седамдесет угледних Срба, међу којима и кнез Алекса Ненадовић.

Карађорђе Петровић, потоњи вођа Првог српског устанка, није се нашао међу кнезовима који су били на првом удару дахија. То је преосталим кнезовима дало времена да се реорганизују и, одабиром Карађорђа за свог вођу, на Сретење 1804. године у Орашцу започну Први српски устанак.

Први српски устанак представљао је до тада највећи антиосмански покрет Срба у историји. Очистивши Шумадију од Османлија, устаници су је учинили својим упориштем, из кога су преко Дрине на западу допирали до Босне, угрожавали Београд на северу и држали под контролом комуникацију Цариградским друмом на истоку. Пажљивим тактизирањем и добро смишљеним акцијама, они су у овом рејону потисли дахијске снаге и победом на Иванковцу (1805) показали Порти своје право лице – да устанак није био само револт против дахија, већ општенародни покрет за ослобођење од османске власти.⁸¹ Победи на Мишару и Делиграду наредне године само су потврдиле њихову решеност у томе; градови на ободу Шумадије падали су један за другим у руке Срба, док се устанак стихијски ширио међу црногорским племенима и у пределима са којима се Смедеревски пашалук на југоистоку граничио. Овим су пали у воду сви мировњачки савети из Беча и Петрограда, посредовања подунавског кнеза Ипсилантија и фанариотских епископа. Ипак, пре него што је Селим III (1789–1807) у потпуности изгубио стрпљење, између њега и српских устаника постигнут је био Ичков мир (септембар, 1806). По договору устаника и султана, требало је да јаничари и остали Османлије остану у градовима. Ови први само ако се буду издржавали од сопственог рада. Мухасилу се надаље имао плаћати порез одсеком, а на Србима је било да преузму све остале послове у пашалуку. Највећи недостатак договора био је тај што је утаначен усмено, без икаквог фермана са султанове стране. Ускоро, када од устаника буде изгубио Београд (27. децембар), султан је схватио цену неповерења које је тиме код њих подстакао. Да стави тачку на покрет Срба спречио га је рат са Русијом у јесен исте године, након чега више није било препрека за склапање савеза српских устаника са Русијом, који им је у том тренутку био прекопотребан.

Карађорђе је успешно водио устаничке операције и извукао максимум из војне сарадње са руском војском у дунавским пределима.⁸² Тако су и постигнуте велике победе

⁸⁰ М. Ненадовић, *Мемоари проте Матије Ненадовића*, приредио Љубомир Ковачевић, Београд 1893, 67.

⁸¹ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 536, 537, 541–542. У међувремену су устаници, опасно се приближивши Београду, постигли договор са босанским везиром Бекир-пашом да, након свог уласка у Београд, издејствује предају дахија у српске руке. Искористивши положај јемца у решавању размирице дахија и Срба, Бекир-паша је ушао у Београд и успео да испуни свој део договора. Дахије су ухваћени, али су успели да побегну из Београда низ Дунав, упутивши се Пазванолу у Видин. По наређењу Бекир-паше, заповедник Аде Кале их је заробио и одсекао им главе (24/25. јул 1804). Господар Београдске тврђаве постао је крцалијски вођа Халил-ага Гушанац.

⁸² У то време Русија није у потпуности оправдала очекивања српских устаника. Због актуелног рата са Француском, Дунавском фронту поклоњена је била само споредна улога, што је на бојном пољу у источној Србији међу устаницима тумачено као равнодушност руских официра. Миром у Тилзиту (25. јун 1807) између Наполеона и цара Александра I, руска страна скоро се у потпуности одрекла сарадње са устаницима у корист

над Османлијама на Штубику и Малајници (1807). Примирје у Слобозији (12/24. август 1807) са Русијом прећутно је обавезало Порту да прекине и дејства у Србији.⁸³ Овакво стање поштедело је устанике опасности од Османлија све до 1809. године, када су настављене борбе против њих.

Избијањем рата Аустрије и Француске почетком 1809. године настала је добра прилика за Русију да и она покрене ратне операције против Османског царства. У складу са тим, и устаници су поново покренули своје операције. Њихова кампања била је планирана у виду четири похода: две устаничке војске требало је да пасивизирају и блокирају османске трупе из Босне и Видина; Карађорђе је са трећом војском планирао да изврши спајање са црногорским племенима у Рашкој области. Тиме би се постигло војно јединство са Црногорцима и одсекла Босна од Румелије. Четврта устаничка војска, под вођством Милоја Петровића, кренула је на Ниш. Освајање овог града био је у ствари прави циљ читаве устаничке кампање. Нажалост, дошло је до размирице око преимућства над заповедништвом између вође нишке војске Милоја Петровића и Петра Добрњца, најбољег стратега кога су устаници имали. Резултат је била победа Хуршид-паше над устаницима на Чегру (31. мај 1809) и потпуни преокрет судбине српског устанка. Сви успеси осталих устаничких војски пали су у сенку ове победе Османлија, а Карађорђе је само својом вештином успео да спречи њихов дубљи продор у Шумадију. Одмах након тога он је покушао да у Аустрији и Француској нађе посредника за сређивање односа са Портом. Срећом по устанике, њихово заједничко ратовање са Русијом против Османлија већ наредне године било је далеко успешније, те су над њима постигнуте велике победе на Моравском (Варваринска битка) и Дринском фронту (битке код Лознице и Тичара). Јачањем војног присуства Русије у српском устанку, порастао је и њен значај како за Карађорђа, тако и за његове противнике. Желећи да је има на својој страни, Карађорђе је постигао договор са једним делом кнезова који су се до тада противили његовој самовољи. Уз подршку Ненадовића на скупштини 11. јануара 1811. године он се сложио да унутрашње и спољашње одлуке доноси у договору са Управним саветом, потпуно је прихватио руски патронат и низ других мера у којима је до тада био искључив на своју корист. Заузврат је добио признање за јединог народног војду, право да незаобилазно буде питан за свако народно дело, заклетву верности народних поглавара, право да сам бира своје попечитеље итд.⁸⁴ Пошто је међу устаницима на унутрашњем плану постигнута каква-таква кохерентност, већ крајем истог месеца први руски гарнизони ушли су у Србију и распоређени у Шапцу и Делиграду. Остале спољнополитичке околности нису биле нимало светле ни за Србе ни за Русе.

Године 1810. Наполеон се оженио аустријском принцезом Маријом Луизом од Парме и тиме постигао највећу политичку блискост са Бечом. Исход овакве уније било је остварење његове намере да покрене до тада највећу војну кампању у каријери и удари на Русију. Аустрија га је отворено подржала у томе, потписавши са њим савез 2. марта 1812.

Порте. На овоме је Француска, као савезница Османског царства, јасно инсистирала. Други фактор који је утицао на компликовање Карађорђевог односа према Русији био је Константин Родофиникин, руски официр и дипломата, човек послат из Русије на тражење устаника као непосредна веза са Русијом и помоћник у организовању унутрашњих и спољашњих послова устаничке Србије.

⁸³ В. Стојанчевић, *Први српски устанак и лесковачки крај*, Лесковачки зборник, бр. II, Лесковац 1962, 17.

⁸⁴ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 563–564. Попечитељи су заменили дотадашње саветнике које је Вожд имао. Ови претходни су до тада долазили Војду у својству нахијских делегата.

године.⁸⁵ Од тог тренутка Русија почиње да организује свој западни фронт, а са Портом потписује 16/28. маја мир у Букурешту. Након формирања границе између ових земаља на реци Прут, Русији је било отежано да утиче на прилике у Србији. Ипак, учињени су велики напори да се у овом мировном уговору уметне тачка која се тичала Србије и српских устаника. По придодатој, осмој тачки Букурешког мира, договорена је потпуна амнестија устаника и обавеза Османлија да у Србији уреде унутрашњу самоуправу у договору са њима. Лоша страна била је та да је по истој тачки Османлијама било дозвољено да се врате у српске градове и да се сва устаничка утврђења сруше. Ово је тешко погодило устанике, који су се осетили превареним од Петрограда. Огорченост је појачала и чињеница да су одлуке преговора у Букурешту дуго скриване од њих.

У пацификацију Србије Османлије су кренули почетком јула 1813. године. Главномандујући био је садразам Хуршид-паша. Он је из Ниша, доста споро, кретао пут Београда. Из Босне и Видина ишле су две велике османске војске које су са запада и истока заузимале устаничке положаје. Карађорђе је духовно у потпуности клонуо, те је, не видевши излаза, прешао крајем септембра 1813. године у Земун. Петнаестак дана након Вождовог преласка у Аустрију садразам Хуршид-паша ушао је са својим трупама у Београд. Овим је и званично Први српски устанак био завршен.

Осим Карађорђа, већи део кнезова из устаничких редова прешао је у Аустрију, Подунавске кнежевине и Русију.⁸⁶ Ова устаничка дијаспора брзо се повезала са локалним антиосманским покретима и организацијама. Привремено се поново вративши на трговину, пребегли кнезови наставили су да прате стање у Србији и раде на припреми поновног устанка против Османлија. Занемарљиво мали број кнезова који су учествовали у Првом српском устанку имао је храбрости да остане у Србији. Ипак, њих је било довољно да пред обновљеним османским властима српски народ добије своје представнике. Један од најугледнијих међу њима био је кнез Рудничке нахије Милош Обреновић. Паралелно се борећи за углед пред београдским везиром и осталим кнезовима у Србији, кнезу Милошу временом је пошло за руком да постане човек од великог утицаја у народу и незаобилазни посредник Османлијама у пословима широм Смедеревског санџака.

Србија је у првим недељама након уласка османских трупа у Београд прошла кроз изузетно насилан период, нарочито због тога што је осам година од бачене фетве реис ул-ислама делило затечено хришћанско становништво од османске одмазде. Раштркавши се по градовима, војници и башибозук затварали су и убијали народне ауторитете, пљачкали имања и палили цркве, силовали жене и децу, делили их међу собом, а затим водили у Београд, где је робље из читаве Србије продавано. У вези са тим, зна се да је само 17. октобра 1813. године на пазар у Београд доведено 1 800 жена и деце.⁸⁷ Срећом, систематска одмазда Османлија није трајала превише дуго због пораза Наполеона у Бици

⁸⁵ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 564.

⁸⁶ Л. Арсенијевић Баталака, *Живот и прикљученија Карађорђа. О рођењу, животу, својствима душевним и телесним и прикљученијама Ђорђа Петровића, Црног Ђорђа (Кара Ђорђа)*, приредио Радомир Ј. Поповић, Београд 2004, 57–58. Међу најугледнијима који су били уз Карађорђа помињу се Младен Миловановић, Јаков и Јефрем Ненадовић, владика Леонтије, Антоније Пљакић, Цинцар Јанко Поповић, Вујица Вулићевић, Никола Карамарковић, Чолак Анта Симеонових, Пауљ Матејић, Илија Чарапић и још многе друге војводе и чланови устаничких тела.

⁸⁷ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 569.

народа код Лајпцига од коалиције коју је предводила Русија (16–19. октобар). Бојећи се њеног повратка на Балкан, Порта је прогласила амнестију над Србима, а пашама који су се задесили у Смедеревском санџаку наредила да организују покорену рају и умирену земљу. Иако је и даље било спорадичних убистава и злостављања Срба, највећи проблем који је указивао на то да стање у пашалуку неће бити сасвим залечено јесте избор новог београдског везира. Овај положај додељен је Херцеговцу Сулејман-паши Скопљаку, врсном и храбром ратнику, али суровом и преком човеку који се борио против Срба још од 1805. године. Немар и нетактичност које је показао у пацификацији Смедеревског санџака изазваће у јесен 1814. године избијање буне Хаџи Продана Глигоријевића у околини Чачка. Да гушење буне буде спроведено са што мање крви и последица по народ, потрудио се кнез Милош. Његово заузеће у вези са тим није нарочито утицало на Сулејман-пашу Скопљака да смањи притисак на српски народ. Напротив, слабљење Наполеона, као и пораст утицаја Аустрије и Русије, код њега су изазвали бојазан од могућег рата против ових држава, те је још у зиму 1814/1815. године наредио повећање намета и кулук раје на јачање Београдске тврђаве. Бечки конгрес 1815. године нагнао је београдског везира да чини још нерационалније кораке – тихе ликвидације појединих кнезова, са циљем да поновни устанак Срба превентивно спречи. Како је Србима, са друге стране, остало још у свежем сећању уклањање кнезова уочи Првог српског устанка, знали су да је везир у Београду спреман за радикалне потезе са њихове стране. Зато су се и окренули ономе што им је једино остало као решење – покретање још једног устанка против Османлија. На Цвети 11. априла 1815. године у Такову кнез Милош Обреновић прогласио је почетак Другог српског устанка. Смesta се кренуло са заузимањем хисара, паљењем конака и опсадама вароши по Шумадији.

И Османлије су били поучени ранијим искуством. Београдски везир послао је снажан одред на Чачак, који су устаници опседали. На брду Љубић, где је био смештен устанички логор, између Скопљаковог одреда и устаника дошло је до битке која се завршила у корист ових потоњих. Пре него што ју је окончао доведши у њу појачање, кнез Милош је на скели код Палежа потукао један османски одред и тако омогућио прелазак из Аустрије пребеглих кнезова из Првог српског устанка. Заједно са њима у Србију је пристигло неколико топова и велики број добровољаца. Без изгледа за победом након погибије Имшир-паше, Османлије су у Чачку признали пораз и 29. маја напустили варош. Месец дана након тога и Пожаревац је био ослобођен.⁸⁸

До шире офанзиве Османлија и компликовања Портиног односа са Русијом због Срба дошло је већ почетком лета исте године. Из Босне је на Дрину упућен босански везир и бивши садразам Хуршид-паша, док је из Ниша ка Београду кренуо румели валија Марашли Али-паша. Кретање њихових трупа према устаницима кнез Милош је пасивизирао симултаним преговорима са обојицом о престанку српског устанка. И док је Марашлија показао префињеност и разумевање за преговоре са кнезом Милошем, Хуршид-паша је захтевао најпре покору устаника, па тек онда разматрање њихових услова. Штавише, између његових трупа и устаника дошло је и до битке на Дубљу (14. јул), у којој су устаници однели још једну победу. Ово је пољуљало поверење устаника у успешне преговоре са Хуршид-папом, те се кнез Милош окренуо Марашлији и, након постигнутог

⁸⁸ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 572.

усменог договора са њим о умирењу устанка, подржао га на Порти у име народа за новог београдског везира. Желећи да умири Русију због неиспуњене осме тачке Букурешког уговора, Порта је прихватила овај предлог и тиме се осигурала од даљих немира у Србији. Тиме је након више деценија у Србији почело доба мирнијег живота и веће стабилности.

По договору који је кнез Милош постигао са Марашлијом, народни послови су углавном били препуштени Србима. Они су сами међу собом купили данак, основана је Народна канцеларија, као њихово највише административно и судско тело, уз мухасиле седели су кнезови и судили Србима, а највећи међу њима, кнез Милош Обреновић, био је именован за врховног српског кнеза. Спахије су надаље уживали само она права која су имали по бератима, а у Београду је и даље седео везир. Овакво стање султан је легализовао низом фермана, међутим, најосетљивија питања остала су само на договору (и то усменом) који је кнез Милош постигао са Марашлијом. Разлог за то била је намера Порте да се што мање обавезује Србима написмено, како би отклонила опасност од мешања Русије. Међутим, кнез Милош је имао довољно средстава и начине да у годинама које следе свој договор са Марашлијом изврше у корист Срба. Његови пиони биће поткупљиви цариградски чиновници, дефтердари, ћехаје, сарафи и хећими београдских везира, сâми београдски везири, али и опозиције готово сваког од њих са којима је кнез Милош политички мудро кокетирао.

Након сређивања односа са Османлијама кнез Милош је кренуо у борбу против осталих устаничких ауторитета. Први од истакнутих људи које је најпре политички, а затим и физички уклонио били су Петар Молер и владика Мелентије Никшић (1816), а затим и Карађорђе (13. јул 1817). У наредне две деценије кнез Милош се непрестано носио са отвореним побунама разних народних првака, користећи мудро сваку прилику за јачање своје политичке моћи.⁸⁹

Стање на Балкану се променило након избијања Грчког рата за независност 1821. године. По сугестији Русије, кнез Милош је сачувао неутралност и одрекао помоћ хетеристима. Тиме се поштедео непотребног компликовања пред Портом, која је у то време ратовала са грчким побуњеницима и покушавала да заузда бегове у Босни. Ове околности, као и потреси у Османском царству због укидања јаничара (1826), отворили су могућност за Русију да осигура своје позиције у односу са Портом. Ово је постигнуто Акерманском конвенцијом (25. септембар 1826), на којој је Русија, осим повратка утицаја у Подунавским кнежевинама, приморала Порту да испоштује све што произилази из осме тачке Букурешког уговора. Питања везана за Србију требало је да буду потврђена султановим хатишерифом и решена у року од годину и по дана. Убрзо након тога Србија је правно добила и веће уступке, до којих је дошло након немогућности Порте да постигне договор са Русијом, Француском и Енглеском о судбини грчког устанка.

Током руско-османског рата 1828–1829. године кнез Милош је поново био неутралан на наговор Русије, што је још једном уверило Петроград да је добар сарадник за руске интересе на Балкану. Награда је стигла постизањем Једренског мира (2. септембар 1829) између Русије и Османског царства, по коме је Србији признато и територијално

⁸⁹ Најопасније буне против његовог ауторитета биле су буне Стевана Добрњца и Марка Абдуле (1821), Милоја Поповића Ђака (1825) и Милета Радојковића (1835), тзв. „Милетина buna”.

проширење у виду шест додатних нахија које је устаничка Србија држала 1812. године.⁹⁰ Хатишерифом султана Махмуда II (1808–1839) из 1830. године Србима је напоскон призната самоуправа, а кнез Милош је стекао дуго очекивано право на наследно кнежевство и пристанак Порте на предају шест спорних нахија. Колико год у том тренутку био на руку Србима, хатишериф је у себи носио и семе њиховог раздора: кнезу Милошу је заиста признат положај врховног народног кнеза, као и наследност ове титуле унутар његове породице, међутим, ферман је прописивао и формирање Совјета са неодређеним бројем чланова који су бирани доживотно.⁹¹ Ово је тело кнезу Милошу требало да отежа унутрашња трвења са политичким противницима и учини га слабијим за деловање против Порте.

Руско-османски рат (1828–1829) и године непосредно након њега нису били нимало лаки за кнеза Милоша. Током њих он је имао две прилично изазовне прилике да се полакоми и поведе према Порти самосталну политику. То је могло да га доведе до краткорочног успеха, уз опасност да тај успех не сачува и изгуби подршку Русије.

Први случај тиче се антиреформног покрета Мустафе-паше Бушатлије, који је избио за време руско-османског рата из 1828–1829. године. Уживајући велику подршку конзервативних фракција у Румелији и османској престоници, овај скадарски везир имао је озбиљних изгледа да продре до Цариграда и примора султана на одлуке које су могле да имају далекосежне последице на даљу политику Порте. Како би олакшао положај руске војске на фронту у Бугарској, кнез Милош је помогао скадарском везиру да одрекне долазак у помоћ тамошњим османским трупама. Тесна, тајна сарадња са њим и финансијска помоћ коју му је пружио довеле су до тога да се из уста једног моћног османског угледника чују речи које ће дефинисати територијална стремљења читаве династије Обреновића у наредних педесет година. С обзиром на то да је Бушатлија био побуњеник, његова понуда западне Румелије кнезу Милошу у случају повољног завршетка сукоба са Портом била је нешто што се и у Цариграду морало препознати као следећа етапа националне борбе Срба за самосталност. Након Бушатлијиног пораза од Порте, кнез Милош је успео да се пред султаном одбрани од озбиљнијих веза са њим, али је на Порти неповерење према њему остало. Срећом по њега, убрзо након Бушатлијиног слома из Босне је Порти запретила нова опасност, што је створило идеалну прилику за кнеза Милоша да докаже своју лојалност султану. Као и у случају са Бушатлијом, у Босни се против реформи султана Махмуда II побунила већина бегова и капетана због реорганизације војске и укидања привилегија које су до тада муслимански земљопоседници имали. За разлику од Бушатлијиног покрета, кнез Милош овог пута није био у нарочитом искушењу да прискочи у помоћ побуњеним Босанцима. Разлог за то био је прилично неодлучан, а након тога и непријатељски став вође босанског покрета капетана Хусеин-бега Градашчевића према кнезу Милошу. Након слома Градашчевићевог покрета (1832) кнез Милош је, нешто мирнији око сумњи Порте у његову лојалност, могао код ње да покрене питања која су се тичала Србије, али су и даље била отворена. Реч је иселјавању муслимана из Србије и њеном територијалном проширењу у

⁹⁰ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 579.

⁹¹ С. Стојичић, *Уставни развитак Србије XIX и почетком XX века (1804–1918)*, Нишки зборник, бр. 17, Ниш 1989, 74.

границама из 1812. године. Другим речима, Кнежевини Србији требало је да припадну османске пограничне области у југоисточној Србији, Рашкој области и Подрињу.⁹²

На решавање ових питања Порта се обавезала Једренским миром (1829) и одлукама Акерманске конвенције (1826), што је султан хатишерифом 1830. године и потврдио.⁹³ Међутим, питање нових граница са Србијом Порта није могла да реализује из два битна разлога. Први је бојазан од даљих унутрашњих сукоба због предаје дела територије некадашњим устаницима, а други је могућ отпор муслимана у спорним нахијама које су окруживале Србију. Зато је кнез Милош одлучио да преузме иницијативу по овом питању. Код овога њему је ишао на руку сукоб између Османског царства и мисирског кедиве, па је тренутак Портине слабости искористио да, уз дипломатску залеђину Русије, прошири Србију до граница из 1812. године. Згодна прилика за то указала се у јесен 1832. године, када су двојица крушевачких бегова, браћа Селим и Осман Вренчевић⁹⁴, отели из села Мозгова две сестре, Марију и Миљкану. То је изазвало револт крушевачких Срба, који су устали против насилне исламизације сестара, те су Вренчевићи били приморани да беже из Крушевца у Ниш.⁹⁵ Пажљивом координацијом кнез Милошевих агитатора, народно незадовољство због афере Вренчевића и османских господара стихијски се раширило и на остале спорне области према Србији, те су почетком децембра 1832. године одреди српске народне милиције ушли у нахије које су Србију окруживале, са образложењем да, званично, заведе ред на граници (1832/1833). Незванично, у питању је била тиха окупација.

Припајање шест нахија било је, у савременом смислу, класична војна операција. Стање на терену Порта је под притиском Русије била приморана да потврди након конференције одржане у Цариграду (1833) и издавањем трећег „толкователног” хатишерифа (1833). Овај хатишериф, сем признања шест нахија Србији, утврдио је висину њеног данка и временски оквир за исељавање муслимана из ње.⁹⁶ Овако је Србија након догађаја из 1833. године поред унутрашњих добила и своје спољне обресе. Тако устројена, она је постала логистичка база Срба са ширег простора Балкана за ослобођење од Османлија.

⁹² В. Стојанчевић, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815–1839*, Београд 1995, 39, 40, 52–53. Административно дефинисање области које су припале Кнежевини Србији након Припајања шест нахија представља комплексно питање, на шта је Стојанчевић скренуо пажњу. Пошто међу изворима који говоре о овом догађају постоје контрадикторности, области које су припојене Кнежевини Србији назване су једноставно Шест нахија. Овај назив сматра се најобухватнијим, те се њиме ставља тачка око неслагања, преплитања и детаљисања у разним изворима о областима које су том приликом од Османског царства отргнуте. Везујући се за значајније топониме, те пределе можемо идентификовати као Кључ и Крајину на истоку, Црну Реку и Гургусовац, (Соко) Бању и Сврљиг, Крушевац, Алексинац са Параћином и Ражњем, као и делове Новопазарске (Брвеник), Сјеничке и Зворничке нахије (Јадар и Рађевину).

⁹³ В. Стојанчевић, *Односи с Турском до 1830. Ослањање на Русију*, Историја српског народа, књ. V/1, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1981, 118; В. Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833–1838*, Београд 1957, 15; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, Београд 1912, 418.

⁹⁴ Браћа Френчолу периодично се у српским изворима и историографији јављају под презименом у србификованој форми, као Вренчевићи. Да не би било забуне током даљег читања, наводићемо их по презимену у српској верзији.

⁹⁵ В. Стојанчевић, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815–1839*, 96.

⁹⁶ С. Андрејевић, *Односи становништва нових крајева и кнежевине Србије у периоду од 1833. до 1877. године (I)*, Нишки зборник, бр. 16, Ниш 1987, 121; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004, 15–17.

Након хатишерифа из 1830. године и Припајања шест нахија, кнез Милош је био начисто са Портом. Самим тим, однос између Србије и Османског царства постао је стабилнији. Нажалост, застој у спољашњем притиску на Србију скренуо је пажњу на унутрашње проблеме у њој. Осим текућих проблема који прате све младе модерне државе, развој Србије у то време кочио је недостатак закона и институција које су биле неопходне за њено свакодневно функционисање. Земља је, и даље полузависна од Порте, у пракси функционисала под управом народних ауторитета који су је створили. Неретко, они су се узајамно сукобљавали и оспоравали. То је отварало могућност за мешање у њене унутрашње ствари, и то не само са Портине стране, већ и од разних представника европских влада и дворова који су Србију препознали као ново средство на Балкану у високој политици узајамног мешетарења. Кнез Милош је био у самом епицентру оваквих политичких процеса.

Ауторитет кнеза Милоша у народу и међу његовим сарадницима трпео је велике осцилације током читаве његове владе. Док је за време Другог српског устанка имао уз себе народ и народне прваке који су га следили, већ непосредно након тога почело се са оспоравањем његовог ауторитета, што често није било без разлога. Ретко прибран човек у стресним временима, као што су године националног ослобођења, кнез Милош је од оруђа за постизање тог циља у мирнодопском периоду постао фактор који је био једна од највећих сметњи даљем политичком развоју српског друштва. Додуше, подржавао је развој културе и трговине, водио је много рачуна о здрављу народа и будно вребао сваку прилику да олакша живот Србима не само у Србији, већ и у пределима у окружењу. Није био слеп ни пред мукама осталих хришћана у Османском царству. Међутим, године током којих је предводио борбу за будућност свог народа створиле су од њега великог аутократу. Није трпео ауторитете који су могли да му окрње углед или преузму славу, те се са невероватно много енергије и посвећености обрачунавао са свима које би препознао као претњу. То је утицало на општи утисак да је временом кнез Милош од народног спаситеља за многе постао велико бreme.

Када је у питању унутрашња политика Србије, буна и завера против кнеза Милоша никада није било доста. Иза њих су често били људи ништа мањих амбиција и скрупула од самог Милоша, али далеко мање мудри и способни да га политички надмаше. Ношење са њим и стално губљење угледа у народу разним поводима довело је до тога да је и он морао да пристане на попуштања и прихвати реалне околности. Последњу велику опозицију која га је угрозила морао је да решава споразумно. У питању је буна из 1835. године бившег Карађорђевог барјактара Милета Радојковића, која је окончана обећањем кнеза да ће обнародовати устав који уређује функционисање Кнежевине. Устав је донет на Сретење (2/14. фебруар) исте године, а аутор је био кнез Милошев сарадник Димитрије Давидовић, човек напредних схватања и савременог образовања. Уносећи у њега начела постреволуционарне Француске, Давидовић је Сретенски устав конципирао тако да ствара основе народне еманципације, сузбија феудалне установе и аутократску владавину. По уставу, кнез и Совјет имали су законодавну и извршну власт, док је судска била препуштена новооснованим тростепеним судовима. Совјет је имао неограничени број чланова и шест попечитеља. Ове последње бира сам кнез из редова својих саветника. Народна скупштина

није имала нарочитих надлежности, сем у вези са разрезивањем пореза.⁹⁷ Кнез је овакав устав прихватио, рачунајући на то да ће, као и раније, наћи начина да самовољно дела. Међутим, реакције Порте, Аустрије и Русије претекле су га у опструисању овог документа, јер ниједној од њих није одговарала политичка самоиницијатива Србије. Зато је под њиховим притиском (и на срећу кнеза Милоша) устав био повучен. Кренуло се у израду новог устава, који је требало да постави Србију у коректнију политичку релацију према Порти. После више нацрта обнародован је тзв. Турски устав 10. децембра 1838. године. Израђен је у Цариграду, под утицајем руских и турских сугестија, као и уз уплитање опозиције кнеза Милоша у Србији. По овом уставу, кнезу је умањена власт у корист Совјета, који је преузео на себе раније надлежности Народне скупштине. Њега је чинило седамнаест чланова, који у његов састав улазе кнежевим избором. Сви чланови Совјета били су редом људи од великог политичког угледа у народу, те су временом постали претња и противници кнеза Милоша. Он, иако их је бирао, није имао права да их смењује, већ искључиво Порту.⁹⁸ Отежавајућа околност за кнеза била је и та што више није могао самостално да бира своје саветнике и тиме води политику личних интереса. Устројством овог тела Порте је у Србији добила продужену руку којом је утицала на прилике у њој и држала је и даље на узди. Кнез Милош није могао да поднесе овакво стање. Већ 13. фебруара 1839. године демонстративно је напустио Србију, али се убрзо вратио на молбу иностраног дипломатског кора, увераван да се стање да компромисом решити. Видевши да ствари не иду током који је очекивао, исте године изазвао је буну преко брата Јована, међутим, њу је угушио Тома Вучић Перишић. Гушењем ове буне нестале су наде обреновићеваца за повратак на предуставно стање. Не желећи да се помири са тим, кнез Милош је одрекао кнежевско достојанство (13. јун 1839) и поново напустио земљу.⁹⁹ На њено чело оставио је болесног сина Милана, који је умро после непуних месец дана (27. јун). За време кратке владе кнез Милан је имао уз себе трочлано намесништво (кнез Милошев брат Јован Обреновић, Тома Вучић Перишић и Аврам Петронијевић).

Након смрти кнеза Милана на чело Србије дошао је његов млађи брат Михаило, кнез Милошев син који је заједно са њим прешао у Влашку. Већ на почетку његове владе (1840) политичка сцена у Србији се искристалисала – обреновићевци су на својој страни имали утицајну кнегињу Љубицу, супругу кнеза Милоша. Она је неуморно радила на томе да се њен супруг врати у земљу и током кратке владе кнеза Михаила била сива еминенција у Србији. Са друге стране, други брат кнеза Милоша, Јеврем, сврстао се у његове противнике и чврсто стајао уз уставобранитеље Вучића Перишића и Петронијевића. Упоредо са превирањима уставобранитеља и обреновићеваца у народу је јачао и углед Карађорђевог сина Александра, као политичке алтернативе владајућој династији.

Брзо након Михаиловог постављења за кнеза, обреновићевци су подигли буну против Вучића Перишића и Петронијевића са образложењем да спасавају младог кнеза њиховог утицаја. Њих двојица су пребегли у Османско царство, где су уживали подршку Порте у превирањима са обреновићевцима. Убрзо, на лето 1842. године Вучић Перишић је подигао буну у којој је кнез Михаило збачен, а Александар Карађорђевић доведен за новог

⁹⁷ С. Стојичић, *Уставни развитак Србије XIX и почетком XX века (1804–1918)*, 75.

⁹⁸ Исто, 78.

⁹⁹ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд 1901, 715.

кнеза Србије. Ово је био велики тријумф уставобранитеља, али и њихове туркофилске политике која је Србију вратила под окриље Порте. Да би се у земљи постигао баланс, а поступци новог кнеза били самосталнији, на сугестију Русије Вучић Перишић и Петронијевић напустили су Србију, што је утицало на смиривање политичких страсти у земљи. Из другог изгнанства из Србије обојица су се вратили после две године и наставили да јачају уставно уређење.

Време које је наступило упамћено је као Уставобранитељски режим (1842–1858), период полицијске државе и бирократског режима. Током скоро две деценије његовог трајања, које се поклапају и са владавином кнеза Александра, кроз низ закона, аката и институција уставобранитељи су усталили политичке, образовне, културне и привредне трендове у Србији и тиме је у спољашњем и унутрашњем плану учинили стабилнијом и другачијом него што је раније била – зависна најчешће од хирова кнеза Милоша.¹⁰⁰ Још један помак везан за владу новог кнеза био је тај што се заузео за војно устројство Србије. Србија је под њим увећала стајаћу војску (1845), а основани су и шпитаљ Централне војске, тј. претеча Војно-медицинске академије (1844), тополивица (1848) и Артиљеријска школа (1850).¹⁰¹

Српска политика је за време владе кнеза Александра била усмерена на оживљавање српске пропаганде у Босни и Херцеговини, јачање односа са Црном Гором и праћење политичке еманципације Срба у пределима јужне Угарске, тј. Хабзбуршке монархије. С тим у вези, већ 1844. године настало је Начертаније, концепт српске национално-политичке стратегије који је требало да дефинише и учини сагледљивим препреке у националном уједињењу Срба на Балкану, али и да олакша левитирање Србије између великих сила и народа у њеном суседству.

У вези са питањима од националног значаја, за Србију је 1848. година била кључна као и за већину тадашњих земаља у Европи. Стихијска серија покрета широм Европе уздрмала је владајуће конзервативне режиме, захтевајући широку палету промена, од слободе штампе и радничких права до озбиљних захтева национално-сецесионистичке природе. Због новонастале ситуације водећи политички кругови у Србији усмерили су сву пажњу на догађаје у суседној Хабзбуршкој монархији. Тамо је дошло до покрета Италијана у северној Италији и Мађара у Угарској. Први су тражили народно уједињење, а други независност. Претња Бечу била је далеко непосреднија и опаснија од Мађара које је предводио енергични Лајош Кошут. „Пречки” Срби, територијално везани за Угарску, подржали су политичку борбу Мађара, очекујући да им се обезбеди исти статус у будућој мађарској држави који су Мађари очекивали од Беча. Иако су оба народа на пролеће 1848. године показала јединство у наступу према аустријској влади, врло брзо дошло је до захлађења односа између њих и, на крају, отвореног непријатељства. До тога је дошло због одрицања Кошута да према Србима учини исте уступке које је од Беча за свој народ тражио.

¹⁰⁰ Додуше, доста институција које су доприносиле бољем и квалитетнијем животу у Србији основано је или започето у последњим годинама владавине кнеза Милоша: прве новине у Србији излазе од 1834. године, прво позориште основано је 1835. године, а државна стручна школа уздигнута је у Лицеј 1838. године.

¹⁰¹ М. Зорић, С. Букић, *Српско војно школство*, Београд 2010, 14.

Кошутув разлог за то била је бојазан од латентног притиска словенских мањина у Угарској, у првом реду Срба, који су били доминантно становништво у јужном делу ове земље.

На чело Срба у Угарској стао је правник и новинар Светозар Милетић, а новоформирану српску гарду водио је Ђорђе Стратимировић. Након разлаза са Мађарима, вође угарских Срба окренули су се сарадњи са Хрватима и баном Јосипом Јелачићем, док се карловачки митрополит Јосиф Рајачић заложиио за духовно зближавање Срба и Хрвата. Политички јединствен став угарских Срба и њихово народно јединство демонстрирани су на Мајској скупштини одржаној у Сремским Карловцима 1. маја 1848. године. На њој је изложена њихова намера да буду народ „политички слободан и независан под домом аустријским и обштом круном угарском”.¹⁰² Главни резултат овог догађаја био је тај да је јужна Угарска била проглашена војводином и да је обновљена Српска патријаршија. За војводу је изгласан граничарски пуковник Стеван Шупљикац, док је митрополит Рајачић уздигнут у патријарха. Уплитање Србије у ове догађаје представљало је присуство Проте Матије Ненадовића на овом догађају. Брзо након тога Милош Обреновић дошао је у Загреб и наметнуо сарадњу круговима око бана Јелачића. И његов син Михаило нашао се у средишту ствари прешавши у Нови Сад. Уплитање опозиционе династије приморало је и кнеза Александра да се умеша у ове догађаје. Зато је, као помоћ угарским Србима у предстојећим сукобима са Мађарима, послао добровољце из Србије.

Како би са Мађарима постигао какав-такав договор, цар Фердинанд I (1835–1848) одузео је Јосипу Јелачићу банско достојанство. Српској делегацији коју је примио 7. јуна у Инсбруку рекао је да су одлуке Мајске скупштине биле нелегалне, колико год да су браниле интересе Беча. Оставши тако без подршке бечког двора, угарски Срби били су сами пред Мађарима. Ипак, они су се организовали за предстојеће сукобе: Јелачића је за хрватског бана поново инсталирао патријарх Рајачић, а из Србије су дошли нови добровољци које је предводио Стеван Книћанин, близак пријатељ кнеза Александра. Он је организовао српске јединице на терену сјединивши их са локалним српским граничарима.

Почетком јуна и августа одбијени су били напади Мађара на Србобран. Бан Јелачић покренуо је своје трупе на Мађаре, а српском војводи Шупљикцу, који је до тада као аустријски официр био ангажован у Италији, дозвољено је било да се врати у Сремске Карловце (24. септембар). Како би се поштедео борбе на два фронта, Кошут је понудио споразум Србима. По њему, Мађари су имали да прихвате српског патријарха, српског бана са јурисдикцијом у Славонији, слободу вере, језика и политичку равноправност. Ову Кошутову понуду претекла је она која је Србима стигла са бечког двора. По њој, Шупљикац је био признат за српског војводу и тиме је легализовано постојање будуће српске Војводине (19. новембар). Међутим, већ 15. децембра Шупљикац је умро од срчаног удара¹⁰³, те на његово место долази још мање употребљиви Кузман Теодоровић, активни генерал аустријске војске. Ова одлука довела је до сукоба између патријарха и Стевана Стратимировића, који је претендовао на место заповедника пречких Срба. Овај сукоб је војно ослабио Србе и отежао њихову одбрану од Мађара. Прилике је отежала и политика Србије у том тренутку. Она је трпела критике Порте због учешћа њених добровољаца у унутрашње ствари Аустрије, а Русија је, као монархија, потпуно стала на страну Беча. Због

¹⁰² В. Ђоровић, *Историја Срба*, 600.

¹⁰³ Исто, 605.

свега тога, кнез и уставобранитељи морали су да устукну. Већ почетком фебруара 1849. године из Угарске се вратио Книћанин са добровољачким јединицама које су прешле из Србије (16. фебруар).¹⁰⁴ По аустријском уставу од 20. фебруара, призната је била Војводина и гарантовано очување српске црквене заједнице и српске народности, међутим, као творевина, она није била прецизно одређена, што је оставило отворена врата за будуће манипулације Беча са тим. Већ сутрадан, 22. марта, лоше свршен договор са Бечом одразио се на разочаране Србе. Тог дана пао је Србобран и започела је успешна мађарска офанзива на фронту према Србима. Њихов наредни успех било је бомбардовање Новог Сада са Петроварадина 31. маја.¹⁰⁵ У том тренутку Мађари су успешно водили операције и према царској војсци. Њихов велики успех приморао је Беч да потражи помоћ руског цара у сукобу са њима. Срећом по Србе, руске трупе ушле су у Угарску и потисле мађарске националисте. У Вилагошу се Русима 1. августа 1849. године предао последњи цеп мађарског отпора, док су у међувремену њихове главне политичке вође пребегли на територију Османског царства. Што се тиче Срба, 6. новембра 1849. године посебним патентом Војводству Србије придодате су додатне области.¹⁰⁶ Њега је чинио највећи део јужне Угарске и западни делови Баната, махом насељеног несрпским живљем. Доминантност Срба умањена је тиме што су административни и војни положаји препуштени Немцима.

Након потреса који су привремено умањили аустријску премоћ на Балкану, њен утицај у Србији био је обновљен. Кнез Александар пао је под утицај аустријског конзула. И Русија је искористила присуство надомак Балкана да се њен утицај на Србију учини приметним. Зато је, као главни противник њене политике, Илија Гарашанин био смењен (1853), а као руски експонент и Гарашанинов противник испливао је поново Вучић Перишић. Да мање користи има од Русије, утицало је њено поновно потискивање након Кримског рата 1853–1856. године. Париски мир 1856. године, који је на овај рат ставио тачку, налагао је замену руског протектората над Србијом гаранцијом осталих Великих сила за њену политичку стабилност и поштовање утврђеног односа према Порти. Забрањен је био пролазак страних војски кроз Србију без сагласности Великих сила, што је највише погодило Порту. Уз то, Србија је била препуштена аустријском утицају. Таква ситуација скупо је коштала кнеза Александра. Изгубио је подршку народа због аустрофилског држања и уздржаности у заштити руских интереса. Изгубио је подршку и Илије Гарашанина, окренуо је либералне фракције против себе и навукао бес русофила. Осим тога, кнез је био прозиван због крутог, аутократског држања, док је у исто време показао велику слабост према породици своје супруге. По њега је најопаснији сукоб био онај који је имао са Совјетом, чији је легитимитет покушавао да окрњи. Ствари су ишле дотле да је 1857. године откривена завера унутар овог тела коју је предводио сâм председник Совјета Стеван Стевановић Тенка. Одмазда кнеза над завереницима спречена је уплитањем Порте, која је имала искључиво право да одређује судбину чланова овог тела, што је српског кнеза учинило још немоћнијим у сопственој земљи. Штавише, његова опозиција појачана је постављањем старог Вучића Перишића на чело Совјета, а Гарашанин је враћен у земљу и

¹⁰⁴ Ј. Ристић, *Стољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. I, Београд 1887, 54.

¹⁰⁵ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 607.

¹⁰⁶ Исто, 607.

именован за министра унутрашњих дела. Све ово јачало је опозицију не само против дома Карађорђевића, већ и против уставобранитеља.

Замршену политичку ситуацију у Србији решила је Светоандрејска скупштина. Иако противник било каквог претресања свог рада, кнез Александар био је приморан да је под притиском опозиције сазове. Кроз низ заседања Народне скупштине кнежева влада била је компромитована, те му је 11. децембра одузето кнежевско достојанство. Био је то тријумф политичке фракције која је заступала интересе дома Обреновића. Њихов утицај у Србији након ње био је обновљен, те је и време Уставобранитељског режима окончано.

Кнез Милош је заједно са сином Михаилом стигао у Београд 25. јануара 1859. године. Његовом рестаурацијом заиста је враћено достојанство кнежевском положају. Извлачећи закључке из националне борбе Италијана и Мађара, кнез Милош је мудро, можда чак и шире него у време своје прве владе, гледао на националне циљеве и политичко престојаване Срба у окружењу. Сматрајући да се резултати од виталног значаја за народ не могу остварити само унутар граница земље, он се залагао за комплексније, дуготрајније и тактичне политичке поступке.¹⁰⁷

Највећу групу непријатеља кнеза Милоша чинили су противници његове династије, тј. људи које је сматрао одговорним за њено збацивање. Након Милошевог повратка у Србију, један од првих који је настрадао био је Тома Вучић Перишић. Он је под старе дане бачен у затвор, где је и умро под неразјашњеним околностима. Гарашанин је такође био скрајнут. Не само противници Обреновића, већ и људи који су подржавали овај дом били су на удару осветољубивог кнеза. Сматрајући неке од њих за људе који пуко паразитирају од подршке коју су му давали, многе је третирао без поштовања и захвалности. Један од таквих био је његов даљи зет Стевча Михаиловић, вођа обреновићеваца на Светоандрејској скупштини.¹⁰⁸ Основа свега што је чинио након повратка у Србију било је његово уверење да има подршку народа, који га је тражио и који је добро познавао његову личност. Самим тим, никог није требало да чуди начин на који је земљом управљао.

Колико год стари кнез тежак био, добра ствар у вези са његовим повратком у Србију била је та што је са собом довео млађег сина Михаила. Екстравертан, са израженим социјалним интелектом, образован, елегантан и mudar, Михаило, тада већ човек у зрелим годинама, градио је широм Балкана себи углед, за шта су му на руку ишли репутација и богатство његовог оца. Захваљујући томе, када је наследио старог кнеза након његове смрти (14. септембар 1860), Србија је добила владара који ју је, без почетничких стресова, одлучно водио.

¹⁰⁷ Ј. М. Јовановић, *Лужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941, 74. С тим у вези, кнез Милош је већ у првим месецима своје управе наставио планове уставобранитеља на јачању утицаја Србије у окружењу. Маја 1859. године он је разрадио до тада важећи пропагандни план из 1849. године (Устав политичке пропаганде имајуће се водити у земљама славено-турским) и допунио са Топографическо Штатично Описанијем они наија Севернога предела у којима је уредно заведена пропаганда. У овом документу обухваћени су предели од Софије, Свиштова, Лом Паланке, Габрова и Старе Србије до нахија које су непосредно окруживале Кнежевину.

¹⁰⁸ С. Јовановић, *Михаиловић Стевча*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. II, Нови Сад – Сремски Карловци 2001, 846.

Годину дана након доласка Михаила Народна скупштина донела је низ закона који су најавили динамичнији курс политике под његовим вођством. На заседању 18. августа усвојена су четири закона: о Државном савету, о Народној скупштини, о уређењу народне војске и порезу према имовном стању.¹⁰⁹ Њиховим изгласавањем Србија је демонстрирала своје суверено право да одлучује о унутрашњем уређењу и развоју. Највише критика са стране уложила је Порта, негодујући због закона о уређењу народне војске којим је војни контингент Србије подигнут на 90 000 војника. Након узалудног протеста код Великих сила са османске границе према Србији дошло је до низа пограничних инцидената, а у пограничним градовима Румелије извршено је гомилање османских трупа, као превентива од могућег напада Србије и провокација сукоба са њом. Кнез Михаило успео је томе да одоли; наставио је да сређује своју државу, ишчекујући бољу међународну прилику за војно ангажовање против Османлија.

На основу првих потеза кнеза Михаила било је очигледно да се залагао за вођење националне политике. За снажног носиоца овог правца препознао је конзервативну струју Илије Гарашанина, са чијим се виђењем српске спољне политике слагао. Већ 1861. године, Гарашанин, некадашњи непријатељ кнеза Милоша, постао је председник српске владе и наставио несметано, уз подршку кнеза, да спроводи своје Начертаније.¹¹⁰ Прилика за остварење дела програма указала се већ наредне године, и то у самом Београду.

Стање латентне напетости Срба и Турака у Београду достигло је свој врхунац 3/15. јуна 1862. године, када је на Чукур-чесми група османских војника убила дечака Саву Петровића.¹¹¹ Овај инцидент, којим је започета криза у српско-османским односима, није био једини крвави догађај тог дана.¹¹² Пало је још неколико српских глава, али народ се брзо организовао и подигао барикаде по читавој вароши. Нашавши се брзо у врло непријатељском окружењу, османски гарнизон затворио се у Београдску тврђаву. Наредног дана одавде се надгледало кретање међу Србима у вароши, а већ сутрадан (5. јун) из педесет шест топова на варош је сасута канонада у којој је погинуло око педесет војника и грађана, док је преко 350 кућа уништено. Догађај, познат као Бомбардовање Београда, затекао је кнеза Михаила у Шапцу.

У то време прилике на Балкану биле су турбулентне. У Херцеговини је још од 1861. године беснео устанак Луке Вукаловића, а у марту 1862. године Црногорци су кренули у рат против Османлија. Како Бомбардовање Београда не би стихијски прерасло у још један балкански конфликт већих размера, међународна дипломатија организовала је конференцију крајем јула у цариградском предграђу Канлици, на којој је посредовала

¹⁰⁹ П. Опачић, С. Скоко, С. Вукчевић, С. Ратковић-Костић, *Битке и бојеви у Српско-турском и Црногорско-турском рату 1876–1878. и у Српско-бугарском рату 1885*, књ. II, Београд 1998, 7.

¹¹⁰ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 618–619.

¹¹¹ Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, Београд 2008, 209.

¹¹² Од једног Србина, *Србија по бомбардовању Београда*, Београд 1862, 6–7. Упоредо са догађајем на Чукур-чесми, у једној муслиманској махали у Београду десио се сукоб између тамошњих муслимана и једног Јеврејина учитеља, који се у овој махали настанио. Њега је неколико муслимана, са хоџом на челу, покушавало да истера одатле, пошто је био једини немуслиман који је живео у њој. Због овог догађаја српска милиција и османски војници изашли су на увиђај, међутим, на овом месту их је затекла вест о инциденту на Чукур-чесми.

између Порте и Србије.¹¹³ На конференцији је изостала међународна осуда држања османске војске у Београду током инцидента, те се исход овог скупа свео на стишавање духова и притисак на Порту да испуни своје обавезе према Србији наведене у ранијим хатишерифима. Такође, договорено је да се муслимани из унутрашњости Србије иселе из ње, а они који буду остали биће препознати као поданици Србије. Наложено је и рушење тврђава Соко и Ужице, стратешки битних за османске комуникације према Босни и Црној Гори.

Иако није у потпуности задовољио очекивања Србије, исход конференције у Канлици растеретио је Србију непосредног притиска Порте у њеној унутрашњости. Такође, након конференције Порта је морала да коригује своју војну позицију према Србији, која је убудуће била нешто мање претећа.

Иако је кнез Михаило предводио ратоборну струју према Порти, он је био свестан да Србија самостално не може изићи на крај са њом. Зато је победу над Османским царством видео кроз заједничку борбу потлачених балканских народа који би, кроз ту борбу, изградили искрен међусобни однос и тиме утрли пут стабилности будућег Балкана. Због тога је врло брзо након доласка на престо почео да гради однос према водећим представницима Срба и осталих народа у окружењу. Србима у Румелији (па и осталим хришћанима) омогућио је школовање на Лицеју и осталим високим школама у Србији. То је јачало везе између њих и кругова у Србији који су им помагали у борби за очување националног идентитета у матичним срединама, где су се питомци враћали након школовања.¹¹⁴ Србе у Војводини бодрио је и позивао на прибраност у тренуцима обновљене дискриминације аустријске администрације. То се посебно односи на период након 1860. године, када је Војводина била укинута. Црногорског кнеза Николу I (1860–1910) помагао је чак и из фамилијарних побуда, с обзиром на то да је био кум његовој деци. Овакав однос са кућом Петровића кнез Михаило није одвајао од државничких послова према Црној Гори, те је са њом склопио савез (5. октобар 1866), а у кризним годинама за Цетиње слао муницију и храну. Кнез Михаилово интересовање за сарадњу са Хрватима ишло је преко главног заговорника југословенске идеје код њих, ђаковачког бискупа Јураја Штросмајера. Сарадња кнеза Михаила са бугарском политичком дијаспором била је најблискија од свих активности које је имао са народима ван српског националног подручја. Њима је нарочито пружао помоћ у борби са фанариотима за еманципацију и одвајање словенских епархија од Васељенске патријаршије. Осим са Бугарима, кнез је постигао велики успех и у сарадњи са Грцима. На заузеће Русије, између Србије и Грчке потписана је војна конвенција у Атини 16. фебруара 1868. године. Док је Србија вребала сваку прилику за јачање позиције према Порти, Грчку је на сарадњу са њом усмерила ситуација након устанка на Криту (1866). Иако су преговори били тешки због питања Македоније, сарадња је била заснована на јасно подељеним зонама у којима се интереси потписница нису мешали: Србија је била усмерена на Босну и Херцеговину, а Грчка на Епир и Тесалију.¹¹⁵

¹¹³ Ј. Милићевић, *Спољна политика*, Историја српског народа, књ. V/1, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1981, 295.

¹¹⁴ К. Džambazovski, *Novi prilozi istoriji kulturno-političkih odnosa makedonskog i srpskog naroda u XIX veku*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1, Beograd 1964, 63.

¹¹⁵ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 629.

Још за време устанка на Криту кнез Михаило је покренуо питање испуњења одлука конференције у Канлици. На руку му је ишао и смањен притисак из Беча након пораза који је Аустрија претрпела 1866. године у рату са Прусијом и Италијом. Због Русије у залеђу Прусија је такође прихватила да се напослетку стави тачка на ово питање. Услед актуелне поделе моћи у међународној политици, на крају је и Порта морала да прихвати извршење овог чина. Зато је у Београду 6/19. априла 1867. године свечано извршено предавање кључева Београда кнезу Михаилу.¹¹⁶ Самим тим, Србија је добила на управу и остале градове у унутрашњости. Пре тога, у марту, кнез Михаило отишао је у Цариград да прими од султана ферман који је легализовао овакво стање. У месецима који су уследили кнез је изгубио енергију са којом је до тада пратио и учествовао у спољнополитичким питањима Србије. На то се донекле може гледати и као на период душевне катарзе српског кнеза, који је за непуну деценију учинио много за положај Србије.

Убиством кнеза Михаила (29. маја 1868) пресахла је Милошева грана породице Обреновић. Зато је за наредног кнеза из овог дома изабран Милан, унук Јеврема, брата и некадашњег политичког противника кнеза Милоша. Најзаслужнији за његов избор био је тадашњи министар војни Милоје Петровић Блазнавац. Одлучним иступањем војске он је спречио веће пометње које је вест о убиству кнеза Михаила могла да изазове. Због стабилности коју је тренутно пружао, Блазнавац је ушао у трочлано намесништво са Јованом Ристићем и Јованом Гавриловићем. Овај трјумвират требало је да буде на снази до пунолетства кнеза Милана, који је у тренутку атентата на кнеза Михаила имао свега четрнаест година.

Добар пример континуитета и стабилизације политичког живота у Србији био је нови, тзв. Намеснички устав, објављен 29. јуна 1869. године.¹¹⁷ По њему, династија Обреновић била је једина која је призната за владарски дом у Србији. У случају одумирања мушких потомака, кнежевско достојанство преносило се преко женске линије. Уведен је Државни савет, са надлежностима врховног суда, а Народна скупштина је надаље имала стални сазив, при чему је једну четвртину посланика бирао сâм кнез. Међутим, иако је вођа либерала Ристић био у намесништву младог кнеза, устав је претрпео оштре критике од ове фракције и грађанске интелигенције. Најозбиљније критике односиле су се на недовољно разрађено питање слобода (штампе, пре свега), које је устав требало да реши.

Осим либерала, политичку сцену у Србији на почетку седамдесетих година XIX века одликује и настанак радикалне странке. Она је настала из еволуције радикалног социјализма за који се залагао утицајни Светозар Марковић, један од највећих проблема за намеснике. И док Марковићу, због елемената комунизма у програму, није пошло за руком да у потпуности придобије сељаштво у Србији, Пашић је, као његов сарадник и први човек српских радикала, имао уз себе већи део њих, подвлачећи незаобилазност најширијих слојева у доношењу политичких одлука државе. Овако је Србија добила јасну поларизацију своје политичке сцене, са врло одлучним и решеним супротстављеницима.

У спољној политици Србија је наставила своје нагињање према Аустроугарској, које је Блазнавац спроводио по плановима кнеза Михаила из последњих година његове

¹¹⁶ Н. Жарковић, *Место предаје кључева 1867. године*, Београд 2010, 6.

¹¹⁷ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 634.

владавине. Међутим, када је Немачка уједињена након пораза Француске у рату против Прусије (1871), углед Аустроугарске је међу немачким земљама био сасечен у корену. Њој је за будућу експанзију остао само Балкан и поновно оживљавање идеје о изласку на Јадранско море и топлу Егеју. Србија се за њу у кратко време од савезника претворила у највећу препреку у томе. Немоћ Србије да Аустроугарској парира у јачању својих интереса у Босни довела је до слабљења њених националних организација на терену.

До делимичног стабилизовања односа са Русијом дошло је након сусрета кнеза Милана са руским царем Александром II (1855–1881) у Ливадији на Криму 1871. године, међутим, то Аустроугарску није полакомило у њеним плановима. Осим што намесништву није пошло за руком да у Русији поврати углед који је Србија уживала за време кнеза Михаила, Руси су у својим балканским плановима изгубили интересовање за сарадњу са Србијом. За продор на Дарданеле Русији су били оперативнији бугарски националистички кругови. Они су 1870. године постигли победу у трвењу са Васељенском патријаршијом око словенске службе и осамостаљивања словенских епархија. С тим у вези, султановим ферманом 27. фебруара 1870. године формирана је била Егзархија, као противтежа Васељенске патријаршије и духовна организација која је имала јурisdикцију над свим православним Словенима у Румелији. Егзархисти, које је кнез Михаило подржавао у борби за општесловенску ствар, постали су проблем у њеним плановима према Османском царству. Свој легитимитет пред Портом и Васељенском патријаршијом они су градили кроз културолошки, верски и политички притисак над српским народом у Румелији, све са циљем стварања слике о пространом и национално компактном бугарском простору у Румелији. Како би неутралисала притисак егзархиста и фанариота на српски живаљ у Румелији, Србија је још 1868. године основала Одбор за српске школе у Старој Србији и Македонији, међутим, рад овог тела на овим територијама био је илегалан, док су Бугари и Грци вршили пропаганду јавно и отварали школе без бојазни од притисака османских власти.¹¹⁸

Осим Бугара, црногорског кнеза Николу I Русија је такође ставила у први ред у својим плановима на Балкану. Незванична подршка коју је пружио Бокелџима за време њиховог устанка против аустроугарске власти (1869) окарактерисала га је у Петрограду као владара спремног и решеног да делује у свом окружењу. Из свега овога било је јасно да је Русија на Балкану почела да припрема терен за крупне промене и људе који ће те промене моћи да спроведу. Србија, нажалост, у том тренутку није дорасла улози коју је имала у претходним деценијама, највише због унутрашњих трзавица које су је пасивизирале.

Устројство бугарске Егзархије створило је добру основу за руску политику панславизма на Балкану, те је заштиту Словена у Румелији отвореније него раније преузео на себе руски дипломатски кор у Цариграду. И Аустроугарска је почела конкретније да ради око јачања у Босни и Херцеговини, што је у овом делу Османског царства римокатолички живаљ учинило нелојалним елементом према Порти. Подизање тензија у Босни, Херцеговини и Далмацији појачала је велика глад 1874. године, те су се Херцеговци обратили црногорском кнезу за помоћ, решени да се побуне против стања у вилајету. Он им је, уз дозволу Русије, након неколико покушаја да их одговори од тога, обећао помоћ и

¹¹⁸ K. Džambazovski, *Novi prilozii istoriji kulturno-političkih odnosa makedonskog i srpskog naroda u XIX veku*, 66.

улазак Црне Горе у рат са Османлијама, уколико устанак у Херцеговини изгуби на снази. Тако је, после неколико мањих, независних окршаја Срба и Хрвата са муслиманима у Босни дошло до избијања Невесињске пушке (25. јун 1875).¹¹⁹ Месец дана касније устала је и Босанска крајина. Устанак у Босни и Херцеговини успео је неочекивано жилаво да се одржи прве године свог трајања. Већ наредног пролећа српским либералима изгледало је као да Порта не успева да наметне иницијативу у овом сукобу. Зато су након добијених скупштинских избора 1875. године створили атмосферу која кнезу Милану није оставила много избора, сем да се реши за рат са Османлијама.¹²⁰ На заседању Ратног савета 15. маја 1875. године усвојен је план мајора Саве Грујића¹²¹, а са Црном Гором је у Млечима (3. јун 1876) потписан споразум о међусобној сарадњи против Османског царства. Петнаест дана након тога обе државе су објавиле рат Порти (18. јун).¹²²

Док су Црногорци лукаво увлачили и нападали Османлије у врлетима своје земље, Србија је примила борбу са јаким османским контингентима који су надирали у њу са истока и дуж Цариградског друма. Са слабом војском (заправо, народном милицијом) коју је имала, њене шансе да изађе на крај са савремено наоружаном, регуларном османском војском биле су мале. Срећом, пре рата су у неколико таласа стигли у Србију руски добровољци и велики број руских официра. Главна узданица Срба међу њима био је генерал Михаил Григоријевич Черњајев, коме је допао задатак да води Моравску војску и оперише у правцу Ниша. Њему је донекле пошло за руком да уведе ред у српској војсци и повећа њену оперативност. Шансе за успешно ратовање стварао је и један део способнијих српских официра који су кроз праксу отклањали мањкавости војске и калнили се у ратним вештинама. То је, и поред лошег исхода по српску страну, најбоље показала битка код Великог Извора на тимочком фронту (13. јул).

И поред почетног елана, Србија је врло брзо кренула у дефанзиву. Држећи се одбрамбено, њена војска пружила је жилав отпор османској војсци са више успеха него што је у почетку оперисала против ње. На Шуматовцу код Алексинца српска страна однела је победу 11. августа¹²³ и тиме спречила трупе сердар-и екрема Абдулкерим-паше да је заобиђу у продору ка Београду. Међутим, на Ђунису Османлије српској страни наносе озбиљан пораз (17. октобар), који је, уз колапс војске и економску преоптерећеност земље, готово ставио тачку на даље учешће Србије у овом рату. Примирје је наступило 1. новембра 1876. године. Србија је имала да поднесе ратну одштету од петнаест милиона дуката, 200

¹¹⁹ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 646.

¹²⁰ Н. П. Илић, *Ослобођење јужне Србије 1877–1878*, Београд 1977, 18. Либерали на кнеза у том тренутку нису вршили притисак само из сопствених политичких разлога, већ су заиста представљали мишљење читаве земље: народ је био нервозан због пасивног држања кнеза Милана у вези са устанком у Херцеговини, а из Русије су му упућивани сигнали да се прене и учини нешто по том питању.

¹²¹ П. Опачић, С. Скоко, С. Вукчевић, С. Ратковић-Костић, *Битке и бојеви у Српско-турском и Црногорско-турском рату 1876–1878. и у Српско-бугарском рату 1885*, књ. II, 27–28, 33, 34. За планирани рат против Османског царства Србија је мобилисала око 100 000 војника, подељених у четири војске: Моравску, Тимочку, Ибарску и Дринску. Моравска војска је била највећа и бројала је 68 000 војника. Према Грујићевом плану одлучено је да се операције воде у правцу Ниша, где је требало да се развије главни фронт. Највећи део српске војске концентрисан је код Алексинца, а споредне снаге држале су дефанзиву према Зајечару, на Дрини и потезима Јавор–Сјеница и Рашка – Црна Гора.

¹²² В. Ћоровић, *Историја Срба*, 650.

¹²³ Исто, 651.

000 избеглица, 15 238 војника и официра избачених из строја (од којих су око 5 900 погинули или нестали).¹²⁴ Само због руске претње интервенцијом Порте је прихватила мир са Србијом (28. фебруар 1877) и повратак на стање *ante bellum*, без тражења икаквих компензација. Црна Гора је наставила да успешно ратује против Османске царевине. Већ на почетку рата она је њеној војсци нанела озбиљне поразе на Вучијем долу (16. јул) и Фундини (2. август).¹²⁵

На примирје са Србијом у Првом српско-османском рату Порту је приморао готово отворен непријатељски став Петрограда према њој. Русији је наруку ишла пометња у Османском царству након збацивања султана Мурата V (1876) и доласка на престо новог султана Абдулхамида II (1876–1909) у августу 1876. године.¹²⁶ Тријумф антиројалиста и прокламовање првог османског устава (1876) донекле су стабилизовали царство, међутим, устав је искључивао мешање спољашњих сила у унутрашње реформе царства, што није позитивно примљено код европске међународне дипломатије. Ово је у Европи створило мишљење да Порти треба брзо „хлађење главе” и повратак на стање у коме је била на рубу колапса и зависна од међународних фактора.

У Бечу се осетила решеност Русије да поврати присуство на Балкану. Зато се Аустроугарска оштро супротстављала било каквим плановима Русије за јачање православног елемента на Балкану, посебно ако су они угрожавали њену намеру да припоји Босну и Херцеговину или јачали утицај Србије. Како тренутак османске слабости не би био пропуштен, руска дипломатија је кроз низ тајних састанака са аустроугарским представницима признала право Беча на Босну и Херцеговину, као минималну осигурану корист Аустроугарске након окончања предстојећег рата Русије са Османлијама.

На овај начин осигурана од сметњи из Беча, Русија је објавила рат Порти 12. априла 1877. године.¹²⁷ У том тренутку је на Балкану конкретну помоћ имала од Црногораца и устаника у Бугарској, који су током априла покушали да направе пометњу у залеђу румелијског фронта. Врло брзо Османлије су бугарски устанак крваво угушили, док је Црна Гора била изложена до тада најжешћем надирању османских војски које су је опколиле из Босне, Албаније и Румелије. Пре него што је отпор Османлијама на овој страни сломљен, Србија је, након брзе реорганизације своје војске, поново започела ратна дејства (2. децембар).¹²⁸ Главни циљ њеног ратног плана поново је био продор на југ у правцу Ниша и заштита десног крила руске војске након њеног преласка преко Дунава. За остварење овог плана Србија је од Русије добила помоћ од милион рубаља, међутим, своју кампању започела је тек након преласка Руса преко кланца Шипка у Бугарској и успешно окончане опсаде Плевне. Сломом османске одбране Плевне, Русима је пут за Цариград практично био отворен. Остатак, додуше и даље знатних, османских трупа према Србији кочио је надирање српске војске на југ, али је остао немоћан да је спречи у кретању према Нишу,

¹²⁴ П. Опачић, С. Скоко, С. Вукчевић, С. Ратковић-Костић, *Битке и бојеви у Српско-турском и Црногорско-турском рату 1876–1878. и у Српско-бугарском рату 1885*, књ. II, 243.

¹²⁵ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 651.

¹²⁶ E. Wormeley Latimer, *Russia and Turkey in the Nineteenth Century*, Chicago 1903, 342–343.

¹²⁷ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 652.

¹²⁸ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, књ. II, Београд 1898, 84.

Пироту и Врању. То је потпуно онемогућило планове о спајању српске и руске војске. Када су Руси дубоко зашли у Тракију, са Порте је затражен престанак ратних дејстава. Примирије је склопљено 17. јануара 1878. године у Једрену, затекавши српску војску у походу на Приштину. Иза њих су Куршумлија, Србија од Алексинца до Врања и западни ободи Бугарске били очишћени од османских јединица. Месец дана након тога у Сан Стефану, надамак Цариграда, потписан је мир (19. фебруар/3. март).¹²⁹

Санстефански мир је у Србији изазвао велико разочарање у Русију. Према договору Русије и Порте, Србија је добила незнатна проширења у правцу Косовске Митровице и Приштине. Напори Црне Горе такође нису прошли са одговарајућим заузећем руске дипломатије. Највећу корист имао је бугарски народ. Санстефанским миром у његову корист остварена су била национална стремљења Бугара за која су код великих народа били потребни векови до њиховог остварења. Створена је Велика Бугарска, сачињена од језгра бугарског националног простора и широког појаса са којим се бугарски ентитет додиривао. Ова руска творевина простирала се од Црног мора до Ниша, захватајући Стару Србију, Македонију, Албанију и реку Дрим на југу. Од оваквог стања највише је претрпела Србија. Искључено је било њено право на Стару Србију, Македонију; штавише, Бугарској су препуштени и предели у којима се током последњег рата српска војска са Османлијама борила (Ниш, Врање, Трн, Пирот...).

Водећим земљама Европе није одговарао исход Санстефанског мира и јачање Русије на Балкану. Убрзо је и Аустроугарска схватила да је Србија, уз Босну и Херцеговину, била жариште проблема које у залеђу има руску Велику Бугарску. Како би се постигла прихватљивија подела моћи, одржан је Берлински конгрес (13. јун – 13. јул 1878), на коме је поново претресан исход последњег руско-османског рата и подела користи након њега. У том тренутку Србија је постигла извесну блискост са Бечом, схвативши да неће моћи да добије веће компензације од Руса. Ово јој је на Берлинском конгресу осигурало припајање Нишког, Пиротског, Топличког и Врањског округа, али и замену исхода Санстефанског мира аустроугарским притиском. Добивши допуст Великих сила да окупира Босну и Херцеговину, Аустроугарска је захватила и потез преко Рашке области, како би сачувала копнену везу са остатком Румелије и на тај начин осигурала могућност за будуће акције према Егеји. То је онемогућило заједничку границу Србије и Црне Горе. Ипак, обе земље добиле су међународно признање независности. За Србију то је значило признање њених напора у постизању националног јединства и, након пет векова, потпуни престанак османског сизеренства над њом.

¹²⁹ E. Hertslet, *The Map of Europe by treaty*, vol. IV, London 1891, 2672.

Османско царство од Свиштовског мира (1791) до Берлинског конгреса (1878)

Крајем XVIII века Османско царство протезало се на широком простору који је захватао три континента – од Алжира и Туниса на западу, Арабије, Леванта и Багдада на истоку, Србије, Црне Горе, Босне и Подунавских кнежевина у Европи. Како би одржала контролу над оволиком територијом, препуној локалних традиција, етничког, верског и политичког шаренила, Порта је у стварности морала да дозволи акумулацију моћи која ју је често само номинално или делимично прихватала за врховни ауторитет. У зависности од тога који је регион у питању, власт на терену имали су јаничарске дахије¹³⁰, полузависни господари планинских предела (Либан, Црна Гора) и читав ланац узурпатора (*mutegallibe*) који често нису ишли Порти низ длаку, али су јој давали војску и плаћали порезе. У неким случајевима, као што је то било у Јерусалиму, Меки, Медини и Багдаду, у управи су морале да буду узете у обзир верске традиције предосманског периода због историјске важности ових места за муслимане. Све ово утицало је на то да османска администрација, која их је све обједињавала, буде практикована од провинције до провинције са толико варијетета, да у њима често многе институције нису значиле исто нити су се тицале истих процеса.

На непосредном султановом домену у Европи (Румелији) и Малој Азији (Анадолији) стање је било подједнако компликовано. Овде су у многим санџацима провинцијски олигарси, ајани, успели да се наметну Порти као незаобилазан фактор у практиковању власти на терену. Слабост државе крајем XVIII века толико им је ишла наруку да је реална султанова моћ могла да се осети само у престоници и њеној ближој околини. Све даље од тога захтевало је компромис са ајанима у окружењу.

Добар показатељ њиховог утицаја, у исто време и врхунац слабости османске државе, било је збацивање султана Селима III. Након дугогодишњих покушаја да реформише државу у кључним доменима, као што су правни систем и војска, Селиму III није пошло за руком да сломи отпор конзервативне струје која није желела секуларизацију османског друштва и централизацију моћи у лику султана. На ово се надовезало бунтовништво Османа Пазванолуа (1794–1807), Наполеонова Источна експедиција и сецесионизам у Мисиру под кедивом Мухамедом Алијем, избијање Првог српског устанка (1804) и рат са Русијом, који је са прекидима трајао од 1806. до 1812. године. Немоћан да се у исто време носи са толико спољних и унутрашњих непријатеља, Селим III је поклекнуо; сишао је са власти под притиском јаничара (29. мај 1807) и препустио трон свом брату од стрица Мустафи IV (1807–1808). Краткотрајна марионетска влада султана Мустафе IV углавном је послужила противницима Селима III да легално анулирају његове реформе. То је против њих покренуло већину румелијских и анадолских ајана којима је одговарала слаба контрола државе каква је била под Селимом III. Под вођством ајана Рушчука Алемдара Мустафе Барјактара војска удружених ајана ударила је на Цариград, у покушају да Селима III врати на власт, међутим, збачени монарх је у међувремену убијен. Ајани су уклонили слабог Мустафу IV и поставили на трон његовог брата Махмуда II (1808–1839), принчевића из Османове куће који је одрастао заједно са Селимом III и делио са њим став о важности реформи. Наравно, ајани и Алемдар нису извршили пуч само зарад повратка државне

¹³⁰ Ş. M. Hanioglu, *A brief history of the Late Ottoman Empire*, Princeton 2008, 9.

политике на курс који је Селим III утврдио. Желели су да осигурају исти однос престонице и провинције који је важио под њим. Да би стање у држави остало такво, потрудио се моћни Алемдар, који је издејствовао да буде постављен за новог садразама. Младог и преплашеног Махмуда II приморао је на поделу моћи са ајанима и деребеговима, наметнувши му да потпише Договор (Sened-i Ittifak).¹³¹ По Договору, ајани су признали султана за свог врховног господара, а садразама, тј. Алемдара, за његовог апсолутног представника. Обавезани су били да дају људе за наставак војне реформе која је требало да се изврши у складу са накнадним договором. Такође, ајани су се обавезали да ће штитити султана и договорени поредак тиме што ће да му буду на располагању увек када буде угрожен, чак и када не буде стигао да их позове у помоћ. Под овим се подразумевао и покрет војске на Цариград, уколико то буде неопходно за очување Договора. Што се тиче фискалне политике, утврђени су порези који следују држави и гарантован је њихов убир у свим провинцијама. Међусобни однос ајана уређен је тако да су били обавезни да поштују аутономију и територије једни других.¹³² Ово је требало да сачува успостављени баланс моћи у провинцији. Срећом по Махмуда II, влада под оваквим условима и надзором садразама окончана је брзо. Месец дана након потписивања Договора јаничари и цариградске занатлије изазвали су немире против садразама у којима је он убијен (15. новембар 1808). Распуштене су и секбанске трупе, које је требало да представљају реформисану војску, али су у ствари служиле садразамау као гарда. Ветеране из њихових редова Махмуд II искористио је за реформу војске која је тек предстојала.

Бројне реформе институција (заправо, читавог државног система), велика дипломатска активност са европским дворovima и владама, модернизација у сваком смислу и промоција до тада невиђених грађанских слобода учиниће да за време Махмуда II почну процеси због којих је чувени турски историчар Илбер Ортајли XIX век за Османско царство са правом назвао „најдужим веком империје”.¹³³ Сви напори Махмуда II имали су за циљ да обезбеде опстанак Османског царства као државе у току са тадашњим приликама у свету. Међутим, напредак царства у једном правцу често су пратила велика одрицања у другом. То су најчешће били губици суверенитета над великим територијама и друштвени развој који је био све даљи од шеријата. Све ово праћено је било снажном опозицијом која је ометала рад Махмуда II и султана-реформатора који су дошли после њега.

Једна од првих ствари коју је Махмуд II морао да реши након уклањања Алемдара био је проблем са јаничарима. Султан је на томе радио стрпљиво, припремајући реформу војске и сламајући моћ јаничара по методу који је постао врло специфичан за њега. Тај метод заснивао се на честим сменама јаничарских официра, малих и великих, без обзира на то колико су за њега били озбиљна претња. Компромитујући тако одређене положаје, султан је легализовао свој утицај на јаничаре и систематски постављао лојалне људе око својих отворених непријатеља. На крају, када би одабрао ваљан тренутак, султан би сменио и њих, без већих трзавица. Принцип „скуване жабе” Махмуд II примењивао је не само код јаничара, већ и када се обрачунавао са државном бирократијом и конзервативном улемом.

¹³¹ Н. Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman state. Evolving Identities, Competing Loyalties and Shifting Boundaries*, Albany [NY] 2004, 11. Документ је потписан 7. октобра 1808. године у Чаглајан Кошку, који се налази у цариградској махали Кагитхане.

¹³² S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, Cambridge 1977, 2.

¹³³ И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 7.

У неким случајевима морао је да буде стрпљив дуже чак и од једне деценије, али се зато тридесетих година XIX века његово стрпљење исплатило.

До тада, Махмуд II успео је да са Русима прекине ратовање и постигне мир у Букурешту (1812), по којем је успостављена граница на реци Прут, Бесарабија је припала Русији, док су Молдавија, Влашка и Мала Влашка враћене под сизеренство османског султана.¹³⁴ Русију је на компромис са Портом натерала опасност од Бонапарте, који је припремао поход на њу. Пошто више није било опасности из Русије, Порта је успела да 1813. године угуши устанак Срба. Две године након тога у Србији је избио Други српски устанак (1815), не тако насилан као Први, али са озбиљнијим последицама по османску државу. Након потпуног слома Наполеона код Ватерлоа (18. јун 1815) Русија је обновила своје присуство на Балкану. Желећи да предухитри њено поновно уплитање, Махмуд II је, након неколико окршаја са српским устаницима, прихватио компромисно решење о правима Срба и унутрашњем уређењу Смедеревског санцака. Србија је већ тада била на путу независности, али, у том тренутку, и даље на узди султана.

Упоредо са решавањем питања везаних за Други српски устанак, Махмуд II успео је да ослаби, а затим и уништи, највеће претње из редова ајана. Тако је до краја друге деценије XIX века вратио под централну власт Анадолију, пошто је уклонио све ситне ајане пре него што су извршили нову поделу моћи након смрти анадолских олигарха Чапанолу Сулејманбега (1814) и Караосманолу Хусеин-аге (1816).¹³⁵ После тога окренуо се сређивању стања у Румелији, где је највећа опасност међу ајанима био Али-паша Тепелена, господар Епира и северне Грчке. Априла 1820. године султан је званично одузео положаје Али-паши и његовим синовима. Већ до краја лета он је био опседнут у својој престолној Јањини, а две године након тога и убијен.

Устанак у Грчкој, познатији као Грчки рат за независност, своју предисторију имао је у активностима грчке тајне ослободилачке мреже Друштво пријатеља, тј. Филики Хетерија (Φιλική Εταιρεία). Под вођством Александра Ипсилантија (1792–1828), руског официра грчког порекла, хетеристи су се повезали са антиосманским круговима у Румелији и формирали ћелије у Грчкој са циљем да тамо покрену ослободилачки рат против Османлија. Сâм Ипсиланти 6. марта 1821. године прешао је у Молдавију, како би од планираних акција у Грчкој одвукао пажњу Османлијама. Његова диверзија је пропала, али су и поред тога Маниоти на Мореји са успехом покренули устанак против Османлија (25. март).¹³⁶

¹³⁴ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 14.

¹³⁵ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 15; M. A. Yalçınkaya, *The provincial reforms of the early Tanzimat period as implemented in the kaza of Avrethisari*, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, s. 6, Ankara 1995, 354; M. Özcan, *Çapanoğulları, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, s. 8, Istanbul 1993, 221–223. Већ од прве године своје владавине Махмуд II радио је на уклањању ајана. Неке је директно обарао, као на пример Чаникли Алипашаогуларе (1808) и Кади Адбурахман-пашу (1809), док је друге хушкао да се узајамно боре и тако уништавају – Хазинедарогуларе из Трабзона против Туздуогуларе из Ризе (1812–1824), ајана Сера против ајана Тракије (1819) итд. Разлог за променеиву стратегију султана био је тај што су неке породице успевале да задрже утицај у појединим областима, иако су, попут Чапаногуларе, биле трн у оку султанима чак и по педесет година.

¹³⁶ A. Billinis, *The Eagle has Two Faces: journeys through Byzantine Europe*, Bloomington [IN] 2011, 36.

Грчки рат за независност један је од најкрвавијих сукоба који су се десили на Балкану у XIX веку. Иако је беснео на Мореји, Криту, Беотији и Македонији, јасног фронта није било, пошто су на удару били и Грци ван устанком захваћених територија. Много жртава пало је међу фанариотским свештенством, које је проказано за сарадњу са устаницима. Сумњајући да су устанак својим пасивним ставом практично подржали, Махмуд II започео је да га прогања, означивши и самог васељенског патријарха Григорија V као одговорног за развој догађаја. Зато је Григорије V јавно обешен о капију Васељенске патријаршије (22. април 1821).¹³⁷ Исту судбину доживело је више десетина црквених великодостојника, док су седамдесетак епископа, протојереја и свештеника широм Османског царства били на удару ове рације.¹³⁸ И поред оваквих противмера, Махмуду II пошло је за руком да добије прву фазу грчког устанка тек када се обратио за помоћ мисирском кедиви Мухамеду Алију.

Мухамед Али успео је да се након протеривања Наполеона из Мисира наметне за неприкосновеног господара ове османске провинције. У томе је имао подршку домаћих мамелучких земљопоседника. Постизањем оваквог унутрашњег склада, Мисир је за кратко време постао једна од најбогатијих земаља исламског света, са савремено наоружаном и дисциплинованом војском којој Османлије нису могли ни да парирају. Свакако да Махмуд II није имао намеру да се лако одрекне Мисира, али догађаји у Грчкој приморали су га да потражи помоћ од кедиве у сламању отпора грчких устаника. Договор је постигнут по цену препуштања Крита и Мореје на управу кедиви, док је султан од њега заузврат добио помоћ у морнарици и војсци. Тек након тога операције против грчких устаника могле су да се спроводе успешно. До априла 1826. године прва фаза Грчког рата за независност окончана је султановим тријумфом.¹³⁹

Немоћ заостале османске војске показала се као велики проблем у ратовању против Грка, посебно због тога што је, уплитањем кедиве, међународни углед Порте озбиљно био пољуљан. Неупотребљивост јаничара била је за султана неприуштива, те је одмах након окончања грчког устанка решио да стави тачку на њих. Међутим, јаничари су сазнали за његове планове и сместа покренули немире у Цариграду (14. јул 1826), али су им артиљеријски корпуси онемогућили да прошире немире по читавој престоници и приморали их да се повуку у своје бараке на Ат Мајдану (15. јул). Овде су топовима тучени док бараке нису биле уништене, а опседнути јаничари побијени. Оно мало јаничара што се спасило побили су обичан народ и султанова војска у сукобима по цариградским улицама. У историји Османског царства укидање јаничара упамћено је као Срећан догађај (*Vaka-i Naugıye*). Овај догађај није представљао само физички нестанак јаничара, већ и решеност

¹³⁷ P. M. Kitromilides, *The Ecumenical Patriarchate, Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth Century Southeastern Europe*, New York 2014, 29; W. A. Phillips, *The war of Greek independence*, London 1897, 77. Григорије V био је ухапшен усред јутарње литургије и изведен пред капије Патријаршије у свечаној ризи, како су га султанови чауши затекли. Практично је обешен у исто време док су присиљени свештеници унутар цркве бирали и постављали новог васељенског патријарха.

¹³⁸ В. Стојанчевић, *Друштвени и економски положај Срба у време грчког устанка*, Историја српског народа, књ. V/1, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1981, 233; Б. Лилић, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције (1804–1878)*, књ. I, Београд 2002, 84; P. M. Kitromilides, *The Ecumenical Patriarchate*, 29. Поред Григорија V, од значајнијих високоsvештеника страдали су бивши васељенски патријарх Кирил, кипарски митрополит, високи црквени прелати Дионисије од Ефеса, Григорије од Деркоја, Евгеније од Анхиалоса, Атанасије од Никомедије.

¹³⁹ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 19.

султана да раскине са свим штетним елементима традиције који су угрожавали будућност његове државе.¹⁴⁰

Одмах након уништења јаничара султан је вакуум у војсци решио формирањем Победоносне Мухамедове војске (*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*), састављене од њему лојалних људи. Ове трупе ће у предстојећим годинама непрестано бити обучаване под надзором најмљених официра из европских земаља. Поред тога, отворане су разне родовске школе за подизање оперативности османске војске и њених пратећих елемената (санитет, бродоградња, инжињерија). Захваљујући свему што је учињено у војној реформи, Порта је, макар када су у питању од ње зависни и полузависни балкански народи, још неколико деценија држала улогу њиховог неприкосновеног господара.

Уништење јаничара, након чега је Османско царство било политички и војно кохерентније, није утицало да се његови спољашњи и унутрашњи непријатељи полакоме у својим плановима. Напротив, код спољашњих непријатеља нестанак јаничара протумачен је као тренутак војне слабости Порте, те су према њој постали још смелији. За унутрашње непријатеље Порта је била изазов са којим је вредело ризиковати. Ово се посебно односило на проблем са Грчком и уплитањем Русије, у којој је 1825. године на трон дошао нови цар, Николај I (1825–1855). Већ прве године своје владе он је од Порте захтевао ревизију Букурешког мира (1812). Под притиском Велике Британије Порта је пристала на преговоре са Русијом и са њом потписала Акерманску конвенцију (1826). По конвенцији, Русија је повратила свој утицај у Подунавским кнежевинама; на Кавказу су јој призната територијална проширења, а за Србију је издејствовала испуњење одлука Букурешког мира које су јој ишле у корист. Осим политичких, конвенција је донела и економске повластице Русији – њено бродовље надаље могло је без рестрикција да плови османским водама и пролази кроз Босфорски мореуз. Николај I овде није стао. Након Акерманске конвенције наставио је да врши притисак на Порту својим заузећем за устанике у Грчкој. У решавање овог проблема укључила се и Велика Британија, захваћена таласом филхеленства. Сматрајући устанак Грка интерним проблемом Османског царства, Махмуд II се оштро успротивио било каквој спољној интервенцији и притиску. На жалост по њега, то је ујединило Русију, Француску и Велику Британију. Њих три потписале су у Лондону споразум о заједничкој медијацији у вези са грчким питањем (6. јул 1827).¹⁴¹ Незванично, ово је значило заједничку војну интервенцију против Порте, уколико би за тим било потребе. Прилика за ово јавила се већ исте године. У намери да спречи пад Атине, Махмуд II је поново добио помоћ из Мисира преко Мореје. Османска флота сјединила се са кедвином и укотвила у Наварину. Ту их је блокирала флота потписница Лондонског уговора. У покушају да бродови земаља потписница уђу у ово сидриште, дошло је до инцидента који је на крају завршен битком и потпуним поразом османско-мисирске флоте (20. октобар 1827).¹⁴² У бици код Наварина потпуно је уништена нова османска флота, а руски цар напокон је добио оправдање да крене у рат против султана (28. април 1828).¹⁴³ Пошто је у том тренутку главницу османске регуларне војске чинило свега 16 500 слабо

¹⁴⁰ Након уништења јаничара султан је ставио ван закона бекташијске дервише, који су традиционално били наклоњени јаничарима, као и неколико мање битних војних родова, који су такође били везани за њих.

¹⁴¹ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 30.

¹⁴² R. Overly, *A History of War in 100 Battles*, New York [NY] 2014, 290.

¹⁴³ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 30.

утренираних мансуре војника¹⁴⁴, Руси су врло брзо напредовали на оба фронта која су се отворили у Румелији и Кавказу. До јесени исте године устаници су са Мореје истерали кедивине трупе, а Велика Британија признала је владу Јована Каподистрије. То је био први корак у међународном признању грчке независности.

У таквим околностима Порти није било помоћи ни са једне стране. Кедива је био одсечен у Мисиру, одакле није могао да крене због савезничких блокада афричких лука. Поред тога, султан није уважао његов предлог да му у замену за поновну интервенцију препусти управу над Анадолијом. Осим кедиве, султану је помоћ против Руса отказао и скадарски везир Мустафа-паша Бушатлија, до тада велика узданица против устаника у западној Грчкој. Тренутак султанове слабости Бушатлија је искористио да отворено поведе опозицију против њега и окупи око себе румелијске паше који су такође били противници султана и његових реформи. Због свега тога је Махмуд II био приморан да са Русима у Једрену потпише мир (14. септембар 1829), који му је лично врло тешко пао.¹⁴⁵ По Једренском миру, Русија је повукла трупе на Пругу, али је зато под својом контролом добила ушће Дунава у Црно море. Ни на једној од ових река Османлије више нису смели да имају утврђења и тиме отежавају упад Руса. Од територијалних проширења, Русија је добила читав Кавказ и неколико градова у северном Ирану, док је велике источноанадолске градове (Карс, Ерзерум и Бајезит) вратила Порти. Осим на овај начин, Русија је притисак на Порту вршила и тиме што је добила покровитељство над Србијом, Подунавским кнежевинама и новоформираном грчком државом. Како не би могла да у макар десет наредних година представља опасност по руске интересе, Порта је била обавезна да исплати Русији баснословну ратну одштету од четири стотине милиона куруша.

Последице оваквог мира, који је под тешким условима склопљен са Русијом, биле су само један од озбиљних проблема који су задесили Махмуда II. Већ 1830. године Порта је, након француске окупације, трајно изгубила Алжир, а султан је био приморан да призна независност Грчке (која је после две године постала потпуна), а посебним хатишерифом кнезу Милошу признато је наследно кнежинство у Србији. Овој полувазалној кнежевини морало је да се придода и шест нахија које су је окруживале.

Султан је 1831. године укинуо тимарски систем, чиме је нестао војни род спахија.¹⁴⁶ Почетком XIX века они су махом били пуки земљопоседници, без икакве жеље да испуњавају ратне обавезе према држави. Пошто су се показали неупотребљивим попут јаничара, Махмуд II им је одузео поседе и учинио их за државу лукративним тиме што их је давао под закуп. На овај начин, пуштање велике количине земље у промет довело је чифлучење у завршну фазу.¹⁴⁷ Исте године када је укинуо тимаре, султан је сломио

¹⁴⁴ M. Uyar, E. J. Erickson, *A Military History of the Ottomans. From Osman to Atatürk*, Santa Barbara – Denver – Oxford 2009, 135–136. Осим њих, султан је на располагању имао два пука Хаса гарде, четири пука регуларне коњице, деведесет две пољске батерије и инжињерију, што је укупно чинило бар још 12 200 људи.

¹⁴⁵ W. Miller, *The Ottoman Empire 1801–1913*, Cambridge 1913, 130.

¹⁴⁶ M. A. Yalçınkaya, *The provincial reforms of the early Tanzimat period as implemented in the kaza of Avrethisarı*, 360; W. L. Cleveland, M. Bunton, *A history of Modern Middle East*, Philadelphia 2009, 78.

¹⁴⁷ М. Васић, *Социјално-економске прилике у балканским земљама под турском влашћу (1700–1878)*, Зборник Матице српске за историју, бр. 34, Нови Сад 1986, 15. Овако су до још већих поседа дошли бивше спахије, аге, разни лихвари и крупни земљопоседници, који су у претходном периоду велики иметак у земљи стекли присвајањем парцела сељака, села и делова државног атра.

антиреформни покрет Мустафа-паше Бушатлије. Наредне године то је учинио са покретом босанског капетана Хусеина Градашчевића.

Велика новина међу проблемима који су почетком тридесетих година XIX века мучили султана било је компликовање његовог односа са кедивом, и то након деценије заједничке војне сарадње. Због губитка Мореје од грчких устаника, Мухамед Али тражио је од султана Сирију као компензацију. Султан није пристао на то, већ је као контрапредлог нудио Крит. Међутим, кедива је то одбио, пошто су на Криту и даље беснели немири због грчког устанка. Сматрајући ово разлазом, кедива је започео рат против Османског царства (1831–1833). У кратком року његовом сину Ибрахим-паши пошло је за руком да до јуна 1832. године придобије читаву Сирију. До краја године у два наврата султан је покушао да је врати под своју власт, међутим, обе кампање прошле су катастрофално. Посебно лоша била је последња, у којој је Ибрахим-паша током продора у Анадолију до ногу потукао османску војску код Коње (21. децембар).¹⁴⁸

Након ове победе и Анадолија је била у кедивиним рукама, а Ибрахим-паши Цариград надомак руке. Султан више није имао избора, већ да се обрати некој од европских сила за помоћ, исто онако као што је то некада тражио од Мухамеда Алија. Француска и Велика Британија у том тренуку биле су исувише заузете унутрашњим проблемима да би брзо реаговале, те је помоћ стигла од цара Николаја I. У договору са султаном, руска флота прошла је кроз Босфор и препречила пут кедивиним трупима. Оволика зависност султана од Русије брзо је отрезнила Британце и Французе.¹⁴⁹ Они су се заузели за решавање османско-мисирског конфликта, али не сузбијањем Ибрахим-паше, већ притиском на султана да поведе преговоре са кедивом. И овај договор (29. март 1833) био је постигнут на штету Османлија: кедива је био признат за господара Крита и Мисира, а његовом сину дата је на управу Адана и Сирија (Дамаск и Алеп).¹⁵⁰

Постизање мира између кедиве и султана, по мишљењу Британаца и Француза, требало је да умањи руски значај у пређашњем конфликту, међутим, цар Николај I није имао намеру да изађе из читаве приче без икаквих користи за своју државу. Због тога је Махмуда II приморао на потписивање Хункјар Искелесијског споразума (8. јул 1833).¹⁵¹ По њему, потписнице су гарантовале помоћ једна другој у случају напада треће стране. Помоћ са османске стране Русија је дефинисала кроз обавезу Порте да затвори Босфор уколико би трећа страна кренула на руску флоту у Црном мору.

Тек након свих ових догађаја Махмуд II могао је да се у потпуности посвети спровођењу реформи. У високој државној администрацији поделио је надлежности већима која су решавала правна и остала питања од кључног значаја за функционисање државе. Дужности везира и њихов рад дефинисао је јасније тиме што им је ресорно поделио надлежности и тако од њих створио министре. Корупцију у државној администрацији

¹⁴⁸ E. L. Rogan, *The Arabs: a history*, London 2009, 78.

¹⁴⁹ Управо је руску војну интервенцију у султанову корист (и тренутак његове слабости након пораза код Коње) кнез Милош искористио да изврши Припајање шест нахија (1832/1833).

¹⁵⁰ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 34.

¹⁵¹ Исто, 34.

решавао је тако што је чиновницима утврдио плате и новчано их кажњавао у случају проневера и примања мита, а не као што је то раније била пракса, конфискацијом имовине.

Надзор над провинцијом учвршћен је тако што је порезе у њој убирао посебан опорезивач (*muhassil*) послат из престонице, а не закупац. Заповедници гарнизона по варошима потчињени су били ресорном министру, а не локалном паши. Тиме је смањена могућност да их паше користе као своје оруђе у стицању моћи. Способан и савремено образован чиновнички кадар, који је требало да подмири све ове административне новине, школован је у скромном броју средњих и високих стручних школа које је султан отварао у престоници и великим градовима. Тако је створена нова чиновничка класа, образована у духу западноевропске културе и наклоњена модернизацији државе. Свему томе Махмуд II давао је лични пример. Он није живео одвојен од народа, попут класичног оријенталног монарха, већ је обилазио градове, мешао се са обичним људима, допуштао да га виде и ближе упознају. По својим манирима и навикама он је такође био другачији од својих претходника. Често је носио европску одећу, подржавао секуларну уметност и окупљао око себе људе напредних схватања. Један од таквих људи био је садразам Мустафа Решид-паша (1800–1858), први човек османске дипломатије и патрон највећих реформатора које је у XIX веку Османско царство дало.

У спољној политици једино питање које је остало отворено био је однос султана и кедиве након 1833. године. Према постигнутом договору између њих, кедива је, поред територијалних уступака, био у обавези да даје трибут султану и призна га за свог суверена. Већ након 1833. године Мухамед Али почео је да избегава финансијски део својих обавеза, што је довело до заоштравања односа са султаном. Зато су се обе стране спремале за отворени рат, који је 1839. године и почео. Махмуд II, верујући да му је војска у том тренутку била далеко боља него 1831. године, покренуо је своје трупе у поход на Сирију. Са друге стране, кедивин син Ибрахим-паша имао је под собом 50 000 војника. Са њима је сачекао Османлије на југоистоку Анадолије, код Незиба. Овде је 24. јуна 1839. године дошло до велике битке, у којој су Мисирци поново до ногу потукли Османлије.¹⁵² Недељу дана након тога султан Махмуд II умро је од туберкулозе (30. јун).

Махмуда II је након смрти наследио његов син Абдулмецид I (1839–1861). Иако је у том тренутку имао свега шеснаест година, нови султан био је потпуно свестан политике свога оца, те се одмах знало да ће наставити путем његових реформи. Зато је одмах на почетку владе прокламовао политички аманет свога оца – Реформни ферман (*Tanzimat Fermani*), познат и као Хатишериф из Гилхане (*Gülhane Natt-ı Şerif-î*). По првом називу, читав покрет реформи у периоду 1839–1876. године назван је Танзиматом, а други назив изведен је од Царског ружичњака (*Gülhane*) Топкапи сараја, у коме је свечано обнародован (3. новембар 1839). У питању је документ који је убедљивије него иједан други документ са султановим потписом пре њега гарантовао хуманизацију османског друштва, реформу војске, као основног фактора сигурности у држави, и борбу против разних интересних монопола. Ова начела нису могла да се дефинишу политички јасно, а да притом не изазову реакцију конзервативних кругова у царству. То се и десило. Зато је у периоду 1839–1844. године у Румелији беснео револт Арнаута због укидања њихових повластица.

¹⁵² R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe: 1789–1914*, Cambridge 1945, 198.

Антиреформни покрет Арнаута угушио је османски војни геније у успону, Омер-паша Латас.

Када је у питању рат започет са кедивом 1839. године, Хатишериф из Гилхане довео је до прегруписавања Великих сила и Русије у њиховом односу према Порти. Обнародовање овог документа обећавало је стабилност Османског царства, те је донекле ублажило политику Великих сила поткусуривања на рачун Османског царства. Зато су Велика Британија, Аустрија, Прусија и Русија одлучиле да заједно посредују мировном решавању овог сукоба, што су потврдиле заједничком конвенцијом о пацификацији Леванта (15. јул 1840), али без консултовања Француске.¹⁵³ Она је у сукобу султана и кедиве нагињала овом другом, као реалном фактору који може да допринесе ширењу француске трговине на исток. Кедиву је подршка Француза заварала, те је тврдо стао иза амбициозног захтева да му се препусти управа над Сиријом и Аданом, а у Мисиру призна наследна управа. Осим због подршке Француза, кедива се према Порти држао самоуверено и због тога што му је 3. јула 1839. године врховни адмирал османске морнарице Ахмед Фезви-паша предао читаву османску флоту из бојазни да не падне у руке Русима.¹⁵⁴ Ово је против кедиве окренуло остале Велике силе, те је у јесен 1840. године започето велико сузбијање његове војске са Леванта и блокада мисирских лука. У овој кампањи Османлије су имали Аустрију и Велику Британију за своје савезнике. Почетком 1841. године кедивине трупе биле су потиснуте у Мисир, а 13. фебруара постигнут је мир између њега и султана. Абдулмецид I признао је кедиви наследност титуле унутар његове породице и управу над Мисиром, а кедива је заузврат султана признао за свог суверена, вратио му је флоту и одустао од османских територија на Медитерану, Леванту и у Арабији.¹⁵⁵ Након окончања ове кризе, за Османско царство уследио је период више од десет година релативне стабилности, током којег су султан и читава генерација танзиматлија радили на развоју провинцијске и високе државне управе, пореског и правног система, војног и цивилног школства, индустријализације, привреде и осталих подухвата у секуларизацији османске државе.¹⁵⁶ Све ово прекинули су Кримски рат (1853–1856) и међународна дешавања која су му претходила.

Званичан увод у Кримски рат био је спор грчког и римокатоличког свештенства у Јерусалиму око кључева Цркве Светог гроба, тј. око преимућства службе у овој богомољи. Римокатолике је подржала Француска, позивајући се на своје протекторске капитулације, од којих последња датира из прве половине XVIII века. С друге стране, Русија је заступала страну грчког, тј. православног свештенства, као заштитник свих православца у Османском царству још од Кучук-кајнарџијског мира 1774. године.¹⁵⁷ Османско царство било је у посебно тешкој ситуацији. Експанзија Русије на југу била је могућа само на директну штету османског територијалног интегритета, док је Болесника са Босфора она

¹⁵³ F. S. Rodkey, *The Turco-Egyptian question in the relations of England, France, and Russia 1832–1841*, Urbana 1924, 161.

¹⁵⁴ S. A. Somel, *The A to Z of the Ottoman Empire*, Lanham–Toronto–Plymouth 2010, lxii

¹⁵⁵ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 57.

¹⁵⁶ Од значајнијих догађаја за Османско царство у овом периоду треба напоменути Либанску кризу (1840–1846), насталу услед сукоба римокатоличких Маронита и муслимана Друза; учешће османске војске у сламању револуционарног покрета у Влашкој (1848) и поштравање односа са Русијом због давања азила мађарским и пољским дисидентима. Први су били против аустријске доминације над Угарском, а други против руске окупације Пољске.

¹⁵⁷ C. Badem, *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*, Leiden–Boston 2010, 64.

угрожавала и изнутра, непрестано претећи подршком балканским хришћанима у њиховој националној еманципацији. И поред дипломатског притиска на Порту (пролеће, 1853) Русија није успела да добије задовољење у вези са решавањем ситуације око Светих места. Дошло је до званичне објаве рата који је Османско царство било приморано да прихвати почетком октобра 1853. године. Већ наредне године у савез са Османским царством ушле су Француска, Сардинија и Велика Британија, незадовољне могућим променама у подели моћи на југоистоку Европе и Блиском истоку.

Кримски рат је заправо представљао сукоб Русије са коалицијом Великих сила. Као земља на чијој се територији углавном одвијао (Крим, Кавказ и Анадолија), Османско царство било је приморано да га прихвати и одрекне своју дефанзивну политику према Русима. Са ратним сукобима стало се тек када је цару Николају I припређено проширењем антируске коалиције у коју је требало да уђу Прусија и Аустрија, док је Шведска разматрала промену мировне политике према свом источном суседу. На мировном конгресу који је одржан у Паризу (25. фебруар – 30. март 1856) договорен је територијални однос међу зарађеним земљама сличан оном пре избијања рата. Као земља која је покренула читав сукоб, Русија није могла да прође без икаквих последица, те је морала да се одрекне појединих стратешких територија (Буцак у Бесарабији) који су уступљени Молдавији. Осим тога, изгубила је и право протектората над Подунавским кнежевинама, па је руски патронат замењен османским. Србија је такође била под османском јурисдикцијом, али слободна у решавању својих унутрашњих проблема.¹⁵⁸ То јој је гарантовао ауторитет Великих сила.

Османско царство је из Кримског рата изашло као сачувана, али тешко пољуљана држава. На истоку су беснеле побуне курдских и арапских шеикова, док је сукоб Друза и Маронита био обновљен. У Румелији су устанци Грка дестабилизовали власт у Епиру и Тесалији, Црногорци су отворено помагали устанак Херцеговаца, а народ Подунавских кнежевина радио је на свом националном уједињењу. Уколико због Русије Порта није желела да врши уступке на рачун својих немуслиманских поданика, сада је то морала да учини из обзира према бившим савезницима који су је на то приморали. Осим тога, финансијско стање царства је било катастрофално. Наступио је период у коме је стране дугове требало надокнадити, повратити ред у држави и умирити силне политичке фракције.

И пре него што је започет конгрес у Паризу султан Абдулмецид I био је приморан да, под дипломатским притиском својих савезника, 18. фебруара 1856. године прокламује Хатихумајун (*Islâhat Ferîmânî*). Овај документ представљао је потврду свих резултата османске државе у реформисању друштва још од Хатишерифа из Гилхане (1839). Њиме је дефинисана даља модернизација друштва, као курс државне политике, те је у овом акту стављен акценат на оне принципе на којима се у минулом периоду недовољно радило. То су гаранција верске, грађанске и политичке равноправности свих поданика. Са коликом озбиљношћу је Порта приступила спровођењу тога, показује и чињеница да су речи раја, ђафир и ђаур забрањене како не би вређале немуслимане и категорисале их као грађане другог реда.¹⁵⁹

¹⁵⁸ С. Vadem, *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*, 287. У Београдској тврђави је, као симбол османског политичког присуства, остао стациониран војни гарнизон.

¹⁵⁹ R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, Princeton 1963, 55–56.

Нажалост, на унутрашњу стабилност и заздрављење државе Хатихумајун није утицао онолико колико се то очекивало. Разлог за то био је антагонизам реформних и конзервативних фракција, нагомилан услед вишедеценијског супротстављања. Махмуд II, жива институција, могао је полетно да ради на вестернизацији Османског царства без бојазни да ће сукоб ових фракција за време његове владе досегнути врхунац. Међутим, његовом сину допало је да прими на себе повратни ударац реалности након деценија непрестаних реформи. Шта је ово значило? Експериментисање са развојем османске државе и друштва често је било врло скупо и неефикасно. Много пута дешавало се да нове институције, звања и административни процеси, који би требало да олакшају рад државе, буду укинута због непримењивости у османској управи и систему вредности османског друштва. Све то не само да је стварало трошкове, већ је и оправдавало противнике реформи да дижу глас против њих. Осим тога, и Абдулмецид I давао је повода за осуду толиког стремљења ка западњачким вредностима. Волео је да живи на високој ноzi, а народ је знао да то пуно кошта. Његово издржавање још дубље је гурнуло Османско царство у економску кризу након 1856. године, када су престоницу и градове у Румелији и на Црноморју заплуснули таласи татарских и черкеских избеглица које су Руси систематски протеривали са Крима и Кавказа. У жеку све веће кризе Османског царства Абдулмецид I је умро 25. јуна 1861. године, у тридесет деветој години живота.¹⁶⁰ Узрок смрти била је туберкулоза, од које је страдала бар половина његових жена (девет), док му је већина деце умрло не дочекавши зрело доба.¹⁶¹ Наследио га је брат Абдулазиз (1861–1876).

Нови султан своју владу започео је у сличним околностима као Махмуд II пола века раније. Царство је било растрзано великим проблемима који су захтевали његов брзи одговор. Срећом, Абдулазиз је наследио читаву генерацију искусних државника и генерала који су му помагали да те проблеме изнесе. Штавише, он је себи приуштио луксуз да их смењује и одбацује, што ће се показати погрешним у периоду изузетно тешком за његову државу.

Први од горућих проблема који су задесили државу био је сукоб у Либану између Друза и Маронита, започет још крајем маја 1860. године. Ствар је измакла контроли оног тренутка када су се сукоби проширили на велике левантске градове Дамаск и Бејрут, што је скренуло пажњу страним силама. У таквим околностима Француска и Велика Британија сматрале су се позваним да поново заведу ред на Леванту, међутим, османски министар спољних послова Фуад-паша у међувремену стигао је у Либан и повео преговоре са зараћеним странама. Између Друза, Маронита и Порте потписан је Бејолу протокол (9. јун 1861), по коме је област планине Либана постала провинција практично независна од Порте, са сопственом фискалном политиком, административним и правним уређењем које је гарантовало једнакост свих становника.¹⁶²

На Балкану ствари нису ишле тако глатко. Румелија је била жариште највећих проблема државе током читаве владе Абдулазиза. Овде су Црногорци све отвореније

¹⁶⁰ С. Çakır, *Abdülmecid*, Encyclopedia of Ottoman Empire, New York 2009, 9.

¹⁶¹ Y. I. Baris, G. Hillerdal, *Tuberculosis in the Ottoman harem in the 19th century*, Journal of Medical Biography, vol. 17 no. 3, London 2009, 171.

¹⁶² S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 143. Споразум се није односио на Бејрут и приобалне регије.

подржавали устанак Херцеговаца који је избио још 1858. године. Зато је султан послао Омер-пашу Латаса да заведе ред у Херцеговини. Он је успео у томе (новембар, 1861), али то је изазвало мобилизацију Црногораца. Зато је дошло до сукоба између Латаса и Црногораца у коме је османском генералу пошло за руком да и Црногорце порази. Посредовањем Великих сила у Скадру је постигнут договор (31. август 1862) између Порте и црногорског кнеза Николе I, по коме је османска офанзива прекинута са *status quo ante bellum* и обећањем црногорског кнеза да више неће подржавати устанак Херцеговаца.¹⁶³ Овде је Порта успела да среди ствари, међутим, за време трајања борби са Херцеговцима и Црногорцима Подунавске кнежевине прогласиле су уједињење поставши тако Румунија (1861).

Уједињење Румуна заговарали су националисти у Подунавским кнежевинама још од 1848. године. Међутим, супротстављање ауторитету хосподара Молдавије и Влашке, притисци и честе смене патроната Русије и Османске царевине у овим земљама отежавали су румунску унификацију. Политика султана била је да ненасилно и префињено задржи контролу у овим пределима, те је административно јединство кнежевина допустио у мандату молдавског хосподара Александра Јоана Кузе (1859–1866). Тим поводом Абдулазиз је чак издао и ферман који ово прописује (2. децембар 1861).¹⁶⁴ Султанов поступак охрабрио је и довео до јединства либерала и крупних земљопоседника у овим кнежевинама, који су ово протумачили као потпуно уједињење земље. Већ 3. фебруара 1862. године изабрана је прва румунска влада, а убрзо је и за престоницу изабран Букурешт.¹⁶⁵ Када након Кузе за хосподара буде изабран Карол, принц из куће пруских Хоенцолерна, Румунија ће већ бити полузависна.

Са Србијом су проблеми били такође велики. Након Бомбардовања Београда (1862) Порта је успела да прође без већих осуда међународне заједнице, али је зато била у обавези да кнезу Михаилу преда кључне градове у Србији и исели своју војску из ње. Након покушаја да одложи ово, Порта је на крају 1867. године била приморана да спроведе свој део обавеза. Кнезу Михаилу предати су градови у Србији на управу, а османски гарнизони из њих послати у Румелију. Заједно са војском из Србије је отишао и већи део муслиманског становништва, пошто се није осећао безбедно под заштитом нових власти. На западним границама Румелије Порта је полако, али сигурно почела да губи власт. Ситуација је била подједнако тешка и у њеном залеђу.

Проблеми на Криту почели су да се компликују на лето 1866. године. Ово острво је на неки начин представљало „врућ кромпир” у односу кедиве и султана. Оно је требало да буде под влашћу једног од ове двојице владара, али је због свог стратешког положаја привлачило пажњу Велике Британије, док су из Грчке на њега стално потпиривани немири још од времена Грчког рата за независност. Све ово утицало је да Крит буде скуп и тежак за контролу. Овакво мучно стање почело је да се расплиће када су 14. маја 1866. године Грци на њему отворено почели да негодују због високих пореза и шиканирања локалних

¹⁶³ . J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 150. Порта је такође била призната као једини медијатор у решавању пограничних размирицама између Црне Горе и њених суседа.

¹⁶⁴ П. Димон, *Болесник*, Историја Османског царства, приредио Роберт Мантран, Београд 2002, 616.

¹⁶⁵ С. Jelavich, В. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle–London 1977, 118.

судских власти.¹⁶⁶ Из Грчке су на острво почели да пристижу устанички добровољци и кренули у обрачунавање са муслиманима. Са друге стране, султан и кедива послали су своје трупе на Крит да сузбију устанике. Како би се стање на острву средило, Порта је применила исту стратегију као у Либану. Овог пута садразам Али-паша био је послат да покрене дијалог о локалним проблемима. У преговорима које је повео са муслиманима и Грцима на Криту договорена је равноправна заступљеност обе стране у државној администрацији; Грцима је преполовљен порез који је заостао из претходне две године, били су ослобођени службе у османској војсци и плаћања војнице (14. фебруар 1868). Континенталној Грчкој није одговарало сређивања стања на Криту и отежавање његовог припајања матици, те су устаници наставили да пристижу из ње. Међутим, Велике силе су и овог пута пресекле. На конференцији у Паризу (20. јануар 1869), одржаној под патронатом Наполеона III (1852–1870), Грчкој не само да је одречена подршка и разумевање за њене интересе на Криту, већ је била и у обавези да компензује сву штету муслиманима на острву која је настала њеним уплитањем.¹⁶⁷ Крит је надаље имао остати део Османског царства, јасно препознат као његова територија.

Крајем шездесетих година XIX века успешни пројекти Танзимата унајвеће су самостално функционисали. Стварала се све већа класа средњег слоја образованих људи, махом државних чиновника, који су били добро упознати са културом западне Европе и Русије, као и са политичким системима који су владали у овим деловима света. Зато је у овом периоду усвојена читава серија закона преузетих из европских земаља и адаптираних, са мање или више успеха, за османско друштво. У Османском царству почело је време парламентаризма.

Султан Абдулазиз био је свестан користи од искусних политичких помагача. Садразами Фуад-паша и Али-паша, штићеници старог Решид-паше, били су кичма Танзимата и главни контролори рада бирократије. Вршећи дужност садразама у више мандата, они су осигурали курс самокоректуре и напретка османске државе. Након смрти Фуад-паше (1869) и Али-паше (1871), желећи да им нађе одговарајућу замену, Абдулазиз је поставио за новог садразама човека који је био један од последњих ученика Решид-паше. То је Махмуд Недим-паша. Иако је, као квалитетан чиновник, имао искуства у великом броју државних тела, Недим-паша није испунио султанова очекивања. Међу танзиматлијама млађе генерације издвајао се Ахмед Мидхат-паша, некадашњи управник Ниша и садразам у два мандата. Он је први међу реформаторима схватио да је нестабилна личност на трону проблем за царство колико и корупција и неспособни државници, па је све гласније почео да се залаже за идеју устава.¹⁶⁸ Устав је требало да удари основу законима, пропише курс државе и тачно дефинише надлежности владара и народних представничких тела.

¹⁶⁶ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 151. Уствари, разлог за размештај османског гарнизона на Криту широм острва био је управо супротно, да заштити муслиманско становништво од могућих напада Грка.

¹⁶⁷ Исто, 152.

¹⁶⁸ Идеју устава и убрзаног спровођења реформи заговарала је радикалнија група танзиматлија којој је припадао Мидхат-паша. Називали су се Младим Османлијама (*Yeni Osmanlılar*) и углавном су потицали из редова грађанске интелигенције.

Превирања између султана и Порте нису кочила спровођење реформи; и даље се радило на осавремењавању образовног система, локалне администрације, саобраћаја и комуникација. Међутим, танзиматлије са буџетом нису били ништа више обазриви од султана. Државни дефицит растао је због непрестаних улагања, а зајмови од страних кредитора гурали су царство све више у банкрот. Ово стање није могло да прође непримећено у европским земљама, посебно у Русији, за коју је вишедеценијско пропадање Османског царства било добра прилика да се напослетку стекне велика и трајна корист у Малој Азији и на Балкану. Зато је у Цариград за руског заступника послат гроф Николај Игњатијев да припреми терен (1864). Реч је о човеку под чијом су харизмом водећи османски државници лако пали.¹⁶⁹ За време његовог мандата (до 1877) утицај Русије на Балкану изузетно је порастао, а Игњатијев је постао отворени заштитник румелијских Словена (самим тим, и њихових сепаратистичких покрета).¹⁷⁰

Од 1871. године није само Танзимат добио полет у новим снагама, већ је и конзервативно мњење почело да јача. Још од краја Кримског рата царство је било пренатрпано татарским избеглицама који су међу домаћим муслиманима ширили приче о насиљу руских колонизатора на Криму. Русија је у то време ширила своје границе у Средњој Азији и на Кавказу. Из ове друге области почетком шездесетих година XIX века Османско царство задесио је још један талас избеглица које су бежале пред руским империјализмом. Черкези са Кавказа, као и Татари пре њих, преносили су приче о злој судбини под Русима и потпиривали мржњу муслимана у османским градовима према другим етничким и верским заједницама.

Неизбежан економски колапс државе, бунтовништво балканских хришћана под заштитом Русије, притисак европских земаља, султан трошација и аутократа, његов сукоб са заговорницима парламентаризма и конзервативном улемом, довели су до тога да криза Османског царства, која је трајала од 1856. године, почетком седамдесетих година XIX века досегне врхунац. Зато се у дипломатским круговима Европе о Османском царству све чешће говорило као о Болеснику са Босфора који више није имао реалних моћи, сем историјских, да преживи у оквирима у којима је претходних пет векова постојао.¹⁷¹

Кап која је прелила чашу били су немири у Херцеговини (1874). Након тога недаће су сустизале једна другу. За немире херцеговачких хришћана разлози су били наметнути кулук, глад, нелегални убир пореза и општа несигурност. Уз подршку Русије, захваћене панславизмом, Херцеговцима је дотурано оружје преко Угарске и из Црне Горе. Наредне године у Херцеговини почела је и Невесињска пушка. На Порти су знали да овај проблем лако може бити окидач за крупније ствари на Балкану, пошто се у међувремену устанак проширио и на Босну. Зато су предузете мере у војном, политичком и економском правцу

¹⁶⁹ H. G. Elliot, *Some revolutions and other diplomatic experiences*, London 1922, 181; J. Hammer, *Historija turskog osmanskog carstva*, knj. III, Zagreb 1979, 439. Утицај Игњатијева на садрзама Махмуд Недим-пашу био је толики да су садрзама у Цариграду називали Махмутов и Недимов, а руског посланика султан Игњатијев.

¹⁷⁰ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 156.

¹⁷¹ M. B. Syngé, *The Story of the World. The Growth of The British Empire*, b. V, New York 2007, 72; R. Elsie, *Traveler, Scholar, Political Adventurer: A Transylvanian Baron at the Birth of Albanian Independence. The Memoirs of Franz Nopcsa*, Budapest – New York 2014, vii; S. Mihić, A. Andrejević, D. Supić, *Religious Tourism and Serbian Orthodox Church, Pilgrimage and Sacred Places in Southeast Europe*, editors Mario Katić, Tomislav Klarin, Mike McDonald, Zürich–Berlin 2014, 205.

како би се овакав сценарио спречио. Поново је постављен Недим-паша за садразама, министар рата постао је Хусеин Авни-паша, а Мидхат-паша нови министар правде. Новац је акумулиран тако што су смањене камате на дуговања страним улагачима, међутим, ова мера довела је Порту у сукоб са Великом Британијом и Француском. Након овог сукоба западноевропска штампа почиње све више да показује симпатије за потлачене хришћане Балкана и шири антиосманску пропаганду. Услед оваквих околности и појачаног притиска Николаја Игњатијева, Порта је била приморана да прихвати ноту (30. децембар 1875), коју је конципирао министар спољних послова Аустроугарске Ђула Андраши, уз сагласност осталих Великих сила. По Андрашијевој ноти Порта је требало да у Босни и Херцеговини дозволи верску слободу хришћанима, преиспита своју пореску политику, новац убран порезом искључиво троши у овим провинцијама, побољша стање сеоског становништва и формира мешовиту комисију од хришћана и муслимана која ће надгледати спровођење свега наведеног. Порта је прихватила све што је овај документ прописивао у оној мери коју је диктирала њена финансијска могућност. Штавише, устаницима који се буду предали обећана је амнестија и ослобађање од пореза за наредне две године, међутим, ово није решило проблем. Не верујући османској страни, Херцеговци су наставили да воде борбу против османске војске, што је довело до покрета озбиљне силе против њих. Због овакве ситуације велики број избеглица из Босне и Херцеговине прешао је у Црну Гору и Србију. У овој последњој јавно мњење је све више почело да врши притисак на Владу и кнеза Милана да учине нешто поводом устанка. У Бугарској је око Пловдива и Татар Пазарџика крајем априла 1876. године избио устанак хришћана. Након почетних успеха устанак је био крваво угушен (11. мај/9. јун 1876), пошто војни гарнизон у Пловдиву није могао сам да се носи са њим, те је доведен башибозук.¹⁷² У селу Батак, недалеко од Татар Пазарџика, османске трупе извршиле су покољ хришћанске заједнице (9. мај).¹⁷³ То је изазвало велико интересовање европске штампе за овај догађај и лавину негодовања против Османлија. Новински ступци разних европских новина згражавали су јавност у својим земљама описима злочина над небраћеним хришћанским становништвом, са пуно стереотипије и претеривања у бројевима жртава. Све ово јакно је раздраживало цариградско становништво; у Европи се само говорило о злочинима над хришћанима, док су реалне прилике биле такве да је и муслиманско становништво страдало од хајдука и хришћанских устаника. Зато су софте у престоници 8. маја 1876. године изазвали демонстрације на којима се захтевало од султана и Порте да реагује у вези са масакрима над муслиманима и уплитања европских земаља у интерне ствари османске државе.¹⁷⁴ Абдулазиз је избегао да прихвати личну одговорност за ово, те је сменио садразама Недим-пашу и на ово место поставио свог човека, Ружди-пашу. Мидхат-паша је задржан, као министар без портфеља. Након тога танзиматлије су схватили да са оваквим монархом нема будућности. Абдулазиз је морао да оде.

Државни удар са војне стране изнели су актуелни министар војни Хусеин Авни-паша и начелник Војне академије Сулејман-паша. Политичко крило представљао је Мидхат-паша и остали заговорници устава међу водећим државницима. Рано ујутру 30. маја 1876. године

¹⁷² J. Hammer, *Historija turskog Osmanskog carstva*, knj. III, 445.

¹⁷³ K. Johansson, K. S. Björnson, *Genocide and Gross Human Rights Violations: In Comparative Perspective*, New Brunswick – London 1999, 210.

¹⁷⁴ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 163.

са мора и копна опкољена је палата Долмабахче у којој је био смештен султан. Ту му је уручена вест да је збачен са османског трона и да ће га на месту новог монарха наследити Мурат V (1876), син његовог брата Абдулмецида I.

Иако сићушног раста и неугледне појаве, Мурат V био је образован и просвећен човек. Заговарао је поштовање шеријата, али се такође јавно обавезао да ће сви грађани Османског царства заиста уживати иста права и бити под једнаком заштитом државе. Лично је допринео стабилизацији земље тако што је одрекао владарску апанажу од тридесет милиона куруша и доста од царског блага нађеног у палати Јилдиз пренео у државни буџет, што је финансије земље стабилизовало на годину дана.¹⁷⁵ Нажалост, имао је мана које су га оптерећивале и, на крају, учиниле неподесним за султана. То су биле несигурност и параноја. Догађаји који су довели до збацивања Абдулазиза отворили су очи Мурату V да схвати колико је султан замењив. Он је био довољно интелигентан да разуме како је дошло време савремених монархија у којима владари више нису имали аутократска права као што је то био случај у средњем веку. Осим тога, харемска политика и превирања у кући Османа научили су га да увек може имати скривених непријатеља, од којих је владару често зависила и глава на раменима. Зато је тек после написменог позива Хусеин Авни-паше прихватио трон, док је у првим данима своје владе могао да буде спокојан тек када је Мидхат-паша био у његовој непосредној околини.

Убрзо након збацивања Абдулазиз је, по наредби Мурата V, прешао да живи у палати Чираган, одакле је могао лакше да буде надгледан. Међутим, свега три дана након тога нађен је мртав у својим одајама, са отвореним венама које су му биле пререзане маказицама за подшишавање (4. јун 1876). Његову аутопсију спровео је тим од двадесетак угледних лекара, који су дошли до заједничког закључка да је Абдулазиз починио самоубиство.¹⁷⁶ Иако је ово отклонило сумњу са његових политичких непријатеља, Мурат V и део јавности веровали су да је Афера маказе заправо била завера.¹⁷⁷ Свега десет дана након тога, на министарско заседање које је одржано у Мидхат-пашиној кући упао је високи османски официр Черкез Хасан, брат султаније Едадил, друге супруге Абдулазиза. Убеђен да иза смрти његовог зета стоје заговорници устава, Черкез Хасан пуцао је на окупљене министре, ранивши многе и убивши на лицу места Хусеин Авни-пашу и министра спољних послова Решид-пашу (15. јун).¹⁷⁸ После убиства Хусеин Авни-паше Мидхат-паша је остао једини вођа Младих Османлија и заговорника устава. Након инцидента са Черкез Хасаном, он је могао без сметњи да ради на припреми овог документа. Међутим, ово је закомпликовао рат који је Србија објавила Османском царству јула 1876. године. Овај рат са српске стране замишљен је као окидач који је требало да доведе до ланчаног приступања балканских народа антиосманском табору. Испало је да је већина њих имала више разлога да дипломатским путем дође до повластица од Порте, неголи да отворено зарати против ње.

¹⁷⁵ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 163–164.

¹⁷⁶ Исто, 164.

¹⁷⁷ Оно што је највише оспоравало теорију о убиству Абдулазиза, поред резултата његове аутопсије, то је чињеница да је бивши султан био по хобију рвач и човек снажне грађе, тако да се сигурно не би предао својим убицама без борбе. Иако на њему нису нађени трагови насилне смрти, то није утицало на гласине у народу да су иза султановог убиства стајали Мидхат-паша и остали Млади Османлије.

¹⁷⁸ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 164.

Војна инфериорност Србије, као и њена економска немоћ, водили су до све очигледнијег пораза српске стране.

Рат са Србијом Османлије јесу водили са успехом, али је зато царство грцало под мухацирима који су бежали из ратом захваћених области у сигурно залеђе Румелије. Због њих је глад у народу била све већа, јер су поља остала необрађена након мобилизације људства. Како би финансијски поднела мухацире, Порта је једино могла да обустави даљу исплату дугова страним кредиторима, што је био климакс лоше пореске политике коју је Цариград водио још од времена Кримског рата.¹⁷⁹ То је изазвало негодовање у Европи и колапс османских финансија.

Све наведено стварало је велики притисак за Мурата V. Немоћан да се носи са тим, он се одао алкохолизму и све чешће падао у депресију. Услед таквог султановог стања, Мидхат-паша је схватио да ће бити тешко сачувати га као разумну особу до потписивања устава. Зато је организована нова смена на трону, до које је дошло 31. августа 1876. године.¹⁸⁰ За новог султана постављен је Абдулхамид II (1876–1909), млађи брат Мурата V.

Почетак владе новог султана пао је у час када су Османлије све извесније односили превагу у рату са Србијом. Како би се окончао рат и криза у Османском царству, сазвана је конференција у Цариграду (23. децембар 1876 – 11. јануар 1877). На њој је требало да се размотре реформе које би биле спроведене у складу са захтевима народа у османским провинцијама на Балкану и спрече догађаји попут оног који се десио у селу Батак и другим деловима Бугарске за време Априлског устанка.¹⁸¹ Узбуњене делегате, након свечане канонаде топова која се чула вани, османски представник Сафет-паша свечано је известио да је грађанима Цариграда управо представљен први османски устав (23. децембар). Ово је било велико разочарање за све представнике страних земаља. У овом документу, између осталог, прописивала се гаранција слобода и једнакости свих поданика, као један од основних политичких постулата државе.¹⁸² То је званично обавезивало све наредне османске монархе да се залажу за њихово очување.¹⁸³ Другим речима, више није било нити потребе нити начина за мешање страних земаља у унутрашње послове Османског царства.

¹⁷⁹ F. M. Göçek, *The rise of the bourgeoisie, Demise of Empire. Ottoman Westernization and Social Change*, New York – Oxford 1996, 49. Најгори део у вези са спољашњим дугом Османског царства у периоду 1854–1877. године био је тај што је свега 54% новца одлазило на потребе државе, док су остало биле камате страних земаља и банака.

¹⁸⁰ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 166–167. Интересантно је да се Мурату V одмах након збацивања душевно стање поправило, што је само био знак да заиста није био нити дорастао нити вољан да буде монарх. Све до своје смрти (1904) он је наставио нормално да живи, чак је и неколико пута безуспешно покушавао да се врати на османски трон.

¹⁸¹ E. Pears, *Forty years in Constantinople*, London MCMXVI, 22.

¹⁸² Ово је конципирано тако што је за све становнике Османско царство надаље имало да буде отаџбина, а они да се називају Османлијама, без обзира на веру. Ислам је остао једина званична вера државе.

¹⁸³ Први османски устав није у потпуности представљао јединство Порте и султана. Абдулхамид II је неко време чак и одлагао његово ступање на снагу, све док му Мидхат-паша није загарантовао одређена права и погодности у вези са неким питањима, као што су цензура штампе, владарски прерогативи, право владара да сургунише, смењује и поставља министре, као и да има одређене надлежности које би по правилу требало да припадају појединим министарствима. Можда најнезгоднија ствар од свих била је та што је султан проглашен светим и што није имао обавезу да ником полаже рачуне за своје поступке.

Представници Великих сила напустили су османску престоницу празних руку, а Русија је добила одрешене руке да удари на Порту.

Први политички пораз који је под притиском Русије Османском царству нанет био је да прихвати мир са Србијом без већих штета по њу (фебруар, 1877). Већ 24. априла уследила је руска објава рата и покрет њених трупа преко Румуније.¹⁸⁴ Стратегија Петрограда била је да на широком потезу од Балкана до Кавказа спусти своје трупе преко Дунава у Бугарску и североисточну Анадолију, стиснувши тако Османско царство између два фронта. Ово је требало да натера Порту да прихвати одлуке Цариградске конференције из децембра 1877. године. За разлику од претходних ратова, овог пута Османлије су заиста имали изгледа да се успешно носе са Русима, пошто им је војска била савремено наоружана. Међутим, непријатељска хришћанска средина, као и бољи официрски кадар руске војске неутралисали су ову предност Османлија. Већ до краја јуна 1877. године Руси су ушли на територију Бугарске и почели да освајају градове у њеном средишту уз помоћ побуњених хришћана. Након пада Никопоља (16. август) Руси су лакше почели да дејствују и у северној Бугарској. Све операције на овом фронту праћене су биле масакрима становништва на обе стране, нападима башибозука и хришћанским одмаздама. Овом рату форму верског сукоба дао је сâм султан када се прогласио газижом и посегао за Пророковом заставом, која је увек истицана у ратовима против неверника. Ово је значајно подигло морал војске, као и измене у редовима највиших османских официра. За морал османских војника посебно је била значајна шестомесечна одбрана Плевне, из које је Осман Нури-паша одолевао Русима читаве друге половине 1877. године. То је знатно успорило напредовање Руса према Цариграду.

Темпо рата у Анадолији био је сличан као и у Румелији. Током маја и јуна Руси су у силовитом налету освојили тврђаве Ардахан и Догу Бајезит, наневши османској страни велике штете у људству и наоружању.¹⁸⁵ Фронт на истоку пребачен је био на операције око Карса. Овде је био послат Ахмет Мухтар-паша да консолидује фронт, што му је и пошло за руком, те је руски продор заустављен.

Ствари на међународној политичкој сцени почеле су да се мењају. Напредовање Русије у Малој Азији заправо је било ширење њених интереса исувише близу азијском домену британског комонвелта, а убрзо је и фронт на Балкану добио нову динамику, по Русе такође позитивну.¹⁸⁶ Зато је британска суздржаност у вези са руском инвазијом почела да посустаје. Грчка је остала по страни, плашећи се османске војне силе и британског уплитања. Осим тога, она је према Петрограду имала нереалне захтеве да јој се препусте Тесалија и Епир у случају приступања борби против Османлија. Позитивна новина за руску страну био је улазак Србије у рат са Османским царством (децембар, 1877) и то тек након што је Плевна пала Русима у руке. Пред српском војском падали су градови и вароши западне Румелије у којима је живело српско становништво, а руско десно крило у Румелији било је растерећено даљих акција османске војске са те стране. Због тога је Русима пошло

¹⁸⁴ Крајем априла Румунија је потписала са Русијом војни савез против Османског царства.

¹⁸⁵ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 184.

¹⁸⁶ Исто, 186. Овде се османска војска повукла из Карса у Ерзерум (14. октобар), где је формирана друга линија одбране. Само је предстојећа зима спречила Русе да крену у освајање источне Анадолије.

за руком да освоје Софију (23. децембар).¹⁸⁷ Након тога кренуло се на продор ка истоку и сузбијање османске војске у правцу Цариграда. У Тракији је постигнут још један велики успех Руса, када је њихова коњица 20. јануара 1878. године умарширала у Једрене.¹⁸⁸ То је Порту практично ставило пред капитулацију.

Брз напредак Русије алармирао је Велике силе да убрзају окончање рата и спрече њено јачање на европској политичкој сцени. Све је указивало на то да ће Русија на Балкану створити велику марионетску државу православних Словена, којом ће штитити и ширити свој утицај на Медитерану. Прва је на ово реаговала Аустроугарска, тражећи од Русије да призна њена права на Босну и Херцеговину зарад истих руских претензија над јужном Бесарабијом. Затим је уследила и интервенција Велике Британије. Пошто руске операције нису престале након ових упозорења, Porta је била приморана да затражи примирје у тренутку када је руска војска практично била надомак Цариграда. Примирје између Русије и Османског царства склопљено је у Једрену средином јануара 1878, а убрзо и мир у Сан Стефану (31. јануар), надомак Цариграда.

Мировни преговори у Сан Стефану заправо су били диктирање руског ултиматума Порту пре него што се буду умешале Велике силе у ратификацију договора између Османског царства и ње. Балканске савезнице Руса (Румунија, Србија и Црна Гора) добиле су међународно признање независности и симболична територијална проширења која су, у неким случајевима, била компензација за руска територијална присвајања (Румунија је добила Добруцу у замену за руско заузеће јужне Бесарабије). Међутим, највећи део Румелије припао је новооснованој Бугарској. Санстефанска Бугарска захватала је територију која је три пута била већа од оне коју су насељавали етнички Бугари и оставила је само на ободима Румелије области које су припале осталим балканским народима. Ова руска сателитска творевина требало је само номинално да буде под сизеренством султана. Осим тога, Porta је била обавезна да примени у Босни и Херцеговини реформе које су биле утврђене на конференцији у Цариграду 1876. године. Једина милост коју је показала Русија била је та што је Порту било дозвољено да задржи Епир и Тесалију, али уз обавезу да и овде спроведе реформе које су биле договорене приликом постизања договора са грчким устаницима на Криту 1868. године.¹⁸⁹ Колико год овај мир био тежак за Порту, пуко физичко прекрајање граница био је његов лакши део. Поред тога, она је била у обавези и да исплати Русији невероватних двадесет четири милијарди куруша ратне одштете или да, у замену за половину тог износа, препусти Русима делове Добруце, острва на Дунаву и велике анадолске градове Карс, Ардахан, Батум и Догу Бајезит. Колоне ових мухаџира дуго након завршетка рата 1878. године пристизале су у Османско царство, отежавајући његову социјално-економску стабилизацију. На крају, Русија је успела да обнови свој статус заштитника свега што је било православно у Османском царству, од поданика до црква и свештенства.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Иллюстрированная хроника войны, т. 2, Санкт-Петербург 1877–1878, 190.

¹⁸⁸ A. W. Palmer, *The Lands Between: A History of East-Central Europe Since the Congress of Vienna*, London 1970, 86.

¹⁸⁹ E. Hertslet, *The Map of Europe by treaty*, vol. IV, 2685.

¹⁹⁰ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 189.

Муслимани у Цариграду били су готово у агонији; избеглице су потпиривале осуду државе за слабе успехе у рату против Руса, а опозиција против султана непрестано је расла. Уље на ватру доливало је и то што је надамак Цариграда била укотвљена британска флота, као гарант у спречавању руског напада на османску престоницу. Британцима је пошло за руком чак и да придобију контролу над Кипром, убедивши султана да је одатле лакше држати на оку Русе у Анадолији. Након једног покушаја рестаурације Мурата V на власт, Абдулхамид II је појачао свој режим. Међутим, то му није загарантовало контролу над стањем у земљи.

Можда не толико, али свакако огорчене, биле су и Велике силе. Осим њих, ту су били и мали балкански народи, као и Јермени у Анадолији, који нису били задовољни тренутним политичким могућностима и поделом османске територије. Зато је уговорен конгрес у Берлину на коме је требало да се поново претресе читава ситуација након успостављања руско-османског примирја у Једрену.

Берлински конгрес трајао је од 13. јуна до 13. јула 1878. године. У историји савремене Европе овај велики округли сто међународне дипломатије био је историјска прекретница у изменама државне политике многих европских земаља. На њему је искључена могућност за стварање Велике Бугарске, те је ова територија подељена на три дела. Први део била је независна Кнежевина Бугарска (од Дунава до Старе планине), која је имала хришћанског кнеза, своју војску и управу, а плаћала данак султану. Организовање власти у њој надгледале су комисије из Русије, Османског царства и осталих чланица Берлинског конгреса. Други део Румелије била је Источна Румелија, под директном управом Порте, али на челу са хришћанским управником који је имао мандат од пет година. Трећи део био је потез од Ниша до грчке границе (Македонија). У њему је требало да се изврше реформе у корист народа и ефикаснијег функционисања власти. Србија и Црна Гора добиле су међународно признање независности и територијална проширења знатно већа од оних која су утачена Санстефанским миром, али су зато биле у обавези да Порти исплате део ратне одштете, тј. на себе да прихвате део њеног ратног дуга.¹⁹¹

Након одлука донетих на Берлинском конгресу Османско царство остало је без 3/5 балканских територија и знатних прихода који су са њих потицали. Царство је било и смањено за 5 500 000 становника, од чега су скоро половина били муслимани.¹⁹² Последице тога биле су до те мере поражавајуће, да ниједном султану све до коначног пада Османског царства (1922) није пошло за руком да их санира. За део некадашњих Османлија спас од сурове реалности био је могућ само након препорода кроз ново државно уређење и нови, турски идентитет.

¹⁹¹ J. Hammer, *Historija turskog osmanskog carstva*, knj. III, 474.

¹⁹² Исто, 474.

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНИ РАЗВОЈ ОСМАНСКОГ НИША У XIX ВЕКУ

Утврђивање граница административних области Османског царства представља велики изазов за све истраживаче који се баве историјом Балкана у османском периоду. Главни проблем у томе није недостатак података о једној територијалној целини, већ језичке нејасноће код Османлија у навођењу разних топонима, кључних као параметара, и честе недоследности у припајању те целине вишим административним инстанцама.¹⁹³ Ово последње најчешће се дешава у случају формирања границе између два санцака, тј. припајања одређених каза једном или другом. У томе су кључну улогу играле економско-политичке везе казе са једним центром, док стратешка повезаност са њим, у геофизичком смислу, није увек морала да има пресудну улогу.¹⁹⁴

Осим проблема ове врсте, администрацију османске Европе (Румелије) у XIX веку одликовао је својеврстан дуалитет власти. Овај административни феномен одражавао се кроз два нивоа. Први се тиче наизменичног смењивања Софијског и Манастирског (Битољског) санцака на положају централног санцака (паша-санцака) Румелије.¹⁹⁵ Када и због чега ће Софија или Битољ имати надлежности паша-санцака зависило је од политичких прилика на Балкану.¹⁹⁶ Све док је у Србији стање било нестабилно због Првог и Другог српског устанка, а централна Румелија угрожена од ајана и крцалија, Софијски санцак имао је улогу њеног паша-санцака. Када су се стабилизовале политичке прилике у горњој Румелији и Србији (након Припајања шест нахија 1832/1833), статус паша-санцака прешао је на Битољ. Разлог за то били су све озбиљнији антидржавни покрети Арнаута и Грка у пределима који се налазе у суседству Битоља. Практика наизменичног примата ова два санцака постојала је од почетка XIX века па до његове четврте деценије. Тек 1836. године прекинуло се са њом, те ће у наредних неколико деценија Манастирски санцак бити административни центар у којем је седео врховни управник Румелије, румели валија, тј. беглербег.¹⁹⁷

Други ниво дуалитета власти искакао је из оквира административне композиције коју је држава уредила. Док је на папиру постојала државна хијерархија административних чиновника, на терену су *de facto* власт држали разни полузависни ајани и крцалијски

¹⁹³ G. Georgieva, *Dynamics of Territorial Division of Rumelia province*, Études balkanique, vol. 1–2, Sofia 2010, 176; K. H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, Madison 1985, XI.

¹⁹⁴ G. Georgieva, *Dynamics of Territorial Division of Rumelia province*, 164, 166–167.

¹⁹⁵ Исто, 166. Ово представља врло битан фактор у случају Ниша, који је у суседству Софијског санцака, пошто је Румелијски паша-санцак имао широку територијалну надлежност у односу на своју околину.

¹⁹⁶ Г. Георгиева, *Сараят на провинциалните османски управители: място за живеење – място за управление, пръвата половина на XIX век*, Четива за историята и културата на Балканите, София 2010, 90. Ово није био усамљен случај у Румелији, пошто је санцак Скопље имао седиште у Скопљу и Тетову, ејалет Силистра у Силистри и Узији, а ејалет Чирмен у Чирмену и Једрену.

¹⁹⁷ G. Georgieva, *Administrative structure and government of Rumelia in the late eighteenth and early nineteenth centuries: the functions and activities of the vali of Rumeli*, Ottoman rule and the Balkans, 1760–1850, Conflict, transformation, adaptation, editors Antonis Anastasopoulos, Elias Kolovos, Rethymno 2007, 18; А. Ивић, *Румелијски вилает у години 1838*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 13 св. 1–2, Београд 1933, 118.

господари. Величина њихових домена осликавала је хијерархијски однос моћи и ауторитета који су уживали једни наспрам других, без икаквог обзира према важећој територијалној организацији државе.¹⁹⁸ Иако су у Румелији до краја тридесетих година XIX века сломљени последњи од ових покрајинских хегемона, њихову праксу да претендују на области у свом суседству наставили су државни чиновници који су преузели управу над некадашњим ајанским упориштима. У знатно легалнијој форми, они су преко разних политичких ауторитета и својих патрона у Цариграду, корупцијом и кулоарењем, увећавали територије под својом надлежношћу. Тиме су долазили до ширег фискалног терена, тј. већих прихода, а самим тим и до веће политичке моћи. У Нишу се један такав случај десио за време мандата Осман Хаири-паше (1835–1838), о чему ће на наредним страницама бити више речи. Ову праксу османских управника, да силом ауторитета и политичке моћи отимају једни другима територије или их преуређују, Феликс Каниц је у Румелији документовао шездесетих, а Јован Хаџи Васиљевић седамдесетих година XIX века.¹⁹⁹

Велики проблем за истраживаче османске администрације представља и прилично раширена употреба уопштених термина који се односе на територије и одређена достојанства. Када су територије у питању, свакако је један од најчесталијих назива пашалук.²⁰⁰ Технички гледано, свака област којом је управљао чиновник са достојанством паше могла би се назвати пашалуком. Међутим, пошто је постојала хијерархија и међу носиоцима овог достојанства, паше су управљали повереним областима са узајамно јасно дефинисаним хијерархијским односима, као валије, мутесарифи и мухафиси.²⁰¹ Осврт на ова три положаја доводи нас и до проблема везаног за достојанство везира.

Валија је управник ејалета, тј. вилајета (од 1864), административно-територијалне формације коју чини група санцака. После румели валије, коме су били потчињени, валије ејалета/вилајета били су највиши управници у провинцијама. Међу њима такође је постојала хијерархија, пошто су неки положаји у Румелији вукли са собом и достојанство везира. Оно се традиционално везује за управнике Београда, Видина, Скадра и Босне. Наравно, било је случајева да су управници и других области уживали ово достојанство, међутим, то није био тако чест случај као у наведеним примерима.

Мутесариф (управник санцака/ливе) био је потчињен валији у састав чијег ејалета/вилајета је улазио његов санцак. Током XIX века чак и међу њима неретко се срећу паше који су уживали везирско достојанство. Ова пракса датира из времена владавине султана Селима III и Махмуда II, који су преко провинцијских везира (дакле, чиновника са широким овлашћењима, али лојалних Порти) покушавали да сузбију утицај полузависних ајана. Временом се повећао број везира, али не и број ејалета који би, као управне јединице,

¹⁹⁸ G. Georgieva, *Dynamics of Territorial Division of Rumelia province*, 157.

¹⁹⁹ Ф. Канитцъ, *Дунайская Болгария и Балканский полуостровъ*, С.-Петербургъ 1876, 171; Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд 1928, 357.

²⁰⁰ G. Georgieva, *Dynamics of Territorial Division of Rumelia province*, 186.

²⁰¹ Исто, 170, 187. Паше се деле на три поткатегије и разликују се по томе колико су тугова (коњских репова) носили у својству чина. Према овој подели, паше са два туга имали су војни чин миримирана, док је за ове најуздигнутије, са три туга, било резервисано достојанство везира.

заправо и одговарали њиховом положају, те је служба везира била сведена на управљање санџацима, као нижом инстанцом.²⁰²

Мухафиз је намесник пограничних или ратом угрожених области и утврђења од посебног стратешког значаја. Пошто је његова служба била на серхату, он није смео да напусти положај све док не сачека долазак чиновника који ће преузети функцију мухафиза.²⁰³

Као и у случају других значајних османских центара на Балкану (Београда и Видина), управници Ниша били су валије, мухафизи и мутесарифи. Овим је створено својеврсно преклапање функција и забуна у одређивању статуса који је заузимао Ниш у административном систему Румелије. Тај статус, у одређеном тренутку, могуће је прецизирати само утврђивањем положаја Ниша у односу на више административне инстанце, али без везивања за титуле његових управника, како би се избегла конфузија због њихових теоретских и реалних надлежности.

Све што је наведено представља само увид у део проблематике која се тиче османске администрације. У питању су важеће доследности колико и фактори који истраживаче могу да збуне и заведу. Због тога је истраживање положаја једног места у османском периоду увек случај за себе, без олаког усвајања важећих правилности. Пошто се у том смислу Ниш ни по чему не издваја, представимо га кроз две управне јединице које су чиниле основу османског административно-територијалног уређења, најпре као Нишке казе, а затим и Нишке нахије која је чинила њено матично језгро.

Територијални оквири Нишке казе

Током XIX века османски Ниш био је седиште пет нивоа администрације, као центар нахије, казе/кадилука, санџака/ливе, ејалета/вилајета и место повремених боравка румели валије. Промене у Румелији које су га у овом веку захватиле датирају из периода након османско-аустријског рата 1788–1791. године.

Обнова османске управе у Србији након Свиштовског мира (1791) није значила и њено враћање на уређење пре почетка рата са Аустријом. Међу најзначајнијим административним променама било је свођење надлежности Београдског пашалука на територију Смедеревског санџака и град Шабац. У то време једна од каза под управом београдског везира била је и каза Ниш.²⁰⁴ Она је из Смедеревског санџака изузета 1804.

²⁰² С. V. Findley, *Mutaşarrıf*, The Encyclopaedia of Islam, vol. VII, Leiden – New York 1993, 774; S. J. Shaw, *Between Old and New: the Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789–1807*, Cambridge [MA] 1971, 168–169.

²⁰³ Р. Тричкових, *Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године*, Историјски часопис, бр. XVIII, Београд 1971, 302.

²⁰⁴ P. L. Inciciyan, H. D. Andreasyan, *Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası*, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, s. 2–3, Istanbul 1974, 85. По јерменском путописцу Гукасу (Лукасу) Инцицијану (поч. XIX века), те казе биле су Београд, Смедерево, Јагодина, Хисарцик (вероватно Гроцка), Параћин и Ниш.

године.²⁰⁵ Након ове године, највероватније да је била директно потчињена румели валији који је управљао из Софијског санџака (од 1801. године паша-санџака Румелије).²⁰⁶ Због војног значаја Ниша током Првог и Другог српског устанка, румели валије непрестано су боравили у њему, одакле су координисали акције према Србији, примали војна појачања из унутрашњости Румелије и дочекивали устаничке делегације са којима су водили преговоре.²⁰⁷ Ово посебно важи за период 1807–1815. године, када је Софија била на дуже паша-санџак Румелије, а румели валије деловали из Ниша, којим су и управљали.

Све док је овако гравитирао према Софијском санџаку, Ниш је имао статус седишта казе, територијалне јединице коју чини група нахија.²⁰⁸ Као такав, он је имао јурисдикцију над Нишком нахијом и оним нахијама које су му биле потчињене као судском центру. У периоду након слома Првог српског устанка (1813) османска власт извршила је обнову административног уређења Србије, коју су пореметиле борбе са устаницима.²⁰⁹ Пошто је у то време обновљена улога ранијих административних седишта, и Нишкој кази је рестаурирана надлежност коју је до 1804. године имала. С тим у вези, њој је била враћена и Алексиначка нахија на северу.²¹⁰

Алексиначка нахија протезала се у природној котлини кроз коју протиче Јужна Морава. Најсеверније село које јој је припадало било је Црни Кал, те изнад његовог атра треба тражити границу Алексиначке нахије са Параћинском, на коју се са те стране ослањала.²¹¹ Са западне стране, Алексиначку од Крушевачке нахије природно је раздвајала Јужна Морава, при чему су села на десној обали ове реке припадала Алексиначкој, а она на левој обали Крушевачкој нахији.²¹² Од Бањске нахије на истоку раздвајале су је планине Буковик и Озрен, при чему су села у западном подножју ових планина улазила у састав Алексиначке нахије. Јужно од Алексиначке налазила се Нишка нахија. Граница између њих

²⁰⁵ Р. Тричковић, *Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године*, 300.

²⁰⁶ Г. Георгиева, *За центъра на провинция Румелия (от края на XVIII век до 1839 г.)*, Историческо бдеще, бр. 1–2, София 2004, 54.

²⁰⁷ У време борби против српских устаника Ниш је највероватније имао статус крајишта (*serhat*). На то указује и звање мухафиза већине његових управника у првим деценијама XIX века. Пошто се сви нишки мухафиза из овог периода помињу са достојанством паше, могуће је и да је, због статуса серхата, Нишка каза била територијално ван састава Софијског санџака, али да је, као управна јединица са традиционалним називом пашалук, била потчињена румелијским валијама од којих су неки столовали у Софији. Разлози за то могли би да буду важан положај Ниша у борби против српских устаника и његова непосредна близина Софији, седишту румелијског паша-санџака.

²⁰⁸ Чест синоним за казу/кадилук је мудирлук. Потиче од звања мудир (*müdüir*) којим је називан административни чиновник који је управљао казом.

²⁰⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, Београд 1908, 60.

²¹⁰ Л. Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892, 145; В. Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833–1838*, 14. Да је Алексинац (самим тим и Алексиначка нахија) припадао Нишком пашалуку (тј. кази), закључује и Стојанчевић, позивајући се управо на Ранкеа и Баласчева (видети у: Г. Д. Баласчев, *Неиздати турски документи о првом српском устанку*, Београд 1905, 32). Ово је важно навести, пошто касније у свом раду *Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти* (1963) Стојанчевић наводи Алексинац као место отргнуто од Лесковачког пашалука, што Ранке и Баласчев оспоравају, као и сам Стојанчевић раније у својој дисертацији *Кнез Милош и источна Србија 1833–1838* (1957). У вези са Ранкеом, на овом месту он грешком наводи Бању (Сокобању) као место отргнуто од нишке управе, пошто је Бања припадала Видинском пашалуку.

²¹¹ М. Спирић, *Историја Алексинца и околине до краја прве владавине кнеза Милоша*, Алексинац 1995, 236.

²¹² Исто, 236.

простирала се у луку који се са запада протезао од источних обода Малог Јастрепца, преко Јужне Мораве и Сврљишких планина на истоку. Седиште нахије Алексинац било је у истоименој паланци, у којој је столовао њен управник, ајан.²¹³

Осим Нишке и Алексиначке нахије, у састав Нишке казе улазила је и Заплањска нахија.²¹⁴ Заплање је географски компактан, шумовити предео којим доминирају Сува планина, Бабичка гора и Селичевица.²¹⁵ Оно чини југоисточно залеђе Ниша, које га од Пирота и Лесковца раздваја пределом омеђеним поменути планинама. На основу пописа села која су 1841. године страдала у Нишкој буни, долази се до грубих граница Заплањске нахије, а самим тим источне, југоисточне и дела јужне границе Нишке казе.²¹⁶ Према томе, границе Заплањске нахије треба тражити од места Плоче, где су се спајале Нишка и Пиротска нахија²¹⁷, даље ка југоистоку, захватајући западну, нишку страну Суве планине, и села Чуکلеник и Раутово. На крајњем југоистоку овог потеза смештена су села Линово и Брестов Дол. Западно од ових села, према Бабичкој гори, Заплањска нахија обухватала је села Завидинце, Доњи Присјан и Комарицу, остављајући тако читаву Бабичку гору у састав Лесковачке казе. Даље ка северозападу, граница Заплањске нахије ишла је од села Горње и Доње Драговље, Марина Кутина и Гркиња. Већ одатле, према западу, граница Нишке казе ишла је дуж јужних обода Селичевице и атра села Чечина, одакле је излазила на десну обалу Јужне Мораве. Читав овај потез на десној обали поменуте реке представља део границе Нишке и Лесковачке казе, при чему се са сигурношћу не зна где се тачно налазила, сем да је била јужније од ушћа Пусте реке у Јужну Мораву.²¹⁸ Могуће је да се завршавала негде у висини атра села Чечина.

Западно од Јужне Мораве, тј. на њеној левој обали, није било физичке границе између Нишке и Лесковачке казе. Ту су их, попут клина, раздвајале границе Прокупачке казе, која се код ушћа Пусте реке у Јужну Мораву граничила са Лесковачком казом.²¹⁹ Границу Нишке и Прокупачке казе на овој деоници треба тражити северније, на левој обали Јужне Мораве која је текла према Нишу. Она је нејасна све до села Рожина, за које се зна да је припадало Прокупачкој нахији (самим тим и кази).²²⁰ На северу су у састав Прокупачке казе такође улазила села Биљег и Дудулајце.²²¹ Северно од овог последњег налази се планина Мали Јастребац, на чијим су западним ободима након 1833. године српске власти формирале своје војне и царинске пунктове.

²¹³ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша. Становништво-насеља*, Београд 1924, 168.

²¹⁴ *Rumeli eyaleti (1514–1550)*, Анкара 2013, 27. Заплање се као издвојена област (bölge) у саставу Нишке нахије помиње и у првој половини XVI века. На потребу за организовањем Заплања у посебну управну целину указује његова земљишна конфигурација и затвореност, пошто је, као брдовито шумско поднебље, захтевало већу административну пажњу због убира пореза и хајдучије.

²¹⁵ Д. Симоновић, *Заплање*, Ниш–Београд 1982, 13.

²¹⁶ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, Београд 1978, 594–596. Овај списак сачинио је инспектор алексиначког карантина др Пацек у свом извештају Попечитељству унутрашњих послова од 25. априла 1841. године.

²¹⁷ М. М. Костић, *Територијална припадност белопаланачке котлине у прошлости и административно обликовање (XIV–XIX век)*, Пиротски зборник, бр. 27–28, Пирот 2002, 16.

²¹⁸ С. Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца*, Лесковац 1952, 140.

²¹⁹ Исто, 140.

²²⁰ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 630.

²²¹ Исто, 617.

Након што смо границе Нишке казе реконструисали на основу места и топонима који су јој припадали, могуће је јасније сагледати њено пространство у односу на суседне управне јединице у Румелији. На северу Нишка каза граничила се са Ражањском нахијом, а на североистоку и истоку са нахијом Бања. Југоисточно од Нишке казе налазила се Пиротска нахија, која је заправо била ајанлук са посебним статусом.²²² Тај посебан статус условила је чињеница да су у овој нахији била села из којих су непосредни сродници султана директно убирали приходе као свој арпалук.²²³ Са западне и јужне стране Нишка каза граничила са територијом Алаџахисарског санџака. Његов домен протезао се од Крушевца преко Прокупља и Куршумлије до Лесковца, тако да се Нишка каза међила са Прокупачком казом на западу и Лесковачком на југу.

За Нишку казу може се рећи да је у овим оквирима постојала од 1813. до 1833. године. Након тога, у њеном северном делу десиле су се промене које су се одразиле не само на границе Нишке казе, већ и нахије.

Догађај који је изазвао те промене био је Припајање шест нахија, које је извршио кнез Милош Обреновић у зиму 1832/1833. године. Припајањем шест нахија из Нишке казе отргнута је била Алексиначка нахија²²⁴, чије су седиште Алексиначке српске власти организовале као административни центар окренут према Румелији. Утврђивањем нове српске границе у овом пределу долазимо до ближњих података о граници Нишке казе и новоформираног српског окружја Бања, који је захватао и територију некадашње Алексиначке нахије, касније среза.²²⁵

Нова северна граница Нишке казе ишла је са запада од села Суповац у подножју Малог Јастрепца.²²⁶ У њему су српске власти формирале једну од својих караула према Нишу. Даље на истоку граница је ишла до Јужне Мораве, а затим на север, њеним низводним током, до наредне српске карауле у селу Тешица. Од Тешице ишла је до Катунa, затим на североисток до капије у селу Добрујевац. Одатле се граница простира до карауле Бистрово, која се налазила између села Станци и Горњи Крупац. У овом пресецању Горњи Крупац остао је у саставу Нишке казе. Од Бистрова граница је ишла до кланца потока Баутовац, према Преконози; одатле на југ, до брда Липово, које се налазило између Рсовца и Врела, села које је остало у Нишкој кази. Од ове тачке граница је ишла на југоисток према Бресту, на међи села Врела и Гојмановца, које је припало Србији.²²⁷ Из Бреста граница је

²²² В. Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833–1838*, 174.

²²³ Р. Тричкових, *Ниш пред српски устанак*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 237.

²²⁴ В. Стојанчевић, *Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти*, Лесковачки зборник, бр. III, Лесковац 1963, 63. Ово није једина драстична промена у овом делу западне Румелије. Осим што је Ниш остао без Алексинца, Србији су припале и северне нахије Алаџахисарског санџака (Крушевачка, Ражањска и Параћинска нахија), док су његови јужни крајеви (Лесковац, Прокупље и Куршумлија) наставили да постоје у саставу новоформираног Лесковачког пашалука, чије је седиште било у истоименом граду.

²²⁵ В. Стојанчевић, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815–1839*, 54.

²²⁶ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 69.

²²⁷ М. Спирић, *Историја Алексинца и околине до краја прве владавине кнеза Милоша*, 265. Иако је велики број аутора писао о граници Бањског округа према Румелији, Спирић је најпоузданији код овог питања, пошто се није везивао за сеоске атре, већ за мрежу српских пограничних караула, што је далеко поузданија линија разграничења. Додуше, он је до имена тих караула дошао преко Милићевићеве „Кнежевине Србије” (1876), али је тек њему пошло за руком да их прецизно убификује.

ишла на југ, пресецајући Топоничку реку и досезајући до Љутог врха на истоку, једне од кота на Сврљишким планинама. На овој деоници нишко село Попшица припало је Србији, док је само мањи део његовог атра остао у Нишкој кази.²²⁸ Припајање Попшице Србији издејствовали су српски комисионари по инструкцијама кнеза Милоша, који их је саветовао да приликом разграничења захвате што више земље са румелијске стране.

Већ код Топоничке реке српско-османска комисија прешла је на утврђивање североисточне границе Нишке казе према Бањском округу. Са Љутог врха граница је ишла до села Копажкошаре, које је припало Србији, затим села Грбавче на истоку и Грамаде, где је формиран погранични прелаз. Од Грамаде погранична међа ишла је на исток до села Преконоге.²²⁹ Овим је завршено разграничавање Нишке казе са севера и североистока. Принцип који је мешовита комисија следила био је да нова граница буде успостављена по ранијим међама Алексиначке, Бањске и Нишке нахије, с тим што је изузетак учињен код Попшице, која више није припадала Нишу.²³⁰ Домен Нишке казе није се протезао до Преконоге, већ до села Ореовац, смештеном на рути која је Преконоге спајала са Грамадом. Код њега се завршавала граница Нишке казе са Бањским округом. Ореовац је већ припадао Пиротској нахији, те је источна граница Нишке казе одавде ишла на југ до села Пасјаче, које је такође улазило у састав Пиротске нахије.²³¹ Од Пасјаче, преко Просечке клисуре до Плоча, протезала се нишка граница са Пиротском нахијом. Место Плоче налази се на развођи Нишке и Белопаланачке котлине. Источно од њега, граница је остављала Белу Паланку и већи део Сићевачке клисуре Пиротској нахији.²³² Већ јужно од Плоча налазила се Запањска нахија, која је већ описана.

Према свему наведеном, можемо да сагледамо оквире Нишке казе у првој половини XIX века. Током Првог српског устанка Нишка каза остала је без управе над Алексиначком нахијом, која јој је припадала. У том периоду била је сведена на Нишку и Запањску нахију. Након слома Првог српског устанка, османска власт обновила је ранију надлежност Нишкој кази и вратила Алексиначку нахију под њене оквире. Припајањем шест нахија 1832/1833. године дошло је до нових промена граница Нишке казе, која се на северу и североистоку граничила са Кнежевинам Србијом. Тада је трајно остала без Алексиначке нахије која је припала Србији. Граница Нишке казе са Србијом у правцу Алексинца ишла је међама које су до тада одвајале Нишку и Алексиначку нахију. Граница Нишке казе на североистоку, према некадашњој Бањској нахији, такође је извучена по линији која је раније одвајала

²²⁸ В. Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833–1838*, 72.

²²⁹ С. В. Станојевић, *Бели Брег (Алексинац)*, Београд 2009, 65; В. Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833–1838*, 72; О. Д. Пирх, Б. Магарашевић, *Путовање по Србији у години 1829; Путовање по Србији у 1827. години*, предговор Драгиша Т. Мијушковић, поговор Предраг Протић, Београд 1983, 183. Северну и северозападну границу Нишке казе описали смо са запада према истоку, међутим, мешовита српско-османска комисија ово разграничавање вршила је са истока према западу, тј. у нишком рејону од правца Преконоге према Јужној Морави. Када смо код Преконоге, од ове тачке па до Копажкошаре граница између Нишке и Бањске нахије поклапала се са устаничком територијом из 1812. године (тј. 1810), на коју је кнез Милош мислио да се позове. Ово такође важи и за потез Мали Јастребац – село Суповац, на крајњем западу некадашње Алексиначке нахије.

²³⁰ М. Спирић, *Историја Алексинца и околине до краја прве владавине кнеза Милоша*, 263.

²³¹ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 617.

²³² М. М. Костић, *Територијална припадност белопаланачке котлине у прошлости и административно обликовање (XIV–XIX век)*, 16.

Нишку нахију од Бањске. То је учињено без нарочитих одступања, сем у случају села Попшица, које је од тада било у саставу Нишке нахије, а након 1832/1833. године припојено је Бањском округу у Србији. Овако формирана, северна и североисточна граница Нишке казе важила је од 1833. до 1878. године.

Територијални оквири нишке нахије

Као што је већ наведено, Ниш је, у најужем административном смислу, био организован као нахија. Њу су чинили град Ниш и његова околина. Утврђивање њених физичких граница унутар Нишке казе представља проблем о коме се може само оквирно говорити и спекулисати. Ипак, утврђена су полазишта помоћу којих се ово питање донекле може расветлити. Са једне стране, она се односе на познате границе Нишке нахије, док се са друге односе на границу Нишке казе. У појединим случајевима, границе Нишке нахије и казе су се поклапале, чиме је олакшано утврђивање нахијских граница на неким местима.

За северну границу Нишке нахије познато је било да се поклапала са границом којом је Нишка каза одвојена од алексиначког дела Бањског округа 1833. године.²³³ На североистоку је унутар Нишке нахије до 1833. године улазило село Попшица. Тако се и на овом месту поклапала граница Нишке и Бањске нахије са линијом која је повучена у разграничењу извршеном поменутој године. Другим речима, североисточна граница Нишке казе била је и граница Нишке нахије, међутим, након 1833. године, из ње је изузето село Попшица. На истоку је Пиротској нахији припадао Ореовац, као и читав потез источно од линије Пасјача и Плоче. Пошто се за Плоче зна да је раздвајало Нишку од Пиротске нахије²³⁴, са сигурношћу можемо рећи да је ово била крајња тачка источног дела Нишке нахије.

Питање разграничења Нишке и Заплањске нахије представља један од највећих проблема у одређивању међунахијских граница Нишке казе. Уколико се стриктно држимо претпоставке да је кључну улогу имала конфигурација терена, онда бисмо могли да тврдимо како је граница Нишке нахије према Заплању ишла од Плоча на истоку преко Еминове Кутине, како је данашња Прва кутина у XIX веку често називана. Оваква граница је Нишку Бању држала у саставу Нишке нахије, на шта указују подаци из XVI века који их територијално одређују. У попису тимара из 1530. године Нишка Бања (Bana Suyu) наведена је у саставу Нишке нахије. Еминова Кутина се не наводи као јединствено место, већ као Кутина (Bana Kutine) и Кутина на води (Bana Kutine Suyu).²³⁵ Прва је била у Заплањској, а друга у Нишкој нахији. На основу овога јасно је препознати Кутину на води као данашње насеље Никола Тесла тј. Број шест, кроз које протиче Кутинска река и улива се недалеко одатле у Нишаву. Поменуто Кутина је данашња Прва Кутина, насеље на улазу у Заплање, које се налази јужно од насеља Никола Тесла. Уколико је ова идентификација топонима

²³³ М. Спирић, *Историја Алексинца и околине до краја прве владавине кнеза Милоша*, 263.

²³⁴ М. М. Костић, *Територијална припадност белопаланачке котлине у прошлости и административно обликовање (XIV–XIX век)*, 16.

²³⁵ *Rumeli eyaleti (1514–1550)*, 108.

тачна и, ако су се нахијске границе из XVI и XIX века поклапале, онда је граница Нишке и Запаљске нахије ишла између данашње Прве Кутине и насеља Никола Тесла. Онда би нахијска граница ишла на југ од Еминове Кутине, уз ток Кутинске реке према самом средишту Запаља, чиме су источни и јужни ободи Селичевике (практично цела Селичевика) остали у Нишкој нахији, док су села југоисточно од ове линије припала Запаљској нахији.²³⁶

Граница Нишке нахије према Лесковачкој кази такође није позната, али је њено утврђивање мање подлежно спекулацији од границе са Запаљском нахијом. Она се свакако поклапала са утврђеном границом Нишке казе према Лесковачкој, и то из више разлога. Прво, удаљеност границе поменутих каза на овом потезу далеко је ближа Нишу него његове нахијске границе према Пироту, Бањи и Алексинцу. Због тога не треба сумњати да је његов нахијски радијус могао да се протеже до поменутог потеза. Друго, конфигурација терена на овом месту, који заправо представља спој Нишке и Лесковачке котлине, лака је за контролу (самим тим и за уређење), тако да са сигурношћу можемо уважити претпоставку да су се према Лесковачкој кази поклапале границе Нишке нахије и казе.

Други проблем за утврђивање оквира Нишке нахије представља њена граница са Прокупачком нахијом на терену југозападно од Ниша. Њу смештамо у прилично широк појас који почиње на непознатој тачки северно од ушћа Пусте реке у Јужну Мораву. Одатле је нишко-прокупачка граница ишла у полулук до Малог Јастрепа, при чему су села Рожина, Облачина, Биљег и Дудулајце била у саставу Прокупачке нахије, док овај појас са нишке стране најближе одређујемо атарима села за која са сигурношћу можемо рећи да су улазила у састав Нишке нахије (Ново Село, Мрамор, Сечаница и Мезграја).²³⁷ Граница Прокупачке нахије на овом потезу у исто време била је и граница Прокупачке казе са Нишком.

Ширење надлежности Ниша и касније административне промене

Сломом јаничара (1826) и укидањем спахија (1831) нестали су проблеми који су били највећа препрека реформи Османског царства. Када је у питању унутрашња реорганизација ове државе, на томе се радило преко регулатива о администрацији, прокламованих периодично, и амандмана на важеће уредбе. У јужној Србији овом процесу ишла је на руку стабилизација односа кнеза Милоша и Порте након извршеног Припајања шест нахија.

Прво од значајнијих административних престројавања Порта је извршила 1. јула 1835. године.²³⁸ До 1834. године Османско царство било је издељено на двадесет шест

²³⁶ *Rumeli eyaleti (1514–1550)*, 248. Треба ипак имати резерву према овом документу. Иако је у њему лако идентификовати словенске топониме транслитероване на османско-турски језик, поједине локације наведене су у саставу целина којима географски нису могле да припадају. Тако је, на пример, данашње насеље Тасковићи (*Draškova Kutine*) наведено у саставу Нишке нахије, иако се налази јужно од Прве Кутине, у дубљем залеђу Запаља.

²³⁷ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 616, 630.

²³⁸ S. A. Somel, *The A to Z of the Ottoman Empire*, lxi

ејалета, 163 санцака и 1 800 каза. Након ове године, царство је подељено на двадесет осам ејалета, тридесет један санцак и педесет четири независна војводства.²³⁹ Један од ових ејалета био је и Нишки. На његовом челу седео је управник са звањем мутесарифа и достојанством паше са два туга.²⁴⁰ Након 1835. године овим титулама додата је и валија Нишког ејалета.

Да би постао седиште ејалета, Ниш је најпре морао да буде формиран као санцак. Ова административна јединица била је сачињена од више каза. Време када је Ниш био формиран као седиште санцака пада након 1830. године, тј. након што је био извршен први (за то време) савремени попис становништва у Османском царству²⁴¹, те о његовом статусу до овог периода треба говорити искључиво као кази.²⁴²

Формирање Нишког ејалета значило је додељивање Нишком санцаку територија у његовом суседству над којима ће имати политичку, војну, судску и фискалну надлежност. У овом периоду ширење административне јурисдикције Ниша вршено је у правцу запада и југоистока. Што се тиче правца према Пироту, Нишком ејалету су до 1836/1837. године припојени некадашњи пиротски ајанлук и каза Знепоље (са градом Трном).²⁴³ Са Лесковцем ствари нису стајале тако једноставно. Тридесетих година XIX века у њему је столовао Исмаил-паша Шехсуварзаде, један од синова некадашњег управника Алаџахисарског санцака Шехсувара (Шашит) Абди-паше. Још за време српских устанака са почетка XIX века Шашит-паша прешао је да живи са породицом у Лесковац, где је формирао ново средиште своје политичке моћи. Породично везани за арнаутске поглаваре и муслиманске земљопоседнике у окружењу, Шашит-паша и његови сродници практично су успели да претворе лесковачки крај у породични домен над којим су имали апсолутну власт. Шашит-пашу је након смрти (~1830) наследио син Исмаил-паша, међутим, због Припајања шест нахија (1832/1833) његова формална власт није се протезала над читавим Алаџахисарским санцаком, већ само над његовим јужним делом који је остао у Румелији. Овако формиран

²³⁹ М. А. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, Paris 1853, 44. Под независним војводствама Убичини највероватније мисли на источноанадолске дербеглуке.

²⁴⁰ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, Ниш 1996, 97.

²⁴¹ М. А. Yalçınkaya, *The provincial reforms of the early tanzimat period as implemented in the kaza of Avrethisari*, 373.

²⁴² М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, 60; К. Н. Карпат, *Ottoman population 1830–1914*, 14. У периоду обнове османске власти у Србији након слома Првог српског устанка (1813) Нишу је враћена управа над територијом коју је пре устанка имао. Самим тим, свакако је Алексинац поново потпао под надлежност нишког управника. Нема сумње да су османске власти биле доследне у вези са тим, пошто је београдском везиру Сулејман-паши Скопљаку рестаурирана надлежност над дванаест нахија које су пре Првог српског устанка и чиниле Београдски пашалук. Пошто је након 1813. године Ниш постао седиште територије која је захватала приличан простор између Ниша и Алексинца, очекивало би се да је тада постао седиште и веће територијалне јединице од казе. Међутим, у првом савременом османском попису који је извршен 1830. а објављен 1831. године, Нишког санцака нема, већ се помињу Крушевац (Алаџахисар), Манастир, Софија и још једанаест других санцака који су улазили у састав Румелије, како је навео Кемал Карпат. Према томе, статус Ниша, као санцака, треба разматрати тек након 1831. године, док је до тада био или каза у саставу Софијског санцака или серхат са пашом на челу који је потчињен директно румели валији.

²⁴³ G. Georgieva, *Dynamics of Territorial Division of Rumelia province*, 163; Новине србске, 5. фебруарја 1838, 33. Пошто је 1836–1837. године каза Знепоље припојена Нишком ејалету, нема сумње да му је до тада био припојен и Пирот, који се налази између Знепоља и Ниша. Уколико у овом периоду Пирот није био припојен Нишком ејалету (услед спорости османске бирократије у спровођењу измена или неког другог разлога), онда је свакако био припојен почетком 1838. године, као што то јављају „Новине србске”.

Лесковачки пашалук чиниле су матична каза Лесковац заједно са казом Прокупље и нахијом Куршумлија, у којима су седели мутеселими лесковачког паше.²⁴⁴ Иако је Лесковачким пашалуком Исмаил-паша управљао са нешто мањим ауторитетом од свог оца, везаност локалних муслиманских првака за овај дом остала је непромењена, те су управо из њихових редова били највећи противници припајања Лесковачког пашалука Нишком ејалету. Сам процес ове интеграције извршен је у периоду између 1835. и 1837. године.

Године 1837. из Лесковца су локални муслимани истерали представника нишког валије и покушали да организују своју олигархијску власт.²⁴⁵ Нема сумње да је иза тога стајао Исмаил-паша. Због тога што је представљао велики проблем за политичку стабилност овог региона, јануара 1838. године он је морао да иде у Битољ на полагање рачуна румели валији.²⁴⁶ Упоредо са Исмаил-пашиним одласком тамо, нишки валија добио је под управу казе Лесковац и Прокупље.²⁴⁷ Заједно са управом над Прокупачком казом ишла је и Куршумлијска нахија. Административна кохерентност која је овим постигнута није значила и да се стање у Лесковцу стабилизовало. Напротив, и у годинама након 1838. Исмаил-паша праврио је проблеме мутеселимима послатим из Ниша, те ће Лесковац неко време бити у својеврсном двовлађу између Исмаил-паше и заступника нишких валија.²⁴⁸ Проблем који је Исмаил-паша представљао за Лесковац посебно је искрсао у први план током Нишке буне (1841), када се на њега жалио нишки валија, приморан да трпи његово уплитање у власт над Лесковцем.²⁴⁹ Ћудљиво држање током арнаутске буне 1843–1844. године такође није ишло Исмаил-паши у прилог, те су на Порти напоскон изгубили стрпљење са њим. Након окончања буне Арнаута Лесковачки пашалук је дефинитивно припојен Нишу (1844)²⁵⁰, а већ наредне године одлучено је да се са Исмаил-пашом сврши као и са сваким другим покрајинским силником. Током 1845. године уклоњен је из Лесковца; отеран је у својеврсно прогонство, из кога је помилован након две године. После тога враћен је у државну службу, те је у наредних двадесетак година махом вршио дужност управника санцака у удаљеним деловима Анадолије. Његова постављења на оваквим местима диригована су тако да су се отежавале и прекидале све његове везе са Лесковцем и крајевима Румелије у његовом суседству.²⁵¹ Осим тога, он више није третиран као феудалац,

²⁴⁴ A. Boué, *La Turquie d'Europe*, t. III, Paris 1840, 186.

²⁴⁵ В. Стојанчевић, *Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти*, 63.

²⁴⁶ Новине србске, 5. фебруарја 1838, 33.

²⁴⁷ Новине србске, 5. фебруарја 1838, 33; Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, 351; Ј. Хаџи Васиљевић, *Ка историји града Врања и његове околине*, Годишњица Николе Чупића, бр. XVI, Београд 1896, 338; S. Rizaj, *Moderna osmanska vlast u vranjskoj i preševskoj kazi (1839–1912)*, Врањски гласник, књ. VII, Врање 1971, 99. Истраживачи који буду консултовали овај број „Новина србских” видеће да је аутор овог чланка навео и Врање међу казама које је Нишком ејалету 1838. године припојио тадашњи његов управник. У оба наведена рада Хаџи Васиљевић смешта припајање Врања Нишком ејалету у 1843. годину, тј. његово административно деградирање на ранг кајмакамлука (након гушења арнаутске буне из 1842. године). И „Новине србске” и Хаџи Васиљевић греше у вези са овим, као што се види према Ризају, који се позвао на призренске салнаме. Врање је ушло у састав Нишког санцака тек у периоду 1864–1868. године, док је до тада, као каза, гравитирало према Призренском санцаку.

²⁴⁸ В. Стојанчевић, *Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти*, 63.

²⁴⁹ С. Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца*, 138–139.

²⁵⁰ АС, МИД-И, 1844, ф III, р 6. Попечитељство иностраних послова Лазару Теодоровићу (1/13. јул 1844)

²⁵¹ S. Kunalp, *Son dönem osmanlı erkân ve ricali (1839–1922)*, Istanbul 1999, 84; K. Yetiş, *Yahya Kemal: Hayati*, с. I, Istanbul 2006, 18. Након што је дефинитивно удаљен из Лесковца, Исмаил-паша Шехсуварзаде документован је у Ајфонкарахисару, Кајзерију, Марашу, Чилдиру, Карсу, Алепу, Харпуру, Ерзеруму. У овим

већ пуки државни чиновник, те више није уживао велике феудалне приходе, већ је радио за тачно утврђену чиновничку плату. То је био један од начина Порте да својеглаве хегемоне учини обичним државним службеницима који више нису припадали усиљеној провинцијској елити.²⁵² Према томе, иако је Лесковачки пашалук још од 1835. године требало да буде у саставу Нишког ејалета, тек након одласка Исмаил-паше из њега (1845) можемо рећи да је ауторитет нишког валије био неоспоран у овом делу његовог ејалета.

Ако изузмемо накнадне проблеме око припајања Лесковачког пашалука, може се закључити да је до пролећа 1838. године Нишки ејалет, макар формално, био формиран. Чиниле су га казе Ниш, Лесковац, Прокупље, Куршумлија, Знепоље и Пирот. Знепоље и Пирот Буе наводи као ајанлуке, што је била и Ак-паланка, која је такође припала Нишком ејалету.²⁵³

Наредна административна ревизија османских територија извршена је након прокламовања Хатишерифа из Гилхане (1839). Тада је Османско царство подељено на деветнаест ејалета у Азији и петнаест у Европи. Европски део чинили су ејалети Видин, Скопље, Ниш, Србија, град Београд, Босна, Тракија (Чирмен), Силистра, Влашка, Молдавија, Румелија, Јањина, Солун, Крит и Џезајир (грчко острвље).²⁵⁴ У том периоду прекинуто је груписање територија по ранијој традицији и пракси, па су припајања на даље вршена тако да чврста контрола Порте над провинцијама буде што ефикаснија. На овоме се непрестано радило, те су била честа сједињавања и потчињавање појединих области разним центрима у њиховом окружењу. Све је то водило до реорганизације ејалета у Румелији и мењања њихових граница.

У вези са војним статусом Нишког ејалета у овом периоду, зна се да је био потчињен муширу који је командовао из Софије. Осим Нишког и Софијског санцака, он је под собом држао Приштински санцак, као и казу Врање.²⁵⁵ У административном смислу, чини се да није било битнијих измена граница Нишког ејалета и његове унутрашње структуре, али, као и у осталим деловима царства, спроведене су административне промене везане за надлежности постојеће бирократије, као и имплементација нових институција којих у ранијем периоду није било. По султановом ферману од јануара 1840. године, покрајинским управницима остављене су само војне и политичке надлежности, док су финансијске биле

местима махом је служио као миримиран, кајмакам или валија. Свом родном крају приближио се тек новембра 1865. године, када је постављен за управника у Скопљу, где је служио до децембра 1869. године. Умро је три године након тога.

²⁵² Више о борби султана Махмуда II са ајанима и њиховом уклањању видети у: М. Gökçek, *Centralization during the Era of Mahmud II*, Osmanlı Araştırmaları, s. 21, İstanbul 2001, 241–243.

²⁵³ А. Boué, *La Turquie d'Europe*, t. III, 186; А. Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, t. I, Vienne 1854, 61. Буе наводи да је у ово време и Ћустендилски ајанлук припадао Нишком ејалету, што није тачно. Тек 1846. године санцак Ћустендил улази у састав Нишког ејалета. Осим тога, он наводи Пирот са војводом на челу. Војвода је одговарао положају великог ајана, чији се утицај протезао на територију једне казе или неке више управне јединице. У том случају, управу над Пиротом имао је велики ајан, док је Ак-паланку, можда чак и као нахијско седиште, држао мали ајан који је био потчињен пиротском. О надлежностима и утицају ове групе ајана видети у: R. Zens, *Provincial Powers: The rise of Ottoman Local Notables (Ayan)*, History Studies, vol. 3 no. 3, Samsun 2011, 435.

²⁵⁴ S. Rizaj, *Moderna osmanska vlast u vranjskoj i preševskoj kazi (1839–1912)*, 96.

²⁵⁵ А. Ивић, *Румелијски вилает у години 1838*, 119. Врањску казу Ивић наводи као пашалук.

изузете из њиховог ресора и предате новом функционеру, мухасилу (*muhassıl-ı emval*).²⁵⁶ Њихова дужност била је да убиру вергију (*an sema'tin virgü*), јединствену таксу која је уведена 1839. године.²⁵⁷

Надлежност мухасила простирала се на санџак, док су се питањем финансија у казама бавили чиновници који су њима управљали, мудире.²⁵⁸ Осим финансија, мухасили су имали дужност да надаље кадијама исплаћују регуларне чиновничке плате, те су тиме смањена дотадашња кадијска пуномоћја над таксама и наплатама које су ишле локалној мехџеми. Приходе из ње преузели су мухасили и наставили да располажу њима према својим дужностима.²⁵⁹ По питању фискалних измена, уведена је и обавеза да се убудуће порез више не убиру у натури, већ искључиво у новцу.²⁶⁰

Највећа административна новина коју су донеле промене након 1839. године била је формирање већа (меџлиса) у ејалетима. Она су почела да се уводе у праксу већ од јануара 1840. године и било их је две врсте, Велика већа (*büyük meclisler, muhassıl meclisleri*) у санџацима и Мала већа (*küçük meclisler*) у кадилуцима.²⁶¹ Марта 1840. године у Румелији је било осам санџачких меџлиса и десет кадилучких, да би јануара наредне године њихов број нарастао на четрдесет девет санџачких и 580 кадилучких.²⁶²

У верски мешовитим ејалетима, попут нишког, састав Великог већа чинило је тринаест чланова – шест државних представника и шест представника локалне заједнице, бираних од домаћих муслимана и немуслимана. Државни чиновници који су улазили у састав Великог већа били су мухасил, заптијски заповедник (*umur-ı zaptıye amiri*), два ћатиба, муфтија и кадија. За хришћанске меџлиса у Нишу обично су бирани митрополит и двојица коџабаша. У Великом већу хришћани су имали исте обавезе као и муслимански

²⁵⁶ M. A. Yalçınkaya, *The provincial reforms of the early tanzimat period as implemented in the kaza of Avrethisari*, 362–363; H. İnalçık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*, London 1978, xvi–5, xvi–19, xvi–21. Институција мухасила укинута је после две године (1841), због недостатка довољно школованих чиновника који би могли да је врше, што је био главни разлог због којег је у пракси рад мухасила највише омануо. Уместо ње после 1841. године уведена је у праксу функција дефтердара.

²⁵⁷ M. S. Saracoglu, *Letters from Vidin: A study of ottoman governmentality and politics of local administration 1864–1877* [dissertation, Graduate school of Ohio State University], Columbus [OH] 2007, 20.

²⁵⁸ M. A. Yalçınkaya, *The provincial reforms of the early tanzimat period as implemented in the kaza of Avrethisari*, 363; J. L. Farley, *Turks and Christians*, London 1876, 39–40. Иако је управник имао задњу реч у њиховом избору, мудире су предлагале разне локалне фракције које су лобирале за неког из својих редова. Након избора на овај положај било је случајева да мудире убир пореза препуштају сарафима, а они сами остају марионете утицајних кругова у заједници, због чега ни управници често нису могли да их склопе са овог положаја.

²⁵⁹ H. İnalçık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*, xvi–21. Након укидања мухасила кадијама је враћено право да убиру судске таксе (18. септембар 1841).

²⁶⁰ Ş. M. Hanioglu, *A brief history of the Late Ottoman Empire*, 90.

²⁶¹ H. İnalçık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*, xvi–6; R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, 44, 45. Од важнијих новина, које су ступиле на снагу непосредно након прокламовања Хатишерифа из Гилхане, такође је битно и ревидирање кривичног закона (1840) по коме су муслимани и немуслимански имали иста права пред судом. Осим овог помака у правосудју, године 1844. утицајни британски представник на Порти Стратфорд Кенинг успео је да излобира издавање фермана по коме се више неће вршити смртна казна над преобраћеницима у ислам који буду хтели да се врате у своју првобитну веру.

²⁶² M. A. Yalçınkaya, *The provincial reforms of the early tanzimat period as implemented in the kaza of Avrethisari*, 364, 366.

меџлисари, с тим што нису имали права да се мешају у војна питања. Као тринаести члан, на челу Великог већа седео је мушир (у ејалету) и ферик (у санџаку).²⁶³ Мала већа формирана су у казама и чинила су их петорица чланова – кадија, командант заптија, векил (као представник мухасила) и двојица представника локалног становништва, од којих је један био хришћански коџабаша. Мала већа састајала су се два до три пута недељно и разматрала административна, финансијска и општа грађанска питања.²⁶⁴

Увођење великих и малих већа допринело је ограничавању моћи провинцијских управника, што је и био један од циљева ране танзиматске централизације. Њихова сврха била је да воде рачуна о побољшању живота становника у својој области, било да се ради о њиховој заштити и безбедности, сређивању путева, истрагама проневера или надзору над спровођењем реформи.²⁶⁵ Међутим, рационализација ауторитета само је отклањала одговорност чиновника и стварала велику спорост и неефикасност локалне управе, због чега се рад обе институције махом сводио на бескорисне расправе око убира дажбина, критике на рачун лоше управе и сукобљавања разних ауторитета.²⁶⁶ Па ипак, систем јесте био користан када је у питању његова медијаторска улога између становништва и државе, као и у вези са организовањем убира пореза.

Наредна бирократска реформа која се тичала Нишког ејалета ступила је на снагу 7. априла 1842. године.²⁶⁷ Њоме је потврђено уређење Османског царства на ејалете, санџаке и казе, а државни службеници дефинисани су као пуноправни администратори ових јединица и председавајући у већима која су разматрала ствари од финансијског, административног и, до одређене мере, правног значаја.²⁶⁸ Током исте године извршена је реформа војне организације. Сво активно људство подељено је било у шест армија, тј. ордија (*ordu*). Сваку ордију чиниле су две дивизије (*firka*) подељене на шест бригада (*liva*). Родовски, такву једну ордију чинило је шест пешадијских пукова (*alay*), четири коњичка и једна артиљеријска батерија.²⁶⁹ Сав османски војни потенцијал (низамске трупе у Анадолији, Румелији, медитеранским острвима и Африци, као и одреди полузависних

²⁶³ Н. İnalçık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*, xvi–6, xvi–19. Након одласка Решид-паше са положаја садразама (31. март 1841) порастао је утицај његовог противника на Порти, конзервативца Риза-паше. Скретање државног курса са друштвених реформи на развој османске војске, за шта је Риза-паша, као војно лице, највише био и заинтересован, довело је до пораста ауторитета мушира. Упоредо са тим, расли су углед и утицај које је војска имала у друштву.

²⁶⁴ М. А. Yalçınkaya, *The provincial reforms of the early tanzimat period as implemented in the kaza of Avrethisarı*, 364–365, 365.

²⁶⁵ Н. İnalçık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*, xvi–7. Велика већа имала су надлежност да према Шеријату суде појединцима оптуженим за опструкцију реформи, под чим се најчешће мисли на проневеру пореза. Једино у случају крађе или убиства ова већа морала су да укључе више инстанце централне власти.

²⁶⁶ М. А. Yalçınkaya, *The provincial reforms of the early tanzimat period as implemented in the kaza of Avrethisarı*, 366.

²⁶⁷ S. A. Somel, *Historical dictionary of the Ottoman Empire*, Lanham–Maryland–Oxford 2003, lvi

²⁶⁸ M. S. Saracoglu, *Letters from Vidin: A study of ottoman governmentality and politics of local administration 1864–1877*, 19.

²⁶⁹ М. В. С. Collas, *La Turquie en 1864*, Paris 1864, 89. Више о уређењу османске војске у овом периоду видети у: D. Urquhart, *The Military strength of Turkey*, London 1869, 96–111.

афричких и блискоисточних хегемона) износио је најмање 664 000 људи, без примене ванредних намета и неког другог метода којим би се овај број могао повећати.²⁷⁰

Након 1846. године, када је у османској администрацији уведено вођење статистичких прегледа на годишњем нивоу (*salname*), праћење административних промена у Румелији постаје знатно лакше. Захваљујући овим документима долазимо до података о Нишком ејалету, тј. административним јединицама које су га чиниле и давале му географске обресе.

Најкасније до 1846. године састав Нишког ејалета чинили су санцац Ниш, Самоков, Ћустендил и Софија, односно казе Ниш, Лесковац, Куршумлија, Прокупље, Пирот, Берковица, Дупница, Етрополе, Излади, Знепоље, Радомир, Штип, Пирезник, Ихтиман, Радовиште, Самоков, Ћустендил и Софија.²⁷¹ Исто стање било је и 1849. године, када је Османско царство подељено на тридесет шест ејалета, 171 санцак и 1636 каза. Које су од горе наведених каза припадале Нишком санцаку прецизно се види из Викенеловог списка који је сачињен за 1855. годину. То су биле казе Ниш, Прокупље, Куршумлија, Лесковац, Пирот и Берковица.²⁷²

За 1849. годину познат је положај Нишког санцака и у османском војном систему. Он је потпадао под надлежност софијског миралаја Исмаил-бега, под чијом командом је био V пешадијски алај редифа. Јединице овог пука биле су размештене у Софијском, Самоковском, Видинском и Нишком санцаку.²⁷³ Оним јединицама које су биле смештене у Нишу командовао је кајмакам Муса-бег.²⁷⁴ Софијски V пешадијски алај био је један од шест пешадијских алаја III Румелијске ордије којом је командовао мушир са седиштем у Манастиру.²⁷⁵

Без промена у цивилној структури исто стање у Нишком ејалету важило је све до 1863/1864. године, с тим што су санцац са мање или више детаља дефинисани казама и нахијама које су их чиниле. Тако су, на пример, 1862/1863. године Нишки санцак чиниле казе Ниш, Берковица, Пирот са нахијом Добрућа, Куршумлија, Прокупље са нахијом Нишава и Лесковац са нахијом Буланце (вероватно Власотинце).²⁷⁶ Остали делови Нишког ејалета били су: Софијски санцак (каза Софија са нахијама Велика и Мала планина, Радомир са нахијом Сершеник, казе Грахвеи Буцак, Излади и Пирезник), Самоковски санцак (казе Самоков, Дубница, Ихтиман, Знепоље и Џума) и Ћустендилски санцак (каза Ћустендил са

²⁷⁰ J. H. Skene, *The Three Eras of Ottoman History*, London MDCCCLI, 63.

²⁷¹ S. Rizaj, *Ustrojstvo niškog ejaleta*, Врањски гласник, бр. VI, Врање 1970, 307. Аутор салнаме на коју се позвао Ризај уз Ниш помиње и Крушевац, међутим, вероватно се мисли на јужне области Крушевачког (Алаџахисарског) санцака које су, посредством Лесковачког пашалука, припале Нишу.

²⁷² A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe: description physique et géologique de la Thrace*, t. I, Paris 1868, 111.

²⁷³ A. Bariş, *1265 (1849) Devlet salnamesine göre osmanlı idari yapisi* [Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler enstitüsü Ankara üniversitesi], Ankara 2007, 57.

²⁷⁴ Исто, 43.

²⁷⁵ J. H. Skene, *The Three Eras of Ottoman History*, 78.

²⁷⁶ S. Rizaj, *Ustrojstvo niškog ejaleta*, 308. У сваком другом случају везивање Нишаве као топонима у административном смислу за Прокупље изазвало би сумњу у релевантност салнаме за 1862/1863. годину, међутим, како је податке из ње објавио искусни истраживач, нема сумње да ју је прочитао правилно и податке из ње објавио онако како су у њој наведени.

нахијом Илице, казе Штип, Радовиште и Малеш).²⁷⁷ Као што се види, у периоду 1849–1864. године каза Знепоље била је изузета из Нишког санџака (у коме је била од 1836. године) и припојена Самоковском санџаку, док је у истом периоду Нишком санџаку трајно припала Берковичка каза.

С краја овог периода поседујемо два статистичка прегледа Нишког вилајета из којих се види однос муслиманског и немуслиманског становништва. По првом, из 1859/1860. године, од 36 054 домаћинства и 311 385 становника Нишког ејалета, у Нишком санџаку је пописано 6 924 муслиманских и 28 405 немуслиманских домаћинстава, док је муслимана било 21 589, а немуслимана 106 248.²⁷⁸ Из документације британског посланства у Београду за 1860. годину налазимо податке стриктно везане за Нишку казу, те се по њима види да је у овом периоду њу насељавало око 88 000 људи.²⁷⁹ Према попису из 1862. године, општи подаци за Нишки санџак били су 27 587 домаћинстава и 102 135 становника.²⁸⁰

Година 1864. врло је значајна за историју Ниша и Османског царства. Током ње завршио се мандат Ахмет Мидхат-паше на месту валије Нишког ејалета, где је током три године непрестано спроводио своје идеје засноване на социјалном и индустријском прогресу западноевропских земаља. Исход његове службе на овој позицији био је такав да је Нишки ејалет ставио на пут да постане један од просперитетнијих ејалета, у коме су квалитет живота становника и ефикасност локалне управе били скоро без пандана у османској провинцији.²⁸¹

Због запажених успеха у Нишком ејалету, Мидхат-паша добио је позив садразама Фуад-паше да дође у Цариград и својим искуством из Ниша допринесе изради нових аката о провинцијској организацији. Резултат њихове сарадње била су два акта која су изменила

²⁷⁷ S. Rizaj, *Ustrojstvo niškog ejaleta*, 308; A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe: description physique et géologique de la Thrace*, t. I, 112; C. Mostras, *Dictionnaire Géographique de L'Empire Ottoman*, St.-Péterbourg 1873, viii, 2, 17, 34, 38, 45, 49, 64, 69, 76, 77, 87, 92. Иако Ризај хронолошки доста уредно наводи промене у Нишком ејалету, Викенел и Мострас користе много познатије топониме за имена каза које су га чиниле и насеља у њему. Тако се код Викенела (1855) као казе Софијског санџака помињу – Прзник, Ислади, Етрепол, Радомир и нахија Сирињик (код Ризаја Серешник), за казе у Самоковском санџаку – Самоков, Ихтиман, Знепоље, Дупница и Цума, за казе Ћустендилског санџака – Ћустендил (са бањама), Ахтеб и Радовиште. Исто је и код Мостраса (1863), који даје и податке о значајнијим насељима појединих каза. Најбитније је да се сва три аутора слажу о броју санџака које су у периоду 1849–1863. године чиниле Нишки ејалет (четири санџака), с тим што Ризају дајем благу предност, јер уз казе наводи и називе нахија које су ишле уз њих.

²⁷⁸ A. Koyuncu, *Tuna Vilâyeti'nde Nüfus Ve Demografi (1864–1877)*, Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, vol. 9 no. 4, Ankara 2014, 681. Овај попис региструје и малу групу становника која је наведена као Копти (Kıpti). У питању је највероватније циганско становништво које је издвојено од осталих муслимана.

²⁷⁹ *Reports received from Her majesty's consuls relating to the condition of Christians in Turkey 1860*, London 1861, 62.

²⁸⁰ A. Koyuncu, *Tuna Vilâyeti'nde Nüfus Ve Demografi (1864–1877)*, 683.

²⁸¹ S. Rizaj, *Upravno-političko i društveno-ekonomsko uređenje Dunavskog vilajeta – niškog sandžaka – u svetlosti osmanskih i engleskih izvora (1864–1878)*, Врањски гласник, књ. XII–XIII, Врање 1979, 59. До ове године, тј. до формирања првог вилајета, Османско царство било је издељено на тридесет пет ејалета, 155 санџака и 1 669 каза.

дотадашње функционисање османске бирократије.²⁸² Први акт био је Регулативе Дунавског вилајета (Tuna Vilayeti Nizamnamesi) и донет је 8. октобра 1864. године. Односио се на експерименталну област у Румелији која је захватала Нишки, Видински и Силистријски санџак.²⁸³ По свом геостратешком положају ова административна целина добила је име Дунавски вилајет (Tuna vilayet), што је учињено по узору на француске арондисмане који су носили имена река које су протичале кроз њих.²⁸⁴ Ступањем на снагу Регулатива Нишки ејалет престао је да постоји, те је од 1864. до 1878. године Ниш био само седиште истоименог санџака.²⁸⁵ У прегруписавањима од 1864. до 1878. године он је непрестано био припајан већим административно-територијалним јединицама.²⁸⁶

За првог валију Дунавског вилајета изабран је Мидхат-паша (1864). Уз себе је имао главно вилајетско веће (vilayet meclis-i umûmîsi)²⁸⁷, којим је председавао и у чији су састав улазила по четири представника сваког санџака Дунавског вилајета. Од овог већа значајније за управу вилајета било је вилајетско административно веће (meclis-i idare vilayet). Њега чине валија, муфетиш хакам шерије (müfettiş-i hükkam-i şer'iyeye), мухасебеци, мектебци, тахрират мудир и шест представника становништва – три муслимана и три немуслимана.²⁸⁸ На чело сваког санџака стајао је кајмакам, казе мудир, а нахије мухтар. Кајмакама је постављао султан и био је дужан да спроводи наређења централне власти и надређеног му валије.²⁸⁹ Финансијско стање санџака контролисао је и надгледао мал мудир. Као и валија, кајмакам је такође уз себе имао административно веће (meclis-i idare) које се бави спровођењем одлука везаних за актуелне административне акте, дажбине, јавне радове, бриге о вакуфима, тапијске таксе и пољопривредна давања.²⁹⁰ Ово тело није залазило у правна питања. У случају одсуства кајмакама већем је заседао његов заступник. Остали чланови већа били су мал мудир, кадија, тахрират мудир, муфтија, верски представник немуслимана и шест представника санџачког становништва, бираних по тројица од немуслимана и муслимана.²⁹¹ На свим нижим инстанцама од санџака постојало је веће које

²⁸² Ş. M. Hanioglu, *A brief history of the Late Ottoman Empire*, 86. Идеју за израду ових докумената Фуад-паша нашао је у француском систему prefecture de la ville и муниципалном уређењу Цариграда, које је важило од 1854. године.

²⁸³ A. Kırımı, *Taming the Governors: The Swinging Pendulum of Power over the Ottoman Provinces in the Nineteenth Century*, *The International Journal of Regional and Local Studies*, vol. 6 no. 1, Lincoln 2010, 7.

²⁸⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2007, 276; R. H. Davison, *Midhat Pasha*, *The Encyclopaedia of Islam*, vol. VI, Leiden 1991, 1032.

²⁸⁵ Штавише, „ејалет” је као термин повучен из административне употребе и замењен термином „вилајет”.

²⁸⁶ Због тога што је Ниш у наредном периоду био искључиво санџак, османске реформе у даљем тексту овог поглавља биће представљене махом кроз посматрање санџака и нижих јединица које га чине.

²⁸⁷ S. A. Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839–1908: Islamization, autocracy, and discipline*, Leiden–Boston–Köln 2001, 94. Главно вилајетско веће чинили су искључиво локални представници становништва, а веће је имало само саветодавну функцију и састајало се само одређени број пута током године, када су на њему разматране разне локалне иницијативе, петиције и захтеви који су поднети валији.

²⁸⁸ *Loi constitutive du département formé sous le nom de Vilayet du Danube*, Constantinople 1865, 4–5.

²⁸⁹ Исто, 7.

²⁹⁰ R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, 147; *Loi constitutive du département formé sous le nom de Vilayet du Danube*, 7–8. Оваквих већа био је аналогно на три највиша административна нивоа провинцијске управе, у вилајету, у санџаку и кази.

²⁹¹ *Loi constitutive du département formé sous le nom de Vilayet du Danube*, 7–8.

је учествовало у управљању одређеном казом или нахијом. Тиме је постигнут делимичан надзор над управницима, учешће локалне елите у власти и њен корективни надзор.

Након прокламовања Регулатива Дунавског вилајета ступиле су на снагу Провинцијске регулативе (Teşkilat-ı Vilayet Nizamnamesi). Овај документ ступио је на снагу 7. новембра, месец дана након Регулатива Дунавског вилајета. Њиме се тежило да се још више централизује власт и уведу грађански судови. Новине које је овај документ донео Дунавском вилајету измениле су његов територијални оквир; уместо првобитна три, сада га је чинило седам санцака (паша-санцак Рушчук, Трново, Софија, Тулча, Варна, Видин и Ниш). Ове санцаке чинило је четрдесет осам каза, од којих су казе Ниш, Пирот, Лесковац, Врање и Прокупље са нахијом Куршумлија улазиле у састав Нишког санцака.²⁹² Сваки од седам санцака имао је административно (idare meclisi), правно (temizi ve hukuk meclisi), криминално (cinayet meclisi) веће и трговински суд (makheme-i ticaret).²⁹³ Друге значајне промене тицале су се хијерархијске структуре у вилајету, при чему су на челу санцака уместо кајмакама уведени мутесарифи, у казама уместо мудира кајмакама, у нахијама мудире, а у селима мухтари. Административна јединица за коју је био задужен мухтар називала се карија (каге) и обухватала је једно село или, ако је градска средина у питању, педесет домаћинстава.²⁹⁴

Правни систем, кључни део провинцијске администрације, организован је на следећи начин: свака од прве три јединице (вилајет, санцак и каза) имале су шеријатски суд са судијом кога је постављала централна власт. Тиме је шеријатско правосуђе потпало под контролу централне власти. На нивоу вилајета постављен је муфетиш хакам шерије кога је именовао шејх ул-ислам. У санцацима и казама председавали су његови заступници, наџиби. Задатак муфетиши хакама био је да, осим што заседа главним вилајетским судом као регуларан судија, надзире рад њему потчињених наџиба. Како би се спречила корупција, поново је уведено правило да судије сва три највиша административна нивоа примају регуларне плате за свој рад.²⁹⁵ Осим тога, имали су надаље обавезу да заседају у новоуостаљеним грађанским (nizamiye) судовима у којима су се разматрала питања административне, криминалне и цивилне природе. Ове судове, поред судија, чинио је и одређени број чланова, бираних од подједнаког броја локалних муслимана и немуслимана. Формирањем низамских судова спречена је конфузија око питања која је до тада покривао рад разноврсних већа, а тицала су се домена административног деловања локалних тела, цивилних проблема и криминалних случајева.²⁹⁶

Административна организација дефинисана овим регулативама није била идеалан пример практичног система покрајинске управе. Значај ових силних већа није био потпуно јасан, те су валије и моћни појединци у њима користили то да их контролишу. Често су

²⁹² S. Rizaj, *Upravno-političko i društveno-ekonomsko uređenje Dunavskog vilajeta – niškog sandžaka – u svetlosti osmanskih i engleskih izvora (1864–1878)*, 59.

²⁹³ Т. Бакрџиева, *На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884)*, Русе 2009, 56.

²⁹⁴ M. S. Saracoglu, *Letters from Vidin: A study of ottoman governmentality and politics of local administration 1864–1877*, 19, 102.

²⁹⁵ J. Akiba, *From Kadi to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period*, *Frontiers of Ottoman studies*, vol. I, London – New York 2005, 53.

²⁹⁶ Исто, 54.

валије и утицајни меџлисари радили на томе заједно како би крили разне пропусте и нелегална дела иза којих су стајали. За све сумње и отклањање пажње са себе често су се користили оправдањем да су им „руке везане због Танзимата”.²⁹⁷ И даље се осећао недостатак школованог кадра који је требало да се носи са проблемима у раду покрајинских установа.²⁹⁸ Ипак, у односу на раније механизме, оба акта представљала су велики помак ка стандардизацији и стабилизацији функционисања провинције. У војном погледу, Дунавски вилајет поклапао се са територијалном надлежношћу Румелијске ордије, али није укључивао ејалет Једрене, који је такође потпадао под јурисдикцију овог армијског тела.²⁹⁹

Због добрих резултата у Дунавском вилајету, већ 1865. године Босна је била организована као вилајет, а након ње Ерзерум и Дамаск. Године 1867. ступиле су на снагу Генералне провинцијске регулативе (*Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi*), којима је нови вилајетски систем уведен и у осталим деловима Османског царства. Формирано је тринаест вилајета, с тим што су изузете територије са специјалним статусом (Србија, Црна Гора, Румунија, Либан, Тунис и острво Самос).³⁰⁰

Две године након тога ступио је на снагу војни закон којим су реорганизоване војне јединице у престоници и провинцији. Од 22. јуна 1869. године османску војску чинило је седам ордија уместо ранијих шест. То су биле I (Хаса, тј. Престоничко-гардијска), II (Дунавска), III (Румелијска), IV (Анадолијска), V (Сиријска), VI (Арабијска) и VII (Јеменска) ордија.³⁰¹ За исту годину се зна да је Нишки санџак по државној салнама имао 549 насеља (села, варошица и градова) и 155 135 становника.³⁰²

Због значајно постигнуте ефикасности у администрацији, стање у османским провинцијама било је такво да је брже и боље могло да се ради на даљим изменама. Зато су већ 22. јануара 1871. године ступиле на снагу нове регулативе (*Idare-i Umumiye Vilayet Nizamnamesi*). Оне су, у ствари, представљале амандмане на регулативе из 1864. године, јер су са више детаља дефинисале надлежности чиновника, административних већа и осталих чинилаца провинцијске администрације. По њима, мутесариф је држао ресоре цивилне администрације, финансија, редарско-полицијских послова, као и надзор над спровођењем цивилног и криминалног закона. Он је одређивао, уз дозволу валије, време заседања санџачких меџлиса и издавање дозвола за извршење одлука тих већа у вези са битним стварима. Под његовим надзором били су рад и понашање санџачких чиновника, о чему је био дужан да извештава валију. Њега је, такође, морао да извештава о истрагама које је

²⁹⁷ W. F. Weiker, *The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform*, *Administrative Science Quarterly*, vol. 13 no. 3, Special Issue on Organizations and Social Development, Ithaca 1968, 467.

²⁹⁸ I. Ortaylı, *From the ottoman experiment in local government to the first constitutional parliament of 1876–77*, *The Turkish yearbook of International Relations*, vol. XXI, Ankara 1982, 20.

²⁹⁹ A. Kırmızı, *Taming the Governors: The Swinging Pendulum of Power over the Ottoman Provinces in the Nineteenth Century*, 7.

³⁰⁰ Исто, 8.

³⁰¹ M. A. Ubicini, *État présent de L'Empire Ottoman*, Paris 1876, 180.

³⁰² M. V. Petrov, *Tanzimat for the Countryside: Midhat paşa and the vilayet of Danube 1865–1868* [PhD dissertation, Department of the Near East studies of Princeton University], Princeton 2006, 59, 69. Реалан број становника Нишког санџака у ствари премашује наведени податак, пошто у сеоским срединама велики број жена није регистрован овим пописом. Општи закључак је тај да је верски однос становника био бар 2:1 у корист немуслимана.

покретао, инспекцијама јавних радова, као и о исходима оних обавеза које је валија имао према администрацији санцака.³⁰³ Поред њега, међу важнијим чиновницима на нивоу санцака били су мухасебеци и тахрират мудир.³⁰⁴

Административно веће постојало је, као и раније, у прва три нивоа вилајетске управе (вилајет, санцак и каза). У санцаку и кази оно је по свом саставу аналогно одговарало вилајетском већу. На нивоу санцака, њега су чинили мутесариф (као председавајући), кадија, тахрират мудир, мухасебеци, муфтија, духовни поглавар немуслимана (епископ код хришћана) и подједнак број (по двојица) представника муслиманског и немуслиманског становништва.³⁰⁵

Исцрпне податке о административној структури санцака у нашим крајевима током овог периода налазимо у студији „Das Wilajet Prizren” Хасана Калешија и Ханса-Јиргена Корнрумфа, где је за пример узет управо Нишки санцак на основу података из салнама за 1873. и 1874. годину. Поред санчачког већа, у Нишу су постојала и следећа тела: апелациони и кривични суд (*meclis-i temyiz-i hukuk ve ceza*), где је заседао судија са двојицом муслимана и тројицом немуслимана, привредни суд (*mahkeme-i ticaret*), канцеларија за рачуноводствене послове санцака (*liva muhasebe kalemi*), канцеларија за кореспонденцију (*liva tahrirat kalemi*) санчачких власти са вилајетском вишом инстанцом (*mektub-i vilayet*), пореска/имовинска комисија (*tahrir komisyonu*), катастарска канцеларија за регистровање и регулисање земљишних површина (*arazi kalemi*), канцеларија фонда за јавне радове и установе (*menafi sandığı vekilleri*), канцеларија за телеграфску службу (*telegraphane idaresi*), служба чиновника за рад на турском језику (*lisan-i türki memurları*) и служба чиновника за рад на другим језицима (*lisan-i esnebiye memurları*)³⁰⁶, пореска служба (*rüsumat idaresi*)³⁰⁷, веће заптијског табура (*zaptıye tabur meclisi*), чиновници (*memurın-i saire*) који су решавали остала питања везана за надлежност санчачке администрације, као што су издавање путних исправа, старање о јавним установама (попут ислахане) итд.³⁰⁸

За нахију одређено је било да је чине две стотине домаћинстава. На њеном челу стајао је мудир, коме је у раду помагао муавин. Мудира је на годишњем нивоу бирало нахијско становништво, а потврђивао валија.³⁰⁹ председавао је кадилучким већем састављеним од четири до осам мецлисара. Они су морали да буду старији од тридесет година, да буду платише државног пореза у износу од преко сто пјастера и да раније нису били осуђивани.³¹⁰ У вези са уситњавањем управне поделе, за Ниш је занимљив податак из 1875. године о постојању нахија Гркин (Гжрќињ) и Заилан (Зайланж), обе у саставу Нишке

³⁰³ M. S. Saracoglu, *Letters from Vidin: A study of ottoman governmentality and politics of local administration 1864–1877*, 107.

³⁰⁴ M. A. Ubcini, *État présent de L'Empire Ottoman*, 99.

³⁰⁵ M. A. Ubcini, *État présent de L'Empire Ottoman*, 102; M. S. Saracoglu, *Letters from Vidin: A study of ottoman governmentality and politics of local administration 1864–1877*, 109–110.

³⁰⁶ Обе службе биле су подређене канцеларији за телеграфске послове. Ова потоња нарочито је била битна због близине српске границе.

³⁰⁷ Касније преименована у *Tahrir-vergi idaresi*.

³⁰⁸ H. Kaleshi, H.-J. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren, Südost-forschungen*, b. XXVI, Munchen 1967, 188–189.

³⁰⁹ M. A. Ubcini, *État présent de L'Empire Ottoman*, 100.

³¹⁰ Исто, 102.

казе.³¹¹ Пошто је Гркин (данас село Гркиња) смештено у Доњем Заплању, а Заилан вероватно уопштени назив за остали део Заплања, може се закључити да је у то време овај предео био организован у две нахије, од којих је једна имала седиште у селу Гркиња (као центру Доњег Заплања), док је друга (дакле, нахија Горњег Заплања), обухватала поприличан потез до граница са Лесковачком и Пиротском казом.³¹²

Карија, тј. село (комуна код Убичинија) није имала веће, тј. класичан меџлис сачињено од административаца.³¹³ Уз мухтара стајао је збор старца (*ihtiyar meclisi/conseil des anciens*), који је бројао од три до дванаест чланова.³¹⁴

За 1875. годину зна се да су у саставу Нишког санцака биле казе Ниш, Пирот, Лесковац, Прокупље, Куршумлија, Врање и Знепоље.³¹⁵

Најкрупнија територијална промена у Румелији која се одразила на Нишки санцак након регулатива из 1871. године било је његово припајање Призренском вилајету. Призренски вилајет је формиран 1868. године по Генералним провинцијским регулативама из 1867. године. Овај вилајет чинила су у почетку три санцака – Призренски, Дебарски и Скопски. По салнами за годину 1289 (11. март 1872 – 30. јануар 1873) њему је придодат и Нишки санцак.³¹⁶ Убрзо након тога османска власт покушала је да постигне већу административну кохерентност повезивањем Босанског вилајета са Румелијом. Ово је требало да буде изведено тако што је Новопазарски вилајет био формиран између њих. Јула 1872. године из Босанског вилајета издвојен је Новопазарски санцак, коме је придодат Нишки, како би се територијално захватио део Румелије. Међутим, изгледа да се оваква управна текстура није показала довољно практичном, пошто је убрзо све враћено на пређашње стање.³¹⁷ Ни управа Призренског вилајета над Нишким санцаком није била дугог века. Већ од марта 1873. године Нишки санцак финансијски је потпао под Дунавски

³¹¹ Дунавъ, 120. декемвриј 1875, 2052.

³¹² Д. Симоновић, *Заплање*, 31–34. Симоновић даје јасан преглед географских целина и насеља која чине Доње и Горње Заплање.

³¹³ М. А. Ubicini, *État présent de L'Empire Ottoman*, 102–103.

³¹⁴ S. Rizaj, *Moderna osmanska vlast u vranjskoj i preševskoj kazi (1839–1912)*, 99; М. А. Ubicini, *État présent de L'Empire Ottoman*, 103. Надлежност овог тела превасходно је била везана за решавање проблема у вези са комуналним питањем и унапређење пољопривреде.

³¹⁵ Дунавъ, 16. јуни 1875, 1954; S. Rizaj, *Moderna osmanska vlast u vranjskoj i preševskoj kazi (1839–1912)*, 100. До издвајања Врањске казе из Нишког санцака дошло је крајем јануара/почетком фебруара 1877. године, када су османске власти формирале Косовски вилајет, сачињен од санцака и каза које су гравитирале према овом делу Румелије.

³¹⁶ S. Rizaj, *Ustrojstvo niškog ejaleta*, 311. Постоји претпоставка да је Призренском вилајету Нишки санцак раније припојен, већ 1869. године (о томе видети у: А. Којунџи, *Tuna Vilâyeti 'nde Nüfus Ve Demografi (1864–1877)*, 679). Иако је Којунџијево истраживање новије од овог које је објавио Ризај, веће поверење указујемо Ризајију. За призренског валију Сафет-пашу (март, 1871 – август, 1872) документовано је да је посетио Ниш 1872. године, о чему ће касније бити више речи. Да је његов претходник на челу Призренског вилајета Исмаил Рамиз-паша (1868–1871) то учинио, нема сумње да би посета Нишу овако високог функционера у неком од ондашњих извора била забележена. Једини разлог за то може да буде чињеница да за време Рамиз-пашиног мандата Нишки санцак није улазио у састав Призренског вилајета, због чега Рамиз-паша и није имао надлежност над њим. О мандатима призренских валија видети у: С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија. Културно-просветни и национални рад од 1856. до 1897*, Ниш 2012, 53, 139–140; Y. Yiğit, *Prizren Sancağı 'nın İdarî Yapısı (1864–1912)*, *History Studies*, v. 2/1, Samsun 2010, 128–130.

³¹⁷ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 98.

вилајет.³¹⁸ Крајем јуна 1874. године и званично је враћен у његов састав.³¹⁹ Тада је Призренски вилајет расформиран, а Призренски и Скадарски санџаци, заједно са Манастирским, формирали су Манастирски вилајет.

Великих административних промена у Румелији било је и 1876. године. Пошто је тада започео Први српско-турски рат (1876–1877), административно прегруписавање Румелије имало је за циљ већу османску војну ефикасност на фронту према Србији, па су промене извршене отприлике у исто време када је кнез Милан Обреновић објавио рат Османском царству (18. јун). Крајем јуна, посебном ирадом султана, Нишки и Софијски санџаци одвојени су од Дунавског вилајета и формирали Софијски вилајет (Софија, Ниш, Пирот, Скопље, Ловеч, Самоков, Ћустендил, Струмица).³²⁰ На његовом челу био је софијски валија Махзар-паша (уздигнут у везира), док је у Нишком санџаку и даље столовао мутесариф. У Нишки санџак, који је у то време бројао 21 318 домаћинстава и 213 180 становника, улазиле су исте казе као и претходне године.³²¹

Успешан завршетак ратних дејстава према Србији (1. новембар 1876) за Порту је била велика војна победа, али не и боља позиција на међународној дипломатској сцени. Због бројних кршења основних људских права током рата, на чије се поштовање у претходним деценијама више пута обавезала, Порта је изазвала озбиљну сумњу европских сила и Русије у своја реформна настојања. Управо због њиховог притиска султан Абдулхамид II био је приморан да прихвати одржавање Цариградске конференције, на којој је Порта требало да буде приморана на нове реформе у корист хришћана у Румелији и Босни. Не желећи да изгуби иницијативу у овим догађајима, Абдулхамид II обнародовао је први османски устав (23. децембра 1876), чиме је ускратио страним силама могућност да османским мањинама обезбеде већа права него што је он желео. Ово његово лукавство било

³¹⁸ Дунавъ, 23. септември 1874, 1813; В. Грујић, *Основношколско образовање у Нишу прве деценије након ослобођења 1878*, Нишки зборник, бр. 11, Ниш 1982, 147. Нишка каза је у овом периоду бројала 21 398 пореских обвезника (мушких глава), од чега су 17 107 били хришћани, а 4 291 муслимани. Ови последњи махом су живели у Нишу.

³¹⁹ Напрѣдакъ, 5. јули 1874, 4.

³²⁰ Дунавъ, 16. јули 1876, 2168; Зорница, 9. јули 1876, 112; Стара Планина, 22. децември 1876, 145, 146. Осим Софијског, у то време постојали су и следећи вилајети: Дунавски (санџаци Рушчук, Тулча, Видин, Варна, Трново), Једренски (санџаци Једрене, Пловдив, Сливен, Галипоље и Родост), Солунски (санџаци Солун и Сер), Манастирски (санџаци Битољ, Скопље, Призрен). Од ових вилајета највећи је био Дунавски (1 700 000 становника), док је Софијски бројао 800 000 становника, колико и османска престоница. Од овог броја, према писању „Старе Планине”, свега 90 000 били су муслимани, док су осталих 710 000 листом били православни хришћани.

³²¹ S. Rizaj, *Upravno-političko i društveno-ekonomsko uređenje Dunavskog vilajeta – niškog sandžaka – u svetlosti osmanskih i engleskih izvora (1864–1878)*, 62; G. Aubaret, *Province du Danube*, Bulletin de la Société de Géographie, s. VI t. XII, Paris 1876, 182–183; Z. Acer, *Tuna'da Osmanlı hakimiyetinin zayıflaması ve Adakale (1804–1923)* [Doktora tezi, Sosyal bilimler enstitüsü Gazi üniversitesi], Ankara 2011, 275. Француски конзул у Рушчку Габријел Обаре за ову годину даје такође детаљне, али доста другачије податке о броју становника Нишког санџака. По њему, Нишки санџак захватао је површину од 12 176 km², на којој је живело 355 000 становника. Чиниле су га казе Ниш, Прокупље, Пирот, Знепоље, Лесковац и Врање. Аџер на основу салнаме за Дунавски вилајет из 1876. године са више детаља допуњује списак области Нишког санџака. Њега чине: Нишка каза (наведена без класе), Пиротска (I класе), нахија Паланка (без класе), Врањска каза (II класе), Лесковачка каза (III класе), Прокупачка каза (III класе), Знепољска и Куршумлијска каза, обе без класе. Исто уређење Нишког санџака документовано је и по салнама Дунавског вилајета за 1877. годину, тј. све до тренутка када Нишки санџак буде био припојен Косовском вилајету.

је само „тигар од папира” који је наклоност Великих сила према Порти учинио још мањом.³²²

За овакав сценарио Порта се припремала већ од почетка 1877. године. Радило се на томе да уређење у Румелији буде још агилније пред могућношћу да поново дође до рата. У Нишком санџаку дошло је до одвајања Пиротске казе, која је уздигнута на ранг санџака са мутесарифом на челу (2. јануар 1877). Осим Пиротске, новооснованом пиротском мутесарифлуку припојене су биле казе Знепоље и Брезник, и нахије Паланка и Сар-јурт.³²³ Осим пиротске, неоспорно је да су знепољска, брезничка и (бело) паланачка управна јединица биле изузете из састава Нишког санџака. На чело Пиротског санџака постављен је егзархиста Јорданча-ефендија, надаље паша.³²⁴ Месец дана након тога (1/13. фебруара) формиран је Косовски вилајет, кога је чинило тридесет пет каза, тј. седам санџака (Приштински, Призренски, Новопазарски, Пиротски, Скопски, Нишки и Дебарски).³²⁵ Нишки санџак чиниле су казе Ниш, Прокупље, Куршумлија и Пирот. Каза Врање била је изузета из њега и ушла је у састав Приштинског санџака.³²⁶

Уласком српске војске у Ниш током Другог српског-турског рата, османска власт у овом граду престаје да постоји (11. јануар 1878). Међутим, пошто су територије које је освојила Србија технички све до Санстефанског мира, тј. Берлинског конгреса, биле део Османског царства, сачувани су подаци који се односе на Нишки санџак у последњим месецима османске управе. По овим подацима, Нишки санџак чиниле су четири казе, 120 села и осамдесет пет чифлука. Бројао је 21 318 домаћинства и 143 813 становника.³²⁷ Након тога, као административно подручје, Ниш после готово пет векова заувек нестаје из дефтера Османског царства.

³²² E. Pears, *Forty years in Constantinople*, 23–24.

³²³ Дунавъ, 14. јануариј 1877, 2264.

³²⁴ Стара Планина, 12. јануариј 1877, 162.

³²⁵ S. Rizaj, *Upravno-političko i društveno-ekonomsko uređenje Dunavskog vilajeta – niškog sandžaka – u svetlosti osmanskih i engleskih izvora (1864–1878)*, 62–63; Дунавъ, 7. фебруариј 1877, 2273. По листу „Дунавъ”, оснивање овог вилајета пада најкасније 7. фебруара, када је у издању које је изашло на овај дан писано о административном саставу Косовског вилајета.

³²⁶ S. Rizaj, *Moderna osmanska vlast u vranjskoj i preševskoj kazi (1839–1912)*, 100.

³²⁷ S. Rizaj, *Upravno-političko i društveno-ekonomsko uređenje Dunavskog vilajeta – niškog sandžaka – u svetlosti osmanskih i engleskih izvora (1864–1878)*, 72.

О КАРАКТЕРУ И УЛОЗИ УПРАВНИКА НИША

Фактор који је најнепосредније утицао на живот и свакодневицу становника Ниша били су управници који су столовали у њему. Сваки њихов поступак, било званичан или незваничан, вукао је са собом последице које су за Нишлије биле директније од султанских фермана и пресудније од мишљења нишких епископа (ако се радило о хришћанима). О каквим је људима реч најбоље ће се видети уколико будемо анализирали њихово порекло, профиле, каријере, обавезе, дужности које су вршили, примере личне иницијативе, али и лошу страну коју су неки од њих показали.

Порекло и образовање

У XIX веку није много остало од меритократије која је Османско царство одликовала у првим вековима његовог постојања. Напротив, као јо-јо ефекат, државном администрацијом завладали су непотизам и клептократија, што је допринело томе да османско друштво назадује и буде пуно екстремних крајности. Додуше, царство и даље није имало (нити толерисало) аристократију попут оне у Европи, али су зато породице престоничких и провинцијских достојанственика, угледних кадија и осталог писменог слоја, као и у ранијим вековима, давале кадар који је управљао читавом државном апаратом. Управо из њихових редова током XIX века биле су регрутоване генерације паша. У том случају, породични педигре играо је кључну улогу, као и повезаност њених најистакнутијих чланова са разним престоничким ауторитетима (садразомом, везирима, реис ул-китабом, реис ул-исламом, казаскерима...) који су закулисно, често независно и од султана, утицали и креирали свакодневну политику Османског царства. Поменути функционери били су у могућности да обезбеде напредовање у служби својим људима, тј. штићеницима и њиховој деци. Нишки управник који је потицао из једне типичне породице са јаким везама у Цариграду био је Осман-паша Рауфпашазаде (1860).

За кандидате из ове групе коленовића, ако су потицали из провинције, узимало се у обзир њихово сналажење и умеће у решавању локалних проблема и послова. Другим речима, дотадашња каријера. Пошто су већ заузимали неки положај у својим срединама и познавали рад локалне управе, ови људи издвајали су се пред Портом као добри кандидати за место управника. Међутим, грешке које би починили паше из ове групе (због немара, алкавости у раду или неког трећег разлога) обично су теже праштане од грешака паша са јаким везама у престоници. Зато су казне над њима биле и строже. Таквог је усуда био нишки управник, рођени Нишлија, Махмуд-паша Хафисић (1830–1831). С друге стране, ако је провинција била лојална Порти у турбулентним временима, то је доносило награду локалним првацима који су ту лојалност држави умели да осигурају. Такви „хероји тренутка” обично су награђивани достојанством паше. Један од оних који је на овај начин дошао до положаја нишког управника био је Мехмед-паша Шехсуварзаде (1831–1833).

Друга група из које су најчешће регрутоване паше били су бивши робови, тј. ослобођеници високих државних функционера. Код њих, важно је напоменути да бити ослобођени роб (најпре, роб) у овом случају нипошто није буквално значило и бити у понижавајућем положају. Напротив, ови робови били су третирани као чланови породице великодостојника под чијим су кровом живели (*evlatlık*).³²⁸ Након званичног ослобођења, патрони су их често усвајали и постављали на одговорна чиновничка места, како би преко њих могли да шире сферу личног утицаја, засновану на разним везама и узајамном чињењу услуга.³²⁹ Неки од нишких управника који су имали овакву субдину били су Ахмед Хуршид-паша (1806–1809), Гурџу Васиф Мехмед-паша (1839, 1845–1850) и Џунди Исмаил-паша (1852–1855).

Трећи начин да се дође до положаја паше било је интервенцијом самог султана. За то је било потребно бити близу султану. У својој докторској дисертацији Абдулхамит Кирмизи за овај случај навео је пример напредовања из редова султанових писара (*mâbeun başkatibi*).³³⁰ Међу нишким управницима ниједан није припадао њима, али је зато Осман Хаири-паша (1835–1838), по речима његовог савременика Стевче Михаиловића, био султанов старатељ о обући, тј. чизмааси (*çizme ağası*).³³¹

До краја тридесетих година XIX века сви кандидати који су до звања паше ишли преко престонице, морали су да прођу нешто што бисмо назвали традиционалном обуком. То значи да су најпре морали да савладају знања о раду државних институција и протоку документације кроз њих. Кандидати за паше (тј. провинцијске управнике) учили су о томе радећи као неплаћени приправници у канцеларијама старијих чиновника на Порти.³³² Поред тога или након тога (ако би се околности указале) добро је дошло и војно ангажовање у актуелним војним кампањама. Тиме су, у начелу, већ стечене техничке квалификације за именовање у пашу; требало је само сачекати наклоност султана или повољну прилику, да патрон осигура именовање, и кандидат би дошао до овог положаја.

Већ уочи Танзимата обука за државне чиновнике постала је сложенија. Како би створио основу за професионални кадар у државном апарату, султан Махмуд II отворио је 1839. године Школу за образовање (*Mektebi-i Maaraf-i Adliyye*) и Школу за писмено образовање (*Mekteb-i Ulum-i Edebiyye*).³³³ Године 1859. основана је школа од посебног значаја за обуку провинцијских управника и чиновника. Реч је о Школи за цивилну службу (*Mekteb-i mülkiyye-i Şâhâne*). Њени полазници стицали су знања из области права,

³²⁸ S. A. Somel, *Historical dictionary of the Ottoman Empire*, 89; A. Wink, *Al-Hind: the making of the Indo-Islamic World*, vol. 1, Leiden – New York 1996, 13–14. Оваква врста ропства, које је давала људство за војску и (најчешће) високу администрацију, јединствена је за већину развијених средњовековних исламских земаља. Код Винка се среће под називом „elite slavery”.

³²⁹ Г. Георгиева, *Османските управници на Балканите. Професионален профил на румелијските валии през првата половина на XIX век*, Балканите – език, историја, култура, Велико Търново 2008, 153.

³³⁰ A. Kırmızı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, [dissertation, History Department of Boğaziçi University], Istanbul 2005, 66.

³³¹ Ж. Живановић, *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића*, Београд 1928, 98.

³³² A. Kırmızı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 81.

³³³ S. A. Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839–1908: Islamization, autocracy, and discipline*, 34.

статистике, историје, економије и географије, што је било неопходно за службу на месту мудира казе, мал мудира и кајмакама.³³⁴ Наредна озбиљна мера за професионално оспособљавање бирократа предузета је 1862. године, када је основана Школа за стручну обуку (*Mekteb-i mahres-i aklam*). Полазницима свих ових школа знање је било проверавано након завршетка школовања. Осим овде, провера њиховог знања вршена је и у везирским канцеларијама којима су додељивани као свршени дипломци.³³⁵

Након регулатива из 1864. године комплексност државне администрације захтевала је да чиновници, поред јаких веза, заиста буду способни за рад у државном систему. Решење је било у секундарном, вишем образовању чиновника које је требало да буде у каквој-таквој синхронизацији са бирократским стандардима западне Европе. За ту сврху 1868. године основан је Султанов лицеј у Галатасарају (*Mekteb-i Sultâni*). Пошто је у то време Османско царство унајвеће захватио дух вестернификације, ученици овог лицеја наставу су похађали на француском језику и по педагошким методама које су се сматрале савременим за то доба.³³⁶

Осим школовања у овим установама, треба напоменути и значај војних школа које су султани отварали током Танзимата. И оне су такође дале значајан број провинцијских управника који су се сретали и на службама у Нишу.

После свега наведеног, постаје очигледна бирократска трансформација кадра из којег су школовани провинцијски управници. Ова трансформација кретала се од услова које су чинили традиционално важан породични педигре, везе, патрон, искуство у цивилној служби и војна каријера, до објективних критеријума који су појединца чинили квалификованим за посао. Под овим последњим мисли се на наменско школовање у војним и цивилним установама, као и стечена пракса у државним телима пре ступања у чиновничку службу.

Служба у провинцији и обавезе

Након што би султановим ферманом паши било додељено постављење, он је одлазио у место своје службе. У Нишу, као и у другим местима, околности и време ступања на службу управника зависили су од дужности које су вршили. У прве три деценије XIX века Ниш је био седиште мухафиза. Њихов задатак било је старање о Нишкој тврђави (тј. војним питањем у нишком серхату), контрола бројних родова војске, заштита раје од разних неправди, делање по наређењима виших власти и учешће у акцијама против српских

³³⁴ S. A. Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839–1908: Islamization, autocracy, and discipline*, 52; A. Kırmızı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 50. Једногодишњи програм ове установе проширен је 1877. године на програм који је трајао од две до четири године, у зависности од предзнања полазника.

³³⁵ A. Kırmızı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 81.

³³⁶ S. A. Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839–1908: Islamization, autocracy, and discipline*, 52–53.

устаника. Мање војно активни, али и даље према Србији обазриви, били су нишки мухафиза и након престанка војних активности на српском фронту. Због овако специфичне ситуације, они су били војни и цивилни управници Ниша, не делећи ни са ким своје надлежности.³³⁷ Обавеза мухафиза била је да не напуштају своје место све док не дође лице које би их на овом положају наследило. То су могли да чине само у случају преке потребе, те је у том случају наредног мухафиза дочекивао кајмакам претходног, као његов заступник.³³⁸ Другим речима, управници Ниша у овом периоду били су дужни да власт над нишким серхатом предају један другом што непосредније, из „руке у руку”, по чему можемо претпоставити да су им се мандати надовезивали без значајнијих кашњења (макар на папиру, административно).

Почетак мандата управника једног места пратило је много проблема. Због лошег транспорта и путева често је долазило до њиховог кашњења на новом положају. Овај проблем Селим III делимично је решио прописом из 1796. године који је налагао да се води рачуна о томе да везири буду размештани близу претходних провинција где су служили, како не би губили исувише времена у одласку на ново место.³³⁹ Доста касно, тек око 1874. године, овај проблем донекле је решен. Од овог периода плата управницима била је обрачунавана од оног тренутка када су стигли на нови положај, а не од тренутка када су добили именоване за њега. Осим тога, уведено је било да кашњење на нови положај не сме да буде дуже од тридесет дана, што је био још један начин Порте да спречи непотребно задржавање новог управника у путу.³⁴⁰

Трајање мандата османских управника у XIX веку требало је да се одређује по Везирском закону (*Vüzerâ Kanunnamesi*), који је султан Селим III донео још 1792. године. По њему, служба паше у једном месту није могла да траје мање од три, а више од пет година.³⁴¹ Ово правило, макар у вези са горњом границом, узето је за важеће све до осамдесетих година XIX века. У Танзимату прописана су била строжа и детаљнија правила по овом питању. Од 1839. године било је забрањено да управник града буде човек који је у њему живео.³⁴² То је уведено како би се прекинуо континуитет наследности на овом

³³⁷ В. Стојанчевић, *Административне прилике у Нишком санџаку*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 276. Значај и моћ паша из овог периода огледа се у томе што су све до прокламовања Хатишерифа из Гилхане (1839) имали права да изричу смртне казне над хришћанском рајом, терају је у сургун, намећу пољопривредне и остале намете. Осим тога, мухафиза у Нишу могли су и са пуним правом да конфискују имовину појединца.

³³⁸ Р. Тричковић, *Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године*, 302.

³³⁹ S. J. Shaw, *Between Old and New: the Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789–1807*, 170.

³⁴⁰ A. Kirmizi, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 133.

³⁴¹ A. Kirmizi, *Rulers of the Provincial Empire Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 91; S. J. Shaw, *Between Old and New: the Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789–1807*, 170. У ствари, мандат дужи од пет година, чак и потпуно неодређен, могао је да важи за оне управнике чији се рад у одређеној провинцији показао толико добрим да је чак у интересу благостања државе и тамошњег становништва било да се та личност и даље задржи на њеном челу. С друге стране, мандат је могао да траје и краће од званично прописаног временског распона у случају када је управник био оптужен за кривична дела која су повезана са злоупотребом положаја.

³⁴² Y. Koksâl, *The Application of the Tanzimat Reforms in Bulgaria: State Building in the Ottoman Empire (1839–1878)*, Harvard University 1999, 14. Доступно на: <http://www.ksg.harvard.edu/kokkalis/GSW1/GSW1/11%20Koksâl.pdf>

положају међу члановима једне породице, односно, да не би дошло до повезивања управника са локалном елитом, из чега су проистигале разне проневере и локални проблеми. Осим тога, мандат је могао да им траје највише две године, међутим, као и са Везирским законом, питање је колико се водило рачуна о томе.³⁴³ Поред дугих, документовани су и врло кратки мандати који су некада трајали пар месеци, па и мање. Овакве случајеве прате одређени разлози, те ће спекулације о њима бити изнете на другом месту.

Што се тиче Ниша, већ од 1835. године он је постао седиште валија. Овај статус имао је све до 1864. године. Захваљујући протоколима, пракси и осталим појединости везаним за њихов рад, можемо до неке мере реконструисати службу оних валија који су били на челу Нишког ејалета.³⁴⁴

Долазак новог валије у место службе представљао је догађај од великог значаја за локалну заједницу. Валију, његову пратњу и читаво покућство са слугама и члановима његове породице дочекивали су свечано одевени локални чиновници и војни официри, кадија, локални муфтија, верски представници немуслимана, као и градски прваци и представници немуслиманских заједница. Султанов ферман о именовању валије био је прочитан јавно, пред свим присутним лицима и окупљеним становништвом. Обично се почињало са помињањем пашиних титула и хвала на његов рачун, а затим би се прешло на важност и значај провинције. На крају, излагање је завршавано добром вољом султана да својим поданицима донесе благодет и његовим уобичајеним жељама за општи просперитет.³⁴⁵ После овог дела, валија би се обратио присутнима кроз похвалу султану и његовим заповестима из прочитаног фермана, а муфтија, кадија или неки други високи верски званичник муслимана након тога одржао би јавну молитву за благодет владара и испуњење његовог фермана.³⁴⁶ Читав овај догађај био је праћен канонадом топова, како би се нагласила свечаност тренутка. У Нишу је, на пример, у сличним околностима дочекан 1861. године његов последњи управник са звањем валије, Ахмед Мидхат-паша.³⁴⁷

Инаугурација новог управника најчешће је организована испред сараја који му је додељен за седиште и смештај његовог домаћинства. У Нишу се још у XVIII веку овакво здање називало мухафиз-сарајем и било је смештено унутар безбедних зидина Нишке тврђаве. Нишким управницима Хафис-паши (1799–1805) и његовом сину Махмуд-паши (1830–1831) највероватније да је седиште било у њиховом велелепном породичном конаку

³⁴³ A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe: description physique et géologique de la Thrace*, t. I, 99–100. Викенел наводи да је још султан Махмуд II прописао да мандати високих чиновника треба да трају годину дана, међутим, и овај аутор потврђује недоследности у вези са тим, па су у пракси мандати високих чиновника, у које спадају и паше, реално у просеку трајали по две-три године.

³⁴⁴ У својој дисертацији, која обилује описима протокола везаних за службу провинцијских управника, Кирмизи је фокусиран на период који превазилази временски оквир којим се ова теза бави. Међутим, пошто се у свом раду много пута позива на старе османске обичаје и традицију, у неким случајевима могуће је уважити их и за период који је обрађен у овој тези. Поред тога, предмет Кирмизијевог интересовања су провинцијски управници, тј. валије па, пошто је Ниш у поменутом периоду био седиште валилука, Кирмизијев рад погодује за консултацију.

³⁴⁵ A. Kirmizi, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 134.

³⁴⁶ Исто 135.

³⁴⁷ Т. Бакрџидиева, *На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884)*, 43.

који се налазио у вароши, на левој обали Нишаве.³⁴⁸ Својом организацијом сарај је представљао копију двора османских султана. Имао је два дела, унутрашњи (haremlik) и спољашњи (selamlık). Харемлук је био приватни део у коме су живели управник и чланови његове породице. У селамлуку је била смештена његова канцеларија (daire) из које је управљао пашалуком, писао и издавао документа, одашиљао своје татаре, примао посланства, локалне становнике, њихове молбе и вршио разна друга обраћања.³⁴⁹ Осим паше, у овом делу сараја смештено је било и особље са којим је непосредно радио у свакодневном послу (капиције, чауши, ћатиби, мухурдар, дефтердар, гавази и остали службеници пашиног дивана). Неформални део људства у сарају биле су бројне слуге које је паша држао по узору на султана. То су били разни старатељи (о обући, одећи, трпези), харемска послуга, чибукције, кафеције итд. Њихов задатак био је да паши олакшају свакодневицу и својом бројношћу демонстрирају пред становништвом богатство, моћ и екстраваганцију свог господара. Због толиког мешања приватног живота, војних и административних дужности, паше су често вршили своју службу као да воде личне послове, јер није постојала јасна граница између њихових функција.³⁵⁰

Сарај није било једино здање које је чинило управников двор. Осим њега, комплекс су чиниле помоћне зграде за смештај додатних слугу и пашине пратње (tevabi), оставе, штале, кухиња, хамам, баште, шедрван итд. Наравно, сво особље није могло да буде смештено у мухафиз-сарају, па је један део живео ван њега. У Нишу су то биле муслиманске махале у тврђави или оне у вароши на левој обали Нишаве. У Танзимату је дошло до делимичних измена у изградњи управничких сараја и конака, што је био резултат утицаја европских стилова. Од тада су ове грађевине много више доминирале урбаном инфраструктуром него у ранијем периоду.³⁵¹ Додуше, била су, као и раније, здања претежно дрвене грађе, али са више тремова, стубова, крила и унутрашњих одељења.³⁵² Нишки сарај био је, на пример, специфичан због својих прозора, чија је бројност изазивала велику пажњу и чуђење српских посетилаца након ослобођења Ниша од Османлија. Један од њих био је књижевник Милорад Поповић Шапчанин. Дошавши у Ниш 3. јануара 1878. године, он је посетио сарај нишких паша, те га је у свом путопису „С Дрине на Нишаву” описао овако:

„Пред нама се указа простран пашин конак у ружичастој боји, којом је од горе до доле премазан. Прозори да их пребројати не можеш, па испупчени горњи бој лепо беше видети на оним многобројним подупирачима, који се из зида беху испупчили. На среди

³⁴⁸ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 101.

³⁴⁹ Г. Георгиева, *Сараят на провинцијалните османски управители: място за живеене – място за управление, првата половина на XIX век*, 80–81; Г. Георгиева, *Градското управление на Софија и Битоља в началото на XIX век*, Балканите. Между традицијата и модерноста, Софија 2009, 74.

³⁵⁰ Г. Георгиева, *Сараят на провинцијалните османски управители: място за живеене – място за управление, првата половина на XIX век*, 98.

³⁵¹ ВОА, МVL, 986/7. Одлука Врховног већа за правна питања (18. зилкаде 1280/25. април 1864). Године 1864. посебном ирадом наређено је да се у Румелији подигну наменске зграде за управнике, што се није односило само на централна седишта санцака, већ и на казе. У Нишком ејалету је за тим било потребе, пошто скоро ни у једној његовој кази мудири нису имали званична седишта, већ су седели у дотрајалим зградама или изнајмљивали простор. Тако је у Пироту подигнута наменска зграда за мудира (као и војно одељење са затвором и амбаром), а мудири Куршумлије и Прокупља такође су добили своја седишта.

³⁵² Г. Георгиева, *Сараят на провинцијалните османски управители: място за живеене – място за управление, првата половина на XIX век*, 86–87.

доњег спрата велика двокрилна капија на свод. Како ли је тек изнутра у овом дивном конаку, помислих у себи, кад сам пролазио кроз народ, који се беше искупио да види господара [кнеза Милана Обреновића – М. Р.], који је пре два сахата ушао у град. Похитам унутра. Али... згрозих се кад очима видех ту тајанствену унутрашњост: нечистоћа, неред, све оно, што је већ и у нашим крајевима познато под турским именом: мурдарлук! Похитах уз дрвене, можда никад нечишћене степенице. У горњем ходнику сумрак, и што је негде по гдекоји прозор, то је све огрезло у праху и паучини. Поред зидова диван до дивана. Потражих члана владе. Ордонанс ме уведе кроз двокрилна врата у некакву салу.

1. Смотра српске војске испред пашиног сараја у Нишкој тврђави

(Народни музеј Ниш, Историјско одељење, 104. Иван В. Громан, Албум краља Милана Обреновића)

Не застав никога, погледах око себе. Зидови исписани најобичнијим собњим живописом, а угнута таваница превучена разним масним бојама. Свуд прозор до прозора, а испод њих у наоколо миндерлук с црвеном застирком и црвеним јастуцима. Великим пиротским ћилимом застрвен под, а на сред собе 'ластрено кубе', мала проста пећ од најтањег лима, а чункови воде преко целе собе, па кроз један прозор пењу се горе изнад крова. Мерећи очима то азијско господство, некако се чудновато осећах.³⁵³

Није познато када је стари сарај нишких мухафиза адаптиран у оваквом савременом маниру. Са великом извесношћу то бисмо могли приписати нишком управнику Мидхат-паши (1861–1864), који је касније, као дунавски валија, иницирао изградњу оваквих здања у свом вилајету.³⁵⁴

³⁵³ М. Поповић Шапчанин, *Целокупна дела*, књ. 5, Београд 1920, 246–247.

³⁵⁴ Г. Георгиева, *Сараят на провинциалните османски управители: място за живеене – място за управление, първата половина на XIX век*, 86.

За разлику од управника Ниша предтанзиматског периода, који су због његовог статуса сехрана имали велика права, нишким валијама након 1839. године била је одузета широка јурисдикција.³⁵⁵ Четрдесетих година XIX века уведена су већа на која је пренет део валијских права, што је Порта уредила превентивно, како не би дошло до превелике концентрације моћи у рукама валија. Извршена је и својеврсна милитаризација провинције, па су на месту управника постављани високи војни официри. То се радило зато што је офицере директно постављала Порта, чиме је избегнута могућност уплитања утицаја провинције на избор управника. У ствари, стратегију Порте о акумулацији моћи у провинцијама можемо поделити на два периода: од 1835. до Регулатива из 1864. године и од 1864. године до престанка османске власти у централној Србији (1878). Специфичност првог периода била је увођење тела чији се утицај одражавао на рад валија, међутим, у њиховим рукама је ипак остала широка јурисдикција, што је требало да им осигура иницијативу у решавању локалних проблема. Ово је штедело Порту непрестаног и непотребног интервенисања у провинцији онда када су проблеми могли да се реше на терену. Примери ове државне политике била су два фермана издата педесетих година XIX века. По првом (1852), валије су добили право да постављају управнике у њима подређеним санџацима и казама, док су по другом ферману (1858) валије дефинисани као јединствени представници државе у провинцији и једини функционери преко којих је провинцијска бирократија могла да се обраћа Порти.³⁵⁶

О једној обавези управника прва три нивоа власти (ејалет, санџак и каза) периодично нас извештава османска штампа из друге половине XIX века. У питању је инспекциона тура (*devre çıkma*).³⁵⁷ У првој половини XIX века паше су ретко када излазили из седишта својих пашалука, информишући се о стању на терену махом преко својих чауша или преписком са кајмаканима и мудирима. Ферманом од 27. фебруара 1861. године султан је наредио да провинцијски управници морају да врше девире како би се лично уверили у стање на терену.³⁵⁸ Валија је ејалет морао да обилази једном годишње, кајмакам свој санџак два пута, а мудир казу четири пута. Иначе, трошкови за вршење девира управницима нису били плаћани, јер су улазили у састав њихових редовних обавеза.³⁵⁹ Кроз њих, они су лакше

³⁵⁵ В. Стојанчевић, *Административне прилике у Нишком санџаку*, 276.

³⁵⁶ А. Kırmızı, *Taming the Governors: The Swinging Pendulum of Power over the Ottoman Provinces in the Nineteenth Century*, 6; А. Kırmızı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 125–126. Пре доношења вилајетских закона провинцијски управник кореспондирао је са престоницом преко свог заступника капућехаје (*kapukethüda*) који је пашину кореспонденцију према високим државним телима и чиновницима преносио преко престоничког капућехаје. За ову функцију управник је често одређивао неког од својих рођака или људе од нарочитог поверења. Како је крајем педесетих година XIX века телеграф уведен у комуникацију престонице са провинцијом, посредничка улога капућехаје почела да опада, те је била је реформисана, док на крају није у потпуности укинута. Томе је, осим телеграфа, после 1863. године допринело и формирање наменске канцеларије у престоници која је примала пошту свих покрајинских управника и усмеравала је до жељених институција.

³⁵⁷ А. Kırmızı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 167.

³⁵⁸ А. Kırmızı, *Going round the province for progress and prosperity: inspection tours and reports by late Ottoman governors*, *Studies in Travel writing*, vol. 16 no. 4, 2012, 389. Доступно на: https://www.academia.edu/2404387/Going_round_the_province_for_progress_and_prosperity_inspection_tours_and_reports_by_late_Ottoman_governors

³⁵⁹ А. Kırmızı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 168.

увиђали локалне потребе, брзо решавали разне проблеме и могуће злоупотребе подређених чиновника. Осим тога, током девира управници су посећивали локалне јавне установе или отварали нове, а чиновници који су се показали ваљаним у раду јавно су били хваљени и награђивани. Још битније од овога било је то што су за време инспекција управници организовали пријеме локалног становништва, када је народ, макар званично, могао слободније да се изјасни у вези са проблемима локалне управе или неким другим делом заједнице. Овакве инспекције нишких валија документоване су и пре него што је донет овај ферман, током пете деценије XIX века. Доста касније, 1872. године, Ниш је, из разлога које је овај ферман прописивао, посетио призренски валија Сафет-паша, коме је Нишки санџак у том периоду био потчињен.

Након 1864. године статус валија био је промењен како би им надлежност боље била утврђена, а њиховог утицаја био поштеђен рад независних тела. Зато је нарочито њихова правна надлежност била драстично смањена (1867).³⁶⁰ Од ове године Ниш је био седиште мутесарифа, а не валија. Што се тиче нишких управника (најпре кајмакама, а затим и мутесарифа), иако су у ранијем тексту поменуле неке од њихових дужности после 1864. године, овде ћемо их допунити конкретним ставкама: били су дужни да заседају комисијом која се састајала на годишњем нивоу како би се утврдио разрез пореза, сазивали су казнени суд, надгледали су и учествовали са војним командантом у регрутацији локалних јерлија. Под њиховом директном командом био је и одређени број заптија („soldats affectés au service de la police”) у санџаку.³⁶¹ У војном смислу, мутесарифи су постали заменици војних команданата, који су, као што се види у случају Ниша, од шездесетих година XIX века постали све важнији фактор у свакодневици овог града. Мутесарифа је постављао султан, али је био у потпуности подређен валији и спроводио је његова наређења до оне мере колико му је надлежност, у односу на бројна наменска већа и судове, то дозвољавала. Ако пођемо од тога да су дужности мутесарифа аналогно одговарале дужностима валије, онда их можемо сагледати из валијских надлежности прописаних регулативама из 1871. године. По њима, оне се деле у пет група: административни послови (umur-ı müлкиye), финансијски послови (umur-ı maliye), школство и јавни радови (umur-ı maarif ve mevadd-ı nafia), јавна безбедност (umur-ı zabita) и казнени и правни послови (umur-ı cezaiye ve hukukiye icraatı). Прва група представља надзор над спровођењем закона и директива Порте, праћење понашања чиновника и њихов размештај, консултовање у судским случајевима против чиновника, постављање чиновника (над којима је имао ово право), исправљање грешака у раду чиновника, утврђивање састанака нахијских већа, обраћање Порти у вези са стварима које превазилазе валијска овлашћења и обилазак провинције један до два пута годишње. Другу групу дужности чине надзор над убиром такси, управљање њима, решавање проблема везаних за то и размештај опорезивача. Трећа група дужности су изградња и одржавање путева (лука и пристаништа), унапређење образовања, пољопривреде, трговине и индустрије, стварање система канала, чишћење и одржавање река и језера, заштита јавног здравља, унапређење расположивог земљишта, сакупљање статистичких података о стању у провинцији и њихово слање Порти, установљивање јавног кредита и фондова, искоришћавање шума и рудних налазишта, оснивање локалних удружења, болница,

³⁶⁰ A. Kırmızı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 160.

³⁶¹ M. B. C. Collas, *La Turquie en 1864*, 74.

фабрика.³⁶² Четврта група су надзор заптијских јединица, обезбеђење путева, очување јавног реда и искорењивање хајдучије, претресање локалних и главних безбедносних питања, извештавање Порте о странијој и унутрашњој агитацији против права, безбедности и интереса државе или народа и преузимање одговорности за употребу војних снага у кризним ситуацијама (онда када заптијске јединице нису биле довољне). Пета група прецизно утврђује валијину надлежност у вези са казним и другим правним актима.³⁶³ Дакле, у већини од наведених ствари мутесариф је морао да испуњава обавезе према валији онолико колико му је ресорно било прописано.

Нема назнака да су од 1871. године па до ослобођења Ниша значајно мењане надлежности нишких мутесарифа. Чак и када је Нишки санџак заједно са Софијским чинио Софијски вилајет, значај његовог управника није био умањен и поред тога што је вилајетско седиште било близу.

Бити паша – искушења и лоше стране

Стајати на челу једне заједнице у друштву као што је османско није био нимало лак задатак. Шеријат, на коме је било засновано Османско царство, дубоко га је верски и правно поларизовао на привилеговану мањину правоверних и дискриминисану већину ђаура, тачније, читав конгомерат немуслиманских народа који су улазили у његов састав. Уколико је паша, својим моралом и способностима, дорастао изазовима свог позива, његова служба одвијала се строго по ферманима султана и државним законима. Другим речима, била је онако како треба. У тим случајевима пашу можемо искључити као разлог за невоље локалне заједнице и њене проблеме приписати мањкавости недовољно развијених механизма државе да те проблеме реши (правна неједнакост, слобода вероисповести...). Мало је било периода када кредибилитет нишких паша није био довољен у питање.³⁶⁴ Колико год и они тешки били, такве тренутке народ је лакше подносио. Када су хришћани у питању, чини се да је разлог томе било то што су, после четири века османске управе, хришћани султанима напокон прихватили као своје суверене. Такви какви су били, народ је до неке мере веровао да су у својим заповестима они бар делимично штитили и њихова права, као хришћанске раје.

Међутим, шта онда када паше нису могли да се крију иза султанових фермана? Шта онда када су решавали проблеме заједнице и третирали односе у њој према сопственом тумачењу поверених надлежности? Сумирајући османску управу Ниша XIX века, мора се признати да су у том периоду паше ређе него у ранијим вековима користили хришћане као

³⁶² A. Kırımı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 162–163.

³⁶³ Исто, 163.

³⁶⁴ J. L. Farley, *Turks and Christians*, 26. Да није у питању пука предрасуда хришћана, већ нешто у шта се веровало међу народима широм Османског царства, говори и једна изрека Арапа, који су имали предрасуде према османским функционерима турског порекла („Чак и када би Турчин завладао знањем сваке науке, варварство би и даље остало у његовој природи”).

друштвени амортизер за решавање проблема у сеграгираном османском друштву. Додуше, ово можемо рећи тек за период од средине XIX века. До тада нишки хришћани су увек били ти међу којима су налажени кривци за потресе у заједници, беспоговорни и бесплатни кулучари, група над којом су легализовани ванредни порези. Почетком друге половине XIX века па до ослобођења од Османлија, без обзира да ли је то рађено под притиском страних сила или не, Порта је уложила здраве напоре да се пуна једнакост становништва одрази у свим доменима. Очекивало би се да је нишким пашама тог периода због умирења хришћанске већине било лакше да обављају своју дужност, међутим, ствари нису стајале тако. У овом периоду створио се још један проблем који је морио већину управника у читавом Османском царству, без обзира да ли су служили у правоверној Анадолији или Румелији. То је чиновничка апаратура сачињена од танзиматлија.

Као што смо раније видели, по свом пореклу и образовању, људи који су бирани за паше припадали су једној одабраној, али не нарочитој великој групи владајуће класе исламске вероисповести. Ове Османлије, верне владајућој династији и османској култури, зближавао је осећај заједништва и елитизма у интелектуалном, социјалном и културолошком смислу. Зато је њихова одељеност у односу на остатак становништва била врло изражена.³⁶⁵

Спровођење реформи, као решења за спас османске државе, код интелектуалаца и чиновника образованих у танзиматском духу створило је идеју о сопственој супериорности, уз шта су ишле и предрасуде о становништву у провинцијама. Као тековина актуелних прилика, танзиматлије су били убеђени да само људи попут њих, са савременом административном праксом и снажним еланом, могу да одрже Османско царство.³⁶⁶ Овакав став није их одвајао само од провинцијског становништва, већ и од локалне елите у местима где су служили. Уколико паша и сâм није припадао њима, као нишки управник Мидхат-паша (1861–1864), ризиковао је проблеме и прозивке да је конзервативац и традиционалиста. Споредни ефекат овога било је то што се у Танзимату привилегованост паша проширила на нижи, тј. шири слој државне апаратуре на штету обичног становништва. Међутим, менталитет танзиматских чиновника (у Нишу посебно код паша од шездесетих година XIX века) не треба гледати као на нешто што је локалну управу од народа додатно ограђивало. Ни за нишке паше од овог периода корупција није била непознаница, али су ипак себе више сматрали чиновницима у савременом смислу, него стереотипним оријенталним сатрапима из претходних векова. Проблем који их је највише мучио (подједнако ниже чиновнике и паше) био је тај што нису могли да буду обзирни и професионални административци у савременом смислу, колико год њих да је похађало лицеје и добро говорило европске језике. Један од главних разлога за то била је чињеница да, уколико би наступили са високим цивилизацијским ставом, ризиковали су да у заосталом и суровом друштву, какво је било османско у XIX веку, буду исмевани од својих

³⁶⁵ W. F. Weiker, *The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform*, 451. У вези са овом Вејкеровом напоменом, треба упоредити ову појаву са ставом домаћег становништва у Кнежевини Србији према образованим Србима „од прека” (Аустрије и Угарске), који су након националних устанака са почетка XIX века долазили у Србију као учитељи и чиновници. И њима се, као образованој и прогресивној групи, приписивала одређена доза елитизма, која је до неке мере била прави стереотип.

³⁶⁶ A. Kırmızı, *Going round the province for progress and prosperity: inspection tours and reports by late Ottoman governors*, 387.

колега који нису били образовани у европејском дугу попут њих; уз то, свакако да не би имали ни поштовање сељака и грађана из нижих слојева.³⁶⁷

Што се тиче муслиманског становништва, оно је током XIX века пуно изгубило од свог значаја из претходних векова. Некада главни мотор експанзије царства, у XIX веку његова улога опала је након војних и дипломатских пораза Порте у сукобима са страним силама и устаничким фракцијама широм царства. За то су посебно били болни исходи ратова са хришћанским државама. На компромисе које је Порта чинила са њима, муслиманско становништво гледало је као на немоћ државе и људи који су је водили. Зато се највећи број муслимана најчешће оглашавао кроз јавна негодовања, оптужујући султана и везире да су се „пођаурили”, док су на терену своју озлојеђеност рефлектовали насиљем над немуслиманима. Зато је, без икакве сумње, историја односа муслимана и немуслимана у Османском царству XIX века препуна насиља.

Заоштравање односа у османском друштву обично је почињало индивидуалним и изолованим случајевима насиља над немуслиманима (узурпација земље, пљачке, упади у куће, отмице и силовања жена). Све учесталија појава оваквих изгледа муслимане је водила до стихијског линча иновераца. Реакција на ово терала је немуслимане на сопствену организацију у таквим околностима, у виду протеста, наоружавања и појачане хајдучије. Овакав след ствари изазивао је општу ескалацију насиља, у којој су се сви бранили једни од других. Расплет би се обично завршио покољем немуслимана, као колективном катарзом фрустрације владајућих муслимана.

Током XIX века оваквих ситуација у Нишу било је много. Неки од разлога за то били су осећај законског имунитета код муслимана због припадности владајућој класи, њихово незадовољство због гажења шеријата гарантовањем једнакости и осталих права „неверницима”, одмазда над немуслиманима због страних притисака и интервенција (посебно руских) у вези са осигуравањем тих права итд. Осим овога, за незадовољство нишких муслимана била је кључна и њихова несигурност због српске границе, тј. бојазан од сталних упада хајдука из Србије и војне интервенције са те стране. За Србе у Нишу ова граница представљала је све супротно; она им је уливала сигурност да смелије бране своја права пред нишким пашама и својим муслиманским суседима. Ипак, поред свих наведених разлога за незадовољство муслимана један садржи дозу људскости која нам помаже да до извесне мере разумемо њихово држање. Концепт османизма био је заснован на својеврсној симбиози и хармонији односа у османском друштву. Њега је, са једне стране, чинила владајућа класа муслимана, који су ратовали за веру и ширили султанов домен, а са друге стране потчињени немуслимане. Иако неверничка, ова потоња група била је толерисана, јер је признавала османског султана за свог суверена и својим приходовањем оправдавала себи место у Османској царевини.³⁶⁸ По традиционалном исламу, немуслимане нису ратовали, али су зато на овај или онај начин били дужни да издржавају владајућу ратничку класу, муслимане. Основни начин за то било је плаћањем цизје (cizye). Овај намет преименован је 1856. године у војницу (bedel-i askeri), након што су, по начелима Танзимата, и немуслимане били дужни да бране своју османску домовину.³⁶⁹ Војница је омогућавала

³⁶⁷ W. F. Weiker, *The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform*, 452.

³⁶⁸ Овако заштићен, пасиван поданик немуслиман називан је зимијом (zimmi).

³⁶⁹ R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, 94.

искупљење од војне службе, међутим, пошто немуслиманци нису желели да ратују, а муслиманци да их наоружавају (због сумње у лојалност), или, још горе, да служе под официрима из њихових редова, стање се вратило на пређашње. Остало је на томе да немуслиманци наставе да плаћају војницу, а муслиманци да ратују. Тачније, и муслиманци су имали право да се искупе од војске, али по много вишој своти него што су за то плаћали немуслиманци.³⁷⁰ Овакав однос временом постао је неповољнији за муслимане, јер су у војсци рескирали своје животе, док су им имања за време службе остајала необрађена. О њиховој огорчености због тога писао је Италијан Антонио Галенга средином седамдесетих година XIX века.

„Мој комшија у селу и ја”, рече један стари муслиман, сељак из околине Бургаса у Бугарској, ’били смо исто благословени са по четворицом ваљаних синова. Мој комшија, будући да је хришћанин, платио је таксу [војницу – М. Р.] од двадесет пет пјастера за сваког од њих. Моји момци, као муслиманци, морали су сви да оду у војску, јер ми је било немогуће да зберем двеста четрдесет пјастера за њихово изузеће. Испало је тако да, у својим старим годинама, сасвим сам морам да орем и једва извучем за хлеб са свог полуобрађеног имања, док мој комшија хришћанин има својих четири пара снажних руку да раде за њега. Њиве су им у најбољем реду, породица им се ’иљади, старац иде са синовима на посела где играју и певају да се све ори’.”³⁷¹

Овакво стање посебно је могло тешко да падне и боде очи муслиманцима из нижих слојева. Зато су се многи међу њима осећали слободним да узму од друштва оно што им је, по њиховом мишљењу, припадало. За некога је то било напредно домаћинство комшије хришћанина, за другог његова кћерка, а за трећег – кеса пјастера или пар волова.

У мешовитим срединама, као што су били Ниш и Нишки санџак, оним пашама који су се држали закона није било лако да држе под контролом овакве тенденције локалних муслимана. Са друге стране, међу пашама било је и оних који су кумовали оваквом третману хришћана, старајући се да, као „добри” муслиманци, исправе животну неправду своје сабраће на рачун неверника. Још горе, било је и оних који су, попут Мустафе Сабри-паше (1840–1841), својим понашањем предњачили у томе. За многе од њих кључан разлог за то није било само морално или верско задовољење, већ финансијска добит која је ишла уз то. Као фактор који је играо велику улогу у каријери, пашама је ова добит била важна из два разлога.

³⁷⁰ Дунавъ, 19. февруарія 1869, 707; Дунавъ, 23. октомврија 1866, 237. Колико је војна обавеза заиста била не само финансијски, већ и психички тешко подношљива за муслимане, види се из једног случаја који се десио у Нишком санџаку 1869. године. Почетком ове године војник Мехмед из села Доње Бријање у Лесковачкој кази, који је у Нишу служио војску као тобџија, затражио је од свог оца Сулејмана да га од војне обавезе откупи. Међутим, како је Сулејман имао и млађег сина Јашара, Мехмеду је рекао да има новца само за Јашаров откуп, док ће Мехмед, као старији, морати да одслужи своје. Ове речи су Мехмеда разљутиле толико да је у бесу пуцао на свог брата Јашара и том приликом ранио га у лево колено. Три године пре овог случаја „Дунавъ” је писао о покушају извесног Халила из села Бошњаце (такође у Лесковачкој кази) да, заменом идентитета, уместо сина Незида у војску пошаље Нумана, војног дезертера из Приштинске казе. Иако је за ову спекулацију Нуман примио три хиљаде гроша, војним властима је сам признао превару, те је Халил био осуђен на две године затвора у Софији.

³⁷¹ A. Gallenga, *Two years of the Eastern question*, vol. 1, London 1877, 195–196.

Неизвесност каријере било је нешто попут „Дамокловог мача” од којег су паше непрестано стрепели. Честа промена политичких прилика у престоници и турбулентни догађаји у спољној и унутрашњој политици царевине мењали су чак и непосредно политичко окружење султана, односно читаве кругове великодостојника који су их пратили. За пашу у провинцији губљење утицаја његовог патрона значио је скоро увек политички реваншизам, чије би последице и он осетио на својој кожи. То су најчешће била удаљавања из активне службе на неодређено време (другим речима, остављање паше без сталних прихода), сталне прекоманде са кратким мандатима и, у најбољем случају, премештај у неку од удаљених и недовољно лукративних провинција. У вези са овим последњим, реч је о својеврсном политичком егзилу. Кирмизи износи тврдњу да су средином XIX века управо интриге и сукоби разних интересних група највише утицали на систем избора покрајинских управника.³⁷² Осим из малициозних разлога, учестала ротација паша вршена је и у случајевима када је способног човека требало наменски поставити негде како би решио одређени проблем. Другим речима, до премештаја је долазило и због недостатка доброг кадра међу управницима. У ситуацијама када није било довољно способних људи, они бољи брже су напредовали у каријери, па је њихов рад било потребно надоместити ангажовањем већег броја људи просечних квалитета. За пашу је овакав кратак мандат правио два проблема. Први је била немогућност да стекне добар увид у локално стање.³⁷³ Ово га је стављало у опасност да се не покаже ваљаним у раду, што је могло да изазове по њега негативну реакцију у престоници. Управо су из разлога да се овај проблем бар донекле реши уведени поменути девири (1861). Други проблем кратких мандата била је осцилација сталних прихода, који су за паше значили више од пуког богатства. Парама се куповала наклоност патрона; у случају преке потребе, парама се лакше налазио и други, утицајнији патрон. Оне су биле неопходно средство да се дође до службе у богатијим провинцијама. Пишући о положају београдских везира у XIX веку, наш историчар Тихомир Ђорђевић је навео:

„Везир београдски био је само сенка старе турске моћи и господства. И ако је био паша од три репа, његов положај нити је имао сигурна ослоња у Цариграду, ни много значења у Београду. Интриге у султановом серају и на Порти само су се новцем могле сузбити, иначе први Бајрам, време кад се врши смењивање везира и паша, могао је однети свакога од њих у сургун или у још што горе. Да се сузбију интриге, требало је много новаца.”³⁷⁴

Све наведено били су поводи да паше дођу у морално искушење, и то не само у Румелији, као што случај београдских везира показује, већ и у Анадолији. Да је стање на истоку Османске царевине било исто као и на Балкану, види се по изјави из 1859. године дијарбекирског валије Махмуд-паше:

³⁷² A. Kırmızı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 49–50.

³⁷³ Да не помињемо да о новом месту службе дошавши паша често није знао скоро ништа. Таквим управницима требало је више времена да проникну у проблеме локалне заједнице и да их разумеју, што је у кратком мандату било тешко изводљиво.

³⁷⁴ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша. Становништво–насеља*, 140.

„Немам разлога да будем поштен. Ако пробам да владам поштено, све остале паше ће се ујединити против мене и ја бих убрзо био склоњен са положаја. А ако не будем узео мито, бићу исувише сиромашан да купим наредно постављење’.”³⁷⁵

Осим да би своју каријеру учинили извеснијом, многе паше одрекли су своје поштење јер им је требало новца за издржавање домаћинства. Њега нису чинили само чланови најуже, већ и шире пашине породице (зетови, снаје, рођаци...), као и бројне слуге које су на свим премештајима вукли са собом. Колики су проблем били ови последњи, навео је у свом дневнику познати британски правник и економиста Вилијем Насау Старији:

„Чим човек постане министар [везир – М. Р.] или управник, све његове везе, све везе његових веза, све дангубе из његовог родног села похрлили би да дођу под његов патронат. ’Мирујте’, одговарао је, ’сачекајте мало и, иншалах, моћи ћу да учиним нешто за вас’. У међувремену, они су му носили папуче, пунили чибукче, пратили га, беспосличарили по његовој кући, чинили су људство његове пратње. Ови људи су неплаћени помоћници. Не даје им плате, али добијају мрвице из његове кухиње и ’бакшиш’ од његових гостију и походника. Како се укаже прилика, он их збрињава – поставља их за кадије, полицајце, управнике селâ или их узима код себе у службу кад се ослободи место. Е, од таквих се праве паше. Човек, једном у служби важног човека, било да је унајмљен или купљен, слуга или роб, улази тако у јавну службу, а са те позиције пљачка и потплаћује за своје даље напредовање.”³⁷⁶

Стевча Михаиловић, пуномоћник кнеза Милоша Обреновића, затекао је овакво стање у Нишу када је посетио сарај Осман Хаири-паше 1835. године.

„Читава два реда, стоје његови просјаци: кафеџије, чибукџије, софрааси, пешкираси, легенаси, шатраси, селамаси и враг да их зна, а гавази највише подадули с очима, сви редом ишту. ’Бизе бакшиш, достум!’ (дај бакшиш, госте)³⁷⁷, па како дам једном, а он одма представља другог, и каже: овај је, на пример, како горе реко ово, онај оно, ага. Баш ми се ово учинило да је доста циганлука. Но ја их већ издарова, колико кога хтедо и одма квартиљ.”³⁷⁸

Због оваквих ствари паше су морали стално да изналазе нове изворе прихода, било легалних или нелегалних, како би све њих издржавали. Један од најчешћих начина за то био је онај који је описао Насау Старији – упошљавање својих људи на државним положајима у месту службе. Тиме су паше наметали себе као уско грло моћи, стварајући личну мрежу корупције преко које су акумулирали приходе. Чак и након што их је овако пребринуо, мудар паша морао је своје људе да држи чврсто под контролом, пошто су, сигурни у његову заштиту, многи од њих често били бахати према локалном становништву, не марећи ни најмање за закон и последице.³⁷⁹ Посебно је у верски мешовитој Румелији било безброј

³⁷⁵ R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, 35.

³⁷⁶ W. Nassau, *A journal kept in Turkey and Greece*, London 1859, 143–144.

³⁷⁷ Правилан превод је „дај бакшиш, пријатељу”.

³⁷⁸ Ж. Живановић, *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића*, 98.

³⁷⁹ S. G. V. St. Clair, C. A. Brophy, *Twelve years' study of the Eastern question in Bulgaria*, London 1877, 100. Аутори описују стање у Бугарској, које се није много разликовало од оног у Нишком санџаку. Тамо су паше

случајева насиља над хришћанима које су из обести починили штићеници разних паша. За Ниш, на пример, британски официр и путописац Едмунд Спенсер наводи да је разлог за избијање велике Нишке буне (1841) био тај што је неименовани посинак и усвојеник нишког Сабри-паше отео хришћанку Агапију.³⁸⁰

Што се тиче финансијског стања, у годинама предтанзиматског периода Нишки санџак (па и читав ејалет) није било нарочито профитабилан за своје управнике. На то су утицале скоро две и по деценије политичке нестабилности и ратних дешавања. Непрестани пролаз војски и њихово задржавање, ратовање, пљачке, миграције становништва и остале демографске промене утицали су на то да привреда овог региона до корена буде пољуљана. Чак и током двадесетих година XIX века, када су ове недаће прошле, из Нишког санџака нису могла да се уберу довољна средства ни за одговарајућу плату једног миримирана.³⁸¹ Додатна потешкоћа била је та што је већина државних чиновника, још од времена пре султана Селима III, била дужна да сваке године уочи Рамазана дарује поклоном (Yılık-ı Niştaуun) султана и чланове његове породице из захвалности за положај на коме су били.³⁸² Сличне дарове морали су да подносе разни нижи чиновници својим надређенима у Царској благајни, садразамовој канцеларији и улеми. Године 1795. Селим III покушао је да ограничи ове издатке на давање у новцу (у прописаној мери), као и да га учини важећим само за оне функционере који су могли да издвоје средства за то. Међутим, чињеница је да је ово даривање било наметнуто и незгодно бреме, па су многи чиновници били приморани да стекну средства за њега нелегалним путем, чак и када то заиста нису желели.³⁸³ Нишки мухафизити су у те сврхе користили свој положај; најчешће су уводили ванредне намете којима су нелегално експлоатисали рају. Ова пракса посебно се приписује мухафизима Ниша након руско-турског рата 1828–1829. године. Сматра се да су ванредне ратне намете, који су тада у Нишу убирани, након завршетка овог сукоба мухафизити наставили да потражују као регуларну обавезу, страховито исцрпљујући народ тиме.³⁸⁴ Ништа боље прилике нису биле ни 1838. године, када је за чиновнике уведен бољи платни систем који је њихове приходе требало да учини извеснијим.³⁸⁵ На основу листе плата провинцијских управника из ове године видимо до које мере су румелијски ејалети били несразмерно развијени. Ова листа у исто време даје и увид у својеврсну хијерархију која је тада важила међу најбитнијим чиновницима овог дела царства. Међу њима убројан је и нишки мухафизит. Он је, заједно са силистријским муширом, великотрновским војводом и пловдивским назиром примао плату од 100 000 куруша годишње.³⁸⁶ У исто време, видински мухафизит примао је 150 000 куруша, румелијски мушир 200 000 куруша, а мушир Пет санџака (Солун, Трикала и околни градови) чак 500 000 куруша годишње.³⁸⁷

и кајмаками били практично недодирљиви за сељаке. Да би дошли до њих, они су морали да се пробију кроз редове корумпираних чиновника, који би их на крају заморили и финансијски исцрпели.

³⁸⁰ E. Spencer, *Travels in European Turkey in 1850*, vol. 1, London 1851, 146–147.

³⁸¹ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 199.

³⁸² S. J. Shaw, *Between Old and New: the Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789–1807*, 169.

³⁸³ Исто, 170.

³⁸⁴ Цареградскѣ вѣстникѣ, 20. јунѣ 1859, 148.

³⁸⁵ H. Temperley, *England and the Near East. The Crimea*, London – New York – Toronto 1936, 27.

³⁸⁶ G. Georgieva, *Dynamics of Territorial Division of Rumelia province*, 174–175.

³⁸⁷ Исто, 174–175.

Последње године свог живота султан Махмуд II покушао је да спречи корупцију и међу осталим делом чиновништва. С тим у вези, прекинуло се са ранијом праксом да имовину великодостојника преузима Царска благајна након њихове смрти.³⁸⁸ У основи, идеја је била добра, али недовољно разрађена па, самим тим, и са негативним последицама. Она је поделила државну бирократију на оне који су одмах на почетку службе, као средство за стицање добити, имали богатство својих очева и оне који нису имали такву почетну позицију. Зато су се ови други трудили да је што пре надоместе, било зато што су желели утицај, како би у друштву нешто на боље променили, или да би и сâми стекли могућност да се још више богате. На овај начин корупција је само подстакнута. Пред крај исте године држава је спровела још мера за њено сузбијање. Од децембра 1839. године, чиновници су, осим примања регуларних плата, морали и да дају заклетву да неће узимати мито.³⁸⁹ Као што се види из текста на претходним странама, ове заклетве нису морално спутавале паше у томе. Отежавајућа околност за овако племениту замисао била је та што је примање и давање дарова била дуга и укоренења пракса у османској култури, па га је било тешко осудити као негативну традицију.³⁹⁰ Нове мере о сузбијању корупције међу чиновницима држава је спровела 1855. године.³⁹¹ Те године наменски је био проширен дотада важећи кривични закон у вези са овим проблемом.

У Танзимату, посебно након Хатихумајуна (1856), отклоњена је баријера због које паше у ранијем периоду нису укључивали нехришћане у своје шеме за стицање добити. Главни разлог за то била је чињеница да су од овог периода немуслиманци достигли своју пуну економску еманципацију, па су многи од њих, као коџабаше, меџлисари, чифлук-сахибије, сарафи и вође еснафа постали део кругова у којима су, по принципу *inter nos*, разним малверзацијама заједно са пашама и сами учествовали у стицању добити.³⁹² Овакав вид удруживања посебно је дошао до изражаја у годинама велике инфлације која је захватила Османско царство након завршетка Кримског рата. Корупцијска симбиоза која је у то време захватила читав Нишки ејалет имала је свој врхунац за време мандата Зејнел-паше (1857–1860).

³⁸⁸ W. F. Weiker, *The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform*, 460.

³⁸⁹ A. Kırmızı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 2.

³⁹⁰ R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 34.

³⁹¹ G. Bozkurt, *Review of Ottoman legal system, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, s. 3, Ankara 1992, 122.

³⁹² J. L. Farley, *Turks and Christians*, 41–42; H. Temperley, *England and the Near East. The Cremea*, 237. До овога је могло да дође само у оним местима где су немуслиманци били финансијски исплативи савезници паша. У сваком другом случају они су игнорисани као и у ранијем периоду, посебно у меџлисима. Било је и екстремних случајева, као на пример у Манастиру, где је непослушни хришћанин меџлисар отрован. У Мостару су хришћани истеривани из меџлиса због одбијања да наслепо потписују мазбате. Ферли тврди да је овде једном приликом у меџлису хришћанима, који нису знали да читају турски језик, подметнута мазбата која им је представљена као потврда за уређење локалне болнице. Сумњајући да је у питању манипулација, они су инсистирали да им се документ преведе. Када су видели да је у питању превара, одбили су да је потпишу, због чега су истерани из меџлиса. За тежак положај хришћанских меџлисара Темперли је навео као пример епископа Кутахје, Грка, који је био у сличној ситуацији као меџлисари у Мостару („Не знам да читам турски нити сам питан у вези са овом ствари. Немам појма шта би могло да буде. Можда је и моја смртна пресуда, али, опет, морам свој печат да ставим на овај документ.”).

Лоше финансијско стање потресало је царство и током последње деценије османске управе у Нишу. Године 1874. Порта је од иностраних кредитора позајмила рекордних четрдесет милиона фунти за стабилизацију своје привреде.³⁹³ То је стање у земљи само погоршало. Годину дана након тога велика глад завладала је Анадолијом, што је изазвало дефицит државног буџета од пет милиона лира. Једна од државних мера штедње била је смањење плата провинцијских управника и осталих чиновника. Због немогућности државе да им обезбеди редовна примања, њихове плате толико су биле неизвесне да су многи међу њима до својих следовања долазили само на основу сопственог ауторитета и угледа, по принципу што је функционер утицајнији, то му је плата била редовнија, тј. што је чиновник на нижој лествици, то су му следовања од државе била неизвеснија.³⁹⁴ Ово је само подстакло малодушност код људи од којих се очекивало да истрају и буду ослонац држави у предстојећим ратовима са Србијом и Русијом (1876–1878), те је колапс Османског царства након ових окршаја био неминован. Обичан муслимански живаљ Нишког санџака делио је ову малодушност државних службеника и официра. Без вере у стабилност државе, они више нису могли да, као у претходним вековима, знатније учествују у одбрани града те, не чекајући одлуке Берлинског конгреса, одлазе масовно из Ниша и напуштају своја огњишта за сва времена.³⁹⁵

³⁹³ J. L. Farley, *Turks and Christians*, 79.

³⁹⁴ A. Kırmızı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, 226.

³⁹⁵ A. Koyuncu, *1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde Şarki Rumeli Nüfüsü*, *Avrasya Etüdüleri*, s. 44, Ankara 2013, 197, 202. Године 1877. од 432 747 житеља Нишког санџака свега 16, 68 % били су муслимани, док је осталих, претежно хришћана, било 83, 32 %. Током ратних сукоба са српском војском 1877–1878. године 8 300 муслимана напустило је Ниш, док је свега 300 њих остало.

ОСМАНСКИ УПРАВНИЦИ НИША У XIX ВЕКУ (1799–1878)

1797–1805.

Хафис-паша

(после 1755–1805)

У другој половини XVIII века у османској Србији беснели су сукоби између представника државних власти и војнополитичких фракција које су султанов ауторитет оспоравале. У Србији су овакво стање поларизовала два центра. Први је био Београд, седиште везира, тј. легитимног султановог заступника, а други Ниш.

У Београду је крајем XVIII века долазило до честих смена међу дахијама, јаничарским првацима који су били носиоци антисултанске политике. Услед бројних и крвавих сукоба, ликвидација дахијских присташа међу носиоцима градске власти, њихових официра и пулена, београдски везири успели су из неколико покушаја да обуздају јаничарско самовлашће и најбунтовније међу њима заједно са њиховим присталицама протерају из Београда.

Услед такве ситуације, Ниш се стратешки наметнуо као идеално уточиште за протеране јаничаре. Како је јаничарска рестаурација у Београду многим обећавала привилегован живот на рачун раје (тј. зимија), Ниш је постао стециште јаничарских присталица, разних лихвара и бројних плаћеника који су из осталих крајева царства дошли овде трбухом за крухом. И поред тога што су били јединствени против султана, многи од вођа ових група узајамно су оспоравали ауторитет једни другима, те је у то време нишка чаршија била поприште крвавих разрачунавања присталица разних фракција. Услед таквог стања, присуство легитимне власти у граду сведено је скоро на минимум, а обично грађанство остављено на милост и немилост разних моћника. У свему томе највеће жртве су били хришћани, честе колатералне штете у њиховим обрачунима.

Из оваквих прилика у Нишу изникао је Хафис-ага. Рођен је у Нишу, али година његовог рођења није позната.³⁹⁶ Зна се да је био син лихвара Емира Хафис Хаџи Мустафе, који се са групом лихвара из родне Алаије населио у Београд, одакле их је протерао београдски везир (1755).³⁹⁷ Након тога Хаџи Мустафа се настанио у Нишу, где је убрзо разграно своје мутне послове, стекавши бројна имања и велики ауторитет. Његов син Хафис-ага јавља се крајем XVIII века, као припадник нишког XII јаничарског буљука. С обзиром на то да је био муслиман од рођења, очигледно да је до овог положаја дошао митом, пошто су еснафизација јаничара и куповине овог уносног положаја много пре Хафис-аге биле честе појаве, које су, на крају, и довеле до деградације и укидања овог војног

³⁹⁶ Ж. Петровић, *Вук Караџић о Нишу и југоистоку Србије*, Зборник, бр. 3–4, Ниш 1987, 25. Због тога његово рођење треба најраније сместити у годину када се његов отац иселио из Београда у Ниш (1755). Осим овога, за Хафис-агу треба напоменути да је имао какво-такво образовање, на шта упућује његово звање хафиса (hafiz), тј. човека који је у раним годинама научио Куран „из срца”, што се ради до десете године живота.

³⁹⁷ Р. Тричкових, *Ниш пред српски устанак*, 236.

рода.³⁹⁸ Како је после очеве смрти остао без заштите, на Хафис-агу почели су да врше нападе поједини моћници из региона и оспоравају му права над неким деловима баштине. Међу најупорнијима био је Прокупчанин Ариф Осман, који је желео Хафис-агине поседе у селима Медошевац, Левча итд.³⁹⁹

Како би се успешно носио са својим непријатељима, Хафис-ага је предузео две ствари: прво, гледао је да у Нишу дође до што вишег чиновничког положаја и тако своје потезе према непријатељима легализује⁴⁰⁰; друго, тежио је да буде што ближи високим функционерима османске државе у региону (београдски везир Хаџи Мустафа-паша) и престоници, како би придобио њихову подршку за своје поступке. Поред тога, јачању његовог ауторитета у граду допринела је и серија успешних парница у Цариграду, које је водио крајем задње деценије XVIII века, како би сачувао очевину од разних насртљиваца и узурпатора. Због тога је опозиција против њега убрзо малаксала.

Тренутак када се Хафис-ага бавио својим пословима у Цариграду поклапа се са успоном моћног султановог одметника Османа Пазванолуа на место видинског паше. Као што је Ниш био уточиште протераних јаничара, тако су се крајем деведесетих година XVIII века у Видин сјатили противници београдског везира Хаџи Мустафа-паше и његове антијаничарске политике. Њих је окупио способни Пазванолу, који је под собом имао армију крцалија и осталих плаћеника. Њега је султан Селим III амнестирао, међутим, то га није спречило да и даље води експанзионистичку политику на рачун Београда. Тежећи томе да шири свој домен на западу, он је угрозио и источне ободне територије која је била под Нишем (пиротски и сврљишки крај), тада у саставу Београдског пашалука.⁴⁰¹ У то време у Цариграду се појављује Хафис-ага, управо из Ниша, човек упоран у решавању проблема у своју корист, умешан са људима и издашан у новцу. Вероватно да је све ово утицало на султана да Хафис-агу препозна као лојалног и утицајног човека који би могао да буде стављен на чело области непосредно угрожене од видинског одметника.

Хафис-ага је прихватио улогу коју му је наменио султан и од 1796. године са Пазванолуом улази у сукоб, у коме ће обојицу пратити променљива срећа.⁴⁰² Исте године

³⁹⁸ М. Павловић, *Форсирана или аутономна модернизација? Османске реформе у XVIII веку у контексту европских утицаја*, Истраживања, бр. 22, Нови Сад 2011, 190.

³⁹⁹ Р. Тричкових, *Ниш пред српски устанак*, 236.

⁴⁰⁰ Исто, 236. До 1792. године већ је држао положај назира Хункјар-цамије у Нишу, а на Дивану су га десет година уназад знали као „првог становника града Ниша”.

⁴⁰¹ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 67. Пазванолу је претендовао на села у северном делу Пиротске нахије (Кална, Шестигабар итд.) која су се граничила са Гургусовачком нахијом, тј. Видинским пашалуком.

⁴⁰² Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794–1804*, Београд 1949, 116; R. Gradeva, *Osman Pazvantoglu of Vidin: between old and new*, The Ottoman Balkans 1750–1830, editor Frederick F. Anscombe, Princeton 2006, 122. Колико је Ниш био угрожен од Пазванолуа и колика је он био заиста велика војна претња, види се по томе што је још од јесени 1797. и почетком 1798. године Пазванолу непрестано ратовао са ајаном Добрича и Исмаилом Тирсениклиолум, својим главним непријатељем у северној Бугарској, кога је опседао у Рушчуку. Другим речима, у време борби са нишким Хафис-пашом Осман Пазванолу је имао апсолутну војну иницијативу према својим суседима у Румелији.

добрио је средства од султана⁴⁰³, а две године након тога био је и званично именован за нишког мухафиза.⁴⁰⁴

То што је сада био мухафиз Ниша, олакшало је Хафис-паши да га београдски везир Хаџи Мустафа-паша прихвати за свог мутеселима, како се јавља већ од 1799. године.⁴⁰⁵ То му је ојачало ауторитет унутар домена београдског везира. Заузврат, Хафис-паша је, заједно са зворничким пашом Видајићем, подржао Хаџи Мустафа-пашу по питању заштите права спахија на уживање сопствених поседа, што су дахије угрожавале. У овоме су Хафис-ага и Видајић нарочито били истрајни након убиства Хаџи Мустафа-паше и успостављања дахијске самовладе у Београду.⁴⁰⁶

У међувремену, сукоб са Пазванолуом за Хафис-агу није се одвијао повољно, јер иако је имао подршку султана, његову смелост није пратио и војни таленат. Користећи то, од јесени 1799. године па до фебруара 1800. године Пазванолу је у три наврата упадао у нишку област.⁴⁰⁷ Сва три његова похода нису била у потпуности успешна, што због лошег времена, што због Хафис-пашиног отпора који, с друге стране, није био довољно жустар да би видинског одметника трајно одбио од Нишког пашалука.⁴⁰⁸ Штавише, Пазванолуова насртљивост се исплатила, те му је на крају, како се чини, Хафис-паша ипак предао два села на која је видински одметник највише претендовао (Преконоге и још једно које се налазило на граници између Нишког и Видинског пашалука).⁴⁰⁹

Како је услед оваквих пехова Хафис-аге успео да сачува углед и задржи поверење султана – права је непознаница. Још 1797. године, након инспекције нишких утврда коју је извршио Курт Осман-паша, добио је савет да ојача капије Нишке тврђаве, али је непознато да ли је у вези са тим нешто урадио. Наредне године султан је показао решеност да оконча са Пазванолуом тако што је планирао да пошаље на њега људе који су одлично координирали – Сејид Јусуф-пашу у Ниш и његовог ћехају Мустафа-пашу у Врање. Неким чудом, не само да се од овога одустало, већ је Хафис-ага успео да убеди људе у престоници да је он најбоља солуција за решавање проблема са Пазванолуом.⁴¹⁰ Колико су то биле празне речи, види се по томе што су око 1800. године пределом између Ниша и Софије у потпуности завладале разне крцалијске вође.⁴¹¹

⁴⁰³ ВОА, НАТ, 75/3106-Ф. Опште наређење султана Селима III (29. зилхице 1210/5. јул 1796). Занимљиво је да у овом циркулару упућеном управницима у Румелији султан не наводи Хафиса по титули, већ само као Нишлију.

⁴⁰⁴ ВОА, НАТ, 45/2216. Врховни адмирал морнарице Хусеин-паша садразаму (7. џемазејилахир 1213/16. новембар 1798).

⁴⁰⁵ Р. Тричкових, *Ниш пред српски устанак*, 237.

⁴⁰⁶ С. Гавриловић, *Време дахија*, Историја српског народа, књ. IV/1, уредник Славко Гавриловић, Београд 1986, 423.

⁴⁰⁷ Р. Тричкових, *Ниш пред српски устанак*, 236–237.

⁴⁰⁸ Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794–1804*, 205–206; Р. Тричкових, *Ниш пред српски устанак*, 236.

⁴⁰⁹ Р. Тричкових, *Ниш пред српски устанак*, 237.

⁴¹⁰ ВОА, НАТ, 45/2216. Врховни адмирал османске флоте Хусеин-паша садразаму (7. џемазејилахир 1213/16. новембар 1798).

⁴¹¹ G. Georgieva, *Administrative structure and government of Rumelia in the late eighteenth and early nineteenth centuries: the functions and activities of the vali of Rumeli*, 16.

Нова прилика за Хафис-агино напредовање у каријери јавила се након што су дахије убили београдског везира Хаџи Мустафа-пашу (1801). После овог догађаја, он је молио да му са Порте стигне постављење на место нишког паше „изузев Београда”.⁴¹² Међутим, иако је након убиства везира заиста био један од најмоћнијих султанових људи у Србији, на Порти су до тада већ основано сумњали у његову способност да се носи са том одговорношћу. Према Београду, остао је само нишки мутеселим а, као подршку, добио је право на неке од новчаних убирара који су до тада следовали београдском везиру. Пре тога, још за живота Хаџи Мустафа-паше, придодате су му трупе које је у сукобу са београдским јаничарима предводио син београдског везира Дервиш-бег.⁴¹³ Ипак, држава према њему није била неискрена. Како се види из једног фермана који је Селим III марта 1801. године упутио босанском везиру, султан је похвалама и лепим жељама Хафиса-агу и крушевачког мутесарифа Шашит-пашу нарочито издвојио од осталих румелијских заповедника који су ангажовани у борби против Пазванолуа.⁴¹⁴ Повољан став султана на Хафис-агу деловао је подстицајно, те је 1802. године успео да поврати Сврљишку казу и успешно сузбије упаде Пазванолуових људи у села Нишке и Пиротске казе.⁴¹⁵

До овог периода много ствари се десило у Србији. Земљом су завладале дахије из Београда, где им је моћ била у потпуности рестаурирана. Својим држањем подстакли су Србе на буну против себе, коју су затим пробали да угуше сечом кнезова оптужених за ковање завере против њих (јануар, 1804). То је већ у фебруару исте године убрзано довело до избијања Првог српског устанка, који је захватио делове централне Србије. Зарад чвршће контроле власти, дахије су затворили београдског везира Сулејман-пашу и тиме постали господари Србије. Са Порте је званично послат Бећир-паша да га наследи, али је он оклевао да преузме положај који је могао да му угрози живот.⁴¹⁶ У таквом политичком тренутку Хафис-паша је мудро подржаво устанике, настављајући тако политику убијеног београдског везира Хаџи Мустафа-паше.⁴¹⁷ Награда за показану иницијативу стигла му је у јуну 1805. године, када је инаугурисан за београдског везира.⁴¹⁸ На пролеће исте године српски устанак се проширио ван граница Београдског пашалука; устала је Крушевачка нахија, а Османлије су изгубили варошице Ражањ, Параћин и Алексинац. Устаници су јасно дефинисали своје захтеве према Порти (месна народна управа, самостални убир пореза, иселење османске војске из Србије итд.), као и смер својих акција, уперених искључиво

⁴¹² Р. Тричковић, *Ниш пред српски устанак*, 238.

⁴¹³ Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794–1804*, 246.

⁴¹⁴ П. Џамбазовски, *Турски документи за македонската историја 1800–1803*, књ. I, Скопје 1951, 62; ВОА, НАТ, 64/2798. Нишки мутеселим румели валији (29. зилхице 1215/13. мај 1801). Наравно, бити близак држави и узданица султана у тренутку као што је Пазванолуова буна вукао је са собом велике жртве и издатке које су Хусеин-паши тешко пале. Тако се, на пример, румели валији 1801. године жалио да је истрошио велика средства у подмиривању војске која је гањала разбојнике, што га је већ 7–8 месеци држало у финансијској кризи. С обзиром на то да су његове амбиције увек биле везане за Србију, нема разлога не веровати његовим речима, у смислу да би након изнуде већих средстава од државе могао да тражи премештај у неки други део царства.

⁴¹⁵ ВОА, НАТ, 75/3106. Нишки мутеселим садразаму (28. зилхице 1216/2. мај 1802). Занимљиво је да се нишки мутеселим Хафиз у османској архивској грађи коју смо користили доста дуго наводи као ага, бар до 1802. године.

⁴¹⁶ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 541.

⁴¹⁷ С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Нови Сад 1974, 15.

⁴¹⁸ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 541.

према дахијама. Порта је у почетку била за компромисно решавање проблема, међутим, под утиском гласина у престоници да се у Србији пролива крв недужних муслимана, њен курс се мења и за везире постаје прихватљиво једино војно решавање ситуације у овој покрајини. Уље на ватру долиле су претње устаницима, упућиване од паша из окружења, као и организација османске кампање за смену власти у Београду. Овај османски поход званично је имао за циљ истеривање Гушанца Алије из Београда, те је за будућег београдског везира у Београд требало да дође нишки Хафис-паша.⁴¹⁹ Па ипак, за сераскера овог подухвата био је одређен ратоборни Малик-паша из Приштине.⁴²⁰ Оваква подела задужења међу пашама указује на то да су на Порти полагали више поверења у Хафис-пашу као дипломату и преговарача, него способног војсковођу. Убрзо се ово мишљење показало исправним, када се буде видело да је Хафис-паша допустио да бунтовно понашање становништва у Нишу и околини измакне контроли (април, 1805).⁴²¹ Осим тога, Пазванолу, који је и даље вребао сваку прилику да се докопа Ниша, планирао је да искористи Хафис-пашино одсуство из града и заузме га. Да је нишки мухафис био способан да предузме превентивне мере, сигурно да овакво стање не би оставио за собом уочи поласка на Београд.

Крећући се са преко 20 000 војника⁴²² према Београду, Хафис-паша је код Иванковца затекао Миленка Стојковића и Петра Добрића на ушанченим положајима (17. јул 1805). Правдајући се својим пуномоћјем и званичним разлогом за одлазак у Београд, паша је повео преписку са Стојковићем, у намери да добије пролаз. Нудио му је положај заповедника пашалука, након што се буде усталио у Београду, међутим, Стојковић није прихватио ову понуду. Решен да склони Стојковића са пута, Хафис-паша га сутрадан напада и тако долази до битке на Иванковицу. Из ње се Хафис-паша потпуно разбијен повукао у Параћин, где га је угрозио Карађорђе, кренувши на њега из Јагодине, па је паши остало једино да се врати натраг у Ниш.⁴²³ Августа месеца умро је у овом граду, највероватније од рана задобијених на Иванковцу.⁴²⁴ Пре смрти њему је пошло за руком да угуши заплањски устанак, који је букнуо још почетком јуна 1805. године. Предводнике устаника, тројицу браће свештеника из села Велики Крчимир, Хафис-паша је ухватио неспремне и обесио на тврђавском мосту у Нишу крајем јуна месеца. За погибију свештеника Јанка, Здравка и Крсте везано је занимљиво народно предање, које спада у мало познате локалне нишке легенде.⁴²⁵

⁴¹⁹ Г. Јакшић, *Европа и васкрс Србије (1804–1834)*, Београд 1927, 46.

⁴²⁰ Исто, 46.

⁴²¹ Б. Андрејевић, *Преглед ослободилачких покрета и револуционарне активности Нишлија током XIX века*, Нишки зборник, бр. 5, Ниш 1978, 11.

⁴²² Б. Павићевић, В. Стојанчевић, С. Ратковић-Костић, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књ. I, Београд 1998, 385.

⁴²³ Г. Јакшић, *Европа и васкрс Србије (1804–1834)*, 49; Љ. Поповић, *Мемоарска грађа о Првом српском устанку. Казивање савременика о догађајима на Делиграду*, Пешчаник, бр. 4, Ниш 2006, 41.

⁴²⁴ В. Стефановић Карацић, *Историјски списи*, књ. I, Београд 1969, 30; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005, 104; Ф. Петровић, *Ниш са својом прошлотићу*, Ниш 1892, 12; Осим ране на нози коју је задобио у овом боју, као узроке Хафис-пашине смрти „на пречац” савременици овог догађаја наводе срамоту, страх и жалост због пораза који је претрпео на Иванковцу.

⁴²⁵ С. Марић, *Белешке из Заплања*, Градина, год. I, Ниш 1900, 124; Познати истраживач историје јужне Србије Светислав Марић записао је народно предање о овом догађају: „...сваке ноћи, причаше поп Коста, силажаше Нур Божији и светљаше над главама обешених мученика. Један пут, дубоко у ноћ, паша изађе на кулу и спази велику светлост над главама обешених. То га јако поплаши, те изјутра призове к себи једног старог нишког свештеника, исприча му шта је видео, па га запита: 'Шта ли то значи?!' 'Честити пашо, то ти сам Бог

Што се тиче Хафис-пашине смрти, остала је непознаница где је сахрањен. По једном тврђењу, његов гроб је био код Хункјар/Паша-џамије која се налазила на данашњем Тргу краља Милана, у центру Ниша. Поред гроба нишки муслимани подигли су чесму у част Хафис-паше и његових дела против српских устаника.⁴²⁶

2. Паша-џамија у центру Ниша

(Народни музеј Ниш, Историјско одељење, 104. Иван В. Громан, Албум краља Милана Обреновића)

Другу теорију о локацији пашиног гроба налазимо у подацима које је 1967. године прикупио и средио Александар Ненадовић, а чувају се у Заводу за Заштиту споменика културе у Нишу. Према њима, Хафис-паша је код Хункјар/Паша-џамије добио само чесму, док је сâм паша сахрањен у тврђави, где му је било подигнуто турбе.⁴²⁷ Ово турбе је срушено 1881. године, за време радова у тврђави, али је, наводно, документовано једном фотографијом 1879. године. Нажалост, ову фотографију данас не поседује ниједна установа културе у Нишу (иако је званично заведена у неколико фондова и збирки), тако да јој се сваки траг губи у минулом периоду.

напомиње, како је дошло време да скинеш она три мученика с вешала’ – одговори му свештеник. Паша нареди те сву тројицу скину и сахране их у заједници гроб.” Осим дела са небеском светлошћу, веродостојност ове приче доводи у сумњу и то што паша који је наредио убиство браће није могао да буде исти паша који је допустио да се њихова тела сахране (дакле, Хафис-паша). Разлог је тај што је Хафис-паша умро већ августа месеца, тако да није био жив три месеца након погубљења свештеника. С друге стране, заиста је могуће да су, као што предање тврди, тела браће била на вешалима три месеца, а затим сахрањена у истом гробу, да би онда њихови земни остаци 1807. године били потхрањени под заједничким спомеником у дворишту великокрчмирске цркве. Сâм Марић је тврдио да је овај споменик видео.

⁴²⁶ Д. Марковић, *Нишке чесме из 19. века*, Нишки зборник, бр. 3, Ниш 1977, 79. На овом месту је чесма стајала све до 1902–1903. године.

⁴²⁷ ЗЗЗСКН, Д, Подаци које је прикупио и средио Александар Ненадовић (5. април 1967).

О Хафис-паши, као човеку, могло би се рећи да је по природи био ратоборан и амбициозан. Ове одлике помогле су му да у Нишу буде признат за неприкосновеног господара, међутим, на Порти о њему су имали много реалнију слику. Његова амбициозност свакако да је вукла корене из свести о угледу који је уживао његов отац, али и из сопствене смелости, захваљујући којој је успевао да потисне своје непријатеље и наметне се као најбоље решење пред државним ауторитетима. Оволика амбиција донекле објашњава његову ратоборност, за коју, на жалост по њега, често није имао реалног оправдања. У сукобима са Османом Пазванолуом он није поклекао, али је зато од њега трпео честе поразе. Једину прилику да се окуша као заповедник великог војног контингента чини се да му је Porta пружила у крајњој нужди, када на бојишту против српских устаника није имала поузданијег човека. Тада се показала оправдана њена обазривост према Хафис-паши, који је из боја на Иванковцу изашао као губитник.

3. Бекир-бегов (Хафис-пашин) конак на Нишави

(Народни музеј Ниш, Историјско одељење, 104. Иван В. Громан, Албум краља Милана Обреновића)

Хафис-паша можда није могао да овлада политичким приликама у Србији, али је зато у Нишу био неприкосновен. Један од показатеља за то јесу бројна имања која је имао у граду и његовој околини. Осим поседа које му је отац оставио, он је и сâм увећавао иметак, те се сматра да је у тренутку смрти био пребогат.⁴²⁸ Највећи део његовог новчаног богатства

⁴²⁸ Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, Београд 2007, 161, 178; Ј. Ћирић, *Села околине Ниша*, Зборник, бр. 3–4, Ниш 1987, 122; ВОА, НАТ, 146/6170. Неименован пошиљалац и прималац (1. редеп 1221/14. септембар 1806). На Хафис-пашиним поседу код села Медошевац постојале су спратна кула и конак са белим шедраном. Ово имање је после ослобођења Ниша 1878. године купио пуковник српске војске Ђура Хорватовић, заповедник Тимочког кора. Нажалост, овај посед од шездесет хектара уништен је 1932/1933. године, када је недалеко од њега започета изградња аеродрома. Камен са куле искоришћен је за подизање зграде аеродрома. У нишком селу Вртиште је такође имао имање. На овај посед српски устаници су упали септембра 1806. године и запалили га.

највероватније потиче од експлоатације мукате београдског и нишког ђумрука, права које је уживао београдски везир, а која су након Хаџи Мустафа-пашине погибије била пренета на Хафис-пашу.⁴²⁹ Што се тиче непокретности у Нишу које су му припадале, то су летња резиденција код Ћеле-куле (касније војна болница) и велелепни конак који је имао у граду на левој обали Нишаве, преко пута тврђаве.⁴³⁰ Након ослобођења Ниша од Османлија 1878. године кнез Милан Обреновић откупио је овај конак и у њему сместио своју резиденцију.⁴³¹

Иако је османско друштво, макар у начелу, засновано на меритократији, с времена на време у Румелији и Анадолији јављале су се породице чији је утицај на области у којима су обитавале кроз више генерација био велики. На Балкану је такав случај са породицама из XVIII века Нишли (Ниш), Шехсуварзаде/Шашитпашићи (Лесковац), Бушатли (Скадар), Тепелена (Јањина) и бројних босанских капетана из XIX века. Припадници ове провинцијске елите, тзв. пашалари, нису увек били пресудни политички фактори у својим срединама, али су зато својим угледом и моћи утицали на прилике око себе. Такав је био случај и са наследницима Хафис-паше, који су осим богатства, у Нишу уживали и велики углед као сејидска породица.⁴³² Као Хафис-пашин мушки наследник јавља се Махмуд-паша. Имао је бар двојицу синова – Ахмет-бега и Бекир-бега. За овог последњег зна се да је након 1878. године отишао у Цариград са осталим нишким мухацирима. Његов син (Мустафа) Муста-бег продао је конак на Нишави, стару породичну резиденцију, кнезу Милану Обреновићу у годинама након ослобођења Ниша.⁴³³ Са Мустај-бегом губе се трагови мушкој лози Хафисића.

С друге стране, и женска линија ове породице занимљива је за истраживање. Кључна особа за то је Хафис-пашина кћер Тути/Дуди Ханум.⁴³⁴ Њени потомци су добар пример провинцијске елите која је изнедрила личности чији је траг у савременом турском друштву и данас видљив. За афирмацију својих потомака делимично су заслужни богатство и углед који је Хафис-паша у своје време уживао.

⁴²⁹ Р. Тричковић, *Ниш пред српски устанак*, 238.

⁴³⁰ Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, 161.

⁴³¹ Исто, 161.

⁴³² Р. Тричковић, *Ниш пред српски устанак*, 238. Хафис-паша се потписивао као Сејид.

⁴³³ К. Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1937, 97. Кнез је конак платио 1 500 дуката, што се у то време сматрало изузетно високом свотом, па се веровало да је кнез своју нишку резиденцију преплатио Турцима.

⁴³⁴ Т. Јовановић, *Прилог за историју дворца кнеза Милана у Нишу*, Лесковачки зборник, бр. XL, Лесковац 2000, 342. Тути/Дуди Ханум јавља се као једна од Хафиз-пашиних наследница у Нишу.

1805–1806.

Ибрахим-паша Бушатлија

У историографији је познат и под надимком Шкодрали (İşkodralı). Управљао је Охридским санџаком од 1789. до 1796/7. године. Након погибије свог брата, скадарског валије Махмуд-паше, Ибрахим-паша је преузео управу над овим санџаком (1796/7–1803/4).⁴³⁵ У време Хафис-пашиног одласка у Београд вршио је дужност румели валије и сераскера на српском фронту. Преузео је контролу над Нишем након Хафис-пашине смрти, пошто је тиме нестало ауторитета који би држао под контролом постојеће стање (1805). Због тог проблема српско становништво из северних села нишког краја масовно је прилазило устаницима.⁴³⁶ Један од битнијих разлог за то, поред жеље за ослобођењем, била је и њихова бојазан од одмазде башибозука и Арнаута које није имао ко да контролише.⁴³⁷

Након преузимања команде над Нишем, Ибрахим-паша Бушатлија је овај град учврстио као своје полазиште за будуће операције против српских устаника.⁴³⁸ С тим у вези, у Нишу је формиран гарнизон од 50 000 војника (пролеће, 1806). Ибрахим-паша је спровео и радове на ојачању Нишке тврђаве, што је било нарочито важно за заштиту од Османа Пазванолуа из Видина, који је свега пар месеци раније желео да преотме Ниш од Хафис-паше. Због свега тога, Бушатлији је стигло још двадесет топова и хаубица, што је увећало број на четрдесет пет артиљеријског оруђа које је имао под собом.⁴³⁹ Такође, уз себе је држао и 3 000 војника, из опреза према локалним Србима, који су се још од пролећа 1805. године бунили. Како не би починио исту грешку као Хафис-паша уочи похода на Београд, Ибрахим-паша је извршио заплону њиховог оружја, што је било и у складу са ферманом који је султан издао о разоружавању хришћана од Босне до Софије, због спречавања ширења српског устанка (1806).⁴⁴⁰ Тек после тога могао је сигурније да крене у поход на српске устанике у централној Србији.

⁴³⁵ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, Istanbul 1996, 773.

⁴³⁶ Д. Трајковић, *Становништво лесковачког краја. Од насељавања до 1941. године*, Лесковачки зборник, бр. II, Лесковац 1962, 26–27. Ова исељавања, започета након ослобођења Београда 1806. године, узимају маха почетком 1809. године, када велики број избеглица из Ниша заједно са осталим избеглицама са југа Србије колонизује рубна београдска насеља (Кумодраж, Раковица, Мали и Велики Мокри Луг...). Од тридесетих година па до половине XIX века Нишлије и остали Јужносрбијанци колонизовали су београдску Палилулу, учинивши је познатом по развијеном баштованлуку и рабацилуку, за шта су били заслужни биволи које су довели са собом.

⁴³⁷ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 246; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад 1994, 18; А. Лаиновић, *Вести о Првом српском устанку у неким непознатим савременим француским конзулским и војним извештајима*, Врањски гласник, књ. IX, Врање 1973, 246. Питање је колико је Ибрахим-паша био добро решење када је зауздавање Арнаута у питању, пошто није имао довољно ауторитета да наметне контролу над Малисорима (1804), нити да натера Мирдите да крену са њим на Карађорђа (1806).

⁴³⁸ М. Ђорђевић, *Ослободилачки рат српских устаника 1804–1806*, Београд 1967, 237. Врбовање и окупљање муслимана за предстојећу офанзиву против устаника вршено је у Нишу још у првој половини јануара 1806. године.

⁴³⁹ Д. Ж. Мирчетић, *Југоисточни фронт у Првом српском устанку*, Лесковачки зборник, бр. XXXI, Лесковац 1991, 122.

⁴⁴⁰ М. Вукићевић, *Карађорђе*, књ. II, Београд 1912, 345.

Међутим, убрзо су Османлије од устаника доживели пораз на Мишару (1. август 1806), а затим су на Делиграду и Ибрахим-пашине трупе тешко потучене (3. септембар 1806).⁴⁴¹ Ичков мир (14. септембар, 1806), који је након тога Порта постигла са устаницима, чинило се, као да га је избацио из колосека. Пошто је био енергичан заговорник насилног сламања српског устанка, Ибрахим-паша није могао да се помири са постигнутим стањем, па је зато решио да се повуче са фронта у Србији. Пре него што је то учинио, потрудио се да што више среди прилике на терену. Прво је са Србима склопио примирје у Лому на шест недеља (14. септембар 1806), пошто је 10 000 устаника било опасно близу Нишу. Трећа тачка овог примирја конкретно се односила на Ниш и обавезу да српска страна повуче своје одреде на миљу од градске тврђаве.⁴⁴² У то време психолошки притисак на османски гарнизон у Нишу учинио је своје, па је један део војника пробао да се затвори у тврђаву како би се заштитио од српских устаника.⁴⁴³ То су били јаничари. Њихов баша успео је да их сузбије уз помоћ јерлија и Ибрахим-паше, који је послао тридесет један топ и нешто пешадије.⁴⁴⁴ Након тога, Ибрахим-паша отишао је из Ниша у Манастир, правдајући се гушењем немира који су тамо избили.⁴⁴⁵ У ствари, ситуација и без овог инцидента у нишком логору није била сјајна. Захире за војску било је све мање, а зима је тек предстојала.⁴⁴⁶ То је све могло да утиче на одлуку Ибрахим-паше да се повуче далеко од фронта. У то време одузето му је сераскерство и предато бившем морејском управнику Осман-паши, који је у међувремену постао и румели валија.⁴⁴⁷ Њему је био потчињен и нови мухафис Ниша Ахмед Хуршид-паша.

Ову смену власти искористили су нишки хришћани. Непосредно након одласка Ибрахим-паше дошло је до још једне буне локалних Срба, у којој је опкољен Ниш, а његово залеђе подигнуто на оружје. Како је о томе писао рушчучки мемури Абдулкадир, раја је била спремна да се бори.⁴⁴⁸

Ибрахим-паша Бушатлија био је далеко бољи војник од покојног нишког мухафиса Хафис-паше. У односу на њега, он се показао опрезнијим и способнијим у предвођењу великих војних контингената и координацији операција војних јединица. Чак и његов пораз на Делиграду османски војни потенцијал донекле је могао да регенерише, међутим, победа устаника на Мишару, која је претходила, приморала је Порту да бар за неко време одустане од агресивног решавања српског питања. Искључив када су устаници у питању, Бушатлија се повукао из сукоба са њима, чиме је на устанике ослабио утицај османске фракције која је била за рат са њима. На основу тога може се закључити да никако није имао толерантан став према Србима. Штавише, још у време припрема Хафис-пашиног похода на Београд,

⁴⁴¹ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 154; Д. Ж. Мирчетић, *Југоисточни фронт у Првом српском устанку*, 123. У Делиградској бици сам румели валија Ибрахим-паша није учествовао. Остао је у Нишу са 5 000 војника.

⁴⁴² Д. Ж. Мирчетић, *Југоисточни фронт у Првом српском устанку*, 126.

⁴⁴³ В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, књ. I, Горњи Милановац 1988, 189. У то време српски устаници нису само били близу Ниша, већ су га држали под опсадом, што се види из 3. члана потписаног примирја у Лому између Карађорђа и румели валије Ибрахим-паше.

⁴⁴⁴ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 246.

⁴⁴⁵ С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд 1904, 53–54.

⁴⁴⁶ S. Kemura, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgijem od godine 1219–1804. do godine 1279–1862.*, Sarajevo 1914, 107.

⁴⁴⁷ Исто, 120.

⁴⁴⁸ ВОА, НАТ, 146/6165. Мемури Рушчука Абдулкадир непознатом лицу (8. реџеп 1221/21. септембар 1806).

Ибрахим-паша је, као скадарски везир, био један од османских управника из окружења који су Србима најгласније претили и притискали их да се покоре несудојеном београдском везиру.

Када је у питању његова управа над Нишем, Ибрахим-паша није морао да има свог човека који би у његово име управљао градом, као што је раније Хафис-паша био мутеселим београдског везира. Стицајем околности, он је из Ниша водио своје акције против устаника, те је на тај начин и био његов непосредан управник. Због тога га можемо идентификовати као румели валију, сераскера и евентуалног мухафиса Ниша кога је на овом месту наследио Ахмед Хуршид-паша.

Од породице зна се да је имао брата Махмуд-пашу и двојицу синова, Рагиб-пашу и Тахир-пашу. Умро је 1812. године.⁴⁴⁹

1806–1809.

Ахмед Хуршид-паша

(~1762–1822)

Грузин. Био је дечак када су га заробили Татари. После тога продат је румели валији Селим Сири-паши.⁴⁵⁰ Након неког времена Сири-паша га је ослободио и узео под заштиту као свог ослобођеника. Хуршид-пашина каријера и утицај Сири-паше на њу представља класичан пример раније поменутог позиционирања ослобођеника, преко којих је моћни патрон долазио до још већег утицаја. После Сири-паше, новог патрона Хуршид-паша нашао је у припаднику високе улеме и миљенику султана Махмуда II, Халит-ефедији.

Хуршид-пашина служба у високим чиновничким круговима почиње доласком на престо султана Селима III. Он га је узео за свог башчохадара, након што је дотадашњи башчохадар Кучук Хусеин-паша постао врховни адмирал османске морнарице (1792).⁴⁵¹ Када је Наполеон упао у Мисир (1798), Хуршид-паша је тамо отишао са Кучук Хусеин-пашом, како би сузбили француску инвазију. Током борби са Французима, имао је положај миримирана и управника Александрије. У то време, међу османским командантима све је више почео да се истиче вођа арнаутских јединица, Мухамед Али из Кавале. Када су Французи били протерани из Мисира (1801), он је већ био признат за вођу арнаутске војне фракције у Мисиру и човек са неоспорним ауторитетом пред моћним мамелучким беговима, најугицајнијом османском елитом ван Цариграда. Хуршид-паши, који је постао

⁴⁴⁹ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, 773.

⁴⁵⁰ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, Istanbul 1996, 679. Код овога, треба напоменути и занимљиву теорију о Хуршид-пашином пореклу коју је изложио Чедомир Попов. Он је, користећи највероватније податке из „Србијанке” Симе Милутиновића Сарајлије, тврдио да је Хуршид-паша био српски конвертит пореклом из Параћина. Вероватно да је у питању заблуда Сарајлије, који је можда на поетски начин желео да поистовети судбоносни Хуршид-пашин значај за Србе, као што је то имао Мехмед-паша Соколовић. Више о томе у: Ч. Попов, *Неке контроверзе о историји Првог српског устанка*, Зборник Матице српске за историју, бр. 69–70, Нови Сад 2004, 19.

⁴⁵¹ С. Küçük, *Hurşid Ahmed paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, с. 18, Ankara 1998, 395.

мисирски валија 1804. године, није одговарало јачање Мухамед Алијевог ауторитета. Уз помоћ регуларних трупа из Сирије пробао је да појача утицај централне власти у Мисиру, а Мухамед Али је у исто време добио од султана премештај у Цеду, на западу Арабије.⁴⁵² Сврха ове махинације била је да се у Мисиру напокон uvede ред након сузбијања француске Источне експедиције. Међутим, то се није допало мамелучким беговима. Они су тражили Хуршид-пашину смену са места валије и постављење Мухамеда Алија на овај положај. Као одговор на то, Хуршид-паша је захтевао да се распусте Арнаути из османских јединица у Мисиру због своје лојалности Мухамеду Алију. Да би успео у томе, требала су му појачања, међутим, војска коју је добио из Сирије почела је по Мисиру да чини нереде и диже тензије, што је омело потискивање Мухамед Алијевог утицаја. То је окупило још више људи око њега, те је с једне стране био омрзнути Хуршид-паша, а са друге Мухамед Али, човек који је својим утицајем ујединио Мисир и тиме могао да прекине хаос који је покрајином владао још од времена доласка Наполеонове војске. Зато је Селим III променио своју одлуку и, уместо Мухамеда Алија, склонио је незгодног Хуршид-пашу који је морао да напусти Мисир (6. август 1805).⁴⁵³ Након што је са много отпора напустио ову покрајину, Хуршид-паша је отишао у Мореју, где је постављен за валију. Са ове позиције добио је премештај у Србију да преузме положај мухафиса Ниша, како би се прикључио гушењу Првог српског устанка. У Ниш је стигао у среду 17. децембра 1806. године, након краћег задржавања у Јенишехиру, где је застао како би изнајмио две стотине запрежних коња, пошто су му они са којима је кренуо страдали од исцрпљености.⁴⁵⁴

Одмах по доласку у Ниш Хуршид-паша почео је да спроводи једине мере које му је лош ток рата против српских устаника дозвољавао – консолидовао је командну хијерархију и увео тајну полицијску присмотру у Нишу.⁴⁵⁵ Међутим, за Османлије ни то није створило повољније услове на терену; устаници су освојили Београд (децембар, 1806) и тиме створили снажну базу за будућа дејства.

Резултат боље консолидације устаника осетио се већ на пролеће 1807. године, када је престао да се важи Ичков мир. Пре тога Карађорђе је 12. јануара румунском бојару Манолакију јавио да се око Ниша побунило скоро 20 000 људи, које је очекивао у својим редовима.⁴⁵⁶ Хајдук Вељко је освојио Сврљиг и тиме се приближио Нишу са истока (крај марта, 1807), а лесковачки бимбаша Стреља прошао је западно од Ниша са једним снажним одредом и кренуо ка Лесковцу. Ово је указивало на то да ће у предстојећем периоду све јачи устанички одреди почети да салећу Османлије у Нишу. У априлу су се под вођством Нишлије Петка Поповића устаници утврдили у Каменици и Матејевцу крај Ниша. Овде су нанели Османлијама тежак пораз приликом једног њиховог испада из Нишке тврђаве. Том приликом Срби су запленили и два топа. Један део ових устаника (под вођством бимбаше Петра Џоде и лесковачког кнеза Момира Стојановића) кренуо је преко Нишаве ка Сићеву, где су прекинули комуникацију Ниша према Белој Паланци. Ту је поново дошло до окршаја, који се овог пута трагично завршио по устанике. Њих су на овом месту фронтално напали крцалије под вођством Кара Фејзе (8. април 1807), док је Хуршид-паша пошао из Ниша и

⁴⁵² С. Küçük, *Hurşid Ahmed paşa*, 395.

⁴⁵³ Исто, 395.

⁴⁵⁴ ВОА, НАТ, 37/1894. Хуршид-паша султану Селиму III (17. шевал 1221/28. децембар 1806).

⁴⁵⁵ Д. Ж. Мирчетић, *Југоисточни фронт у Првом српском устанку*, 127.

⁴⁵⁶ М. Вукићевић, *Карађорђе*, књ. II, 460.

напао их с леђа. Након однете победе, он је наредио да се похватаним устаницима одсеку главе и, заједно са њиховим барјацима, пошаљу у Цариград. Међу 200 устаника који су том приликом погубљени било је и седамнаест Нишлија који су раније пришли устаницима.⁴⁵⁷

Ово је била само једна од Хуршид-пашиних одмазди које је извршио у Нишком пашалуку. Након ове битке спровео је казнену експедицију по нишким селима. У двадесет четири села извршено је право истребљење становника, пошто је наредио да се побију апсолутно сви који се у њима буду затекли „без обзира на пол и узраст”.⁴⁵⁸ Осим овог покоља, паша је наредио да се додатних дванаест села спале. Ово су прве Хуршид-пашине мере које су погодиле читаво хришћанско становништво нишког краја. Чврст став, не само према устаницима, већ и према раји, донео му је награду, те је са Порте јуна 1807. године стигло његово именовање за новог румели валију и заповедника над војним контингентом чија је главница била у Софији.⁴⁵⁹ Већ 13. јула стигло му је и званично наређење садразама Челеби Мустафа-паше да крене на српске устанике и уништи их.⁴⁶⁰

Августа 1807. године ступило је на снагу примирје између Руса и Османлија које је склопљено у Слобозији. Овај договор индиректно се тicao и фронта у Србији, међутим, на овом терену примирје је почело да се поштује тек крајем године. На јесен 1807. године, Хуршид-паша предузео је мере да стабилизује своју залеђину и што више ојача команду у случају предстојећих окршаја са устаницима. На то га је натерало једно упозорење, у виду султановог фермана, које му је стигло у Ниш. О томе је кнез Миленко Стојковић писао руском генералу на Дунаву И. И. Исајеву 27. октобра 1807. године. Према Стојковићевим речима, нарочити капицибаша дошао је у Ниш и, уз велику помпу и пуцњаву четрдесет седам топова, Хуршид-паши предао ферман са поруком да до Бајрама султану пошаље кључеве Београда или своју главу. У истом писму Стојковић је известио Исајева да је Хуршид-паша у нишком селу Медошевац позвао крцалијског вођу Дели Кадрију, кога је

⁴⁵⁷ М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, Београд 1904, 142–143. Меријаж, француски официр који је из Видина (23. април 1807) француског министра иностраних послова известио о овим погубљењима, ове Нишлије назива Грцима, очигледно како би локално становништво јасно одвојио од српских устаника.

⁴⁵⁸ Д. Ж. Мирчевић, *Југоисточни фронт у Првом српском устанку*, 131.

⁴⁵⁹ В. Стојанчевић, *Ниш у време српских устанака 1804–1815*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 265; В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804–1878)*, Лесковац 1987, 52; М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 679. Суреја датира ово Хуршид-пашино именовање раније, у април. Он његов румели валилук дефинише као сераскерлук са надлежношћу над Софијом и Нишем. Да су се османски султани Хуршид-паши обраћали као чиновнику са широком палетом прерогатива (главном команданту нишке стране, софијске стране, команданту Ниша или Софије, заповеднику армија које су стационаране у првом или другом граду...) потврђује и Џамбазовски у другој и трећој књизи османске грађе коју је приредио (видети у: П. Џамбазовски, *Турски документи за македонската историја 1803–1808*, књ. II, Скопје 1953, 107, 110; П. Џамбазовски, *Турски документи за македонската историја 1809–1817*, књ. III, Скопје 1955, 16, 17, 36). Чињеница је да је током прве деценије XIX века Софија била румелијски паша-сандак, па самим тим и формално место боравка румели валије. Међутим, да је Хуршид-паша заиста држао и непосредну управу над Нишем, види се из једног писма које је (вероватно) крајем 1807. године упутио српским устаницима у коме се потписао као „урумели валиси и нишки мухафис”. Ово учвршћује теорију да је исти случај могао да буде и са румели валијом Ибрахим-пашом Бушатлијом, пошто се у његово време не помиње изричито мухафис Ниша, већ само хазнадар који је водио нишке трупе на Делиград (1806).

⁴⁶⁰ Н. В. Радосављевић, Мирјана О. Маринковић, *Једна османска наредба о војном уништењу Србије из 1807. године*, Истраживања, бр. 23, Нови Сад 2012, 289.

тамо на превару убио заједно са његових 150 пратилаца.⁴⁶¹ Дели Кадрија био је поседник тврђаве Раковица, која се налазила југозападно од Видина.⁴⁶² О разлозима због којих га је Хуршид-паша убио може се само нагађати; могуће је да се Дели Кадрија једноставно није показао довољно способним у борбама против српских устаника или да се Хуршид-паша бојао да овај крцалија не одигра улогу новог Гушанца Алије, када је у питању Ниш у устаничким плановима.

4. Печат Ахмеда Хуршид-паше

„Ја се ослањам на Бога. Осим Бога нема успјеха. Осим Бога нема ни снаге ни моћи. Ја се ослоних на њ и њему утјечем. Бог је први, последњи, видљив и невидљив.”

(R. Muderizović, *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, vol. XXVIII br. 1–2, Sarajevo 1916, 23–24)

У наредним месецима долазило је до повремених окршаја између Османлија и устаника на потезу Ниш–Алексинац, али без значајнијих промена. Тек су априла 1808. године османске трупе пробале јачи упад на територију Алексинца, али су их устаници тешко потукли и потисли. Нишко становништво искористило је хаос на терену, па је у октобру исте године негде око 500 Нишлија пребегло устаницима, где их је највише било у одредима Миленка Стојковића, Петра Добрњца и Хајдук Вељка.⁴⁶³ У лето 1808. године у Ниш је стигао сераскер Ибрахим-бег, водећи са собом 10 000 војника из Софије. Упоредо са тим, у Ниш се сјатио и башибозук, међутим, ништа од овога није утицало на подизање тензија у региону. Штавише, сходно примирју у Слобозији, стање на устаничко-османској граници се смирило, па су чак успостављене и трговачке везе између пограничних места.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Р. Перовић, *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику*, књ. I, Београд 1977, 304. Писмо је датирано на 27. октобар 1807. године.

⁴⁶² Б. Павићевић, В. Стојанчевић, С. Ратковић-Костић, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књ. I, 421.

⁴⁶³ В. Стојанчевић, *Ниш у време српских устанака 1804–1815*, 265; Л. Арсенијевић Баталака, *Живот и прикљученија Карађорђа. О рођењу, животу, својствима душевним и тјелесним и прикљученијама Ђорђа Петровића, Црног Ђорђа (Кара Ђорђа)*, 43. Баталака наводи да се још пре тога, у пролеће 1808. године, велики број људи из Нишког пашалука населило у Београду и његовој околини.

⁴⁶⁴ В. Стојанчевић, *Ниш у време српских устанака 1804–1815*, 265.

До промена на терену дошло је у пролеће 1809. године, када је Русија обновила рат са Османским царством. Српски устаници придружили су се кампањи Руса и почели координисане операције са њима, те су у правцу Босне, Рашке области, ка Видину и Нишу одаслали четири војске са јасним стратешким задацима. Када је у питању фронт према Нишу, Карађорђе је имао за циљ да опседне овај град, подигне на устанак локалне Србе и заузме Грделичку клисуру на југу, како би онемогућио долазак помоћних османских трупа из Румелије. На тај начин око 30 000 Јужносрбијанаца дошло је под директну заштиту устаника.⁴⁶⁵

Крајем априла 1809. године око 16 000 устаника дошло је надомак Ниша и заузело позицију на брдима у залеђу села Каменица и Матејевац. Војску је предводио Милоје Петровић Трнавац, као главни командант на нишком фронту. Заједно са њим устаничке одреде предводили су познати устанички стратег Петар Добрњац, млавски војвода Пауљ Матејић, параћински војвода Илија Барјактаревић, ресавски војвода Стеван Синђелић и Хајдук Вељко Петровић. Устанике је на терену поделила дилема око начина борбе са нишким гарнизonom – да ли извршити јуриш на град и искористити затечено стање (предлог Милоја Петровића) или систематски опседнути град, и тако приморати Хуршид-пашу на предају (предлог Петра Добрњца и Хајдук Вељка).⁴⁶⁶ Иако су Хуршид-пашине трупе у Нишу биле малобројне, он је уз себе имао јаку артиљерију, што је полакомило устанике и натерало их да прихвате тактичнији Добрњчев план. Од тог тренутка па до судбоносне битке на Чегру непрестано је расла тензија између њега и Милоја Петровића, што је на крају и поделило устанички логор крај Ниша.⁴⁶⁷

У међувремену, устаници су већ зашли у нишку варош и почели да врше нападе по махалама. Њих је из Јагодин-мале успео да истера заповедник нишког гарнизона Емин-ага. У Запаљу је избила буна, којој су се придружили сељаци из Сићева. Њих су код Еминове Кутине разбити Османлије, а нешто даље, на Плочи, 2 000 крџалија под вођством Кара Фејзе успело је да потисне одреде Хајдук Вељка. То се десило након што је Хајдук Вељко освојио Белу Паланку и, у продору ка Пироту, локално становништво организовао и послао у ослобођени део Србије.⁴⁶⁸ Поразом Вељкових бећара и запаљских устаника Хуршид-паша

⁴⁶⁵ В. Стојанчевић, *Ниш у време српских устанака 1804–1815*, 266.

⁴⁶⁶ Б. Ловрић, *Историја Ниша: приликом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града 11. јануара 1878 – 11. јануара 1928*, Ниш 1927, 54.

⁴⁶⁷ В. Стојанчевић, *Ниш у време српских устанака 1804–1815*, 268; В. Ђоровић, *Историја Срба*, 559–560. Иако је Милоје Петровић био главнокомандујући, рушењу његовог ауторитета пред подређеним устаничким вођама допринела је и репутација његовог патрона и рођака Младена Миловановића, једног од највећих трговачких шпекуланата међу устаничким вођама и кума самог Карађорђа. Сматрајући да се иза општег јуриша крије Миловановићева жеља да се преко Петровића што пре докопа богатог Ниша (не марећи притом за жртве), остали устаници прихватили су разумнији, али дуготрајнији Добрњчев план опсаде, што није ишло у прилог замисли о ослобођењу Ниша као муњевитој устаничкој операцији.

⁴⁶⁸ В. Николић, *Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19. веку*, Лесковачки зборник, бр. II, Лесковац 1962, 35, 36; В. Стојанчевић, *Политички узроци променама становништва Београда и околине у време првог српског устанка*, Годишњак града Београда, књ. XX, Београд 1973, 95. Током 1809. године (посебно након Чегарске битке и борби око Делиграда), око 5 000 до 6 000 хришћана из околине Ниша, Лесковца и осталих делова јужне Србије пребегло је на устаничку територију. Многи међу њима населили су се у Београду, где су око Болеча, Великог и Малог Мокрог Луга, на Врачару и Кумодражу основали своја насеља. Један део њих није допринио само пољопривреди овог краја, већ и трговини устаничког Београда. Тако су, на пример, у Инвентаријуму покојног Митра Нишлије наведена четворица трговаца са топонимским

је успео да сачува комуникацију са залеђем Румелије, међутим, читава околина Ниша и суседне области (Топлица, Лесковац, Власина, Лужица итд.) биле су већ увелико захваћене устанком. Све већим потискивањем Османлија на терену устаницима је пошло за руком да их приморају да се затворе у Ниш и сведу своје акције само на непосредну околинину града. То је прекинуло дотадашњу стратегију устаника, који су сузбијали испаде војске из Нишке тврђаве и тако постепено смањивали бројно стање османског гарнизона у њој. Хуршид-паша је претрпео још један пораз од устаника код Кнез Села, али му је пошло за руком да поново угрози Хајдук Вељка након пораза на Плочи. Њега је, како би га одвукао од Ниша, Хуршид-паша заварао пославши одред према Гургусовцу, што је Хајдук Вељка натерало да крене на ту страну, уместо да држи свој положај код Каменице. Успостављена комуникација преко Цариградског друма омогућила је долазак великог контингента османске војске која је кренула Хуршид-паши у помоћ. Око 15 000 до 20 000 војника и башибозука са собом су довели у Ниш приштински Малић-паша, врањски Ђор Ахмет-паша, лесковачки Шашит-паша, док је у резерви био Исмаил-бег са још неколико команданата.⁴⁶⁹ Све гори односи међу устаничким вођама онемогућили су долазак њиховог појачања са осталих устаничких фронта. Уз то, Петар Добрњац је напустио свој шанац, који је 30. маја заузео непријатељ.⁴⁷⁰ Тиме је иницијатива у потпуности прешла у руке Османлија. Не губећи време, Хуршид-паша је већ сутрадан извршио напад на централни део српских позиција који се налазио на брду Чегар у атру села Каменице. Ресавски војвода Стеван Синђелић, који је држао овај положај, успешно је одолевао нападима Османлија, међутим, услед суревњивости међу устаницима и динамике боја, остао је без икакве подршке са суседних положаја, што је и довело до његовог пораза (31. мај 1809). У последњим тренуцима битке, Синђелић је извршио самоубиство пуцајући у буре барута. Тиме је, поред себе, убио и саборце који су га окруживали, али и део османских војника који су му били у непосредној близини.⁴⁷¹ Устаничке жртве на Чегру биле су велике, као и плен који је допао Хуршид-паши. Око 3 000 устаника је погинуло, 400 заробљено, а заплењено је десет до дванаест топова и око 300 кола муниције која није била употребљена.⁴⁷² Устаници са других положаја повукли су се у неред у према Делиграду, на који је убрзо Хуршид-паша кренуо и освојио га (3. август 1809). На срећу по устанике, Карађорђе је у последњем тренутку успео да

надимком Нишлија (Михаило, Јанко, Илија и Стефан), с тим што се са сигурношћу не може рећи колико их је још било из Ниша, пошто су остали трговци са овог списка наведени са презименима или обичним надимцима.⁴⁶⁹ В. Стојанчевић, *Ниш у време српских устанака 1804–1815*, 268.

⁴⁷⁰ Б. Павићевић, В. Стојанчевић, С. Ратковић-Костић, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књ. I, 459.

⁴⁷¹ Колико је Синђелићев чин несвакидашњи и нетипичан, толико је и занимљиво питање одакле му идеја да га изврши. До тада у Првом српском устанку није било документовано да су устаници показивали самопожртвовање на овакав начин, али се међу Османлијама десио сличан случај и то свега шест месеци пре Чегарске битке. Када су у Цариграду почели народни немири против омрзнутог садразама Мустафе Алемдара, тј. Барјактара, у коначу на Порти, свом последњем упоришту, он је пуцао у складиште муниције како не би жив пао у руке јаничарима и руљи (видети у: I. Ortajli, *Drukčije razumijevanje Osmanlija*, Sarajevo 2009, 60). Пошто су за време Првог српског устанка обе стране пратиле дешавања у супротном табору, нема сумње да су Карађорђеви устаници знали за смрт османског садразама и начин на који је скончао, као што се и види из писма Филипа Грујовића Проти Матеји Ненадовићу од 14. децембра 1808. године (видети у: Р. Перовић, *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику*, књ. I, Београд 1977, 407). Према томе, не треба искључити могућност да је ресавски војвода дошао на идеју управо од Мустафе Барјактара, што би било прихватљиво, али и иронично, с обзиром на то да је реч о непријатељима.

⁴⁷² В. Стојанчевић, *Ниш у време српских устанака 1804–1815*, 268.

сузбије османски продор у срце устаничке Србије и тиме спречи још већу трагедију. Међутим, последице чегарског пораза није успео да неутралише.

Иако је из Чегарске битке изашао као победник, Хуршид-паша није имао нарочите разлоге за славље. На Чегру је изгубио знатно више људи од српске стране⁴⁷³, а над живим заробљеницима није могао да спроведе казну, јер му је требало умирење раје.⁴⁷⁴ Оваква ситуација задала му је велики проблем, јер је био у незгодном положају пред султаном. Заправо, Хуршид-паша је повучен из Мисира у време када је са отвореном подршком султана могао да потисне Мухамеда Алија. Он је такву прилику испустио. У Нишу му је још у јесен 1807. године стигла већ споменута порука са Порте да у Цариград пошаље кључеве Београда или своју главу. Свакако да је то на њега чинило велики притисак. Губицима на Чегру он је озбиљно окрњио главницу османске војске на српском фронту и поново својим потезима угрозио интересе Порте, као што је то раније учинио у Мисиру. Вероватно стрепећи од казне султана, он је решио да гушење српског устанка представи као задатак који је схватио врло лично. Једини начин да покаже свој бес била је одмазда над мртвим устаницима са Чегра. Зато је наредио да се недалеко од Ниша, на друму који овај град спаја са Софијом, подигне здање какво никада раније није било виђено на овим просторима, Ћеле-кулу.

По предању, Хуршид-паша је наредио да се са устаничких лешева на Чегру посеку главе, које су затим нишке ћурчије морали да одеру и оголе. Сваку главу донешену са Чегра паша је платио двадесет пет куруша.⁴⁷⁵ У четири потпорна зида која су чинила кулу усађене су 952 лобање, са којих су коже, испуњене памуком, послате султану, као доказ слома устаника на Чегру.⁴⁷⁶ На овај начин Османлије су обновили једну заборављену туранску војну традицију коју су у давним временима осетили и сами на својој кожи.⁴⁷⁷ До идеје о Ћеле-кули Хуршид-паша је највероватније могао да чује још у Мисиру, где је приликом освајања ове земље 1517. године султан Селим I (1512–1520) наводно подигао једну овакву грађевину на Нилу.⁴⁷⁸

Ситуацију на Чегру је пред султаном Хуршид-паша у потпуности преокренуо у своју корист.⁴⁷⁹ Изградња Ћеле-куле и освајање Делиграда свакако да су му подигли

⁴⁷³ В. Стојанчевић, *Ниш у време српских устанака 1804–1815*, 268.

⁴⁷⁴ С. Стојадиновић, *Бој на Чегру*, Ниш–Београд 1989, 23. Од преко 400 устаника који су са Чегра доведени у Ниш, неколицина је требало да буде обешена у граду, међутим, како су се правдали да су ратовали под претњом устаника, Хуршид-паша их је амнестирао.

⁴⁷⁵ М. Божићевић, *Стеван Синђелић, ресавски војвода и његово доба*, Београд 1989, 95; ВОА, НАТ, 519/25377. Извештај румели сераскера Хуршид-паше султану (16. рабиулахир 1224/31. мај 1809); ВОА, НАТ, 1132/45110. Хуршид-паша садразаму, садразам султану, султан садразаму (29. зилхице 1224/4. фебруар 1810). Како се из ових извештаја Хуршид-паше види, са лешева Срба нису само сечене главе, већ је паша наредио и да се секу језици, као и 2 000 ушију. Доказе своје победе затим је послао по свом силахдару у Цариград, на увид султану.

⁴⁷⁶ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 78.

⁴⁷⁷ Више о симболици хумки од лобања код туранских народа видети у: М. Ранђеловић, *Ћеле-куле у војној традицији туранских народа*, Зборник, бр. 16–17, Ниш 2008.

⁴⁷⁸ Т. Thornton, *The present state in Turkey*, vol. I, London 1809, XCIV

⁴⁷⁹ ВОА, НАТ, 1132/45110. Хуршид-паша садразаму, садразам султану, султан садразаму (29. зилхице 1224/4. фебруар 1810). Одушевљење султана и његовог окружења успехом на Чегру било је толико да су Хуршид-пашин силахдар и његова пратња (који су пред султана донели ратни плен, барјаке, топове, наоружање и одсечене устаничке главе) добили као награду част у новцу, челенке и кафтане. Такође, султан је наредио да

самопоуздање, што се и види из преписке коју је имао са Карађорђем у јесен 1809. године.⁴⁸⁰ Средином децембра стигао му је и ферман од Махмуда II да су му обновљени положаји на месту румели валије, команданта софијске стране и нишког главног команданта.⁴⁸¹ Ипак, овакав став осликавао је само његов тренутни политички однос са устаницима, никако није значајно и да их је елиминисао као претњу. У наредним годинама он ће од њих доживети још неколико тешких пораза, тако да се његова кратковидост испољила и у вези са овим.

У време Хуршид-пашиног освајања Делиграда, на месту нишког мутесарифа јавља се ново име. То је Али-паша Карсли, кога је након пада Делиграда Хуршид-паша послао у потеру за пораженим устаницима.⁴⁸² Иако су град Ниш и гарнизон у њему добили новог, непосредног заповедника, Хуршид-паша је остао у овом граду, одакле је, као врховни војни заповедник, управљао операцијама против устаника на овом фронту.

Године 1810. над Хуршид-пашом су здружене јединице српских устаника и Руса однеле две велике победе. На Јасики (26. август) и Варварину (6. септембар) он је доживео поразе који су паралисали његове даље акције током читаве године. Зиму 1810/1811. провео је у Нишу.⁴⁸³ Наредна година била је још гора по њега. На путу према Гургусовцу и Бањи сачекали су га устаници и нанели му пораз на Грамади (11/23. октобар 1811), што га је приморало да се врати у Ниш.⁴⁸⁴ Скоро у исто време устаници су са Карађорђем поново упали у предграђе Ниша. Из логора у Топоници српски вожд ишчекивао је бој са Хуршид-пашом, али су се Турци затворили у Нишкој тврђави.⁴⁸⁵ Приликом овог напада устаницима се прикључио велики број Срба Нишлија, али су бедеми Нишке тврђаве били исувише јака препрека за њих. Зато се Карађорђе повукао из нишког краја у безбедно залеђе устаничке територије, спаливши прво нишко предграђе и околна села, повевши са собом бројно локално становништво.⁴⁸⁶

До нових промена на фронту долази у пролеће 1812. године, када је Наполеон склопио савез са Аустријом против Русије. Ово је убрзо приморало Русију да, и поред сјајних акција против Османлија у Румелији, склопи са њима у Букурешту мир (1812), иначе, неповољан за Србе.⁴⁸⁷ Дошло је до промена и међу високим османским заповедницима у Румелији. Оптужен да је русофил, дотадашњи садразам Лаз Ахмед-паша

се османским ратницима који су учествовали у Чегарском боју подели 100 000 куруша, међутим, због недостатка новца услед ратне кризе, до ове награде није дошло.

⁴⁸⁰ В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, књ. I, 623. У писму које је датирано на 14/26. октобар 1809. године, Хуршид-паша присећа Карађорђа: „А ти си добро разабрао и видио летос, ја и моја војска ударамо и идемо.”

⁴⁸¹ П. Џамбазовски, *Турски документи за македонската историја 1809–1817*, књ. III, 17.

⁴⁸² S. Кетига, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem od godine 1219–1804. do godine 1279–1862*, 235.

⁴⁸³ П. Џамбазовски, *Турски документи за македонската историја 1809–1817*, књ. III, 29.

⁴⁸⁴ В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, књ. II, Горњи Милановац 1988, 1040–1041.

⁴⁸⁵ В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, књ. II, 1048; В. Стојанчевић, *Српско-турски односи у 1811. години*, Историјски часопис, књ. XXXIII, Београд 1986, 100. Архимандрит Сава Петровић, савременик ових догађаја, оставио је занимљив запис о борбама које су се водиле пред Стамбол капијом Нишке тврђаве. По његовим речима, Карађорђе је допрео „до самог града Ниша до камените Ћуприје где је дошло до пушкарања између Срба и Турака који су се морали повући у нишки град”.

⁴⁸⁶ В. Стојанчевић, *Српско-турски односи у 1811. години*, 100, 103. Том приликом је са Карађорђем пошло скоро 2 000 људи из околних нишких села.

⁴⁸⁷ М. Стевановић, *Други српски устанак*, Горњи Милановац 1990, 28.

је смењен (11. септембар 1812), а на његово место дошао је Ахмед Хуршид-паша.⁴⁸⁸ Преко шест месеци нови садразам припремао је трупе из Румелије и Босне за стезање обруча око Србије, пратећи све време ток рата између франко-аустиријског савеза и Русије. Када је Наполеон претрпео пораз код Лицена и Бауцена (јул, 1813), Хуршид-паша више није могао да одлаже кампању; на Србију су кренуле три војске из правца Босне, Видина и Ниша. Како су османске трупе напредовале ка Београду, устанички отпор је све више малаксавао. Многи од вођа напустили су народ, док је Карађорђе, оронуо од исцрпљености и болести, тражио спасење бегом у Русију. Отпор устаника био је слаб, те су убрзо пали Шабац и Смедерево. Београд, главно устаничко упориште, пао је Османлијама у руке 3. октобра 1813. године, што је у Цариграду обележено тродневним слављем и пуцњавом топова.⁴⁸⁹ Због заслуга у гушењу српског устанка Хуршид-паши је организован парадни улазак у престоницу (5/17. јануар 1814), где га је султан Махмуд II одликовао због победе над Србима.⁴⁹⁰

Хуршид-паша није предуго уживао симпатије султана. Већ 1815. године био је склоњен са места садразама, јер није пружио довољно енергичну подршку Махмуду II у његовом обрачунавању са престоничким јаничарима. Одавде је био премештен за управника Текирдага, а затим је исте године постављен за везира у Босни.⁴⁹¹ Када је Милош Обреновић започео Други српски устанак 1815. године, Хуршид-паша је на њега вршио притисак из Босне.⁴⁹² Вештим манипулисањем румели валије Марашли Али-паше и Хуршид-паше, кнез Милош је успео да издејствује добру преговарачку позицију, којом је касније утро пут српској аутономији. Из Босне је Хуршид-паша био премештен на место валије у Солуну. Након тога био је валија у Анадолији (1817), Алепу (1818) и Мореји (1819). Задњих година живота био је сераскер у походу на Али-пашу Тепелену (јун, 1820), затим румели валија (фебруар, 1821) и валија Јањине. Са ове последње службе био је отпуштен у јануару 1822. године.⁴⁹³

Разлог за Хуршид-пашин премештај у Мореју било је одметање Али-паше Тепелене. Са чином сераскера, Хуршид-паша је кренуо према Јањини, где је било упориште моћног одметника. Његов одлазак из Мореје створио је добру прилику за Грке, који су се тамо побунили и убрзо постали већа претња за Османско царство од јањинског одметника. Зато је султан послао Сејид Али-пашу да преузме команду над Морејом и савлада Маниоте. То се Хуршид-паши није допало, јер му је породица остала на Мореји. Поред бриге за безбедност породице, Хуршид-паша је трпео притисак због опсаде Јањине, која је потрајала, па је морао да приступи лукавствима како би је окончао. С тим у вези, Хуршид-паша је

⁴⁸⁸ Г. Јакшић, *Европа и васкрс Србије (1804–1834)*, 176.

⁴⁸⁹ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 567; С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, 218.

⁴⁹⁰ В. Чубриловић, *Београд под Турцима 1813–1815*, Историја Београда, књ. II, гл. уредник Васа Чубриловић, Београд 1974, 70.

⁴⁹¹ С. Küçük, *Hurşid Ahmed paşa*, 396; М. Стевановић, *Други српски устанак*, 154; М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 679. Код неколико аутора који пишу о Хуршид-пашиној каријери после Србије постоје неслагања. Кучук тврди да је Хуршид-паша био пребачен у Текирдаг, одакле је послат на место босанског везира. Стевановић и Суреја не помињу његово пашевање у Текирдагу, већ га након Србије помињу као босанског везира. И између Стевановића и Суреје постоји неслагање, јер Стевановић тврди да је Хуршид-паша прешао у Солун крајем новембра 1815. године, док Суреја његов прелазак у овај град смешта у јануар 1816. године.

⁴⁹² Г. Јакшић, *Европа и васкрс Србије (1804–1834)*, 237–238.

обећањима и поткупљивањем постигао да се посада у тврђави сведе на свега четрдесет до педесет људи, чиме је Али-пашу приморао да размотри преговоре. Хуршид-паша му је загарантовао амнестију и државни положај уколико се буде поклатио султани у Цариграду. Прихвативши то, Али-паша је отишао на аду језера крај Јањине, одакле је требало да крене пут Цариграда. У међувремену, Хуршид-паши стигле су вести да му је породица заробљена, те је решио да крене натраг на Мореју. Не желећи да остави за собом Али-пашу, Хуршид-паша му је подметнуо фалсификовани султанов ферман у коме му је писало да се убије. Али-паша је прокужио ову превару те, видевши да је изигран, долази до сукоба и пушкарања између пратњи обојице паша, у којој је јањински одметник погинуо (24. јануар 1822).

Али-пашина смрт на неки начин представља почетак краја и Хуршид-паше. Он се вратио на Мореју и сменио Сејид Али-пашу својим човеком Драмали Махмуд-пашом. Велика нетактичност коју је показао за кратко време и сумња да је присвојио део новца за поход на Јањину били су разлози због којих је напокон пао у немилост султана. Један по један, његови људи у Цариграду били су убијани или измештани из престонице. Забринут због чињенице да се обруч око њега стезао, здравствено стање Хуршид-паше почело је да се мења нагоре. Због тога је на крају и умро 19. новембра 1822. године у Јенишехиру.⁴⁹⁴ У том тренутку имао је шездесет-седамдесет година.⁴⁹⁵

Хуршид-паша је први управник Ниша у XIX веку о чијем физичком изгледу постоје подаци. Имао је брањанску физиономију високог и развијеног човека, на шта упућује његово кавкаско порекло.⁴⁹⁶

Сматран је за франкофила и великог поштоваоца Наполеона, са чијом војском је имао прилике да се сретне у Мисиру. Неоспорно је да је био један од најбољих војсковођа које су Османлије имали у XIX веку и заповедник великог ауторитета код војника, због чега је био кичма османске офанзиве у Првом српском устанку, велики проблем за кнеза Милоша у Другом српском устанку и човек који је изашао на крај са моћним јањинским одметником Али-пашом.⁴⁹⁷

Свуда на Балкану где је требало завести ред, султани су имали Хуршид-пашу као одговор. Особине које су га чиниле идеалним за то биле су његов темперамент и набусита нарав, због чега је врло решено спроводио одмазде и кажњавао преступнике.⁴⁹⁸ Иако је од српских устаника трпео честе и тешке поразе, њему је ипак ишло за руком да осигура превласт малим подухватима и тиме из године у годину умањи војне могућности устаника. Оволика ратоборност код њега често је хватала маха, због чега није водио рачуна нити коме

⁴⁹⁴ С. Күçүк, *Hürşid Ahmed paşa*, 396.

⁴⁹⁵ Исто, 396.

⁴⁹⁶ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 95.

⁴⁹⁷ Б. Богдановић, *Делиградска утврђења 1806–1813. године*, Делиград од устанка ка независности 1806–1876, уредник Д. Алексић, Београд 2007, 72; С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, 115; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 98; Ж. Петровић, *Вук Караџић о Нишу и југоистоку Србије*, 31.

⁴⁹⁸ Г. Јакшић, *Европа и васкрс Србије (1804–1834)*, 209. Након освајања Београда (1813) у овом граду је 1 800 жена и деце продато или раздељено османским војницима.

се обраћа, нити како да се извуче из ситуације у коју је својом усиљеношћу упао. Зато је некад испадао блефер, чак и кукавица.⁴⁹⁹

5. Адам де Фридел & П. Л. Бовије, „Хуршид паша”

(Museum of the City of Athens–Vouros-Eftaxias Foundation, Mpenaki Visual Exhibition, MVE-000522)

Хуршид-паша је имао једну специфичну ману – волео је да манипулише људима, али је био лош у томе, па је чешће сâм упадао у туђе замке, него што је друге хватао у своје. Његови преговори са Мухамедом Алијем у Мисиру (1804–1805) и кнезом Милошем на Дрини (1815) примери су праве демагошке мајсторије када су га ова двојица врхунских манипулатора изиграли и оставили кратких рукава. Једина значајнија личност коју је својом лукавошћу делимично успео да обмане јесте Али-паша Тепелена, али га је и он на крају ипак прокужио.

⁴⁹⁹ С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, 81–82; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 41–42; В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, књ. III, Горњи Милановац 1988, 1425. Своју дипломатску нетактичност Хуршид-паша показао је према делегатима српских устаника које је примио у Једрену 1812. године. Родофиникину у Београду и руском генералу Прозоровском на Дунаву поручио је још у јесен 1807. године да се не мешају у решавање проблема Османлија са устаницима. Ништа мање смео био је и према аустријским властима у Земуну након што је освојио Београд (1813). Од њих је тражио да тамошња црквена звона прекину са звоњавом, јер су узнемиравала османску војску која је пристигла у Београд, као и да ће упасти у Угарску ако му Аустрија не изручи Карађорђа и остале устаничке вође. Убрзо затим исте ауторитете молио је да му продају храну, пошто је због ратних операција у османској војсци дошло до колапса са снабдевањем. Аустријанци су то вешто избегли.

Што се тиче Хуршид-пашиног става према Србима, годинама је био киван на њих јер су га често побеђивали у Првом српском устанку.⁵⁰⁰ Посебно му је тешко пао споразум кнеза Милоша и румели валије Марашли Али-паше око престанка ратних непријатељстава (1815). Сматрао је да му је овај договор ускратио ратну победу над устаницима. Међутим, било би смело категорично тврдити да је био искључив по питању Срба, пошто је након слома Првог српског устанка, у Београду за митрополита поставио нишког свештеника Дионисија, који му је био писар још у време када је служио у Нишу.⁵⁰¹ Сем митрополита Дионисија, за Ниш га везује још једна ствар, прилично занимљива и везана за његово искуство са Чегра. Када је 1822. године водио преговоре са Али-пашом за време опсаде Јањинске тврђаве, Хуршид-паша је желео да га лепим речима извуче из утврђења. Разлог за то била је бојазан Хуршид-паше да би Али-паша у очајању могао да се дигне у ваздух и тако убије и њега и његове људе.⁵⁰² Ова својеврсна манија доказује да Чегарска битка није оставила снажан психолошки утисак само на поражене српске устанике, већ и на њега, чувеног пашу који је изградњом Ћеле-куле обележио своје дане у Нишу.

1809–?, ?–1813.

Али-паша Карсли

(?–1821)

Функције које је овај османски чиновник вршио крајем прве и почетком друге деценије XIX века тешко је пратити, иако је у овом периоду држао значајан положај румели валије. То је проблем на који је и Гергана Георгијева скренула пажњу у својој дисертацији о румели валијама у периоду 1808–1839. године.⁵⁰³ Пошто је Али-паша Карсли био нишки мутесариф, могуће је да је у исто време био и румели валија, као што је то случај са његовим претходником Хуршид-пашом. Међутим, како временски оквири његових служби ни на једном од ова два положаја нису прецизно познати, његову каријеру навешћемо онако како је историографски документована.

По надимку Карсли (Karsh) можемо рећи да је пореклом био из Карса, града на североистоку данашње Турске. Између његове биографије коју је објавио Суреја и података које бележи српска историографија има неслагања. Суреја Али-пашину каријеру прати од 1797/1798. године, када је ратовао уз Кучук Хусеин-пашу против Осман-паше Пазванолуа. Након тога био је награђен постављењем на место мутесарифа Аксараја. После службе у овом месту премештен је за мутесарифа Ћустендила (1806), а затим и Охрида (1808), где је добио достојанство везира (1809). Новембра месеца исте године поново је постављен за мутесарифа у Аксарају.⁵⁰⁴ Након службе у овом месту, постао је мутесариф Чирмена и,

⁵⁰⁰ В. Стојанчевић, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815–1839*, 28.

⁵⁰¹ Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, Крагујевац 1989, 109.

⁵⁰² С. Küçük, *Hürşid Ahmed paşa*, 396; R. A. Davenport, *Life of Ali Pasha of Tepeleni, vizier of Epirus: surnamed Aslan, or the Lion*, London MDCCCXXXVII, 414–415.

⁵⁰³ Г. Георгиева, *Административно устройство и управление на еялет Румелия при султан Махмуд II (1808–1839 г.)* [дисертација, Институт по балканистика при Българска академия на науките], София 2006, 341–342.

⁵⁰⁴ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 1, Istanbul 1996, 278.

током службе на овом положају, осам пута је био рањаван у непознатом боју.⁵⁰⁵ Током 1810. године био је валија Једренског ејалета.⁵⁰⁶

Нешто пре тога, током 1809. године, наша историографија бележи га као мутесарифа Ниша, када је по наређењу румели валије Хуршид-паше заједно са адинским мутесарифом Халил-пашом и серским ајаном Исмаил-бегом гонио поражене Србе након османског заузећа Делиграда (15. август 1809).⁵⁰⁷ Консолидовањем извора са обе стране, могло би се прихватити да Али-пашин кратак мандат у Нишу 1809. године пада између његових служби у Охриду и Чирмену, тј. Једрену. Наредни битан датум у Али-пашиној каријери био је 25. април 1811. године, када је именован за пиротског мухафиса.⁵⁰⁸

Карсли се чешће јавља у последњој години Првог српског устанка, када је држао позицију румели валије. Овај положај му је обновљен најкасније 18. марта 1813. године, пошто се овог дана Селим III обратио битолским ајанима писмом у коме помиње Али-пашу Карслија као румели валију.⁵⁰⁹ Прво именовање на овај положај највероватније да је добио након што је почетком септембра 1812. године Ахмед Хуршид-паша именован за садразама. У том случају, као и Хуршид-паша, Али-паша Карсли је боравио на релацији Ниш–Софија.

Уколико је неизвесно да ли је управљао из Ниша, он је свакако био у овом граду крајем јануара 1813. године, када је заједно са софијским назиром и Портиним пуномоћником Челеби-ефендијом водио преговоре са кнезом Пожаревачке нахије Живком Шљивићем, кнезом Лозничке нахије Јевтом Савићем, кнезом Параћинске нахије Илијом Барјактаревићем и Гаврилом Николајевићем. Том приликом устаници су тражили признање територија које су до тада освојили, султаново признање Карађорђа за наследног бега, признање Управног савета и Земаљског суда. Заузврат су били рђди да прихвате верност султану, једног пашу у Београду са симболичним бројем војника, висину данка који им буде био прописан, регрутацију људства у османској војсци, заштиту царских градова итд. На жалост по устанике, одговор који су добили у Нишу био је да Србија може постати „у царству краљевство” једино ако Карађорђе и цео народ буду прешли у ислам.⁵¹⁰

Марта месеца исте године Али-паша Карсли добио је прилику да се приближи Карађорђу и стекне његово поверење. Са њим је српски вожд ступио у незваничну и тајну преписку након слома видинског одметника Мула-паше, кога су регуларне османске трупе поразиле и тиме вратиле Видин под султанову власт. Пошто је овај град постао османска база за нападе на Србију, Карађорђе се обратио Али-паши, нудећи му новац уколико се буде заузео за устаничко питање на Порти. Нису познати детаљи кореспонденције Војда и Али-паше. На основу њиховог каснијег односа, може се закључити да оваква рачуница није ишла

⁵⁰⁵ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 1, 278.

⁵⁰⁶ R. Kazancıgil, *Edirne şehir tarihi kronolojisi 1300–1994*, Edirne 1995, 95.

⁵⁰⁷ S. Kemura, *Prvi srpski ustanak pod Karađorđem od godine 1219–1804. do godine 1279–1862*, 235.

⁵⁰⁸ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 1, 278. Суреја га не помиње као мухафиса Ниша, већ изричито наводи Пирот (Şehirköyü muhafızı). Не зна се колико је поуздан овај Сурејин податак да је каза Пирот, смештена између два велика центра, Ниша и Софије, могла у то време да има управника са звањем мухафиса. Ипак, чињеница је да га је као таквог Суреја навео.

⁵⁰⁹ П. Џамбазовски, *Турски документи за македонската историја 1809–1817*, књ. III, 55. Џамбазовски га овде грешком наводи као Карели Али-пашу.

⁵¹⁰ В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, књ. III, 1242.

на руку Али-паши, који је могао да се нада већој добити уколико буде учествовао у слому Карађорђа и његових устаника.⁵¹¹

Када је након франко-аустријског напада на Русију османска војска кренула у финално сламање српског устанка (јул, 1813), Али-паша Карсли био је један од главних вођа у овој операцији. Док је са запада босански везир кретао на Србију, преко Дунава је на Београд била послата посебна флотила. Из правца Видина ишао је везир Ахмед-паша, а из Ниша Али-паша Карсли (у то време румели валија). У овој кампањи учествовало је 60 000 до 80 000 османских војника, са којима је у Србији требало да се сукоби око 50 000 српских устаника.⁵¹² И док су дринска и видинска војска успешно напредовале (28. јула Хајдук Вељко је погинуо у одбрани Неготина), нишка војска под Али-пашином командом је заостајала. Разлог за то био је отпор на који је наишао у Делиграду, те је његово задржавање на овом месту претило да угрози консолидовање даљих османских операција. Зато је смењен 15/27. августа са чела ове османске колоне, под образложењем да је слабо руководио ратним пословима и губио време у стварима од споредне важности.⁵¹³

Суреја тврди да је након службе на српском фронту Али-паша Карсли био премештен у Једрене. Ово постављење је сасвим могуће, међутим, треба одбацити његову тврдњу да Али-пашин премештај из Ниша у Једрене пада тек 1817. године.⁵¹⁴ Да је тако, његов мандат у Нишу искључио би пашевање чак тројице османских управника који су овде служили до 1817. године.

1813–1814.

Мехмед Бахрам-паша

(?–1832/1833)

Током каријере вршио је дужности капицибаше и миримирана, а за време Селима III био је управник у неколико области, уживајући достојанство везира. Његова каријера прецизније се прати након смрти Селима III, када је вршио дужност валије у Трабзону, Дијарбекиру (септембар/октобар, 1808) и Ерзеруму (1809).⁵¹⁵

Када су Али-пашу Карслија код Алексинца устаници успорили (1813), Бахрам-паша добио је задатак да их делом своје војске опколи у Делиграду, а са остатком да крене на Београд.⁵¹⁶ Том приликом је и уместо Али-паше Карслија постављен на место румели

⁵¹¹ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 397.

⁵¹² М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, 38.

⁵¹³ В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, књ. III, 1436; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 421. Уместо вести о овој смени, до Карађорђа је најпре дошла дезинформација да је румели валија Али-паша Карсли погинуо, те га је на том месту наследио Мехмед Бахрам-паша. Бахрам-пашино постављење извршио је садразам Хуршид-паша, који је за ову прилику наменски дошао из Видина у Ниш.

⁵¹⁴ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 1, 278. Суреја тврди и да је Али-паша умро у Једрену 1830/1831. године, што такође није тачно.

⁵¹⁵ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 365.

⁵¹⁶ Г. Јакшић, *Европа и васкрс Србије (1804–1834)*, 202.

валије.⁵¹⁷ Одмах након ове смене османска ордија почела је да напредује; запоседнут је Пожаревац, а устаници су потиснути на другу страну Мораве.⁵¹⁸ Већ 5. октобра 1813. године Бахрам-паша је ушао у Београд као „сераскер од Румелије и Ниша”.⁵¹⁹ Одмах по доласку у овај град затражио је од аустријских власти у Земуну изручење Карађорђа, учвршћивање пријатељства између две земље и повратак избеглица из Србије.⁵²⁰ Наредних месец дана учествовао је у обнови османске власти у Београду и амнестирању народних првака, које је извршио садразам Хуршид-паша. Након тога већи део његових трупа кренуо је натраг за Ниш у пратњи видинског везира Ахмед-паше (почетак новембра, 1813). Сâм Бахрам-паша кренуо је према својој столици пар дана касније.⁵²¹

Уколико је, након слома Првог српског устанка, румели валија Бахрам-паша држао нишки мухафизлук (као Хуршид-паша), његово пашевање у овом граду могуће је реконструисати само кроз оно што је свакако морао да ради како би умирио рају у Нишком пашалуку. То се махом сводило на санирање последица Првог српског устанка и обуздавање башибозука који је остао на територији ове провинције. Хришћанско становништво у овом периоду вероватно није трпело већи притисак османских власти, јер је и поред тога повратак живота у нормалне токове био свакако тежак.⁵²²

У даљој каријери Бахрам-паша поново је био валија Дијарбекира, затим румели валија у Битољу⁵²³ (по други пут), валија вилајета Рака, Сиваса (1819/1820), Ајдина (1821/1822), а затим је послат на чело сацака Серфиче. После пар месеци службе у овом месту дато му је достојанство везира и постављен је на место валије у Марашу и Раки, затим у Алепу и 1822/1823. године поново је враћен на место управника Дијарбекира.⁵²⁴ Каријеру је наставио на положајима које је раније већ држао: био је валија Сиваса, а након тога и Алепа (јул/август 1828). Наредне године са овог положаја био је смењен и отеран. Умро је 1832/1833. године. Мехмед Бахрам-паша важио је за храброг и смелог човека. У време када

⁵¹⁷ В. Б. Савић, *Карађорђе*, књ. III, 1436. Бахрам-паша је овде наведен као Ел Хаџи Мехмед Бахрам-паша, али код Суреје и Кунералпа нема напомене да је био хаџија.

⁵¹⁸ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 422.

⁵¹⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, 44.

⁵²⁰ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 435; В. Стојанчевић, *Политички узроци променама становништва Београда и околине у време првог српског устанка*, 89; В. Стојанчевић, *Протокол избеглица из Србије у Земун 1813. године*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 8–9, Београд 1972, 43, 44, 47. Последице ратовања и османског освајања Београда биле су толико стравичне да већ од септембра 1813. године у њему скоро и да није било Срба, иако су у лето исте године доминантну већину његовог становништва чинили управо они. Међу избеглицама које су одавде прелазиле у Аустрију, од октобра 1813. године до првих месеци 1814. године (350 лица), било је и двадесет једно лице из Ниша.

⁵²¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, 58.

⁵²² В. Гавриловић, *Избеглице из Србије у Карловцима од 1813. до 1815. године*, Историјски часопис, књ. XLII–XLIII, Београд 1997, 288; Б. Лилић, *Миграције из неослобођених крајева Турске у Карађорђеву Србију 1804–1813. године*, Зборник Матице српске за историју, бр. 69–70, Нови Сад 2004, 68. На овом месту треба напоменути да је у периоду од августа до краја октобра 1813. године између 120 000 и 150 000 избеглица из Србије прешло на територију Аустрије (Војна граница и Провинцијал). Међу њима су у Карловцима пребегле и двадесет две породице из Ниша, највише од свих градова са југа Централне Србије.

⁵²³ П. Џамбазовски, *Турски документи за македонската историја 1809–1817*, књ. III, 71.

⁵²⁴ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 365; I. Yilmazçelik, *Osmanlı hakimiyeti süresince Diyarbakır eyaleti valileri (1516–1838)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, с. 10 s. 1, Elazığ 2000, 251. Није сасвим сигурно колико је прецизно Сурејино таксативно навођење Бехрем-пашине каријере. Јилмазчелик, који је у свом раду осим Суреје консултовао и друге изворе, помиње га на месту валије Дијарбекира само једном, и то 1819. године.

је био румели валија имао је велике дугове, што је, између осталог, и било типично за већину високих провинцијских управника.⁵²⁵ Тако је, на пример, битољским еснафима дуговао на десетине хиљада куруша за разне услуге и потрештине, с тим што није сигурно да ли је овим обртницима успело да их наплате од њега.⁵²⁶

Његов син Хасан-бег био је капицибаша, као и Бахрам-пашина браћа Осман-бег и Мехмед-бег.⁵²⁷

1814–1815.

Дубараџи Марашли Али-паша

(~1750–1821)

Рођен је средином XVIII века надомак Тауруса, у месту Мараш, због чега је и добио надимак Марашли (Maraşlı).⁵²⁸ Његову каријеру могуће је пратити од прве деценије XIX века, када је био учесник у руско-османском рату 1806–1812. године. Током њега, једно време био је делибаша садразама Ћор Јусуф-паше Зијаудина.⁵²⁹ Године 1808. вршио је дужност мухафиса Ханије.⁵³⁰ Након службе на овом положају прешао је за управника санџака Болу. Овај санџак био је територија којом су владали полузависни Чапанолулари. Након смрти Сулејман-бега (1813), последњег од великих ајана из ове куће, Марашлији је допао задатак да овај санџак врати под контролу централне власти. Зато је на почетку свог пашевања у овом месту прихватио жеље становништва да задрже полузависан однос према Порти. Након тога, временом је почео да ускрађује политичке привилегије које је поднебље уживало, све док га на крају, без много потреса и проблема, није потпуно административно интегрисао у Османско царство.⁵³¹ Из Болуа је прешао на место управника богатог града и санџака Кајсери у Анадолији, што би се могло протумачити и као награда од султана за постигнут успех у Болуу.⁵³² Одавде је био премештен на Балкан, где је постављен за румели валију. Са овим звањем Марашли Али-паша столовао је у Нишу. Након службе у овом граду

⁵²⁵ Г. Георгиева, *Османските управници на Балканите. Професионален профил на румелијските валии през првата половина на XIX век*, 158.

⁵²⁶ П. Џамбазовски, *Турски документи за македонската историја 1809–1817*, књ. III, 71.

⁵²⁷ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 365.

⁵²⁸ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 1, 277; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, 262; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 149. До претпоставке да је рођен средином XVIII века долазимо на основу Кунибертовог податка да је паша умро у седамдесетој години живота.

⁵²⁹ В. Стефановић Карацић, *Историјски списи*, књ. II, Београд 1969, 224; М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 1, 277; С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од почетка 1813е до конца 1815е године*, Београд 1888, 377. Суреја тврди да је Марашли Али-паша био и капицибаша. Сарајлија наводи речи самог Марашлије, који је тврдио да је међу Хуршид-пашиним људима било и оних који су му били „капи-јолдаши”, тј. сабраћа из капицибашких дана. Карацићев податак да је Марашлија служио код Ћор Јусуф-паше могао би да поткрепи претпоставку како је управо код овог садразама био не само делибаша, већ и главни капиџија.

⁵³⁰ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 1, 277.

⁵³¹ L. Ranke, *The history of Servia and the servian revolution*, London 1853, 212.

⁵³² В. Стефановић Карацић, *Историјски списи*, књ. II, 224. Вук Карацић уноси забуну наводећи да је Марашли Али-паша службовао у Кајсерију, у Болуу што је свакако грешка – Кајсери се налази у самом средишту Анадолије, док је провинџија Болу у њеном северозападном делу.

именован је за београдског везира. То је уследило након примирја које је склопио са вођом Другог српског устанка, кнезом Милошем Обреновићем (1815).⁵³³

Кратак период Марашлијиног пашевања у Нишу могуће је грубо временски омеђити на основу једног извештаја упућеног аустријском министру спољних послова Клеменсу Метерниху, у коме стоји да је Марашли Али-паша именован за румели валију на јесен 1814. године.⁵³⁴ Пошто је познат и датум његовог именовања за београдског везира, Марашлијину службу у Нишу можемо сместити између краја децембра 1814. и 26. октобра 1815. године, тј. датума када је и физички преузео столицу у Београду.⁵³⁵

Нажалост, тешко је реконструисати шта је са ове позиције Марашли Али-паша урадио у Нишу, јер је свега пар месеци након доласка у овај град кренуо ка Београду и започео преговоре са кнезом Милошем о смиривању тензија у Србији. Пошто је преговоре водио са позиције румели валије са седиштем у Нишу, можемо претпоставити да је, као и његови претходници, и он држао Ниш под својом директном надлежности. Далеко више извора о Марашли Али-паши има из времена његовог столовања у Београду, те је на основу њих могуће открити о каквом је човеку реч и какав је управник Ниша могао да буде.

Прелазак Марашли Али-паше у Ниш пада непуних шест месеци пре избијања Другог српског устанка (Цвети, 1815). Разлог због кога је султан овде послао човека попут Марашлије није било спречавање нове ескалације насиља, већ дуготрајно сређивање стања у региону након сламања Првог српског устанка и Хаџи-Проданове буне (1814). Ова последња настала је као реакција Срба на реваншизам који су Османлије спроводили над покороном устаничком рајом. Свакако да је Махмуд II из истог разлога у Босни држао за везира Ахмед Хуршид-пашу, познатог по сламању Првог српског устанка и подизању Ћелекуле у Нишу.

Нови српски устанак променио је околности на Балкану, али и однос Марашли Али-паше и Хуршид-паше, у то време двојице највећих османских ауторитета у Румелији. Хуршид-паша је на челу босанске војске дошао почетком јула 1815. године у Зворник, одакле је вршио притисак на кнеза Милоша да дође у његов логор на покорење. Са скоро истим инструкцијама као и Марашлија, Хуршид-паша је показао иницијативу у вези са овим проблемом, с тим што је имао и велико самопоуздање које је стекао сломивши претходни устанак Срба. У исто време када је Хуршид-паша био на Дрини, Марашли Али-паша је кретао из Ниша ка Београду, водећи са собом снажну војску. Као румели валија, његова улога у смиривању српских устаника била је неоспорно већа у односу на Хуршид-пашину, међутим, недостатак политичког ауторитета босански везир компензовао је војним угледом, што је само компликовало планове румели валије. То је подстакло Марашлијино непријатељство према Хуршид-паши, кога је презирао због његовог великог угледа у војсци.⁵³⁶ Антагонизам између њих двојице потпиривао је и сâм кнез Милош, трудећи се да

⁵³³ В. Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, Београд 1966, 67, 68.

⁵³⁴ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, 262. Тачније, у овом извештају стоји да је гувернер Кајсерија Марашли Али-паша именован на Бајрам 1814. године за румели валију и да је 22. децембра пошао на своју нову службу. Како је Ниш у то време био база из које су према Београдском пашалуку стајали румели валије, можемо закључити да му је у исто време дошао и мухафизлук над Нишем.

⁵³⁵ М. Стевановић, *Други српски устанак*, 154.

⁵³⁶ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 98.

Марашли Али-паша у сваком тренутку буде свестан како се и са Хуршид-пашом воде преговори о прекиду устанка.⁵³⁷ У исто време када је кнез Милош на Дрини преговарао са босанским везиром, Марашлијину ордију надомак Ћуприје, у селу Белица, пресрели су Милошеви преговарачи – Вујица Вулићевић, Јован Обреновић и Аксентије Миладиновић.⁵³⁸ Преносећи кнежеве поруке и преписку, они су Марашлију на овом месту задржали већи део лета. Ипак, лукавом Марашлији пошло је за руком да их увуче у знатно дубље преговоре. Његови помирљиви адути били су да није инсистирао на обавезној предаји устаничког оружја и да је пружао подршку српским жалбама на Порти поводом злодела београдског везира Сулејман-паше Скопљака. Заузврат је само желео покору и престанак ратовања. На тај начин показао је знатно веће поверење у решавање проблема мирним путем него Хуршид-паша.⁵³⁹ Створивши тако добру основу за договор, 12. августа румели валија пропустио је једно устаничко посланство да оде у Цариград и изложи своје тужбе, а већ 14. августа устаници су му узвратили тиме што су пропустили једно јако одељење његове војске да оде у Београд.⁵⁴⁰ Притисак који је на устанике Марашли Али-паша овако префињено вршио, приморао је кнеза Милоша да престане са избегавањем сусрета са румели валијом и оде у Ћуприју на преговоре са њим (крај августа 1815). Јамчећи да су му речи „као гвојзе” и да може учинити да „мачка и миш заједно спију”, Марашлија је придобио тренутну наклоност Милоша Обреновића и са њим у Ћуприји постигао усмени договор о престанку устанка.⁵⁴¹ У време око ових преговора неколико устаничких депутација одлазило је на Порту поводом решавања кризе у Србији.⁵⁴² Оне су кнезу Милошу пренеле позитивне сигнале из Цариграда, али и један проблем – Марашлија је морао са Хуршид-пашом и београдским везиром заједно да реши кризу у Србији. С обзиром на то да су последња двојица били омрзнути код устаника, српски кнез пружио је подршку Марашлији у његовом представљању на Порти као неоспорног (и довољног) ауторитета за решавање кризе у Србији. Када су се у Петрограду заинтересовали за то да ли ће поново бити одмазде у Србији, султан је ратоборног Хуршид-пашу брже-боље вратио у Босну, а Марашлију признао за даљег преговарача са Србима.⁵⁴³ Разлог султана Махмуда II за упуштање у даље преговоре са Србима лежао је у исходу битке код Ватерлоа (18. јун 1815), пошто након пораза Бонапарте у овом окршају више није могао да рачуна на њега као

⁵³⁷ С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од почетка 1813е до краја 1815е године*, 376–377.

⁵³⁸ В. Стојанчевић, *Ратовање и преговори с Турцима 1815*, *Историја српског народа*, књ. V/1, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1981, 106.

⁵³⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, 196–197. И Хуршид-паша је, као и Марашлија, нудио и гарантовао устаницима амнестију и бољу управу под новим београдским везиром, међутим, само околишање кнеза Милоша да оде у његов логор на преговоре указује на то да сумња у Хуршид-пашину искреност никако није била неоснована.

⁵⁴⁰ Исто, 196–197, 201–202, 203. Колико је Марашлија био способан да из тренутне ситуације извуче корист, доказује чињеница да је овакво одвијање ситуације затекло и лукавог кнеза Милоша, који је у време преговора на Белици био у Хуршид-пашином логору на Дрини (9–13. август 1815). Након тога кнез Милош могао је само да одбаци Хуршид-пашу као опцију и крене у преговоре са Марашли Али-пашом о даљем решавању ситуације.

⁵⁴¹ Исто, 212, 217, 219. Да што брже приволи устанике на умирење, Марашли Али-пашу приморало је сазнање да је Хуршид-паша са Дрине покушао да придобије неколико команданата из његове румелијске војске. Осим тога, у престоници је неко (свакако од Хуршид-пашиних људи) ширио погрешне гласине да се Марашлија ратоборно понео према устаницима, док је, насупротив томе, Хуршид-паша желео да са устаницима сврши ствар мирно.

⁵⁴² Исто, 223.

⁵⁴³ Исто, 226.

европску противтежу Русији. Тренутно неотпоран према притиску Русије, султан је одлучио да реши ствари са Србима пре него што се у ово интерно питање Османске царевине умешају стране силе. Након краћих трзавица са Хуршид-пашом, опозиције на Порти и потврде договора са кнезом Милошем, Марашли Али-паша је стигао у Београд 23. октобра. Од свргнутог Сулејман-паше Скопљака преузео је положај (26. октобар 1815), задржавши притом и звање румели валије.⁵⁴⁴ Обнова његове дужности на овом месту ступила је на снагу 22. новембра 1815. године, те је му је пуна интитулација била управник Београдске тврђаве, мутесариф Смедеревског санцака и румели валија.⁵⁴⁵

Марашлијин прелазак на место београдског везира представља посебно поглавље у савременој историји Срба.⁵⁴⁶ Ту га је кнез Милош добио у једној врсти политичког кавеза. Честим обманама и поткупљивањем, српски кнез успео је да легализује уступке од Марашли Али-паше и тако створи чврсте (за Порту неповољне) политичке оквире унутар којих ће сви наредни османски управници Београда и Србије бити приморани да делају.⁵⁴⁷

Неколико извора дају карактеризацију Марашли Али-паше. Са мањим или већим одступањима, сви они тврде да је реч о префињеном, политички врло тактичном и стрпљивом човеку. У прилог томе Караџић каже да су га сами Турци називали Дубараџи (Dubaracı), тј. Обмањивач, Превртљивац, због његове лукавости. То потврђује и сâм Марашлија, који се хвалио како се негде у Малој Азији неким Турцима закleo на веру, да би их касније једног по једног убијао.⁵⁴⁸ Начин на који је укинуо полуаутономију санцака Болу потврђује префињеност његовог рада. Међутим, у својим прорачунавањима и тактизирању, он је касније потценио кнеза Милоша, свакако планирајући да у Србији понови оно што је постигао у Болуу.⁵⁴⁹ Осим лукавости, скоро сви извори наводе његову лакомост на новац и раскалашан начин живота. Као румели валија и београдски везир, он је црпео разне апанаже, што је поново једва покривало његове дугове. Зато је 1818. године

⁵⁴⁴ М. Стевановић, *Други српски устанак*, 154; Б. Храбак, *Битољски сицили о Београду и ужој Србији (1607–1839)*, Годишњак града Београда, књ. XXV, Београд 1978, 266. Храбак наводи да је до именовања Марашли Али-паше за београдског везира и мутесарифа Смедеревског санцака дошло месец дана касније, 22. новембра.

⁵⁴⁵ П. Џамбазовски, *Турски документи за македонската историја 1809–1817*, књ. III, 74, 75. Пре него што је стекао ове прерогативе, Марашли Али-паша је у истом ферману наведен и као нишки главни командант.

⁵⁴⁶ Д. Јовановић, *Преговори кнеза Милоша и Марашли Али-паше у Јагодини и Ћуприји 1815. године*, Пешчаник, бр. 3, Ниш 2005, 104. У исцрпљујућим преговорима са Марашлијом кнез Милош је успео да издејствује договор по којем ће: Срби сами убирати порез међу собом; у паланкама и градовима поред мутеселима биће постављен по један српски кнез; десетак спахијама сведен је на онолико колико је писало у њиховим бератима; Народна канцеларија биће успостављена у Београду са кнезовима као нахијским представницима, како би се решавале српске ствари; кнез Милош биће препознат као вођа народа; забрањено је стварање чифлука; забрањен је повратак турских одметника; дозвољен је повратак избеглица из Аустрије.

⁵⁴⁷ В. Стојанчевић, *Ратовање и преговори с Турцима 1815*, 107. У Београду је Марашли Али-паши стигло осам султанових фермана који су у знатној мери потврђивали усмени договор који је Марашлија постигао са кнезом Милошем у Ћуприји.

⁵⁴⁸ В. Стефановић Караџић, *Историјски списи*, књ. I, 78; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 103. Куниберт тврди га је пратила репутација једног од најлукавијих османских паша.

⁵⁴⁹ Кнез Милош Обреновић такође није желео да се до краја држи усменог договора, већ је током Марашлијиног везировања у Београду нека питања оставио отворена (на пример, предаја устаничког оружја). На тај начин Марашли Али-паша стављен је у пат позицију, задовољавајући се само Милошевим обећањима.

тражио премештај на неки профитабилнији положај.⁵⁵⁰ Ову пашину слабост врло рано су почели да користе кнез Милош и остале устаничке вође, те су честим даровањем паше смењивали и постављали османске званичнике по читавој Србији, од којих су му неки могли бити од користи у држању према Србима.⁵⁵¹ Тиме је Марашлија заправо омогућио да на политичкој сцени у Србији временом дође клика османских чиновника који су благонаклоно гледали на кнеза Милоша и његову политику. Осим похлепе, особина Марашли Али-паше коју су устанички вође такође искоришћавали јесте његова сујета. Сматрајући се најзаслужнијим што је примирио Србе, он је уживао да их посматра у њиховој благодети и, по њему, идиличном животарењу које им је омогућио својим доласком на место везира. Волео је да му се ласка и преувеличава углед, те је због тога постао временом уљуљкан међу Србима, не видећи увек на време зачкољице које су плели око њега.⁵⁵² Самозадовољан успешном каријером и достигнућима, њему је једини страх био да не умре осрамоћен, да буде сургунисан или у немилости султана. На крају, колико год да је желео да се отресе Срба, свој живот је ипак скончао међу њима. Умро је у Београду ноћу 20/21. августа 1821. године, вероватно подлежавши можданом удару због којег је, уочи смрти, готово изгубио моћ говора.⁵⁵³

Марашли Али-паша је био стасите појаве, „изгледа пунога благости и врло нежне боје лица”.⁵⁵⁴ Куниберт пише да је, за османског пашу оног времена, био добар и весело човек, врста људи која није марила само за своје, већ и за расположење људи који су седели за њиховим столом.⁵⁵⁵ Презирао је крв. У време када је кретао на Београд из Ниша, био је старац у својим седамдесетим годинама, врло дуге и беле браде, очију црних и живих. Када су га први пут видели устанички преговарачи код Ћуприје, на њих је оставио врло позитиван утисак.⁵⁵⁶ Што се тиче образовања, Тихомир Ђорђевић за њега каже да је био „са свим непросвећен”.⁵⁵⁷

Нажалост, доста је тешко реконструисати кратак мандат Марашли Али-паше у Нишу. Зна се да је у преговорима са кнезом Милошем користио посредовање нишког епископа Мелентија.⁵⁵⁸ Највероватније да се иза тога није крио присан Марашлијин однос са епископом, већ углед који је Мелентије уживао код кнеза Милоша. Осим тога, Марашлија

⁵⁵⁰ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, Београд, 1909, 270, 271. Док није научио како да користи ову пашину слабост, кнез Милош је имао великих проблема због Марашлијиних расхода, апанажа и трошкова око послуге, који су годишње износили скоро 400 000 куруша (тј. две трећине народних трошкова). Зато је, чак и на најнепозданије гласине да ће Марашлија бити премештен из Београда, на Порти покушавао да сугерише на постављење у Београд неког обзирнијег и мање раскалашног управника.

⁵⁵¹ В. Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 73–74; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, 263. Гавриловић, позивајући се на речи кнеза Милоша, наводи да је у интелектуалном погледу Марашлија био човек здравог разума, али не нарочито образован, те је послове отправљао његов ћехаја.

⁵⁵² Б. Куниберт, *Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића 1804–1850*, 147; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 271. Гавриловић тврди да су га Срби исмејавали након што је на Порти одбијена његова молба за премештај из Београда, што указује на то до које мере је окружење било свесно његове слабости према материјалном.

⁵⁵³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 81–82.

⁵⁵⁴ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића 1804–1850*, 147

⁵⁵⁵ Исто, 147.

⁵⁵⁶ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, 262.

⁵⁵⁷ Т. Р. Ђорђевић, *Србија пре сто година*, Београд 1946, 111.

⁵⁵⁸ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, 192.

се успротивио каснијој намери кнеза Милоша да на столицу београдског митрополита доведе Мелентија.⁵⁵⁹ Разлог за то можда је била његова бојазан од још присније сарадње Мелентија са кнезом Милошем. Друга ствар коју треба поменути у теоретисању о Марашлијином мандату у Нишу јесте његов раскалашан начин живота. У Нишу је он свакако био финансијски неподношљив локалном становништву. Марашлија је био познат као љубитељ арапских коња, сиријских мула и мисирских мазги, те је њихово издржавање могло да буде јако скупо са позиције управника Ниша. Осим тога, имао је велики харем и био окружен групом људи за које није сигурно да ли су му били штићеници, љубавници или део тевабије. У Београду, где је велики новац издвајан за њихово издржавање, они су називани аџувани, ћолени, дјеца, даире дјеца, ћолле-егби итд.⁵⁶⁰ Ниш је тада био место са исувише малим приходима за Марашлију, у чему лежи и један од највероватнијих разлога због којих је његов мандат у овом граду трајао кратко.

1815–1816.

Целалудин Сејид Али-паша

(?–1822)

Сејид Али-паша рођен је у Килису, у породици Пророкових потомака, што се може закључити на основу његовог сејидског статуса. Службовао је у Дијарбекиру, одакле је прешао у Цариград да учи калиграфију и остале дисциплине.⁵⁶¹ У османској престоници постао је писар на Дивану. Одавде је премештен за мухасебецију Анадолије, а након тога за дефтердара у Нишу (септембар, 1815). У овом граду, где је живео раскалашно по хановима, султан га је поставио да буде везир и мухафис већ у новембру исте године.

Што се тиче Сејид Али-пашиног манданта у Нишу, једино што можемо повезати са њим то су подаци из писма које је игуману Хиландара послао из Ниша свештеник Игнатије (24. мај 1816). У свом писму Игнатије се жалио хиландарском игуману да је нишки паша тек после петнаест дана чекања одобрио пут на Хиландар групи поклоника из Србије који су преко Пирота тамо желели да оду.⁵⁶² Поступак нишког паше може се протумачити као превентива за спречавање веза између локалних свештеника и хетериста, који су од 1812. године били активни у Фанари.⁵⁶³

Током 1816. године Сејид Али-паша био је валија у Видину и Никополу, а затим је на истом положају служио у Једрену (фебруар – март 1817).⁵⁶⁴ Ту му је стигло именоване за босанског везира (новембар/децембар, 1819), али је у Босну стигао тек 15. марта 1820.

⁵⁵⁹ Б. Лилић, *Турске репресалије у Понишављу у време грчког устанка 1821. године*, *Balkanica*, бр. 29, Београд 1998, 86.

⁵⁶⁰ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, 262; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 269.

⁵⁶¹ V. Višćević, *Bosanski namjesnici Osmanskog doba (1463–1878.)*, Sarajevo 2006, 338.

⁵⁶² Б. А. Андрејевић, *Два извора о Пироту из Хиландара са почетка XIX века, значајна за револуционарне и економске односе у време Турака*, *Пиротски зборник*, бр. 8–9, Пирот 1979, 282.

⁵⁶³ Б. Лилић, *Турске репресалије у Понишављу у време грчког устанка 1821. године*, 85.

⁵⁶⁴ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 387.

године.⁵⁶⁵ Наредне дужности биле су му румели валија и сераскер са задатком да угуши устанак Грка у Мореји. Тамо је требало да на овом положају наследи Ахмед Хуршид-пашу. Међутим, и пре него што је преузео ову дужност, Сејид Али-паша је изненада умро у Травнику (20. децембар 1822), где је и покопан.⁵⁶⁶

б. Печат Целалудина Сејида Али-паше

„Божији роб Али Целалудин. Ој, Боже, живи, вјечити. Помагаоче и Победниче.

Бог је снажан, помагач и моћан.”

(R. Muderizović, *Nekoliko muhurova bosanskih valija*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, vol. XXVIII br. 1–2, Sarajevo 1916, 26)

Суреја о њему пише да је био успешан на свим положајима и да је био песник. Сматран је за тешког човека који је вређао остале и тешко одржавао пријатељства. Због тога није могао лако да напредује у каријери. Ћоровић га описује као одлучног и безобзирног.⁵⁶⁷ Био је наклоњен познаваоцима шеријата и није волео кадије, јер их је сматрао неуким. У Босни је искоренио хајдучију, што му је осигурало поверење и симпатије султана.⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, Sarajevo 1999, 837.

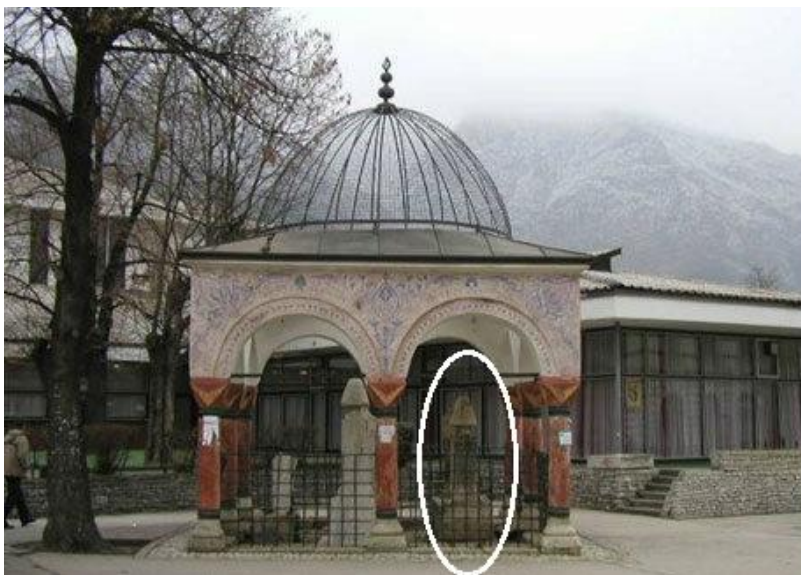
⁵⁶⁶ R. Muderizović, *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, Glasnik Zemaljskog muzeja, br. XXVIII sv. 1–2, Sarajevo 1916, 26; Службени гласник БиХ, бр. 84, Сарајево 2005, 569. Од 31. јануара 2005. године Турбета под липом са чесмом у Травнику, где су сахрањени Абдулах-паша, Целалудин Сејид Али-паша и Перишан Мустафа-паша проглашена су националним спомеником Босне и Херцеговине.

⁵⁶⁷ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 576.

⁵⁶⁸ F. S. Turhan, *The Rebellious Kapudan of Bosnia: Hüseyin Kapüdan (1802–1834)*, Osmanlı Araştırmaları, s. 44, İstanbul 2014, 464–465; R. Muderizović, *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, 26. Осим тога, Сејид Али-паша је у Босни стандардизовао мере, забранио Циганима и котларима да лутају по селима, увео је путне тескере, напао је побуњене Морачане и Дробњаке, обесио је сарајевског диздара због пропуста приликом бекства шесторице ухапшених спахија, припојио Клишки санџак домену босанског валије и отерао у сургун санџакбега Клиса Мустај-пашу Скопљака, заједно са његовом браћом и присталицама (1821). Међу лицима које је овом приликом погубио био је и капетан Мурат, брат Хусеина Градашчевића, који је након тога преузео капетанлук над Градачцем и деценију касније одметнуо се од централне власти.

Околности Сејид Али-пашине смрти остале су непознате за обичан народ, те је предање о њој обавијено велом мистерије и сујеверја.

По једној причи, коју са малим варијацијама документују османски и босански извори, проклео га је дервиш којег је паша осудио на смрт. У историјском смислу, овај догађај везује се за пашину истрагу одметнутих босанских капетана и погубљење једног од њих, сребреничког Салих-бега. Како је у цепу Салих-бега нађено писмо подршке Илхами-бабе из Жепча⁵⁶⁹, босански везир је позвао овог дервиша код себе. Предосетивши своју смрт након разговора са везиром, дервиш га је проклео речима: „Душу не испустио док власт не изгубио!”⁵⁷⁰

7. Мезар Целалудина Сејида Али-паше у Травнику

(Извор: <http://kons.gov.ba/html/slike/1124959654.jpg>, посећен 18. 11. 2014)

Осим ове, постоје приче по којима је Сејид Али-паша умро од беса на вест да је премештен из Босне, па чак и да је попио отров због тога и умирао три дана. У ствари, иза Сејид Али-пашине смрти стоји тешка болест од које је клонуо за време службе у Босни. Постоје индиције да је био блиско повезан са бекташијским редом, па самим тим и јаничарима.⁵⁷¹

⁵⁶⁹ Абдулвехаб Илхами Жепчеви (1773–1821) био је накшибендијски дервиш и песник. Истакао се сталним критикама на рачун османских власти у Босни, због чега је на крају и погубљен .

⁵⁷⁰ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 848.

⁵⁷¹ Г. Георгиева, *Османските управници на Балканите. Професионален профил на румелијските валии през првата половина на XIX век*, 157.

1817–1821.

Али-паша Карсли

(?–1821)

О другом мандату Али-паше Карслија у Нишу, када је вршио дужност мухафиса, познато је да је почео најкасније током 1817. године⁵⁷², али се не зна да ли је неко између њега и Џелалудина Сејида Али-паше држао положај нишког управника. Највероватније да су се мандати ове двојице надовезали.

За Ниш из периода када је Али-паша Карсли други пут столовао у њему, важан је податак који индиректно указује на политичку ситуацију у овом граду. Стефан Стевча Михаиловић, јагодински трговац и потоњи сродник кнеза Милоша, у својим мемоарима писао је да је приликом прве посете Нишу уручио очево препоручено писмо извесном Ристи мутафџији, кога је навео као „главног трговца у граду”.⁵⁷³ Постоји претпоставка да овај Михаиловићев долазак у Ниш пада у 1817. годину.⁵⁷⁴ Уколико је ово тачно, онда то доказује да је свега пар година након слома Првог српског устанка хришћански елемент у Нишу успео не само да обнови своје присуство у привреди града, већ и да даје водеће чаршијске људе. Пошто је политички утицај ишао заједно са привредним значајем појединца, није искључено да су већ у ово време хришћани почели битније да утичу на локална дешавања у Нишу. То се види по томе што је за време Али-паше Карслија њихова заједница успела да добије дозволу за обнову данас најстаријег саборног храма у Нишу, Цркве Арханђела Михаила и Гаврила на Палилули (14. октобар 1819. године).⁵⁷⁵ Уосталом, и сам капућехаја Али-паше Карслија се у писму капућехаји у Цариград поверио да је нишки паша под великим притиском хришћанске раје да издејствује дозволу за обнову ове цркве.⁵⁷⁶ У том погледу, његова политика на локалу била је у складу са циркуларом Порте од 1. децембра 1819. године, у којем му је наређено да се, као и мухафиза Никопоља, Браиле, Хрсова, Адакалеа и Мачина постара о спокојству раје, њеној безбедности и благостању.⁵⁷⁷ Међутим, у Нишу ствари нису стајале баш тако једноставно.

⁵⁷² Б. Андрејевић, *Революционарна делатност тајне нишке организације против Турака 1821. године*, Лесковачки зборник, бр. XV, Лесковац 1975, 119.

⁵⁷³ Ж. Живановић, *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића*, 54.

⁵⁷⁴ Б. Андрејевић, *Поменик Руфета Мутавџијског из XVIII в. као историјски извор о развоју занатства у Нишу*, Нишки зборник, бр. 13, Ниш 1983, 67.

⁵⁷⁵ АЕН, ЕД, п-26. Јован Иконом, *Затиси*.

⁵⁷⁶ ВОА, НАТ, 777/36424-В. Капућехаја нишког мухафиза Али-паше капућехаји садразама (29. зилхице 1234/19. октобар 1819).

Изгледа да је Али-паша Карсли био пред нишким хришћанима у врло незгодној ситуацији, пошто је његов капућехаја молио свог надређеног у Цариград да од султана издејствује ираду, па било да је са позитивним или негативним исходом по хришћане.

⁵⁷⁷ *Документи за българската история*, т. III, подбрал и превел Панчо Дорев, Софија 1940, 63–64.

У то време Ниш је постао и место од интереса за антиосмански покрет који није гравитирао према Србији. То је грчка Филики Хетерија.⁵⁷⁸ Ово нас доводи до последње године столовања Али-паше Карслија у Нишу и политичких догађаја који су се у то време десили на Балкану. У питању је Грчки рат за независност.

Током овог сукоба Грка и Османлија, одмазда ових потоњих однела је много жртава међу фанариотским свештенством. Сматрајући да су устаници имали подршку грчког клира од најнижих до највиших инстанци, Порта је посебно ставила под сумњу фанариотске епископе широм царства.

Са циљем да истражи повезаност нишког епископа са актуелним догађајима у царству, уочи Ускрса 1821. године у Ниш је дошао бивши солунски управник Хусеин-паша Гаванозолу. Истрагом коју је овде спровео дошао је до сазнања не само да је епископ Мелентије био хетериста, већ да су то били и водећи хришћани нишке чаршије. Пошто је дозволио да се у овом граду формира снажна завереничка ћелија коју није открио, Али-паша Карсли био је оптужен тако тешко да је званично наведен као савезник нишких завереника.⁵⁷⁹ Другог дана на празник Тројице (12/24. јун) у Нишу је Хусеин-паша јавно обесио епископа Мелентија и оптужене хришћанске прваке.⁵⁸⁰ Осим њих, и Али-паша Карсли осуђен је на смрт.⁵⁸¹ Њему је јавно у Нишу одсечена глава, која је затим послата у Цариград. О овоме је Хусеин-паша известио београдског везира Марашли Али-пашу 25. шевала 1236. (14/26. јул 1821), те између Хусеин-пашиног доласка у Ниш и овог датума треба тражити датум званичног престанка Али-пашине службе.⁵⁸² Након тога, Хусеин-паша Гаванозолу био је званично вршилац дужности нишког мухафиса.⁵⁸³

Од познатих сродника Али-паша је имао макар једног сина. Његово име није сачувано, али га индиректно помиње лесковачки Шашит-паша у једном писму упућеном кнезу Милошу крајем јуна 1819. године. У том писму Шашит-паша моли српског кнеза за заузеће око једног зеамета на граници Смедеревског и Крушевачког санџака. Лесковачки

⁵⁷⁸ Б. Лилић, *Учешће Нишлија у Првом српском устанку*, Пешчаник, бр. 2, Ниш 2004, 43–44. Политички утицај ове организације у Нишу био је много већи него што се претпоставља. По плановима руководства ове организације, која је деловала са територије Подунавских кнежевина, на нишку ћелију се рачунало као велику базу хетериста у Румелији. Њоме је наводно руководио фанариотски епископ Ниша Мелентије, човек од великог угледа код српског кнеза Милоша и, наводно, утицајан код тадашњег мухафиза Ниша Али-паше Карслија. Захваљујући клими коју су Мелентије и остали хетеристи створили, у Нишу је била отворена грчка школа. У њој је двадесетих година XIX века грчки и словенски језик предавао Грк Никола Кратовалија Ђорђијевић.

⁵⁷⁹ Г. Елезовић, *Нишки мученици из 1821. године II*, Политика, 3. новембар 1930, 4.

⁵⁸⁰ Исто, 4.

⁵⁸¹ На ову одлуку свакако да није утицала само оцена да се према хетеристима у Нишу Али-паша Карсли држао попустљиво. И његови пропусти током делиградске офанзиве (1809) донекле су могли да утичу на утисак власти да је од њега више штете него користи у пословима од великог значаја за државу.

⁵⁸² Г. Елезовић, *Нишки мученици из 1821. године II*, 4. Иако се у свом чланку позива на ауторе Милана Милићевића и Бруна Ловрића, Елезовићев чланак не треба узети за фактографски потпуно тачан, осим када је у питању превод Хусеин-пашиног извештаја упућеном београдском везиру. Хиџрански датум 25. шевал 1821. године, који се пада на 26. јул по грегоријанском, тј. 14. јул по јулијанском рачунању, Елезовић је погрешно датовао на 15. јул по „старом” (јулијанском) рачунању. Поред тога, аутора слике на којој је приказано вешање епископа Мелентија навео је као Борисављевића, док је у питању познати професор нишке гимназије, сликар Стефан Никшић Лала.

⁵⁸³ *Грађа за историју краљевине Србије*, књ. II, приредили В. Ј. Петровић, Н. Ј. Петровић, Београд 1884, 200.

паша је желео да се овај посед врати сину његовог човека Али-ефендије, иако је син нишког мухафиза већ преузео овај посед.⁵⁸⁴ Није познато како се завршио овај спор у најави. Осим сина, Али-паша Карсли имао је братанца Мехмед-агу и шурака Мемиш-бега. Обојица су били капицибаше.

Уопштено, о Али-паши Карслију може се закључити да је био добар ратник, али неспособан командант, што се у потпуности слаже са његовим држањем током гушења Првог српског устанка (1813).

1821–1825.

Хусеин-паша Гаванозолу/Каваносзаде

(~1785–1835)

Рођен је око 1785. године у Татар Пазарцику, у старој ајанској породици.⁵⁸⁵ Мајка му је била хришћанка, те је њој за помен подигао једну цркву у Татар Пазарцику или његовој околини.⁵⁸⁶ Када му је отац умро, упао је у свађу са братом око поделе ајанлука, међутим, брат га је потисао и истерао из Татар Пазарцика.⁵⁸⁷ Након тога, Гаванозолу је лутао са својим људима све док му непознати везир није помогао да досегне звање паше и измири се са братом. Решавањем ове размирице Гаванозолу је дошао до свог дела очевине, па је касније у Татар Пазарцику имао у власништву конак за који Суреја тврди да је био велики попут војне касарне.⁵⁸⁸ Ову причу забележио је Куниберт, међутим, није навео о коме се везиру ради, те је тешко датирати овај део Гаванозолуове биографије уколико је тачан.⁵⁸⁹ Непознати везир о коме је овде реч могао би бити и Марашли Али-паша, код кога је Хусеин-паша заједно са Осман-пашом, такође потоњим управником Ниша, провео неко време у служби.⁵⁹⁰

Пре него што је дошао у Ниш, Хусеин-паша је био управник у Кавали, а затим у Солуну. Док је служио у Грчкој, јавила се сумња да је примао новац од побуњеног Али-паше Тепелене, па је због тога био удаљен у Ниш, где је отишао са својим синовима.⁵⁹¹ У време када је дошао у овај град (пред Ускрс 1821), већ је беснео Грчки рат за независност.

⁵⁸⁴ М. Маринковић, *Турци са стране кнезу Милошу*, Београд 2009, 70.

⁵⁸⁵ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, 722; Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 198; М. J. Quin, *A Steam Voyage Down the Danube: With Sketches of Hungary, Wallachia, Servia, Turkey etc.*, New York MDCCCXXXVI, 119. До приближне године рођења Хусеин-паше Гаванозолуа долазимо на основу податка из Квиновог дела, у коме аутор наводи да је за време његовог боравка у Видину (1834) Хусеин-паша имао око педесет година.

⁵⁸⁶ О. Д. Пирх, Ђ. Магарашевић, *Путовање по Србији у години 1829; Путовање по Србији у 1827. години*, 34–35.

⁵⁸⁷ Г. Георгиева, *Османските управници на Балканите. Професионален профил на румелийските валии през првата половина на XIX век*, 155. Породица Хусеин-паше Гаванозолуа држала је Татар Пазарцик под својом контролом необично дуго, чак 183 године (1657–1840).

⁵⁸⁸ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, 723.

⁵⁸⁹ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва влада Милоша Обреновића 1804–1850*, 198;

⁵⁹⁰ М. Маринковић, *Турци са стране кнезу Милошу*, 311–312.

⁵⁹¹ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 199.

Упоредо са операцијама против грчких устаника, Османлије су широм читавог царства спроводили истрагу хетериста и прогоне грчког свештенства. То је ставило у други план сумњу Порте у Хусеин-пашину лојалност, те је добио задатак да у Нишу истражи могуће присуство антидржавног елемента.⁵⁹² Пошто на Порти нису знали какво ће бити држање кнеза Милоша за време устанка у Грчкој, на пут у Ниш Хусеин-паша превентивно је кренуо са јаком војском од 5 000 до 6 000 људи.⁵⁹³ Присуство толике војске на граници унело је велики немир међу српским живљем, пошто су до кнеза Милоша стизале гласине да су од Ниша до Јерусалима Османлије чинили велике покоље.⁵⁹⁴

У Нишу је Хусеин-паша одмах по доласку почео да врши истрагу. Открио је да је и овде било утицајних противника власти. Први који је овако означен био је епископ нишки Мелентије. Он је осуђен на смрт заједно са протом Стојаном Поповићем, попом Ђорђем Цинцарином и чаршијским првацима, мутавцијом Голубом и емекцибашом Радославом (пекаром Али-паше Карслија).⁵⁹⁵ Том приликом је и актуелни нишки мухафиз Али-паша Карсли страдао. О свему томе Хусеин-паша Гаванозолу писао је у извештају који је послао београдском везиру Марашли Али-паши 14/26. јула 1821. године.

„Његовој племенитости срећном, милостивом Брату ми најцењенијем,
најпоштованијем Господину Везиру и муширу

Пређашни мухафис Ниша Али-паша, не хотећи да мирује, начинио је савез са нишким митрополитом па је потајно ноћу одржавао састанке и кројио планове да, сачувај Боже, истреби народ муслимански у Нишу и на тај начин да високој царској влади и вечном царству натури на врат једну велику бригу. Пошто сам најсавесније испитао ствар, погубљени су поменути паша, речени митрополит, двојица свештеника и два ћафира, који су сви били утицајни људи у вароши.

Пошто су због тога погубљени, њихова тела, што су у зло била огрезла, склоњена су са лица земље. Отсечена глава поменутог паше послата је на врело правде (у Цариград).

⁵⁹² Б. Лилић, *Турске репресалије у Понишављу у време грчког устанка 1821. године*, 88. На доказано присуство хетериста у Нишу указује султанова заповест упућена Србима 25. маја 1821. године, у којој стоји да је у Нишу војска гомилана због „фанариотског рада и пропаганде“.

⁵⁹³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 62, 63; В. Стојанчевић, *Источна Србија у периоду турске окупације 1813–1832 год.*, Историјски часопис, књ. VI, Београд 1956, 114–115; Б. Лилић, *Учешће Нишлија у Првом српском устанку*, 48. Разлог за реалну бојазан кнез Милош осећао је највише због тога што је у том тренутку знао да хетеристи покушавају да га контактирају, и да је њихова порука пала у руке Османлија, што би природно и изазвало сумњу Порте у његову умешаност. Сâм долазак Хусеин-паше са војском у Ниш није деловао толико страшно колико утисак да је то био део једне веће османске кампање која је обухватала и кретања османских трупа из Видина и Адакала према српској граници. Да ствар буде сложенија и напетнија, Хусеин-пашин долазак у Ниш подстакao је и параноју код београдског везира Марашли Али-паше, који је новине на граници свог пашалука схватио као неповерење Порте у његов рад.

⁵⁹⁴ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 62; *Грађа за историју краљевине Србије*, књ. II, 206. Током реакције османске државе преко 200 православних богомоља разрушено је широм њене територије.

⁵⁹⁵ Б. Андрејевић, *Револуционарна делатност тајне нишке организације против Турака 1821. године*, 124; Б. Лилић, *Турске репресалије у Понишављу у време грчког устанка 1821. године*, 89. Егзекуције православних свештеника нису вршене само у Нишу, већ и у Пироту, где је обешен Јосиф, духовник светогорског метоха у Пироту.

Интерес посла захтева да мојој маленкости изволите послати једну бујурулдију како је ваше везирство уобичајило давати мутесалимлук градским чуварима и једну бујурулдију ајанску, оставивши места непопуњена за имена.⁵⁹⁶

Даље што се тиче овога краја користим прилику да вас известим да се неће пропустити ништа да се учини што буде потребно у пуној оданости и искрености према вама. Од Бога се надам да ће ваш слуга Мустафа бег, много цењени мухурдар, ако то ви зажелите, моћи да вас о свему обавести више но што је у овом мом писму казано. У сваком случају жеља би ми била да преписку наставимо и покорна молба да ме штедро помажете чиме ћете ме особито обавезати.

25. шевала 1236. године

за љубави за правицу изгибших мученика за веру у Бедру и Хунеину,

Хусеин Ата, син Муратов⁵⁹⁷”

Иако је до сада у српској историографији важило мишљење да је Али-паша Карсли погубљен због својих веза са епископом Мелентијем, из једног писма које је Хусеин-паша Гаванозолу послао садразаму из Ниша види се да је султан решио да га уклони још раније.⁵⁹⁸

Што се тиче осталих погубљених лица, за епископа Мелентија Гаванозолу је тврдио да се усилио („понашао као ајан”)⁵⁹⁹, указујући на његов близак однос са кнезом Милошем и велики ауторитет пред хришћанском заједницом, међутим, разлози за погубљење осталих лица само су донекле јасни. Тачније, само у једном случају, у вези са мутавцијом Голубом. Голуб је био власник механе која се налазила при једној од капија Нишке тврђаве. Овде се окупљало пуно незадовољних Срба, што се властима није допало. Након конфискација оружја које је Гаванозолу спровео, Голуб је, наводно, саветовао народ да шири вести о нападима хајдука у залеђу Ниша, па је паша требало да им врати оружје, пошто је Ниш био пограничан град склон оваквом проблему. Голуб је, изгледа, хтео и лично да представи Гаванозолу ову народну молбу, али до тога није стигло, јер га је паша већ оптужио за конспирацију и осудио. Докази који су додатно указивали на његово сумњиво понашање су то што је дозволу за подизање механе добио управо од компромитованог Али-паше Карслија, а и нишки митрополит је Голуба, наводно, подржао у вези са народном молбом да требају оружје од нишког управника.⁶⁰⁰

Хусеин-пашину истрагу пратиле су масовне рације у којима је око 200 Нишлија било затворено у казаматима тврђаве, као и тајне ликвидације хришћана у граду и селима у

⁵⁹⁶ По овоме се види да исход Хусеин-пашине истраге нису била само погубљења наведених лица, већ и смене на појединим местима у високој градској администрацији.

⁵⁹⁷ Г. Елезовић, *Нишки мученици из 1821. године II*, 4.

⁵⁹⁸ ВОА, НАТ, 935/40482. Хусеин-паша Гаванозолу садразаму (25. шабан 1236/28. мај 1821). У овом писму Гаванозолу јасно пише да му је султан саветовао да Али-пашу прими, пажљиво саслуша и након тога погуби, али му и даје савет, уколико околности то не буду дозволиле, да га пошаље у мисију на Дунаву и негде уснут погуби, а главу пошаље у Цариград. Дакле, некомпетентност Али-паше Карслија да се носи са ситуацијом у Србији још од времена Првог српског устанка напоскон му је дошла главе.

⁵⁹⁹ ВОА, НАТ, 935/40482. Хусеин-паша Гаванозолу садразаму (25. шабан 1236/28. мај 1821).

⁶⁰⁰ ВОА, НАТ, 935/40482. Хусеин-паша Гаванозолу садразаму (25. шабан 1236/28. мај 1821).

околини.⁶⁰¹ Темелјити паша свој рад није вршио само на територији града, те је исте године када је дошао на место нишког мухафиса спалио Власотинце због бундија који су били у њему.⁶⁰² Акције које је Хусеин-паша чинио као нишки управник нису вршене искључиво са циљем да се хришћански живаљ стави у покору. Његову чврсту управу осетили су на својој кожи и Арнаути у Нишкој кази. Када је у Алексинцу једна група њих убила локалног ајана (1824), Хусеин-паша је послао 500 војника да опколе варош и ухвате убицу. Након краћег отпора Арнаути су се предали, па је паша наредио да се сместа иселе из Алексинца. Фис из којег је потицао убица ајана прошао је знатно горе. Додуше, убица је успео да побегне, али је зато читавом фису за одмазду заплењена имовина и куће попаљене, а жене и деца отерани у Лесковац.⁶⁰³

Све наведено тиче се извора из српске историографије који говоре о држању Гаванозолуа након његовог доласка у Ниш. Међутим, сачувано је и неколико његових извештаја султану и садразаму о приликама у Нишу, што даје увид у читаву ситуацију са другог аспекта.⁶⁰⁴ Која је од ових двеју страна веродостојнија и какав је реалан однос између истина које доносе и једна и друга, остаће непознато до краја. Оно што се може са сигурношћу тврдити то је да Хусеин-паша није смео да прекорачи овлашћења које је добио од султана у вези са коришћењем силе над лицима у Нишу која су уредно плаћала порез (тј. цизју). Да је морао да буде обзиран према тим лицима и да је врло добро знао шта сме да ради, види се из једног писма које је у октобру 1820. године београдски везир послао султану.⁶⁰⁵ Дакле, све мере које је предузео у Нишу против лица сумњивих властима можемо сматрати унутар домена легитимног и у складу са његовим надлежностима, ма колико суров био начин на који их је Хусеин-паша спровео.

Да је Хусеин-паша био је врло темелјит у свом послу, и то не само у војним стварима, види се и из других примера његове управе. Када је, на пример, крајем фебруара 1824. године нишки базрђан Буда био оптужен да је опљачкао једног занатлију из Србије, Хусеин-паша га је ослободио оптужбе тек када је двадесет-тридесет Нишлија потврдило да базрђан није човек лоповских навика.⁶⁰⁶ Након тога се Хусеин-паша заузео код кнеза Милоша за њега.

⁶⁰¹ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 256; В. Стојанчевић, *Глуво доба Ниша 1821–1830*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 271.

⁶⁰² Д. М. Ђорђевић, *Власотинце. Прилози за изучавање историје лесковачке области*, Лесковачки зборник, бр. XII, Лесковац 1972, 168.

⁶⁰³ Т. Р. Ђорђевић, *Алексинац после ослобођења од Турака 1833 године*, Политика. 1. јануар 1934, 1.

⁶⁰⁴ ВОА, НАТ, 773/36257. Хусеин-паша Гаванозолу султану (25. шабан 1236/28. мај 1821). „...Раја у Нишу држала се издајнички према Девлету...конфисковали смо им оружје које смо им нашли по кућама, али наставили су да муљају и злураде још више. На крају, јасно је да им се не може веровати...”; ВОА, НАТ, 1137/45266. Хусеин-паша Гаванозолу садразаму о хајдуцима у Нишком пашалуку (5. зилхице 1236/3. септембар 1821). „...имам 3 000 војника у Нишу. Будем ли их послао на хајдуке у Ћуприји, Крушевцу и Пироту, бићу слаб да сачувам град”; ВОА, НАТ, 859/38322. Хусеин-паша Гаванозолу садразаму о стању у Нишу (17. шабан 1237/9. мај 1822). „...Ниш је кључно место, али је окружен нашим дин душманима. Бож' сачувај, ако нас преплаве бранићемо се, али могао бих да сачувам једино нишко кале и казу Бања...”

⁶⁰⁵ ВОА, НАТ, 1135/45218. Београдски везир Али-паша султану (29. зилхице 1235/7. октобар 1820). Датум је погрешно наведен. Свакако је у питању период од априла до крај августа 1821. године, тј. период између доласка Гаванозолуа у Ниш и смрти београдског везира Марашли Али-паше.

⁶⁰⁶ М. Маринковић, *Турци са стране кнезу Милошу*, 233.

Чврст став Хусеин-паше није једино што је могло да узнемирава хришћане у Нишу.⁶⁰⁷ Он је овде дошао са великим војним контингентом, па је издржавање ових трупа пало на терет домаћег становништва. Осим тога, волео је много да троши (као и његови синови), па је убир његових новчаних следовања исцрпљивао народ у Нишу. Како Куниберт тврди, у то време приходи из Нишког пашалука нису били довољни ни за плату једног миримирана.⁶⁰⁸ Једини начин да реши своје финансијске проблеме Хусеин-паша је видео у преласку на место београдског везира. Да би то остварио, била му је потребна помоћ кнеза Милоша, човека познатог по јаким везама на Порти које је одржавао издашним давањима. Њих двојица у почетку нису имали добар однос, посебно након преласка Хусеин-паше у Ниш, међутим, када је схватио докле допире рука српског кнеза, паша је одлучио да вреба прву прилику како би му се приближио.

На то није морао да чека дуго. Исте године када је дошао у Ниш, у Београду је умро везир Марашли Али-паша (август, 1821). Хусеин-паша је био главни кандидат за његовог наследника, међутим, и кнез Милош је имао свог експонента, као и још неколико фракција међу београдским муслиманима. Превирања и калкулације окончане су тиме што је на место београдског везира постављен адакалски Абдурахман-паша, чврст према Србима и у великој омрази са Гаванозолуом.⁶⁰⁹ Управо су ова два разлога кнеза Милоша приближили нишком управнику. Када је наредне године кнез Милош добио право да се директно обраћа руским представницима у османској престоници, Абдурахман-паша је ометао ову кореспонденцију, због чега се српски кнез обратио за помоћ нишком управнику Хусеин-паши. Овај поступак кнеза Милоша био је неочекивано наиван за човека његове репутације. Сасвим је сигурно да се иза овога крила његова намера да поткопа ауторитет београдског везира и уздигне улогу коју би мухафис Ниша могао да игра у унутрашњим стварима Србије.⁶¹⁰ Својим заузећем Хусеин-паша издејствовао је на Порти да Милошеви татари несметано путују у Цариград, што је изазвало бес београдског везира. Лукави кнез није чекао исход Гаванозолуовог заузећа; и пре него што му је стигао позитиван одговор са Порте, он му је из захвалности послао на поклон нешто меда и масла.⁶¹¹ Ово их је учинило незваничним савезницима против Абдурахман-паше, па се и у будућности кнез Милош обраћао Хусеин-паши за савете и помоћ.

⁶⁰⁷ АС, КК–XXXI, 241. Милосав Здравковић кнезу Милошу Обреновићу (16/28. септембар 1822); АС, КК–XXXI, 242. Милосав Здравковић кнезу Милошу Обреновићу (17/29. септембар 1822). Колики је у народу био страх од пашиних поступака, види се и по томе што је нишки епископ Данило, Мелентијев наследник, покушао преко Србије да побегне у Аустрију („Немачку”). На ово се одлучио након што је у Хусеин-пашине руке дошло његово писмо у коме је јављао престоници о стању народа и свештенства у Нишкој епархији.

⁶⁰⁸ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 199; ВОА, НАТ, 1139/45311–D. Хусеин-паша Гаванозолу султану (27. зилкаде 1236/26. август 1821). Непуних шест месеци након доласка у Ниш Гаванозолу се жалио султану на трошкове које је вукао још из периода доласка у Ниш из Грчке.

⁶⁰⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 93, 140.

⁶¹⁰ ВОА, НАТ, 1139/45311–E. Кнез Милош нишком мухафизу и везиру Хусеин-паши (13. шевал 1236/14. јул 1821). У ствари, кнез Милош је на зближавању са Хусеин-пашом радио већ од прве године његовог доласка у Ниш, када му се обратио са молбом да не верује у клевете његовог бившег човека Муле Хасана, који је дошао у Ниш по заповести београдског везира да дискредитује Милоша.

⁶¹¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 141.

Са столице у Нишу Хусеин-паша могао је нараније да оде крајем априла 1825. године. На 26. април 1825. године датовано је вероватно последње писмо у којем му се кнез Милош индиректно обраћа преко свог човека Муле Салиха, док је овај још седео у Нишу.⁶¹² Након службе овде Хусеин-паша највероватније да је вршио дужност управника Никопоља, где га је Гавриловић документовао у децембру 1825. године.⁶¹³

Хусеин-пашино интересовање за место мухафиза Београда временом је уродило плодом. Већ 16/28. јануара 1826. године он је известио Милоша Обреновића да му је султан доделио постављење на овај положај.⁶¹⁴ Те године дошло је до Срећног догађаја (15. јун) у Цариграду, када је после више векова постојања укинута јаничарски ред. Могући вакуум у војсци који је тиме настао султан Махмуд II планирао је да реши формирањем додатних низамских јединица у провинцијама. Вероватно да је Хусеин-паша и одређен за Београд како би реализовао ову новину. Трзавице широм царства које је слом јаничара изазвао вероватно да су одложиле његов долазак у Београд, те је као тамошњи везир почео да прима аудијенције тек 6. фебруара 1827. године.⁶¹⁵

Са позиције београдског везира Хусеин-паша је учествовао у руско-османском рату 1828–1829. године. О томе је оставио белешке анонимни британски путописац који га је срео недалеко од Пирота, током везировог повратка у Београд са ратишта у Бугарској. Из овог извора може се видети са колико екстраваганције је Хусеин-паша чак и на фронту обављао своју дужност према држави.

„Након што смо срели врло дугу колону товара, коња и мула, приближило нам се силество од неких четири стотине изврсно опремљених турских коњаника. Видевши барјактара окруженог мноштвом делија са дугим копљима, ускоро смо схватили да је то пратња неког истакнутог паше. Убрзо су то потврдиле врло гротескне кочије са четири коња и мноштво лепих који су терани уз њих. Испало је да је то био Хусеин-паша, који се враћао из рата. Са њим је био и нишки Осман-паша. Поред бројних двоножних и четвороножних животиња највише ме је затекло мноштво негропонтских хртова. Замислите хрта, најбоље могуће пасмине, крем боје, који има најлепшу свиленасту длаку низ трбух, реп и уши, а остатак тела му је гладак попут стакла. Ови пси су изузетно брзи и врло цењени. Такође је са собом имао много поинтера, јазавичара и осталих паса, па сам претпоставио да је био ловџија.”⁶¹⁶

О карактеру Хусеин-паше треба рећи да је био контрадикторна личност, што је честа одлика сложених и интелигентних људи. Још у Нишу он је показао оштрину и бескомпромисност свог карактера, чему у прилог говоре речи београдског алај-бега кнезу Милошу који је за њега рекао да је „чудан човек, он се научио сећи и само румелијски зна хадег”.⁶¹⁷ За време његовог везировања у Београду рад кнеза Милоша на правима Срба у Османском царству досегао је врхунац. Према београдском Турчину Решид-бегу, разлози

⁶¹² В. Крестић, Н. Петровић, *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825*, Београд 1973, 364.

⁶¹³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 245.

⁶¹⁴ М. Маринковић, *Турци са стране кнезу Милошу*, 353.

⁶¹⁵ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 249.

⁶¹⁶ G. Kerpel, *Narrative of a journey across the Balkan*, vol. 1, London 1831, 451–452.

⁶¹⁷ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, 90.

за то били су Хусеин-пашина изражена поткупљивост и незасита потреба за новцем.⁶¹⁸ Анализирајући његове поступке у Београду, стиче се утисак да је у питању човек који је знао да ништа није немогуће и у очима закона, а своје заузеће у таквим пословима умео је, без моралних дилема, да наплати. Кнез Милошу је одговарало да у Београду има везира који је био спреман за манипулисање закона, тако да је његово везировање у овом граду здружено подржавао. Управо због таквог, више пословног него било каквог другог разумевања, њих двојица створили су кохерентнију политичку симбиозу од оне коју је кнез имао са покојним Марашли Али-пашом.⁶¹⁹ То нипошто није значило да је Гаванозолу био човек који је своје интересе сједињавао са туђим. Где год да је столовао, он је стварао контакте и био близак са утицајним људима, покушавајући да профитира од њих, било легално или нелегално, милом или силом. Након преласка из Београда у Видин (август, 1833)⁶²⁰, пошто је подмитио читав Диван и, наводно, самог султана, своја заостала дуговања у Београду Хусеин-паша покушао је да пребаци на кнеза Милоша.⁶²¹ Поред тога, овде је толико исцрпео муслимане да је многе од њих кнез Милош морао да помаже давањима у брашну како би се прехранили.⁶²² Ипак, српски кнез је са њим задржао добре односе те ће, уз издашан мито, Гаванозолу и са позиције видинског везира пуно допринети јачању српске полуаутономије унутар Османског царства.⁶²³

Непосредне сусрете са Хусеин-пашом записала су два странца која су код њега имали аудијенције – пруски официр Ото Д. Пирх у Београду (1829) и ирски путописац и новинар Мајкл Квин у Видину (1834). На основу ових записа можемо створити ближу представу о Хусеин-пашиној појави и карактеру.⁶²⁴

„У углу, на једном ниском јастуку, уз сам прозор, седео је везир, леп старац са дугом црном брадом; на глави је имао бео, златом проткани турбан. У руци је држао чибук, а све

⁶¹⁸ М. Маринковић, *Србија прве половине XIX века у 'Историји чудноватих догађаја у Београду и Србији' Рашида Београђанина и 'Мемоару' Ибрахима Мансур-ефендије*, Зборник Матице српске за историју, бр. 61–62, Нови Сад 2000, 182.

⁶¹⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 42. Као доказ да Хусеин-паша ни најмање није био политички непросвећен, Гавриловић износи тврдњу да је умео да критикује државну политику и буде свестан односа сила у Европи.

⁶²⁰ М. Маринковић, *Нови извори о политици кнеза Милоша Обреновића према народним покретима на границама Србије*, Историјски часопис, књ. XL–XLI, Београд 1995, 234.

⁶²¹ У ствари, колико је Хусеин-паша Гаванозолу био неискрен према кнезу Милошу види се из преписке коју је имао са престоничким властима, у којој српског кнеза назива ћафиром, тј. неверником, лажовом који се служи триковима да уклони непријатеље (видети у: ВОА, НАТ, 1112/44748. Нишки мухадиз Хусеин-паша садразаму (19. цемазејилахир 1240/8. фебруар 1825).

⁶²² Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 339–340.

⁶²³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 433, 505, 509; Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, 42, 293, 353. Хусеин-пашино заузеће за кнеза Милоша приметно је током регулисања српско-османских граница након Припајања шест нахија (1832/1833) и решавања афере Вренчевића (1833). Као посредник, Гаванозолу је кнеза Милоша повезао са многим достојанственицима на Порти који би српском кнезу били недоступни. Показатељ његове личне присности са кнезом јесте њихов сусрет у Видину (лето, 1835), када је кнез Милош путовао за Цариград. Том приликом га је Гаванозолу свечано примио у Видин, гостио два дана, упознао са протоколом на Порти и уступио му своју вилу на Босфору док је у Цариграду.

⁶²⁴ Упоредна анализа ова два непосредна наративна извора нарочито је занимљива, јер се преко ње види драстична промена Хафис-пашиног изгледа након болести која га је у међувремену задесила.

остало од тела губило се у једну мекотну, самурима опточену масу. Лако климање главом и благи поглед из лепих, полуугашених очију поздрише нас.”⁶²⁵

„Паша, коме ћемо сада исказати поштовање, био је славни Хусеин, који је тако храбро бранио Шумлу од руске војске у последњем рату.⁶²⁶ Познат је као најбољи војник и један од најспособнијих људи у Османском царству. Међутим, пошто је омануо у сиријској кампањи, када га је два пута потукао Ибрахим⁶²⁷, нечасно је опозван. Његови непријатељи на Порти упорно су настојали да га упознају са евнухом који је дужио гајтан⁶²⁸, али је султан поштовао Хусеинове таленте и никада није сумњао у његову верност. Да је остао у Цариграду, сигурно би се поново уздигао, али, био је ’протеран’ у Видински пашалук са ванредним чином, као фелдмаршал (...) Прозлазећи кроз шпалир од двадесет-тридесет запуштених официра, од којих су неки били у турбанима и одевени у свилене капуте са цветним мотивима, ушли смо у велики, простран салон, који је био застрт плавим тепихом и није имао другог намештаја сем дивана или клупе, прекривене жутим дамаском, која се протезала по читавој соби, скоро до зидова. У мрачном ћошку, седећи на типичан турски начин, био је Хусеин, очевидно стар око педесет пет година. Лице му је било прошарано ожиљцима од малих богиња, мрко и дрхтаво, као да се није навикао на опијум. Очи су му сијале сјајем који је одавао интелект искусан у представљању власти. Носио је тамномаслинасти капут, порубљен самуровином, и црвену грчку капу са плавом свиленом кићанком. Пушио је када смо ушли и наставио је то да ради док смо били ту.

Са његове десне стране седео је, такође на турски начин, син кога је имао са својом омиљеном супругом, стар око десет година. Обучен баш као и његов отац, без икаквог поређења, био је то најлепши дечак кога сам икада видео. Високо чело, тамне и лепо формиране обрве, дуге и тамне трепавице, сјајне смеђе очи, спуштени округли образи руменели су се од здравља, са уснама руменим као ружа и напућеним из самосвести о узвишеном положају, али у исто време замишљен и усаглашен са осталим одликама више него што је са италијанском перфекцијом приказан један од модела Рафаелових анђела. Контраст између овог дечака и његовог оца биће схватљив онима који су видели статуе Мудрости и Правде у Светом Петру у Риму, или који могу да замисле Зиму, опасану олујом и облацима, која претходи Пролећу.

Тон Хусеиновог природно грубог гласа био је очигледно смекшао захваљујући присуству овог љупког дечака.⁶²⁹ Преко лекара [који је овом приликом преводио – М. Р.], на врло љубазан начин, исказао је жељу да седнемо. За то су посебно за нас принели столице.”⁶³⁰

О Хусеин-пашиним столовању у Видину постоје две претпоставке. Нажалост, оне су опречне и узајамно елиминишу могуће изворе о њему. По Суреји, Хусеин-паша Гаванозолу

⁶²⁵ О. Д. Пирх, Ђ. Магарашевић, *Путовање по Србији у години 1829; Путовање по Србији у 1827. години*, 35.

⁶²⁶ У питању је руско-османски рат 1828–1829. године.

⁶²⁷ Ибрахим-паша, син мисирског кедиве Мухамеда Алија.

⁶²⁸ Да му наместе погибију.

⁶²⁹ О. Д. Пирх, Ђ. Магарашевић, *Путовање по Србији у години 1829; Путовање по Србији у 1827. години*, 35. И Пирх је за Хусеин-пашу навео да га нарочито сматрају добрим оцем.

⁶³⁰ М. Ј. Quin, *A Steam Voyage Down the Danube: With Sketches of Hungary, Wallachia, Servia, Turkey etc.*, 116, 119–120.

је умро у фебруару 1835. године.⁶³¹ Уколико је година тачна, месец свакако није, пошто је почетком августа те године са позиције видинског везира дочекао српског кнеза Милоша на Дунаву током његовог путовања у Цариград.⁶³² Ако се ипак вежемо само за годину, онда она искључује Жерома Бланкија као извор о Хусеин-паши Гаванозолуу, пошто овај Француз везира Хусеин-пашу који га је примио у Видину (1841) изричито наводи као Уништитеља јаничара (једног од главних актера Срећног догађаја из 1826. године), што Гаванозолу није био.⁶³³ Да је ова претпоставка тачна, о Гаванозолуу бисмо имали изврсне податке не само код Бланкија (1841), већ и код Ендрјуа А. Патона (1843), којег је видински везир такође угостио.⁶³⁴ Још једна чињеница иде у прилог нашег мишљења да Хусеин-паша Гаванозолу и Хусеин-паша Уништитељ јаничара нису једна те иста личност. Од прокламовања Хатишерифа из Гилхане (1839), као што је раније напоменуто, било је забрањено да именована на високу функцију трају дуже од две године, као превентива у спречавању корупције.⁶³⁵ Онда би, према Бланкијевом нарративу, Гаванозолу на месту видинског везира био читавих десет година (1833–1843), што је необично дуго, јер је оволики мандат Порта толерисала само у случају одметања покрајинског хегемона или полузависног дерибегга.⁶³⁶ Гаванозолу није био ни једно ни друго. С друге стране, Уништитељ јаничара имао је сасвим другачију каријеру од Гаванозолуа, тако да је поистовећивање њих двојице искључено.⁶³⁷

На основу изложеног, можемо закључити да је Гаванозолу вероватно умро током 1835. године, а на месту видинског везира почетком четрдесетих година XIX века седео је његов имењак који се прославио гушењем побуне последњих јаничара 1826. године.

О Гаванозолуовој породици нема пуно података, али се штура слика о њој може реконструисати. Његов син, десетогодишњак кога је Квин видео у Видину (1834), највероватније да је био рођен још док је Гаванозолу столовао у Нишу. Осим њега имао је двојицу старијих синова. Једног од њих оженио је октобра 1822. године за време своје

⁶³¹ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, 723.

⁶³² Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, 293.

⁶³³ М. П. Радусиновић, *Бланкијево предавање о Србији* публикувано у 'Москвитјанину' 1842. године, Зборник Матице српске за историју, бр. 74, Нови Сад 2006, 174.

⁶³⁴ J. A. Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'annee 1841*, Paris 1843, 129–145; A. A. Paton, *Servia, the youngest member of the European family*, London 1845, 33–34. Уз то, Патон јасно пише да је у Видину срео Хусеин-пашу Уништитеља јаничара.

⁶³⁵ Y. Koksal, *The Application of the Tanzimat Reforms in Bulgaria: State Building in the Ottoman Empire (1839–1878)*, 14. Прописани период од две године свакако да не мора да важи као обавезно правило, али упућује на то да се након 1839. године о томе водило рачуна више него раније.

⁶³⁶ Додуше, мандат везира на неодређено време у једној провинцији био је могућ једино ако је реч о човеку који је ванредно добро управљао средином која је била политички осетљива и комплексна, па су га његово умеће, ауторитет, добри резултати и познавање локалних прилика квалификовали као добро решење да се ствари држе под контролом у одређеној провинцији. Видин тридесетих година XIX века није био тако нестабилна средина.

⁶³⁷ J. Hammer, *Historija turskog osmanskog carstva*, knj. III, 305; S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 7, 23. Са више детаља о пореклу и улози Хусеин-паше Уништитеља јаничара у догађајима из 1826. године видети у: Ч. Мијатовић, *Пропаст јаничара 3. јуна 1826. године*, Београд 1899; Гергана Георгиева је истог становишта, да Хусеин Гаванозолу и видински управник истог имена из четрдесетих година XIX века нису једна те иста личност (видети у: Г. Георгиева, *Поглед върху социалния профил на османския провинциален управител (по примера на еялет Румелия от края на XVIII и началото на XIX век)*, Списание Епохи, т. XXIV кн. 2, Велико Търново 2016, 191).

службе у Нишу.⁶³⁸ Након преласка на место београдског везира, једног је поставио на положај заповедника Смедерева, не тражећи од њега да иде на дужност⁶³⁹, а другог, „који је сушти отац”, поставио је за београдског царинара.⁶⁴⁰ Један од њих двојице звао се Ахмед-бег.⁶⁴¹ Од осталих фамилијара познати су нам његов братанац Мехмед-бег, који је био капицибаша највероватније на султановом двору 1832–1833. године, и извесни рођак Хасан-бег, такође капицибаша.⁶⁴²

Према Пирху, Хусеин-паша је важио за помирљивог и доброћудног човека. То упућује на закључак да је, након одласка из Ниша на лукративнији положај у Београд, а после тога у још богатији Видин, услед склоности према луксузу и уживањима, изгубио од пређашње чврстине и агресивности које је у Нишу показао.

1825–1830.

Осман-паша

(?–1838)

Рођен је у Софији. Регрутован је у јаничаре, који су у његово време скоро сви били рођени муслимани. Досегао је положај ђехаје вероватно унутар овог војног рода. Када је требало да постане јаничарски ага, измакао му је положај. Године 1820. имао је неколико премештаја на разним службама: прво је био миримиран у Молдавији, а затим мутесариф Ескишехира. Средином исте године вршио је дужност мухафиса тврђаве Ишакчи на Дунаву, одакле је касније током исте године постављен за мухафиса Варне. Из Варне је крајем октобра 1825. године премештен за управника Нишког санџака, као мухафиз са достојанством везира.⁶⁴³ О његовој биографији се зна да је у неком периоду живота био у служби Марашли Али-паше заједно са Хусеин-пашом Гаванозолоум, са којим је био у јако блиским односима.⁶⁴⁴

Нешто више од пола године након премештаја у Ниш Осман-паша гушио је у овом граду буну јаничара (јул, 1826), којима је и сâм некада припадао. Несумњиво, овај локални конфликт био је одјек Срећног догађаја који се отприлике у то време дешавао у Цариграду. Пошто буна није била велика, а помоћ је добио и из Лесковца, угушио ју је у кратком периоду.⁶⁴⁵

⁶³⁸ АС, ЗМП, 3207. Милош Обреновић Милосаву Здравковићу (2/14. октобар 1822).

⁶³⁹ Дакле, доделио му је апанажу.

⁶⁴⁰ О. Д. Пирх, Ђ. Магарашевић, *Путовање по Србији у години 1829; Путовање по Србији у 1827. години*, 35.

⁶⁴¹ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, 723.

⁶⁴² Исто, 723.

⁶⁴³ М. Маринковић, *Турци са стране кнезу Милошу*, 312.

⁶⁴⁴ М. Маринковић, *Турци са стране кнезу Милошу*, 311–312; G. Keppel, *Narrative of a journey across the Balkans*, vol. 1, 452.

⁶⁴⁵ Р. Требјешанин, *Лесковачки кадилук од 1830–1842. године*, Лесковачки зборник, бр. XIII, Лесковац 1973, 26.

Осим на локалу, паша је у наредним годинама био војно ангажован и ван Ниша, што због унутрашњих, што због спољашњих непријатеља Османског царства.

Усред заоштравања односа Петрограда и Порте уочи руско-османског рата 1828–1829. године, кнез Милош нашао се под притиском османске дипломатије. Сврха тога била је да се српски кнез примора на одрицање одлука Акерманске конвенције које су ишле у прилог Србији, као и да се онемогући руска интервенција у спречавању притиска на кнеза (фебруар, 1828). Истом приликом када су на Порти људи кнеза Милоша решавали питање наследности његовог положаја, обавештени су о планираном размештају османских трупа у градовима и тврђавама широм Србије.⁶⁴⁶ Док је кнез Милош јављао београдском везиру о томе како је примио ове вести (25. фебруар), на румелијској граници са Београдским пашалуком већ су биле окупљене трупе из Лесковца и Ниша. Нишку војску водио је Осман-паша.⁶⁴⁷

Све док Русија није покренула ратне операције против османске војске (крај априла 1828), притисак на кнеза Милоша вршен је са румелијске и босанске стране.⁶⁴⁸ Зато је он, желећи да смањи притисак на границама, свим пашама у окружењу послао своје изјаве верности (19–20. мај). Међу пашама којима се овом приликом обратио био је и нишки мухафис Осман-паша. Османлије су ипак на источној и западној граници Београдског пашалука подизали шанчеве, крчили и проширивали путеве, све док их упад руске армије у Бугарску преко Сатунова на Дунаву није приморао да скрену пажњу са српског кнеза на већу опасност.⁶⁴⁹ У руско-османском рату (1828–1829) који је уследио учествовао је и Осман-паша.⁶⁵⁰ Осим рата, стање у Румелији компликовала је и све дискутабилнија лојалност скадарског везира Мустафа-паше Бушатлије према Порти.

Није познато држање Осман-паше поводом сусрета скадарског везира и Јована Обреновића у Медошевцу крај Ниша (13. јул 1829).⁶⁵¹ Конзервативни скарадски везир је у то време показивао дефетистичко држање према Порти, па је непознато у каквим околностима је могло да дође до његовог сусрета са братом и представником кнеза Милоша. Да ли су Бушатлија и Јован Обреновић искористили Осман-пашино ангажовање на фронту како би се састали на његовом терену или је можда овај сусрет имао подршку самог Осман-паше? У прилог претпоставке да је Осман-паша био приморан да прећутно допусти ово говори чињеница да је имао велике проблеме да прикупи и организује војску за одбрану свог пашалука током текућег руско-османског рата.⁶⁵² Према томе, и да је хтео да спречи

⁶⁴⁶ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 51.

⁶⁴⁷ Исто, 52.

⁶⁴⁸ ВОА, НАТ, 731/34754–А. Осман-паша садразаму о извештајима шпијуна у Србији (19. шабан 1243/6. март 1828). Како се из овог документа види, са румелијске стране шпијунски надзор је координиран из Ниша и Приштине, одакле су локални управници извештавали садразама о стању у Србији.

⁶⁴⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 70.

⁶⁵⁰ G. Kerpel, *Narrative of a journey across the Balkan*, vol. 1, 452.

⁶⁵¹ В. Стојанчевић, *Глуво доба Ниша 1821–1830*, 273.

⁶⁵² ВОА, НАТ, 1038/43018. Нишки мухафиз Осман-паша садразаму (28. мухарем 1245/30. јун 1829). У писму садразаму нишки мухафиз наводи да је имао довољно војске у Ражњу, Туприји, Параћину и Нишу, међутим, источни делови његовог пашалука који се међе са Бањом (Сврљигом) и Гургусовцем претили су да се побуне због близине руске војске. Како је даље писао, одатле до Ниша и у Нишу зимија је све сам Србин, а Србима не верује. Са овим стањем упознао је мутесарифе Дукађина и Скопља, међутим обојица су изврдавали слање војне помоћи у Ниш вероватно да се, као Арнаути, не би замерили Бушатлији.

овај састанак, не би имао чиме.⁶⁵³ С друге стране, као бивши јаничар (дакле, припадник конзервативног османског војног рода), могао је и да подржи сусрет ове двојице и на тај начин прихвати политику скадарског везира.⁶⁵⁴

У поменутом рату са Русима Осман-паша је активно учествовао. О томе смо већ навели податке у поглављу о Хусеин-паши Гаванозолуу, са којим се нишки мухафис враћао из Румелије 1829. године, највероватније након склапања Једренског мира и прекида ратних дејстава.

О Нишу у Осман-пашино време зна се да је његова тврђава тада сматрана једном од најјачих фортификација у Румелији.⁶⁵⁵ То оправдава опрезност кнеза Милоша у политици коју је водио према овом региону, али указује и на тактику Порте да војним јачањем Ниша створи неку врсту Дамокловог мача над главом лукавог српског кнеза.⁶⁵⁶

Што се тиче стања међу становништвом, након руско-османског рата ствари су постале лошије за хришћане. У нишком крају наставило се са убиром ванредних ратних намета, које су нишки управници и локални моћници задржавали за себе. У деценијама које су уследиле ова давања биће у потпуности легализована кроз редован убир.⁶⁵⁷ Како скоро ниједан акт са Порте није у потпуности успео да их потисне из праксе, њихова наплата престаће тек након ослобођења Ниша од Османлија 1878. године.

Од ванредних недаћа које су у Осман-пашино време задесиле Ниш зна се да је 13. децембра 1828. године град погодио земљотрес. Један црквени запис из тог периода наводи да су тог дана са џамија падала „довикала” (минарети).⁶⁵⁸

Служба Осман-паше у Нишу могла је да буде завршена најраније почетком марта 1830. године.⁶⁵⁹ Након двогодишње службе овде Осман-паша је кратко време вршио дужност управника санџака Кајсерија, а затим и Бурсе. Из Бурсе је прешао на место миримирана и мутесарифа Софије (1831–1832). Повукао се из службе 1838. године, када је

⁶⁵³ ВОА, НАТ, 0635/31334. Мухафиз Осман-паша сераскеру (29. демазејилахир 1245/26. децембар 1829). Занимљив је случај који се десио нешто касније, у децембру исте године, када је Осман-паша у Нишу спроводио регрутацију два буљука нове низамске војске. Већина ове групе од двестотинак војника били су Арнаути, од којих је један део врло брзо дезертирао. Паша је због тога морао да иде у Лаб и Голак, како би их одатле вратио. Међутим, и када је то учинио, део Арнаута је поново дезертирао, па је паша преостале војнике (168 војника), по сераскеровој сугестији, морао брже-боље да пошаље у Видин, како се не би осипали још више. Према томе, и морал војске у Нишу није ишао на руку Осман-паши.

⁶⁵⁴ АС, КК–XXX, 67. Српски депутати у Цариград Милошу Обреновићу (27. фебруар/10. март 1830). Занимљиво је ипак да су српски депутати, који су на путу за Цариград застали у Ниш код Осман-паше, навели како су га затекли у „войничкомъ одџлу”, дакле, макар јавно био је заговорник низамске реформе.

⁶⁵⁵ G. Keppel, *Narrative of a journey across the Balkan*, vol. 1, 456.

⁶⁵⁶ F. S. Turhan, *The Ottoman empire and the Bosnian uprising: Janissaries, Modernisation and Rebellion in the Nineteenth Century*, London 2014, 102, 323. У вези са односом нишког мухафиза према Милошу Обреновићу, приметно је да је овај први држао на оку српског кнеза и пратио политику коју је он водио. Тако је, на пример, 8. јула 1828. године јавио Порти да сумња у лојалност Милоша Обреновића, пошто је знао да обавештава Русију о унутрашњим стварима Османског царства.

⁶⁵⁷ Цареградскѝ вѣстникъ, 20. јунѝа 1859, 148.

⁶⁵⁸ ИАН, V, v–11. В. И. Николић, *Затиси из црквених књига*, 3.

⁶⁵⁹ АС, КК–XXX, 67. Српски депутати у Цариград Милошу Обреновићу (27. фебруар/10. март 1830). С обзиром да га крајем фебруара последњи пут документује у Нишу администрација кнеза Милоша.

и умро. Имао је синове Мехмед-бега и Сејид-пашу. Први је остварио каријеру као капицибаша, а други вршећи дужност миримирана.⁶⁶⁰ Осим синова, од породице зна се да је имао и брата који је у време његове службе у Нишу вршио неку дужност у Софији.⁶⁶¹

1830–1831.

Махмуд-паша

Непрестаном вестернизацијом своје државе султан Махмуд II ујединио је против себе конзервативну опозицију која га је оптужила да се „пођаурио”. У Румелији и Босни антисултанска фракција била је посебно јака када су почеле војне реформе из којих је створена регуларна низамска војска (*nizam-ı cedid*).⁶⁶² Један од значајнијих догађаја који је пратио овај процес јесте нестанак јаничарског рода, који је у крвавом Срећном догађају Махмуд II насилно укинуо.

Против модернизације османске државе нису били само конзервативни кругови, забринути јер је царство полако постајало неверничко. Нове промене у друштву нису одговарале ни крупним пашаларима на Балкану. Већина њих били су коленовићи чије су се породице кроз две-три генерације преобратиле у праве покрајинске хегемоне, у неким случајевима скоро полузависне од централне власти. Схвативши да ново време носи и нове друштвене односе, они су се побунили заједно са осталим конзервативним елементима како би спречили губитак свог привилегованог положаја у друштву. Човек који је ове османске прваке ујединио против централне власти био је скадарски везир Мустафа-паша Бушатлија. Време које је искористио за одметање од централне власти јесте тренутак слабости Порте након пораза у рату са Русијом 1828–1829. године.

Још за време овог рата Бушатлија је на наговор кнеза Милоша отказао одлазак својих трупа на ратиште у Румелији и тиме директно утицао на исход овог сукоба. Заузврат је требало да Русија подржи његово прокламовање независности у Епиру и Старој Србији, а српски кнез, посредник у тим преговорима, добио би османске тврђаве и градове у пограничној области (Адакале, Кладово, Софију и Ниш).⁶⁶³

⁶⁶⁰ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 4, Istanbul 1996, 1302.

⁶⁶¹ АС, КК–XXX, 67. Српски депутати у Цариград Милошу Обреновићу (27. фебруар/10. март 1830). Да је неименовани пашин брат био истакнута личност, види се по томе што је Осман-паша српске депутате замолио да га поздраве када буду пролазили кроз Софију на путу за Цариград.

⁶⁶² Тачније, формирање низамских трупа везује се за војне реформе султана Селима III. Правилан назив за војску која је основана за време Махмуда II, као што је раније наведено, био је Победоносна Мухамедова војска (*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*), док ће се тек од 1841. године усталити назив низам (*Asakir-i Nizamiye-i Şahane*).

⁶⁶³ В. Стојанчевић, *Глуво доба Ниша 1821–1830*, 273; Д. М. Павловић, *Покрет у Босни и у Албанији противу рефорама Махмуда II*, Београд 1913, 76.

Након одласка Осман-паше, мутесариф Нишког санцака постао је миримиран Махмуд-паша. Тешко је прецизно утврдити када је тачно почела његова управа, али је до тога свакако дошло без трзавица и одлагања.⁶⁶⁴

Махмуд-паша је био рођени Нишлија⁶⁶⁵ и син Хафис-паше, некадашњег нишког мутеселима који је преминуо након пораза од српских устаника на Иванковцу (1805). Управу над Нишким пашалуком држао је у периоду 1830–1831. године.⁶⁶⁶ У време када је скадарски везир био присутан у јужном делу централне Србије, арнаутски одреди почели су све више да узнемиравају локалне османске чиновнике. Иако у почетку није подржавао Бушатлијин покрет, Махмуд-паша био је приморан да му се приклони оног тренутка када су Арнаути преплавили његов пашалук.⁶⁶⁷ Исти је случај био са Шашит-пашом у Лесковцу и Хусеин-пашом у Врању.⁶⁶⁸ Када Мустафа-паша Бушатлија буде кренуо на Бајрам 1830. године у обрачун са султановим трупама на Косову, Махмуд-паша биће један од његових најзначајнијих људи.

Антидржавна политика Махмуд-паше била је сложена. Био је близак са скадарским везиром; Бушатлија му је дао савет да ојача Нишку тврђаву (у исто време када је Ниш нудио кнезу Милошу). Осим тога, нишки мухафис имао је поверљив однос и са кнезом Милошем, на чему је радио и директно и изосола.⁶⁶⁹ Српски кнез имао је у Нишу свог човека Димитрија Тирића, писменог Нишлију који је био у његовој служби. Он је боравио код Махмуд-паше како би кнез Милош непосредно био информисан о развоју ситуације. Осим тога, кнез Милош је конкретно подржавао Махмуд-пашин ауторитет тиме што га је новчано помагао.⁶⁷⁰ На крају, када Бушатлијин устанак буде пропао, у Нишу ће бити заплешен

⁶⁶⁴ АС, КК-XXX, 596. Мухафиз нишки Махмуд-паша кнезу Милошу Обреновићу (2. реџеп 1245/9. јануар 1830). Разлог за тешко утврђивање почетка мандата Махмуд-паше лежи у чињеници што је једно од његових настаријих сачуваних обраћања кнезу Милошу (које се чува у Архиву Србије) датовно на период од скоро три месеца пре најранијег могућег краја мандата претходног мухафиза Ниша Осман-паше. Према овом документу, Махмуд-паша је као нишки мухафиз још у јануару 1830. године тражио од кнеза Милоша да купи масла и меда у Србији, пошто је у нишком крају владала велика несташица ових намирница. Међутим, као што смо се већ раније позвали на извештај српске депутације у Цариград из марта 1830. године, Осман-паша је у то време и даље вршио дужност мухафиза у Нишу. Дакле, уколико ово обраћање Махмуд-паше кнезу Милошу заиста пада у 1830. годину, месец свакако није тачан, било грешком Махмуд-пашиног писара или стручног лица које је накнадно овај документ датовало.

⁶⁶⁵ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, 924.

⁶⁶⁶ Исто, 924. Тачније, Суреја наводи 1831/1832. годину, међутим, како су код њега честа осциловања од годину-две раније или касније, можемо да му верујемо када је дужина мандата у питању, али не и када су у питању прецизни датуми почетка и краја мандата.

⁶⁶⁷ В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804–1878)*, 82. У то време су у Нишу и Софији Арнаути и остале Бушатлијине присталице убили много људи које су сматрали за лојалне султану.

⁶⁶⁸ Б. Лилић, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције (1804–1878)*, књ. I, 90; Д. М. Павловић, *Покрет у Босни и у Албанији противу рефорама Махмуда II*, 75. Штавише, у том тренутку осим нишког, лесковачког и врањског паше, уз Бушатлију су стали паше Призрена, Приштине, Тетова, Скопља, Пећи, Ђаковице, целе северне Албаније и Старе Србије.

⁶⁶⁹ АС, КК-XXX, 637. Мухафиз нишки Махмуд-паша кнезу Милошу Обреновићу (9. реџеп 1246/24. децембар 1830). Тако је, на пример, 24. децембра 1830. године жени кнеза Милоша, кнегињи Љубици, послао на дар дијамантски прстен и шал.

⁶⁷⁰ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 343.

Милошев новац у износу од 250 000 куруша којим је устанике требало да подржи.⁶⁷¹ Ова ситуација била је изузетно забрињавајућа за српског кнеза.

Сам Махмуд-паша предузео је крупне мере како би подржао Бушатлију. Он је помогао његов покрет приложивши 60 000 куруша. Осим тога, пре него што је кренуо са скадарским везиром у Румелију, разрезао је тежак порез у свом пашалуку како би устаницима обезбедио храну за комору и новац за коначење и оружје.⁶⁷² За време одсуства из Нишког пашалука у граду га је представљао његов ђехаја Абдул-ефендија.

До окршаја између Бушатлијине и султанове војске дошло је највероватније 21. априла 1831. године код Дербенчане, у клисури између Прилепа и Велеса надомак Бабуни Хана.⁶⁷³ Том приликом трупе садразама Ивзи-паше изненадним нападом потукле су војску скадарског везира која је бројала 25 000 људи. Исход битке за непуних недељу дана одразио се и на Ниш.

У вези са Бушатлијом треба напоменути да јерлије у Нишу нису гајили симпатије према његовом покрету као њихов мухафис. Чим га је Ивзи-паша потукао код Прилепа, нишке јерлије су организовали двојица првака, Керим-бег и Мехмед-бег Шехсуварзаде⁶⁷⁴, син лесковачког Шашит-паше, како би збацили одметничку управу над градом. Разлог за то лежао је и у чињеници да је након победе код Бабуни Хана садразам амнестирао све паше које су приступиле Бушатлији, осим самог Бушатлију, Али-бега Карафејзића и нишког Махмуд-пашу.⁶⁷⁵ Знајући да је нишки управник у немилости државе, Мехмед-бег је успео да поврати град за султана, због чега је био награђен постављењем за новог нишког мухафиса. Ово постављење извршио је посебан султанов изасланик 6. маја 1831. године, те овај датум треба сматрати званичним престанком Махмуд-пашине управе над Нишем.⁶⁷⁶

У збацивању Махмуд-паше кључну улогу имао је Исмаил-паша из Лесковца који је, као и нови мухафис Ниша Мехмед-бег, био син лесковачког Шехсувара Шашит-паше. Штавише, Исмаил-паша је био муж Тути/Дуди Ханум, кћерке нишког Хафис-паше, па је са те стране збаченом Махмуд-паши био зет. Начин на који је дошло до Махмуд-пашиног пада јасно показује до које је мере у то време политиканство захватило балканске пашаларе, који су на готово мидичијевски начин обарали и издавали једни друге зарад увећања моћи и просперитета своје куће.

Даља судбина Махмуд-паше није сасвим позната. По оним подацима који су о њему сачувани, види се да је у периоду након отпуштања са места нишког управника настављено његово друштвено и морално посрнуће. Тако је, на пример, забележено да је марта 1833.

⁶⁷¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 347.

⁶⁷² В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 259.

⁶⁷³ Т. П. Вукановић, *Арбанашки устаници 1826–1832*, Врањски гласник, књ. V, Врање 1969, 46.

⁶⁷⁴ S. Kunalalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 84. Како се на овом месту код Кунералпа Мехмед-бегов брат и други Шехсувар-пашин син Исмаил-паша наводи са презименом Шехсуварзаде, са истим презименом навешћемо и Мехмед-бега, потоњег пашу и нишког мухафиса.

⁶⁷⁵ Д. М. Павловић, *Покрет у Босни и у Албанији противу рефорама Махмуда II*, 84. Осим што је сматран једним од најблискијих људи Бушатлије, нишки Махмуд-паша свакако да је настрадао и због тога што је својим држањем садразаму Решид-паши дао разлог да сасече још једну пашаларску породицу у Румелији чији су се интереси косили са државним.

⁶⁷⁶ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 345–346.

године, када је повлачена граница између Кнежевине Србије и Румелије, пијан претио по Нишу да ће са једним од протераних земљопоседника из Бање, Селим-бегом, и протераним мухаџирима из Србије организовати напад преко границе у Бању, која је припала Србији.⁶⁷⁷ Крајем маја исте године за њега се знало да у Нишу окупља људе, што је озбиљно бринуло пограничне српске власти.⁶⁷⁸ Изгледа да му се ово подизање тензије обило о главу, што се види из писма које је 21. јуна 1835. године кнезу Милошу из Јагодине упутио Аврам Петронијевић након боравка у Нишу и сусрета са нишким управником Осман Хаири-пашом. У овом писму стоји молба Осман Хаири-паше за Милошево заузеће (свакако на Порти) за двојицу нишких угледника. Први је Хаџи Алија⁶⁷⁹, а други Махмуд-паша, кога је Петронијевић навео са србификованим презименом Хафисић. Док је Хаири-паша Хаџи Алија навео као човека од велике користи у пословима са нишким јерлијама, за Махмуд-пашу пише: „нека би дома, нек смрди, он је једна будала”.⁶⁸⁰

Према томе, може се претпоставити да је Махмуд-паша након збацивања са столице у Нишу наставио да живи у овом граду, где га извори документују у првој половини 1833. године, а да се 1835. године радило на његовом повратку у овај град. То упућује на закључак да је у периоду од друге половине 1833. године, па најраније после доласка Осман Хаири-паше на службу у Ниш (19. април 1835), Махмуд-паша живео ван овог града, из којег је највероватније био сургунисан, као и да га је пратио лош глас који је стекао раније, вероватно још као мухафис овог града.⁶⁸¹ Да ли је овом несрећном пашалару заиста допуштено да се врати у Ниш за живота, није познато.

О Махмуд-паши Коста Н. Христић тврди да се није у потпуности држао Курана, те је више волео матејевачко вино од харемског шербета. Због тога, када је умро, његово тело на Паша-џамијском гробљу (данас Трг краља Милана) није било унето кроз главни улаз, већ је разваљена бочна ограда и тим путем однето до раке, пошто се веровало га и у Џенет неће пустити кроз главну капију.⁶⁸² Такође, прецизно се не зна каквог је био имовног стања. Поседовао је ханове и кафану код села Топоница. Њих је спалио хајдук Риста Илић из Ћустендила 19. маја 1841. године, након гушења Нишке буне.⁶⁸³

⁶⁷⁷ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 206. У извештају Петра Туцаковића који кнезу Милошу пише о томе Махмуд-паша је наведен по презимену као Авиз Пашић/Авизовић.

⁶⁷⁸ АС, КК–XXIV, 111. Стеван Стевановић и Милосав Здравковић кнезу Милошу Обреновићу (18/30. мај 1833).

⁶⁷⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 346. Хаџи Алија је вероватно Х. Али којег Гавриловић наводи као нишког ајана уклоњеног заједно са Махмуд-пашом (1830). Уколико је то случај, онда није истинита Гавриловићева тврдња да је Хаџи Алија посечен у Нишу, већ сургунисан из њега, као што се види из писма Аврама Петронијевића.

⁶⁸⁰ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 46; АС, КК–VI, 558. Константин Стојановић кнезу Милошу Обреновићу (17/29. април 1835). За Хаџи Али-ефендију кнезу Милошу јављано је да је помилован и да ће бити враћен из Једрена у Ниш када у Ниш буде стигао нови управник, Осман Хаири-паша. Вероватно да се тако и десило, као што је и вероватно да је Махмуд-паша Хафисић био сургунисан у истом граду као и Хаџи Али-ефендија.

⁶⁸¹ Интересантно је да Махмуд-пашу, иако удаљеног из Ниша, Петронијевић наводи као пашу, мада је скоро неписано правило да у оваквим случајевима османски функционери заједно са губитком части губе и достојанство које су тренутно уживали.

⁶⁸² К. Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, 97.

⁶⁸³ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 603.

1831–1833.

Сејид Мехмед-паша Шехсуварзаде

Преврат у Нишу након пораза скадараског везира код Прилепа Мехмед-бег и Керим-бег извршили су тако што су, уз помоћ нишких јерлија, на превару из Ниша извукли 600 Арнаута које је нишки мухафис Махмуд-паша оставио да чувају град док је био у Бушатлијиној војсци. Након што је овако отклонио опасност из града, Мехмед-бег је затворио тврђаву и заточио Махмуд-пашиног ђехају. Међутим, то није решило ситуацију. Како би се заштитио од Арнаута изван града, Мехмед-бег се обратио за помоћ везирима у Београду и Видину, тражећи од њих да пошаљу регуларне, низамске трупе којима би предао тврђаву (27. април 1831).⁶⁸⁴ Пре него што је до овога могло да дође, на њега је кренуо Бушатлијин човек Али-бег Карафејзић како би повратио Ниш, међутим, два сата пре него што је Карафејзић стигао до Ниша у овај град је са два коњичка табура стигао Џерциш-паша, ђехаја видинског везира који је послат као помоћ против Карафејзића.⁶⁸⁵ Опасност за Ниш потпуно је отклонио Мехмед-бегов брат Исмаил-паша из Лесковца, који је и сâм до тада стајао на страни Мустафа-паше Бушатлије. Вративши се под царску власт, он се сукобио са Карафејзићем код Орљана, одакле је, након краћег пушкарања, успео да га отера из ове области, те је Мехмед-бег у Нишу могао безбедно да одахне.⁶⁸⁶

Исход оваквог обрта догађаја био је тај да је у Нишу постављен нови управник, верни Мехмед-паша Шехсуварзаде (5. мај 1831).⁶⁸⁷ Приликом његовог именовања на дужност нишког мухафиса, султанов изасланик му је оденуо низамско одело, као симбол новог, легалног стања.⁶⁸⁸ Остале последице рестаурације власти у Нишу биле су те да су уклоњени људи означени као истакнуте присталице устаничке фракције, међу којима је био и нишки кнез Живко.⁶⁸⁹ Међутим, то није значило да је султанова власт била враћена над читавим регионом.

У периоду који је уследио Мехмед-паша и даље је био, као и већина румелијских паша, у ситуацији између чекића и наковња. Разлог за то је било неповерење способног и енергичног садразама у румелијске управнике, чије је држање било непоуздано за време

⁶⁸⁴ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 345.

⁶⁸⁵ ВОА, НАТ, 418/21649. Татар Осман непознатом лицу након повратка у Цариград из Београда (9. зилхице 1246/21. мај 1831).

⁶⁸⁶ Р. Требјешанин, *Лесковачки кадидук од 1830–1842. године*, 28.

⁶⁸⁷ АС, КК-XXX, 684. Нишки мухафиз Сејид Мехмед-паша кнезу Милошу Обреновићу (24. април/5. мај 1831). Ово писмо Сејид Мехмед-паше Милошу Обреновићу показује колико је комуникацијска мрежа српског кнеза у Нишком пашалуку не само била добра, већ и изузетно ефикасна, пошто је кнез Милош Сејид Мехмед-паши честитао на постављење и пре него што му је стигло званично именовање за нишког мухафиза. С друге стране, Сејид Мехмед-паша, у истом писму у коме кнеза Милоша обавештава да је постављен за нишког управника, захваљује се на (раније упућеним) честиткама.

⁶⁸⁸ М. Маринковић, *Турци са стране кнезу Милошу*, 228, 229, 315, 348. Иако је овим чином Мехмед-паша званично инаугурисан за нишког управника, ово није морало да значи да је овом приликом уздигнут са бега на достојанство паше. Сâм Шашит-паша свог сина Мехмеда наводи као пашу у обраћању кнезу Милошу Обреновићу у два писма из 1823. године, а у писмима српском кнезу од 11/23. марта и 19. новембра/1. децембра 1826. године (дакле, три године након тога) Шашит-паша Мехмеда јасно наводи као бега. Међутим, како постављење на место управника Ниша са собом вуче и уживање високог достојанства, нема сумње да је Мехмед-бег најкасније са преузимањем дужности нишког мухафиза стекао и достојанство паше.

⁶⁸⁹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 346.

побуне скадарског везира. У односу на већину њих, положај Мехмед-паше у Нишу био је специфичнији и донекле тежи, јер је морао да се носи и са све чешћим подривањем и мешањем кнеза Милоша у унутрашње ствари Нишког пашалука. Док је чинио то, по заповести садразама морао је и да изврши две ствари које су донекле биле контрадикторне и искључивале једна другу – то су спровођење државних реформи и убир народних давања којима је Порта морала да исплати Русији одштету из последњег рата.⁶⁹⁰ Стање у Нишком пашалуку отежавало је и Мехмед-пашино тиранско држање према хришћанима, тако да је у селима нишког залеђа завладала права предустаничка атмосфера.

Све горе наведено прожето је нечим што ће највише утицати на дуго, чак и вишедеценијско погоршање друштвених односа у Нишком пашалуку и целој Румелији. То је укидање тимарског система, које је султан Махмуд II извршио 1831. године. На неки начин, овај султанов подухват представљао је наставак Срећног догађаја из 1826. године јер је, након јаничара, била сломљена још једна стара османска институција – спахије, који су представљали војни род коњице и провинцијске земљопоседнике. Овом новином сва миријска земља била је враћена држави, што је директно угрозило финансијску моћ дојучерашњих спахија-земљопоседника. С обзиром на то да су већина њих постали беземљаши, од тридесетих година XIX века они ће почети да се намећу хришћанским селима као вајни заштитници, чифлук-сахибије и господари, убирајући све више прихода за себе у посредовању између раје и државе. У Нишком пашалуку многи из овог развлашћеног слоја почеће од хришћанских заједница да наплаћују „господарлук”, посебан намет који није убиран пре 1828. године.⁶⁹¹ Током рата са мисирским кедивом (1831–1833), из хришћанских села мудире су узимали новац, правдајући убир неопходним средствима за вођење рата, али су локални чиновници тај новац под разним изговорима задржавали за себе.⁶⁹² Притисак који од тог периода трпи хришћанска раја Нишког пашалука биће основа сваког бунта до кога ће доћи у наредним годинама. Стање је додатно отежало и појава мултезима, закупаца државне земље одузете спахијама, који су са ње убирали приходе на начин који је за њих био најисплатљивији. Већина њих су од раје, којој су давали под закуп своје парцеле, убирали потраживања далеко превазишавши законом прописане норме.

Након слома побуне босанских бегова под Хусеином Градашчевићем (1831–1832), положај Мехмед-паше се драстично променио на горе (лето, 1832). Лојално држање кнеза Милоша према Порти током ове побуне допринело је зближавању њега и садразама Решид-паше, што је српски кнез искористио да прошири утицај на области које су окруживале Србију. У те области спадао је и нишки крај. Због тога је, на Милошеву сугестију, садразам решио да преиспита управу Мехмед-паше у Нишу. С тим у вези, када је вршио инспекцију косовске области (јун, 1832), Решид-паша је позвао нишког мухафиса да му дође у Вучитрн и објасни своје поступке према раји. На шта је садразам тачно мислио види се из једне

⁶⁹⁰ В. Стојанчевић, *Период великих буна и устанака*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 281.

⁶⁹¹ Цареградскi вѣстникъ, 20. јуни 1859, 148. Овај намет сматрао се тековином периода након руско-османског рата 1828–1829. године, пошто ни најстарији хришћани у Нишу, како преноси овај лист, нису памтили да се у ранијим временима убирало.

⁶⁹² Цареградскi вѣстникъ, 20. јуни 1859, 148.

сачуване молбе коју су Нишлије 4. маја 1832. године упутили султану.⁶⁹³ Сусрет који је Мехмед-паша имао са садразамом није имао изгледе да се заврши повољно по нишког мухафиса; Решид-паша је боравио на Косову управо да би зауздао понашање локалних паша према раји. Он их је приморавао да своја потраживања према њој сведу на законску меру и пружио јој је заштиту, пошто је раја била тешко погођена бунама скадарског везира и босанских бегова. Неко попут Мехмед-паше у том тренутку могао је да послужи само као добар пример одмазде државе према локалним силницима за немар према хришћанском становништву. Тако је и било.

Садразам Решид-паша примио је нишког мухафиса тек пошто је овај шест дана чекао на аудијенцију код њега (крај јуна, 1832). Током пријема садразам је Мехмед-пашу жестоко вређао и претио му. За конкретну казну наредио је да се његов брат склони са места нишког ајана и да се један од Мехмед-пашиних братанаца отера у сургун. Изгледа да је трауматичан пријем код садразама толико погодио Мехмед-пашу да је „од стра одавде полумртав отишао”.⁶⁹⁴ У основи, Решид-пашина порука била је да се убудуће третман раје морао вршити према закону. Том приликом одобрио је и финансијске уступке раји у вези са плаћањем пореза.⁶⁹⁵

Колико год се чинило да је овим Мехмед-паша врло убедљиво доведен у ред, нажалост, нема доказа да су за нишку рају из овога проистекли дуготрајни позитивни резултати. То ће се видети за пар месеци, када буде избила афера Вренчевића.

Након што су у Крушевцу изазвали револт Срба због отмице две девојке, браћа Вренчевић морали су одавде да беже у Ниш код Мехмед-паше, чији је отац Шашит-паша био њихов ујак. Дошавши код њега са својим присталицама, Вренчевићи су под заштитом свога брата нишког мухафиза наставили и овде да чине насиља, те је свакодневица у чаршији била напета и неизвесна за хришћане. Протекција коју им је Мехмед-паша пружао није се сводила само на толерисање њиховог понашања, већ је и став градске администрације био такав да им нико није стајао на пут. У нишкој мехџеми Вренчевићи су чак добили илам којим је турчење сестара легализовано, међутим, од овог документа нису имали нарочите користи у решавању спора.⁶⁹⁶ Након Ниша, Вренчевићи су прешли у Лесковац код Исмаил-паше, и одатле пробали да са њим и Мехмед-пашом из Ниша оправдају своје поступке пред румели валијом. Кнез Милош је крајем јануара 1833. године успео да врати девојке захваљујући својој мрежи „унајмљених” пријатеља међу османским државницима, међутим, држање Мехмед-паше у овом догађају свакако да му је показало да у суседству има човека који би без страха од санкције са највишег места могао да му загорча планове и однос према Порти.

⁶⁹³ Б. Андрејевић, *Извори из XIX века о Нишу у доба Турака и у првим годинама после ослобођења*, Нишки зборник, бр. 5, Ниш 1978, 19, 22. Из овог документа види се да је нишки мухафис сасим свесно вршио већ устаљена насиља над хришћанима (силовања, пљачке, паљење имовине итд.). Штавише, он је био упознат са тим да се нишки хришћани обраћају Порти за помоћ у вези са његовим понашањем, па их је чак терао да потврђују својим потписима како је његово држање легално.

⁶⁹⁴ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 372.

⁶⁹⁵ Исто, 372.

⁶⁹⁶ Исто, 430.

Мехмед-пашино упорно злостављање раје наставило се и у време компликовања афере Вренчевића и Припајања шест нахија (1832/1833). Иако је Вренчевиће подржавао и помагао, током народног револта због њихове отмице девојака Мехмед-паша је морао да буде апсолутно пасиван, јер му је, као и лесковачком паши, стигло садразамово наређење да мирује.⁶⁹⁷ У том тренутку Порта је на истоку водила знатно озбиљније борбе са кедивом, те јој нису били потребни и потреси на Балкану. Сâмог Мехмед-пашу врло су бринуле прилике у побуњеним нахијама на северозападним границама Нишког пашалука. Уплашен гласинама да је на Грамади 6 000 Срба, он је потражио помоћ из гарнизона у суседству (највероватније из Лесковца и Прокупља), пошто се у Нишу није осећао довољно безбедно.⁶⁹⁸

Припајање шест нахија окончано је новим разграничењем Србије и Османског царства које су надгледале мешовите комисије. У вези са овим треба напоменути да је вест о победи мисирског кедиве над Османлијама код Коње (21. децембар 1832) изазвала велико незадовољство међу муслиманима у западној Румелији. Због тога су у Босни, Новом Пазару, Лесковцу, Видину и Нишу многи међу њима већ од фебруара 1833. године претили нападом на Србију. Из тог разолога кнез Милош је наредио мобилизацију пограничних округа, посебно оних који су били окренути према Рашкој области (Јошаница, Драгачево, Жупа, Студеница итд.).⁶⁹⁹ Из нахија које су припојене Србији у Ниш је дошао велики број мухацира. Због губитка имовине и средстава, они су у новим срединама често били и највећи злостављачи немуслиманске раје, над којом су искаљивали своју огорченост.⁷⁰⁰ У многим случајевима дешавало се да су мухацири истеривали хришћане из њихових кућа и уселјивали се у њих, те је раји остало да се склања или бежи на север, у Србију.⁷⁰¹ За крушевачки крај зна се да је управо имања некадашњих мухацира населио велики број Срба који су пребегли из вароши и села Нишког пашалука.⁷⁰² Њихово иселјавање Мехмед-паша није спречавао. Штавише, и сам је наметао дажбе становништву и чинио свакаква злодела.⁷⁰³ Због свега тога поново је створена предустаничка атмосфера у Нишу, подгрејана револтом села на северу пашалука која нису ушла у састав области припојених Србији. У рано пролеће 1833. године Станимир Стевановић, кмет села Вртишта, проследио је кнезу

⁶⁹⁷ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 430.

⁶⁹⁸ В. Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833–1838*, 33.

⁶⁹⁹ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 27.

⁷⁰⁰ Р. Љушић, *Вук Стефановић Караџић и питање укидања феудализма у Србији*, *Историјски часопис*, књ. XXXV, Београд 1988, 106–107; А. Minčkov, *Conversion to Islam in the Balkans*, Leiden–Boston 2004, 62. До Припајања шест нахија у Кнежевини Србији било је око 900 спахилука, далеко мање зеамета, двадесет једна мукада и доста чифлука. Након овог догађаја спахије у Кнежевини Србији били су суочени са чврстим ставом кнеза Милоша да наметне потпуни надзор над њима, како у вези са убиром пореза који су им следили, тако и у вези са њиховим односом према раји. Понижени и свесни да су у кнезовој милости, многи од ових земљопоседника након што се буду одселили у Нишки пашалук управо ће због тога бити најогорченији злостављачи раје. Колики је могао бити њихов број види се из податка Минкова, који је утврдио да је након 1833. године у Србији остало мање од 4 560 муслимана или 0,8% њихове некадашње популације. Тај преостали део муслимана био је сконцентрисан у варошима.

⁷⁰¹ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 265.

⁷⁰² В. Стојанчевић, *Етничке лимитрофне зоне Србије у првој половини XIX века*, *Историјски часопис*, књ. XXIX–XXX, Београд 1983, 348.

⁷⁰³ В. Стојанчевић, *Период великих буна и устанака 1830–1841*, 281.

Милошу списак Мехмед-пашиних злодела.⁷⁰⁴ До тада је већ била покренута иницијатива хришћанских првака нишког краја који су захтевали од кнеза Милоша подршку да подигну устанак у Нишу и припоје га Србији, што није ишло кнезу наруку. Његово успешно заузеће шест нахија могло је лако да угрози све што би личило на његову умешаност у потпиривање немира око Ниша. Зато се од акција нишких првака кнез Милош оградио, а њих умирио.⁷⁰⁵ Ипак, овим проблем није био у потпуности решен. Ту је био и нишки мухафис Мехмед-паша, који је до сада у потпуности доказао да је човек на чије умерено држање апсолутно није било могуће рачунати. Као непредвидив и тежак сусед, он је отежавао политику кнеза Милоша према пограничним областима у Румелији. Зато је већ исте године преко београдског везира Хусеин-паше Гаванозлуа кнез Милош почео да припрема терен за његово уклањање.⁷⁰⁶ До 15. априла 1833. године овај проблем био је решен, те се најкасније до овог датума Мехмед-паша више није налазио на месту управника Нишког пашалука.⁷⁰⁷

Што се тиче Мехмед-пашиних потомака, није познато колико их је и да ли их је имао. Породица Шехсуварзаде од којих је поникао спадала је у најугледније пашаларске породице у Румелији током XIX века. Имао је бар тројицу браће – управника Лесковца Исмаил-пашу, Есад-бега и једног чији идентитет није у потпуности јасан, али се зна да је био нишки ајан који је сургунисан истом приликом када је Мехмед-паша изгубио положај управника овог града.⁷⁰⁸ По брату Исмаил-паши братанац му је био Дилавер-бег, земљопоседник из Врања. У годинама уочи ослобођења јужног дела централне Србије од Османлија Дилавер-бег био је познат по благом односу према својим чифчијама, као и по бројним путовањима по свету.⁷⁰⁹ По брату Исмаил-паши братанац му је био и Лесковчанин (Leskofçalı) Мустафа Галип-бег (1829–1867), једна од водећих фигура османске књижевне сцене друге половине XIX века.⁷¹⁰ Рођен је из брака Исмаил-паше и Тути/Дуди Ханум, кћерке некадашњег нишког управника Хафис-паше.⁷¹¹ Из каснијих генерација најуже породице у Мехмед-пашине фамилијаре спадају велики нишки земљопоседник из периода ослобођења Ниша 1878.

⁷⁰⁴ В. Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија*, 176. Кмет Станимир је ово учинио по савету кнез Милошевог човека Димитрија Давидовића, који је фебруара 1833. године путовао из Београда за Цариград.

⁷⁰⁵ В. Стојанчевић, *Политичке и културне везе Србије и Београда са југословенским и балканским земљама и народима у првој половини XIX века*, Годишњак града Београда, књ. XV, Београд 1968, 41. Један од битнијих разлога због којих српски кнез није подржао ове немиле био је и тај што је знао да је по Хункјар Искелесијском споразуму (1833) Русија гарантовала интегритет Османског царства. Због тога кнез Милош није подржао ни буну нишких села до које је дошло наредне године.

⁷⁰⁶ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 433.

⁷⁰⁷ *The Agreement made between the Porte and Mehmet Ali in 1833*, Accounts and Papers: Parliamentary Papers, vol. L, London 1839, 11. То се види из листе активних провинцијских управника у Османском царству који је поднет британском парламенту 15. априла 1833. године, по којем је до овог датума Мехмед-пашин наследник у Нишу Салих-паша већ био на функцији у овом граду.

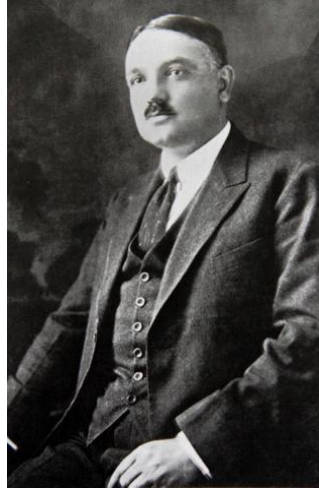
⁷⁰⁸ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, 372. Највероватније да је у питању раније поменути Хади Алија.

⁷⁰⁹ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 54.

⁷¹⁰ İ. Pala, *Leşkofçalı Galib*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, с. 27, Ankara 2003, 140.

⁷¹¹ İ. Pala, *Leşkofçalı Galib*, 140; Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794–1804*, 208. Чврсте везе између Шашит-паше и Хафис-паше потичу највероватније из периода заједничке борбе против Осман-паше Пазванолуа (пролеће, 1800), када је султан брату Осман-паше Пазванолуа поклатио четири села у Нишкој нахији која су припадала Шашит-паши. Не мирећи се са тим, Шашит-паша је ова села оружјем бранио, у чему га је помогао његов сусед из Ниша, Хафис-паша.

године, Нишлија (Nişli) Јунуз Рифат-бег и његов син Ибрахим Наци-бег (1865–?).⁷¹² Ибрахим Наци-бег је једно време био и високи судски чиновник у Скопљу.⁷¹³ Син Ибрахим Наци-бега и најпознатији изданак породице Шехсуварзаде новијег доба био је Јаја Кемал Бејатли (1884–1958), турски политичар, дипломата, универзитетски професор и књижевник светског угледа.⁷¹⁴

8. Јаја Кемал Бејатли

(А. Kahraman, *Üsküdarlı meşhurlar ansiklopedisi*, İstanbul 2012, 103)

1833–1835.

Мехмед Салих-паша

Мехмед Салих-паша дошао је у Ниш најкасније 15. априла 1833. године и, осим цивилне, имао је и војну команду над овим пашалуком. Вероватно да је био мушир, пошто је познато да су 1836. године управници са овим чином седели у Нишу, Једрену, Шумли, Бурси, Анкари, Ерзеруму, Коњи, Ајдину и Сивасу.⁷¹⁵ Његов долазак у ове крајеве помогао је кнез Милош, на чему му је Салих-паша био захвалан.⁷¹⁶ Према томе, из овога се може закључити да је ургенцијом за „свог човека” на место нишког мухафиса српски кнез желео да се растерети тензија које су га протеклих година оптерећивале са нишке стране. Човек кога је држао у цепу, Салих-паша, вероватно није требало само да буде његов незванични

⁷¹² Ову породицу угледних нишких Турака не треба мешати са породицом Нишлија (Nişli) из XVIII века чији је династ био ајан Мехмед-ага Нишлија, царски капицибаша и један од зетова султана Ахмеда III (1703–1730).

⁷¹³ М. В. Yazar, *Edebiyatçılarımızı Tanıyalım: Yahya Kemal Beyatlı*, Yahya Kemal için Yazılanlar, с. 1, İstanbul 1998, 157; О. М. Okay, *Beyatlı, Yahya Kemal*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, с. 6, Ankara 1992, 35.

⁷¹⁴ О. М. Okay, *Beyatlı, Yahya Kemal*, 35–39.

⁷¹⁵ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 44; A. Kırmızı, *Taming the Governors: The Swinging Pendulum of Power over the Ottoman Provinces in the Nineteenth Century*, 4.

⁷¹⁶ Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, 328.

апаратчик, већ и неко ко ће, из обзира према кнезу Милошу, превентивно управљати нишком рајом далеко савесније од свог претходника. Нажалост, Салих-пашин карактер и друштвено-политичке околности искључиће могућност да његов мандат у Нишу буде период мирнијег живота нишких хришћана.

Након што је легализовано Припајање шест нахија, кнез Милош је исте године добио и београдски ђумрук (2. јануар 1833), на шта је имао право према хатишерифу из 1833. године.⁷¹⁷ На овом ђумруку наплаћиван је порез на робу која је из Европе и Србије ишла у Румелију, док је на његовој филијали у Нишу опорезована роба која је из Румелије ишла у Србију или даље, у Аустрију. Посебним хатишерифом из 1834. године у Нишу је укинут ђумрук, одакле је био измештен на граничном прелазу код Алексинца (11. април 1834).⁷¹⁸ Међутим, Салих-паша је у Нишу задржао ђумрук (према ферману којим му је то наређено) и наставио да царини робу која је ишла за Србију (јул, 1834).⁷¹⁹ Ово је био двоструки финансијски удар за прекограничне трговце и кириџије.⁷²⁰ Желећи да што пре реши овај спор како не би губио приходе, кнез Милош је током читаве 1834. године покушавао да постигне договор са београдским везиром и Салих-пашом у Нишу, међутим, ни један од њих није попустио. У овоме треба препознати чудну особеност (или чак смелост) Салих-паше који је, и поред тога што га је кнез Милош „довео” у Ниш, показао извесну безобзирност према плановима српског кнеза.

Кнез Милошу у овој ситуацији нису помогле ни ургенције преко османских званичника који су му обично били при руци код оваквих проблема. Ситуација ће се решити тек наредне године, када буде преговарао са Портом поводом свог одласка у Цариград на поклоњење султану. Том приликом је српски кнез, као услов, наметнуо решавање питања царинске јурисдикције београдског ђумрука, те ће овај проблем бити решен посебним султановим ферманом. Овај документ омогућио је српском кнезу да узме под закуп нишки ђумрук и тако реши свој проблем (27. април 1835).⁷²¹

Осим по овом спору, Салих-пашин мандат у Нишу упамћен је и по локалним бунама. Притисак власти, отежано прекогранично трговање и раздражљивост народа због близине границе, изазвали су прве недеље јануара 1835. године буну у шеснаест нишких села (Доња и Горња Трнава, Доња и Горња Топоница, Дражевац, Веле Поље, Бели Брег, Палиграце, Врело, Доњи и Горњи Крупац, Кравље, Церје, Миљковац, Паљина и Берчинац).⁷²² Њих је предводио један од познатијих нишких трговаца и првака, каменички кнез Милоје Јовановић. На ову узбуну Салих-паша реаговао је свега пар дана након што је избила, пославши војску већ 14. јануара у побуњена села, која су похарана. Посредством кнез Милошевог посланика Аврама Петронијевића, између устаника и Салих-паше дошло је до договора на основу Уредбе садрзама Решид-паше из 1832. године којом су

⁷¹⁷ Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, 290.

⁷¹⁸ Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, 290; В. Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833–1838*, 100.

⁷¹⁹ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 232.

⁷²⁰ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 104. Овом променом царинског система у Нишу посебно је било отежано издржавање Цркве Светих Арханђела Михаила и Гаврила, којој је кнез Милош наменио део прихода са царине коју је убирао у Нишу.

⁷²¹ Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, 290.

⁷²² С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, Ниш 2003, 18.

стандардизоване обавезе раје.⁷²³ Када се Аврам Петронијевић на повратку из Ниша јавио кнезу Милошу из околине Ражња (19. јануар), устаници су се примирили, а неки од кметова већ и предали Салих-паши.⁷²⁴ Међутим, умирење ових села није спречило Арнауте да обилазе и злостављају насеља по пашалуку, тако да је скоро одмах након смиривања ових села дошло до нових немира (3–4. фебруар).⁷²⁵ Ова фебруарска буна, за разлику од јануарске, била је већа и имала је елементе устанка. И овог пута српске пограничне власти пропуштале су збегове да пређу у Србију, али нису дозвољавале пренос оружја у нишки крај. Њихов допринос решавању ове буне није могао да буде значајнији, јер их је Салих-паша оптуживао да потпирују устанике, те је кнез Милош поново морао да пошаље Аврама Петронијевића у Ниш. У међувремену је преко везира у Београду и садразама у Цариграду пробао да издејствује долазак у Ниш једног царског представника који би извидио ствар. И пре него што су посланици кнеза Милоша и београдског везира стигли у Ниш, 5. и 7. марта између устаника и Салих-пашиних одреда дошло је до окршаја у којима су пале велике жртве.⁷²⁶ На срећу, кнез Милош је убрзо обзнанио проглас у коме је побуњени народ позвао на умирење. Петронијевић је, као гарант пашине искрене намере да мирно реши буну, на скупу у селу Попшица (21. март) позвао дванаест народних првака да дођу у Ниш на договор, а сâм паша је тим поводом амнестирао све Србе које је у овој буни заточио у Нишу.⁷²⁷

Овим је донекле створен позитиван *status quo* који је паши оставио места да се покаже мирољубивим, али и да устаници спусте оружје. Схвативши да ће паши поново измаћи иницијатива у смиривању устанка, кнез Милош је решио да преко својих људи на Порти издејствује његову смену.⁷²⁸ За то су била два добра разлога: Салих-паша се према српском кнезу показао нелојалним и немарним према хришћанима у Нишу. Кнез Милош га је на Порти (лето, 1835) прозвао за виновника немира у овом граду и оптужио за кршење садразамове Уредбе из 1832. године.⁷²⁹ Ово ће се показати пресудним за Салих-пашино

⁷²³ В. Стојанчевић, *Период великих буна и устанака 1830–1841*, 281. Тачније, договорено је да беспослени Турци неће моћи да упадају у села, да један вилајетски кнез седи уз пашу у Нишу и посредује у регулисању обавеза раје итд.

⁷²⁴ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 20.

⁷²⁵ В. Стојанчевић, *Период великих буна и устанака 1830–1841*, 282.

⁷²⁶ Исто, 282.

⁷²⁷ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 27.

⁷²⁸ АС, КК-XXX, 965. Абдула Али кнезу Милошу Обреновићу (13. реџеп 1250/15. новембар 1834); М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 46. У ствари, кнез Милош је на томе радио и преко Салих-пашине опозиције у Нишу. Њему се још новембра 1834. године из места Карахоџа обратио за помоћ нишки првак Абдула Али, кога је из Ниша протерао Салих-паша добивши од кадије лажно решење за његов сургун. Није сигурно шта се са Абдулом Алијем након тога десило. За извесног Хаџи Алија је наредне године нови управник Ниша Осман Хаири-паша ургирао код кнеза Милоша, те, уколико је реч о једној те истој особи, највероватније да су ургенције уродиле плодом, пошто је, према речима Аврама Петронијевића, у питању био човек утицајан међу нишким јерлијама, што је за кнеза Милоша свакако могло да буде zgodно.

⁷²⁹ В. Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 326; М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 43; В. Стојанчевић, *Народноослободилачки покрет у нишком крају 1833 и 1834/5 год.*, Историјски часопис, књ. 5, Београд 1955, 431–432. Још из писма кнезу Милошу које је Аврам Петронијевић послао из Ниша 21. марта 1835. године, види се да Салих-паша није ни покушавао да буде компромисан или прихвати да је узрок за немире самовоља муслимана: „што се зулума тиче, кад погледне човек на сиротињске тужбе има их доста, а кад пак стане везир оправдавати се у тому, чини се да никаква зулума неима, ибо оно што сиротиња говори, он све оповргава. Капилије му помажу по арнаутски, а од јерлија не сме нико ништа да проговори”. Осим овога, из обраћања кнеза Милоша Салих-паши слуги се промена става који је српски кнез најавио према

уклањање из Ниша.⁷³⁰ Можда би прагматични Милош и прихватио да на дуже време има таквог суседа, међутим, Салих-паша, као човек без ауторитета и чврсте воље, није умео ни да одржи ред на дуже у свом дворишту, што је стварало проблем читавом региону. Осим тога, хришћани су поново олако могли да дижу главу (што није увек ишло у прилог кнез Милошеве политике), а под неспособним мухафисом, османска репресија поново је могла да се отргне контроли. Једноставно судећи о Салих-паши, најсликовитије би било навести речи Милана Милићевића, који је за њега рекао да је био „човек туп, и некако свезан”.⁷³¹

Свој мандат у Нишу Салих-паша је завршио неславно. У немилости на Порти и компромитован пред својим некадашњим добротинитељем, кнезом Милошем, почетком лета 1835. године био је премештен из Ниша у Елбасан.⁷³²

1835–1837.

Физи Осман Хаири-паша

Уклањање Салих-паше из Ниша показало се деликатним проблемом који је подигао прашину чак и на Порти. Кнез Милош је ово планирао да спроведе преко свог пријатеља реис-ефендије Мехмед Хакифа. Он је на столицу у Нишу намеравао да доведе свог пријатеља адакалског Осман-пашу, међутим, планове му је покварио ћехаја-бег Петреф-ефендија, те је Мехмед Хакиф из протеста дао оставку. Њу је убрзо повукао на инсистирање садразама, султановог зета и руског посланика у Цариграду.⁷³³ Иако је наставио да рачуна на њега као свог човека у османској престоници, кнез Милош преко Мехмеда Хакифа није

нишком управнику. Под овим се мисли на кнез Милошев предлог да се нишка раја штеди од страдања „јербо цару свагда раја потребује”, на шта се надовезује његова претња да ће се жалити султану јер нишки паша није у стању да у миру и човечности држи пограничну рају.

⁷³⁰ ВОА, НАТ, 1118/44878. Садразам султану (29. зилхице 1250/28. април 1835). Да је ствар са уклањањем Салих-паше изашла на велико, види се по томе што је садразам нашао за сходно да упозна султана о тој смени. Након процене београдског везира Вехици-паше и видинског мухафиза Хусеин-паше, садразам је закључио да је захтев кнеза Милоша био оправдан – Салих-паша јесте лоше управљао Нишем и зато је морао је да буде уклоњен из њега.

⁷³¹ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 36; ВОА, НАТ, 118/44896–С. Београдски везир непознатом лицу (2. мухарем 1251/30. април 1835). О Салих-паши је мање личан био београдски везир који је за њега рекао да: није био у добрим односима са нишком рајом, лоше је управљао Нишем, терао је рају да скупљају усеве и пиринач, узео је много масла и огрева од народа, дозволио је да се кр-сердари (kr bōlūkbāṣi) и војводе иживљавају над народом, што је и довело до буна. С обзиром на то да је област погранична, како завршава београдски везир, према народу је требало лепо поступати.

⁷³² В. Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833–1838*, 185; АС, ЗМП, 4469. Физи Осман-паша Милосаву Здравковићу у Алексинац (21. октобар/1. новембар 1834). У вези са окончањем мандата Салих-паше у Нишу забуну уноси ово писмо које је пуковнику Здравковићу у Алексинац послао нишки управник Физи Осман (Хаири)-паша. Сем ако није дошло до погрешног навођења датума пропустом пашиног писара (или архивисте који је накнадно датовао документ), остаје нејасно како је Осман Хаири-паша могао из Ниша да се огласи крајем 1834. године, када је у овом граду још увек трајао мандат његовог претходника Салих-паше (?). Ово питање стоји нарочито због тога што је Милићевић у „Краљевини Србији” објавио детаљна писма Аврама Петронијевића, која јасно потврђују Салих-пашу у Нишу 1835. године.

⁷³³ Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, 287.

могао да истера своју намеру до краја. Зато је адакалски Осман-паша отпао као кандидат за Ниш. У овом граду за мухафиза био је именован Осман Хаири-паша.

О каријери Осман Хаири-паше пре доласка у Ниш нема пуно података. Био је валија ејалета Зеке 1833. године⁷³⁴, а у одговору на садразамово писмо о смени Салих-паше у Нишу султан Осман-пашу препоручује и назива бившим управником Кајзерија.⁷³⁵ Дакле, пре Ниша био је управник овог санџака. У Ниш је стигао пре 19. маја 1835. године. На овај дан кнез Милош је послао упутство свом царинском чиновнику Стевчи Михаиловићу да оде у Ниш и поздрави Осман Хаири-пашу због „доласка на комшилуk наш”.⁷³⁶

У вези са поменутом посетом Османа Хаири-паши у Нишу, Стевча Михаиловић је оставио запис на основу којег је могуће анализирати неколико ствари везаних за Осман Хаири-пашу и тадашњи Ниш.

„Кад дођо у Ниш, опредјелио ми је исти (паша) квартир код ћир Косте трговца. Дође одма један пашин чиновник и поздрави ме добродошлицом од стране паше. Тако и ја упитам за здравље истог и јавим, да ћу сутра ја доћи код паше. И тако оде његов чиновник паши с мојим поздравом. Ја пак онде преноћим.

И у јутру тек што сам устао, ето ти његовог јузбаше и један по њега на глави донесе ми у једној тепсији свакојаких слаткиша, давши ми ово, с поздравом пашиним, јави ми, да ме паша радо изгледа и очекује.

И по томе ја одо. Паша сео на шилтету, огрнуо се ерканиом, наругушио се као ћуран, осмејкује се, и ваљда нада се да му ја приђем и пољубим сицаде пред њим, па после и у скут. Може бити, да је то и требало, но ја нисам држао да је то нужно онда. Но како ја уиђем назовем му добро јутро нашински и упитам за здравље, поклоним му се учтиво и предам му писмо Књаза Милошево, што му је писао.

Примивши он писмо то врло срдачно, одма нуди ме да седнем и ја тако учиним, поклонивши му се и седнем. Ту су одма питања за Књаза и за сву његову фамилију. Ето ти, богме, слатко, један му служитељ са шпадом донесе, те нас послужи. Ето га по други пут са ракијом, и ја му речем да не пијем. Доиста му чудно то бејаше и рече ми да је слатка; но ја му кажем, да од рођења никад нисам пио. А кад ја реко, нек он наволи пити, одговори ми смешећи се, да он не пије. А кад помислим, кад рече 'слатка је' онда као да је пробао. По тому, чибук, кафа. При нашем овом разговору толмачи кнез нишки.

Кад у разговору примјетим, да тај кнез не изговори (не тумачи) онако, како сам ја реко, и ја то изговорим турски. Паша једва дочека, каже ми, па ви знате. Ја му то турски рекнем: врло по мало. Но он вели: врло доста, баш ћемо се моћи разумети; и онда кнеза напоље истера. Ето сад белаја, помислим. Он поче турчати (турски говорити) радо радо, а то за то, чини ми се, што смо сами, те није и његов кнез да чује.

⁷³⁴ *The Agreement made between the Porte and Mehmet Ali in 1833*, 11. На овај положај Осман Хаири-паша дошао је пре 15. априла 1833. године.

⁷³⁵ ВОА, НАТ, 1118/44878. Султан садразаму (29. зилхице 1250/28. април 1835).

⁷³⁶ Ж. Живановић, *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића*, 95.

Између осталог поче причати, како је овде, вели, у Нишу почео градити неки ћир Профир кућу лепу, а моји Турци то, каже, завиде, па су ми то неки доказивали, да су говорили: требао би наш везир недати кавурима, да се онако подижу и силе. Ја, вели, у пркос њима отидем код ћир Профира, те му кућу видим и пред свима му честитам и рекнем: тако, да Бог да, да видим све Нишлије и сав Ниш, да изградите такве и све лепше куће, да се украси Ниш и ту га пофалим за вредност (вредноћу) његову. Со тим дам пример и другима, да слободно граде; а они који мрзе, нека знаду да им (је) забадава све злословено (пањкање) њино.

Па неки дан звао сам све Турке, те сам им једно поучење у владању њином дао, а при том доста сам их и резилио. Седите у кафанама, по вазда лењујете, овог оног оговарате, неком претите и луде мисли у себи раните, а не гледате, да се рада каквог примите, који можете сами, сами (и радите), који не можете (сами), а ви једни слушајте и служите који код радна Турчина, који код радна и напредна Србина. Но вама се чини, то да је срамота, а још више служити рају. А помислите и осветите се, да је више срамота што ваше жене и деца сваког петка пред џамијама просе, то је срам вама, и велики срам. Сви су се, каже, застидили и видели, чисто им жао, што им истину казујем. А истина је, да у петак не могу да прођем у џамију од просјачења була и њиове деце, а људи лењују по ваздан. Ето тако, но ћу ја њи добро притегнути, рају лепо чувати.⁷³⁷

А ја сам срећан, што сам на граници Бега Милоша и молим га, нека ми је покровитељ и благодатељ. Из Србије који дође и прође, чуваћу га да сербез буде, но у своје место где је. А чиновници Бегови, нек им не буде просто, све код мене нек долазе. Куд ишли, ја ћу их причекивати, испраћати, сваку угодност и почитаније чинити.

Па онда, мене рекавши: молим те, кажи све ове моје речи Бегу и молим га, нека ми учини код девлета (на Порти, код вел. везира), да ми даду под управу: нишку, пиротску и лесковачку наију, јербо је нишевачка мала, па и приход ми је мали, па га молим, он може и нико други, па нека ми учини. Дакле, види се да (су) све горе пресипане благе беседе за Пирот и Лесковац.⁷³⁸

Те кад пођем, даде знак својима те донеше једну ерванију (џубе) те ме тиме огрнуше. И он, паша, сам једну кесу подоста тешку и даде ми је, рекавши: ово овде мало за путни вам

⁷³⁷ Овај пасус Осман Хаири-пашине изјаве врло јасно указује на стање које је у његово време владало не само у Нишу, већ и у читавом Нишком ејалету. Својим држањем према немуслиманском становништву, муслимани Нишког ејалета оклопили су се у друштвену самоизолацију. То је немуслиманима, претежно хришћанима, дало слободног простора да преузму оне делове привреде који нису били под монополем муслимана. Ово се посебно примећује када је реч о релацији између градова и њихових сеоских залеђа, пошто у овим последњим, посебно у Нишкој кази, скоро и да није било муслимана. Препустивши, дакле, Србима да град Ниш снабдевају и подмирују својим сеоским производима, нишки муслимани су у ствари постали њихови таоци, те је њихово потпуно истиснуће из привреде града било само питање времена.

⁷³⁸ В. Стојанчевић, *Политички погледи кнеза Милоша Обреновића*, Историјски часопис, књ. IX–X, Београд 1959, 358; АС, КК-XXX, 999. Румели валија Хусеин-паша Милошу Обреновићу (5. цемазејилевел 1250/9. септембар 1834). Међу румелијским пашама није била тајна да је наклоност утицајног српског кнеза могла да буде корисна за даље напредовање у османској администрацији. Исте године када је Осман Хаири-паша молио кнеза Милоша за подршку, призренски Махмуд-паша је такође учинио исто, тражећи од кнеза заузеће на Порти преко његовог брата Јеврема Обреновића. Годину дана раније и сам румели валија Хусеин-паша молио је кнеза Милоша за једну ситну услугу у корист нишког имама Мустафа-аге.

трошак. Примјетим му ја, да ја немам никакви путни трошкова, јербо свега имам путовати б сати. Но он вели, да и (за) најмање путовање трошак ваља. И ја то искусим, кад се с њим опростим и отидем из собе његове. (...)

(...) Ја све, кад дођем у Алексинац, опишем Књазу Милошу и пашину молбу. Овде да примјетим, да је Књаз Милош знао, да је овај (паша) Султану Мамуту чирак био у двору његову, чизмааси. Знао је дакле Књаз, да то и Султан зар воли те није прошло мало шта од три месеца, пошље Књаз најпре Јованчу татарина у Цариграду. И кад прође кроз Ниш, да му тај паша на поклон један чивт (пар) пиштоља. По том пошље Књаз Аврама [Петронијевића – М. Р.] у Цариград, због неког дјела, те том приликом израде, те пирочка и лесковачка (наија) подпаде под Ниш. Авраму је (паша) дао једну дугу пушку, а је ли што више, то он (Аврам) зна. Јербо се он (паша) њима знао умилити, па тај је за нашег Књаза одавао хвалу у свакој прилици и код сваког Србина.⁷³⁹

Згодна околност која је Хаири-пашу могла да подстакне на обраћање кнезу за ову „територијалну” услугу јесте реорганизација османске администрације из 1835. године. Ниш је тада постао седиште ејалета, за који су геостратешки могли да буду везани западни делови Софијског и јужни делови некадањег Аладахисарског (Крушевачког) санџака. Из текста се види да је кнез Милош успешно радио на томе. Осим тога, из Михаиловићевог текста сазнајемо да је Хаири-паша у Нишу столовао са титулом везира и био један од ближних познаника актуелног султана, за кога је, у неком периоду своје каријере, вршио дужност старатеља о одећи, тј. обући. То се односи на звање које се помиње у тексту – чизмааси (*çizme ağası*), тј. чизмаџија. Можемо претпоставити да је због доброг односа које је Осман Хаири-паша могао да има са Махмудом II кнез Милош понудио руку пријатељства и заузео се да казе и нахије око Ниша дођу под власт овог нишког управника.⁷⁴⁰

Михаиловићев текст такође сведочи и о промени привредних односа у Нишу крајем тридесетих година XIX века, када су Срби наставили привредно јачање на штету муслимана, који су полако губили првенство у нишкој чаршији.⁷⁴¹ Колико год, због претеране театралности, неискрено звучале Осман Хаири-пашине изјаве из Михаиловићевог текста, он је заиста показао обзир према локалним Србима. Да ли је то чинио из поштовања према кнезу Милошу, коме је дуговао услугу и чијег је утицаја био

⁷³⁹ Ж. Живановић, *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића*, 96–98.

⁷⁴⁰ АС, КК-XXX, 1280. Кнез Милош нишком управнику Осман Хаири-паши (19/31. мај 1836). Кнез је и на друге начине показивао посебан обзир према овом нишком управнику. Тако му је, на пример, маја 1836. године послао на дар двоје кочија и четири коња, дарујући притом и Нишлију Мехмед Али-бега и бившег нишког управника Сејид Мехмед-пашу са по једним кочијама и паром коња са опремом.

⁷⁴¹ С. Андрејевић, *Односи становништва нових крајева и кнежевине Србије у периоду од 1833. до 1877. године (II)*, Нишки зборник, бр. 17, Ниш 1989, 51. Не само у Нишу, већ и у суседној Србији осећала се економска присутност нишких печалбара и привредника. Један део њих није чак ни желео да узме држављанство Кнежевине Србије, него су се након обављених послова враћали у свој матични град. Такав је случај био са осамнаест Нишлија који су од 1834. године радили у Крушевцу (1837). Међу њима било је и оних који су у Кнежевини водили озбиљне и велике послове, па опет, нису узимали српско држављанство. У ову групу припадали су власник хана у Крушевцу Здравко Станковић, дућанџије Станко Мишић и Јован Николић из Ниша.

свестан, није јасно.⁷⁴² Дошао је у Ниш у жеку преговора које је пређашњи мухафис Салих-паша водио са устаницима из нишких села посредством Аврама Петронијевића. Одмах на почетку Осман Хаири-паша показао је веће разумевање и тактичност у наступу према њима, те је убрзо дошло до договора са устаницима. Једина неповољна ствар за устанике била је та што је дотадашњи устанички вођа кнез Милоје Јовановић склоњен са места коџабаше при пашином сарају, где је доведен Јован Петровић. Разлог за ову смену свакако је било нелојално држање кнеза Милоја према османским властима (које се, додуше, у случају Салих-паше показало оправданим). Због Салих-паше и његових одреда, кнез Милоје је са својим људима онемогућавао улазак муслимана у нишка села, одбијајући притом да дође у Ниш на преговоре, на шта га је и сâм Аврам Петронијевић наговарао. Његово уклањање из даљих преговора омогућило је постизање договора између устаника и Осман Хаири-паше, што је у сарају нишког мухафиса свечано објављено. Овом догађају присуствовао је велики број представника православног и муслиманског свештенства, нишких хришћана и османских цивилних власти. Према писању Милићевића, том приликом је између осталог договорено да:

„...у сваком селу нека има по један кмет, а у Нишу код паше биће 'коџабаша'. За сада је такав неки Јован Петровић, а о Дмитрову дне, кад се порез стане резати, доћи ће из сваког села по један кмет да рачуне прегледају и порез разрежу, пак ако им буде по вољи овај коџабаша, он опет и нек остане; ако ли није, а они нек наместе другога. Селџак какав ако имао буде тербу с неким, јавиће се кмету, овај ако узможе, помирит, добро; ако ли не, послаће их обе стране коџабаша. А коџабаша самом паши на пресуђење. Сви апсови који су досад били: код војводе, 'туфекчибаше', кадије, и т.д. укинути су, и само ће један бити код паше. 'Цериме'⁷⁴³ неима више, но за кривца биће батине; и то само у присуству пашином: други никакав властник, ни сердар на пољу који ће по вилајету само са једно 7–8 момака ићи, неима власт никога чукнути. Никакав господар или спахија или субаша њиов, не може у село отићи, развје ондак кад ће се десетак одвајати. Турчин ако какав изиђе у село какво, и почне пијанствовати, или субаша поведе још каквога 'далчаука'⁷⁴⁴ собом, кмет нека потајно на брзу руку опреми абар или сердару, ако је гди год у близу, или паши пак ће онаквима паша само по 'бостанцибашки'⁷⁴⁵ судити, као што је пре ту једноме своје гавазу 200 батина ударио, само зато што је једнога християнина у Нишу гурнуо на сокаку. Никакав кулук неима християнин никому чинити, кромје само једном паши ако кад нужду имао буде, и то ће највише бити за довући му дрва и сламу које ће бити по тефтеру учињеном од садразама у Вучитрну, нити ће он пшенице, ни пиринча сејати, као што је Салих паша сејао. Спајијама даваће се десетак од свега, а господарима само девето од стрмнога жита и кукуруза, и в мјесто 2 ½ оке масла једна ока а за 'котарно', 'бахчелук', трмке, и т.д. сејаће свака кућа по 20 ока пшенице или кукуруза господару, но и то пошто га збере на гомилу

⁷⁴² Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 433. Приликом једног сусрета са војним заповедником Алексинца пуковником Милосавом Здравковићем октобра 1837. године Осман Хаири-паша је поручио: „Поздрави ми Милош бега, љубим му очи његове”.

⁷⁴³ Казна без икакве кривице

⁷⁴⁴ Готована

⁷⁴⁵ По јаничарском закону, тј. као јаничарима некада [М. Р.].

није му дужан носити из села никуд, већ ако му треба, нека нађе кола под кирију, пак нека носи куд му драго...”⁷⁴⁶

Осим што се према раји држао коректно из обзира према кнезу Милошу, у каснијим годинама Осман Хаири-паша самоиницијативно је показивао домаћинско, скоро заштитничко држање према раји Нишког ејалета⁷⁴⁷, чак и када су били у питању њихови интереси пред кнезом Милошем. На пример, 1836. године молио је српског кнеза да дозволи раји нишког села Кравље обрађивање дела атра који је након Припајања шест нахија припао Србији. Наредне године за исту ствар заузимао се код кнеза Милоша за сељане из Крупца.⁷⁴⁸ Том приликом је чак предлагао да сељани обрађују своје њиве у Србији под надзором српске војске. Када га је кнез Милош замолио за сличан уступак на територији Нишког ејалета, Хаири-паша му је узвратио.⁷⁴⁹ Оваква комшијска политика између српског кнеза и нишког мухафиса дала је добре резултате, те је привреда у Нишу, као и трговина са Србијом, приметно живнула, иако су је пратиле административне неправилности, па и озбиљни политички проблеми.⁷⁵⁰ Осим тога, било је и спорадичних случајева насиља над Србима, али је стање било подношљивије него раније.⁷⁵¹

Када је у питању Хаири-пашин однос према муслиманском становништву, он је у Нишу имао задатак да спроведе низамске реформе над муслиманским војним обвезницима.⁷⁵² Конкретно, ово се односило на увођење редифских батаљона и увећања њиховог бројног стања у провинцијама, што је у јесен 1836. године спроведено широм царства.⁷⁵³ Ова новина прописивала је да ће свака провинција убудуће уместо једног морати да регрутује три редифска батаљона јачине од по 800 људи. Ови батаљони груписани су у пукове, на чија су чела постављани мушири. У Анадолији су муширска седишта била у Бурси, Коњи, Анкари, Ајдину, Ерзеруму и Сивасу, а у Румелији у Једрену, Шумли и

⁷⁴⁶ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 44–45.

⁷⁴⁷ Б. Андрејевић, *Споменици Ниша: заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 114. Највероватније је још за време Осман Хаири-паше над Малим саборним храмом у Нишу извршена су грађевинска проширења (1837). С обзиром на то да је у питању политички врло осетљив подухват, треба рећи да је и паша заслужан за његову реализацију, макар због тога што ову доградњу није одмагао.

⁷⁴⁸ С. Андрејевић, *Односи становништва нових крајева и кнежевине Србије у периоду од 1833. до 1877. године (I)*, 122–123. Додуше, ове године није желео да допусти једној групи Сврљижана да обрађују своју земљу која је остала на румелијској страни. Како је у овом случају инсистирао да му се обрати сâм кнез Милош, највероватније да је Хаири-паша желео да утаначи и озваничи овакву пограничну праксу. Могуће је да је разлог његове обазривости лежао у томе што је исувише добро познавао методе српског кнеза, који је границе свог утицаја и легалне моћи померао тиме што је усменим договорима са османским чиновницима и игнорисањем државних прописа ширио своју неформалну надлежност.

⁷⁴⁹ С. Андрејевић, *Економске везе нових крајева са кнежевином Србијом до ослобођења од Турака*, Лесковачки зборник, бр. XVIII, Лесковац 1978, 34; В. Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833–1838*, 121. Један од исхода Припајања шест нахија био је и тај да је на територији новонасталог Нишког ејалета само из сврљишког краја остало око 1 500 винограда чији су власници, након Припајања шест нахија, били одвојени од њих новом границом.

⁷⁵⁰ Д. Милић, *Нишка привреда у првој половини XIX века*, Зборник, бр. X, Ниш 2001, 137. На пример, 1837. године било је притужби трговаца на нишки ђумрук, где је наплаћивана такса, али нису издаване признанице за то.

⁷⁵¹ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 273.

⁷⁵² Исто, 272.

⁷⁵³ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 44.

Нишу.⁷⁵⁴ Већа пажња централне власти према војном значају Ниша свакако да је утицала на стабилизацију стања у овом ејалету. То се односи на отпор локалних муслиманских угледника, којима је надзор из престонице, преко чврсте контроле над новим батаљонима, могао само да умањи утицај на локалне прилике. Из изложеног смо већ видели да се Осман Хаири-паша према раји односио без бојазни и устезања од реакције локалних муслимана, те можемо закључити да је њихово мњење у Нишу за време његовог пашевања донекле било зауздано.

Једина мањкавост Осман Хаири-пашине службе у Нишу тиче се његових пропуста у вези са зауздавањем велике епидемије куге која је у његово време харала Румелијом. Ова пандемија је током тридесетих година XIX века у неколико наврата тешко погодила османске провинције на Балкану.⁷⁵⁵ Заправо, куга је у овом периоду, са јачим и слабијим интервалима, у овом поднебљу стално била присутна. Године 1836. из Мисира је нови талас захватио Цариград, одакле се преко Једрена куга проширила на Пловдив, Татар Пазарџик, Јенице Велес, Цумају, Дупницу, Солун, Кавалу и егејско приобаље. Осим преко путних мрежа, куга се ширила и ушћем Дунава узводно према западу, захвативши Силистру и Рушчук.⁷⁵⁶ Кнез Милош је још са Махмуд-пашом успео да договори санитарну контролу границе, као и њено уређење. Међутим, Хаири-паша је, и поред очигледне опасности која му се приближавала са југа, предузео само половичне мере у локализовању ове заразе.⁷⁵⁷ Због све озбиљнијег стања, нишки епископ изоловао се у манастиру Габровац, док је Осман Хаири-паша прешао у Медошевац.⁷⁵⁸ Због немарног рада османских пограничних стража зараза је допрла до Нишког ејалета, па су прве жртве почеле да се јављају у Лесковцу, Лому и Пироту, а ускоро је кугом био захваћен и Ниш. Средином августа 1837. године куга је претила да се запати у Нишу из две куће у којима су живели оболели (вероватно у Јагодин-мали и махали Стамбол капија). Међутим, паша је људе из њих брзо иселио ван града, те је становништво поштеђено од опасности.⁷⁵⁹

Усред распламсавања ове заразе завршила се служба Осман Хаири-паше у Нишу. Напустио је Ниш крајем децембра 1837. године, како су о томе биле извештене пограничне српске власти у Алексинцу.⁷⁶⁰ Разлог за то била је поновна криза у односима султана

⁷⁵⁴ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, 44.

⁷⁵⁵ В. Стојанчевић, *Кнез Милош и заштита српске границе за време епидемије куге у Турској 1836–1838. године*, Историјски гласник, бр. 1–4, Београд 1952, 61. Куга је била потврђена у Нишу још 1830. године.

⁷⁵⁶ В. Стојанчевић, *Кнез Милош и заштита српске границе за време епидемије куге у Турској 1836–1838. године*, 63.

⁷⁵⁷ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 507; В. Стојанчевић, *Кнез Милош и заштита српске границе за време епидемије куге у Турској 1836–1838. године*, 68, 69. Додуше, када је у августу 1836. године подизан контумац код Алексинца, у његовој изградњи са нишке стране учествовао је еснаф дунђера из овог града заједно са својим устабашом. У даљим радовима на подизању санитарног прстена око Србије, на граници у правцу Ниша до пролећа 1837. године подигнути су били контумаци и састанци у Суповцу (лева обала Јужне Мораве), Пандиралу (на путу Бела Паланка – Сврљиг) и Грамади (на путу Ниш–Сврљиг).

⁷⁵⁸ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 398.

⁷⁵⁹ АС, КК-I, 290. Војни заповедник Алексинца Милосав Здравковић кнезу Милошу Обреновићу (16/28. август 1837).

⁷⁶⁰ АС, КК-I, 392в. Аранђел Милосављевић са алексиначког ђумрука кнезу Милошу у вези са великим хладноћама у Нишком ејалету (1/12. јануар 1838); Новине српске, 5. фебруарја 1838, 33. „Новине српске” извештавају да је Осман Хаири-паша отишао из Ниша тек 27. јануара, међутим, ова вест је закаслела.

Махмуда II и мисирског кедиве, која је слутила на обнову њиховог сукоба на Леванту. Због тога је Осман Хаири-паша напустио положај нишког мухафиса и преко Цариграда отишао у Коњу, где се окупљала османска војска за предстојећи османско-мисирски рат (1839–1841).⁷⁶¹ На његово место у Нишу постављен је Хусрев-паша, који је на нову службу дошао из Софије.

1838–1839.

Самакули Мехмед Хусрев-паша

(? – 1846)

Пореклом је био из Самокова, где је, као војно лице (миралај), вршио дужност назира. Одавде је прешао у Софију, на место мутесарифа (1836–1837), а после Софије накратко је био мухасил Кипра. Одавде је био премештен у Ниш, те се његов мандат у овом граду директно надовезује на службу Османа Хаири-паше.⁷⁶² У Нишу је 1838–1839. године такође вршио дужност мутесарифа, при чему је добио и виши војни чин ферика.⁷⁶³

Већ на самом почетку мандата Хусрев-паша био је одлучан да дефинитивно преузме контролу над Лесковачким пашалуком (фебруар, 1838). Након што је његова територија требало да припадне Нишком ејалету 1835. године, лесковачки муслимани одбили су да признају власт нишког валије, на шта су их хушкали поједини локални прваци попут бившег управника Исмаил-паше Шехсуварзадеа и лесковачког кадије. После мучног и крвавог разрачунавања са незадовољницима у Лесковцу, Хусрев-паши пошло је за руком да тамошњим јерлијама наметне свог мутеселима.⁷⁶⁴ Тиме је заокружено ширење Нишког ејалета у правцу запада, југа и југоистока, те је Ниш добио јурисдикцију над свим значајнијим градским језгрима у окружењу (Ак Паланка, Прокупље, Лесковац, Пирот и Трн у Знепољу). Овако је постигнута административна кохерентност у пограничном делу Румелије, где је управа била непотребно сложена након Припајања шест нахија (1832/1833).

Не зна се да ли због проширења Нишког ејалета (самим тим и прихода из њега) или нечег другог, али у то време нишки мутесариф Хусрев-паша имао је одличне односе са кнезом Милошем.⁷⁶⁵ Додуше, једно од његових најранијих обраћања српском кнезу (17. мај

⁷⁶¹ А. Boué, *La Turquie d'Europe*, t. III, 186.

⁷⁶² АС, КК-I, 392b. Аранђел Милосављевић са алексиначког ђумрука кнезу Милошу Обреновићу у вези са великим хладноћама у Нишком ејалету (1/12. јануар 1838); Новине србске, 5. фебруарја 1838, 33.

⁷⁶³ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 684; А. Boué, *La Turquie d'Europe*, t. III, 186.

⁷⁶⁴ Б. Перуничић, *Алексинац и околина*, 466–467. Отпор овоме пробао је да пружи поменути кадија у Лесковцу, те је приликом доласка мутеселима у овај град дошло и до пушкарања између кадијиног брата и мутеселимових људи. Исход је био тај да је један од несрећних младића из мутеселимове пратње убијен, док су такође страдали кадијин брат и његов син. Кадија, који је изазвао овај крвави сукоб, био је отеран окован за Ниш, одакле је спроведен даље у Цариград. У Лесковцу је оставио мртвог брата и сина.

⁷⁶⁵ Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, 328; Б. Перуничић, *Алексинац и околина*, 509; ВОА, С. НР, 10/459. Садразам султану, султан садразаму (29. зилхице 1255/4. март 1840). У ствари, српски кнез није био пожељан пријатељ само османским управницима у окружењу, већ су и људи из њихове најуже средине покушали да се кнезу приближе. Такав је случај са хеџајом нишког Хусрев-паше, који је инсистирао да, поред паше, и он угости српску делегацију која је пролазила кроз Ниш на повратку из Цариграда (фебруар, 1839). Османски

1838) било је у вези са једним пограничним инцидентом када су српски граничари пуцали на девојку из Нишког ејалета која је од њих бежала на повратку из Србије.⁷⁶⁶

Отприлике у ово време у Нишу је епидемија куге почела да се распламсава.⁷⁶⁷ Јула месеца је код Прокупачке капије наменски био постављен писар коме су хришћани и муслимани свакодневно јављали о умрлима у својим махалама.⁷⁶⁸ За становништво посебно је био страшан август месец, када је ширењу заразе допринела велика врућина.⁷⁶⁹ Колика је била размера „Велике умираћке” најбоље говоре речи Нишлије Петра Станковића, који је писао да је дневно умирало од педесет до стотину људи, што потврђује и лекар кнеза Милоша, др Куниберт.⁷⁷⁰ Станковић тврди да је теже настрадало градско, претежно грчко и муслиманско становништво, због становања у збијеним и непроветреним махалама.⁷⁷¹ У писму Јовану Обреновићу од 10/22. августа капетан алексиначког карантина за Ниш наводи двоструко мањи број умрлих, од двадесет до четрдесет дневно.⁷⁷² Према његовим речима, највише су страдали нишки Турци и Цигани, као и Јевреји, који су били искључиво градско становништво. Сеоско становништво (које су махом чинили Срби), збегови и изолована села у залеђу били су делимично поштеђени од куге.⁷⁷³

За време овог летњег удара куге Хусрев-паша се са својом тевабијом затворио у тврђаву, где није дозвољавао никоме да му приђе.⁷⁷⁴ Војни гарнизон у Нишу био је размештен у логору изван вароши. Тек крајем 1838. године куга се повукла из Ниша.⁷⁷⁵ Како би колико-толико спречио замирање градске привреде, паша је, прилично наивно, објавио да недељом куга не напада. Након тога српски трговци су одлазили у град тим даном да

документ, који смо овде консултовали (а који је архивиста Државног архива Председништва Владе Републике Турске погрешно датовао у време када је Хусрев-паша био већ београдски везир), доказује да је овај нишки управник током читавог мандата у ствари уживао нарочиту пажњу кнеза Милоша. Негде пред крај његове службе у Нишу, Хусрев-паши је српски кнез послао интов на дар, што је било чак и предмет преписке између садразама и султана. Иако су се обојица сложили да је неприкладно да османски званичник прима овакве поклоне од политичке фигуре каква је био кнез Милош, нишком паши је дозвољено да поклон задржи, зарад добрих односа Порте са српским кнезом.

⁷⁶⁶ В. Стојанчевић, *Административно и војно-полицијско уређење српско-турске границе за време прве владе кнеза Милоша*, Историјски гласник, бр. 3–4, Београд 1951, 37.

⁷⁶⁷ Новине србске, 26. фебруарија 1838, 58; Новине србске, 2. априлија 1838, 97; Новине србске, 20. маја 1838, 153. Почетком 1838. године у Нишу није било случајева смрти од куге, да би у априлу зараза била забележена у два-три турска домаћинства. Већ у мају куга се распламсала, те је дневно од ње умирало седам до осам људи. У овом таласу, од куге је био погођен и Лесковац, где се куга запатила у три-четири домаћинства.

⁷⁶⁸ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 484.

⁷⁶⁹ В. Стојанчевић, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815–1839*, 209.

⁷⁷⁰ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, 510, 516. Преко лета 1838. године епидемија куге у Нишу добила је толике размере да је од 30 000 становника умрло 19 000.

⁷⁷¹ В. Vulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh 2012, 17. Помирљивост муслимана пред опасношћу од куге Булмушева објашњава хадисима пророка Мухамеда који кажу: „Куга (taun) је у исто време Божија казна и благослов. Ако си у месту које је куга погодила, треба да останеш ту и исчекујеш стрпљиво. Ништа ти се неће десити до Божије воље. Бог ће ти дати исто место као и мученику.”

⁷⁷² АС, КК-ХIV, 2525. Аранђел Милосављевић Јовану Обреновићу (10/22. август 1838)

⁷⁷³ Ј. Хаџи Васиљевић, *Податци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827–1860. год.*, Годишњица Николе Чупића, бр. XXXV, Београд 1923, 131.

⁷⁷⁴ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 484.

⁷⁷⁵ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 261.

отварају своје дућане и тргују, а затим се враћали натраг у збегове.⁷⁷⁶ Овако су снабдевани збегови по шумама, те је народ донекле избегао скапавање од глади. Ипак, ризик од ширења епидемије био је константан.

Након службе у Нишу Хусрев-паша био је премештен на место београдског мухафиса, где је стигао 24. јуна 1839. године.⁷⁷⁷ Из Београда је прешао у Босну, где је постављен за везира 25. септембра 1840. године.⁷⁷⁸ Овде је одмах на почетку своје управе наредио поновно читање Хатишерифа из Гилхане, чиме је најавио политички курс свог рада у овој османској провинцији.⁷⁷⁹ Упамћен је по сламању непослушних спахија и настојању да ојача утицај централне власти у Босни, али и по томе што се показао недоследним у примени закона, пошто је свој положај користио за непотизам и лично богаћење.⁷⁸⁰ Са везирског положаја у Босни смењен је 6. новембра 1843. године, када је добио премештај за валију у Једрену.⁷⁸¹ Уочи те прекоманде добио је и чин мушира.

После функције везира у Босни ређале су се његове дужности валије у Једрену (новембар, 1843 – март, 1844), Јањини (март, 1844 – октобар, 1845) и Харпугу (март, 1845 – октобар, 1846). Умро је октобра 1846. године, вршећи дужност харпутског валије.⁷⁸²

Немамо сигурних података који би открили нешто више о Хусрев-пашином карактеру. Прилично непоуздан и пристрасан извор, београдски муслиман Решид-бег, у својој „Чудноватој историји” наводи да се Хусрев-паша, као београдски везир, неколико пута позивао и заклињао на своју част и правичност, те можемо закључити да би могао бити човек који је држао до свог интегритета.⁷⁸³ Ово би могла да потврди и анализа његовог мандата у Београду, по чему се види да је заиста у питању човек који није навикао на смутне радње српског кнеза и његових људи, притиске са свих страна и остале политичке махинације које су одликовале београдску политичку чаршију тог доба.

⁷⁷⁶ С. Андрејевић, *Улога Срба у нишкој трговини XIX века*, Нишки зборник, бр. 2, Ниш 1976, 104.

⁷⁷⁷ Н. Попов, *Србија и Русија. Од Кочине крајине до Св. Андрејевске скупштине*, св. III, Београд 1870, 8; М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 684.

⁷⁷⁸ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 988; G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, Sarajevo 1977, 12. Шљиво тврди да је Хусрев-пашин мандат у Босни почео у октобру 1840. године, те ово читање *Хатишерифа* смешта у новембар исте године.

⁷⁷⁹ G. Šljivo, *Nemiri u Bosni u vrijeme namjesnikovanja Tahir-paše*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–2, Beograd 1975, 159–160. Од конкретних ствари које је по доласку у Босну урадио било је укидање тзв. цулуса, давања на које су били обавезни фратри приликом сваке обнове својих повластица пред новим босанским валијом. У свом обраћању народу Хусрев-паша је објавио да је цариградска влада „везирима одузела власт коца и конопца, и сваког другог смицања; него кривци имају се тамницом, оковом или прогнањем педипсати”.

⁷⁸⁰ G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, 12; G. Šljivo, *Nemiri u Bosni u vrijeme namjesnikovanja Tahir-paše*, 160–161. У Босну је из родног Самокова довео бројне рођаке које је широм вилајета постављао за ајане и мутеселиме. На тај начин ширем кругу људи пружио је могућност да злоупотребама долазе до користи. Да ли је овакву праксу имао и у Нишу, није познато.

⁷⁸¹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1002.

⁷⁸² S. Kunalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 79; М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 684.

⁷⁸³ Рашид-бег, *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, превео Д. С. Чохаџић, предговор С. Новаковић, Београд 2010, 142, 145.

1839.

Гуриу Мехмед Васиф-паша

(?–1865)

Није позната година када је рођен, али о његовом пореклу има више података него о већини османских чиновника који су до тада управљали Нишем. Мехмед Васиф-паша био је пореклом Грузин, који је као дванаестогодишњи дечак у Цариграду продат садразаму Решид-паши. Пре него што је преобраћен из православља у ислам, презивао се Гуђабидзе.⁷⁸⁴ Рођен је у селу Чоклати, које се налази у Гурији, југозападном делу Грузије који излази на Црно море.⁷⁸⁵

Мехмед Васиф-паша је био војник. Каријеру је започео као бимбаша, да би 1830. године досегао чин ферика. Фебруара/марта 1836. године постао је мухафис Богаза, тј. приобалних тврђава на Дарданелима. Марта месеца 1839. године био је именован за везира и валију у Нишу.⁷⁸⁶ Упоредо са овим функцијама, вршио је и дужност мушира, на шта је био усмерен, као војно лице.⁷⁸⁷ У Ниш је, вршећи функцију мушира, стигао нешто пре Хусрев-пашиног преласка у Београд, као што се види из Хусрев-пашине преписке са садразамом.⁷⁸⁸ Нишким пашалуком је столовао све до почетка октобра 1839. године⁷⁸⁹, након чега је премештен на место валије у Силистри (октобар, 1839 – мај/јун, 1842). Његова даља постављења била су: мухафис Богаза (мај/јун – јул/август, 1842), валија Ћустендила (јул/август, 1842 – децембар, 1843), валија Солуна (децембар, 1843 – септембар, 1845), а затим поново валија Ниша (децембар, 1845 – фебруар, 1850).⁷⁹⁰ Из Ниша је био премештен на место београдског мухафиса (фебруар, 1850 – јануар, 1852). После тога вршио је дужности валије у Видину (фебруар/март – април, 1852) и Трабзону (април, 1852 – фебруар, 1853).

Након службе у Трабзону поново је постао активан као високи војни официр, те од фебруара 1853. до септембра 1854. године врши дужност команданта Арабијске ордије. Активан је био у Кримском рату (1853–1856), када је на фронту у Анадолији учествовао у сузбијању руске инвазије. У то време био је привремени мушир Анадолијске ордије.⁷⁹¹

⁷⁸⁴ Да је Васиф-паша у младости био православац, упућује то што је грузинског порекла, као и чињеница да је продат у робље.

⁷⁸⁵ Н. Н. Мурављев, *Война за Кавказом вѣ 1855 г.*, т. 1, С-Петербургъ 1877, 41–42.

⁷⁸⁶ Новине србске, 11. март 1839, 73; Новине србске, 18. март 1839, 86. Интересантан је податак да је за наследника Осман Хаири-паше у Нишу првобитно био одређен један од зетова султана Махмуда II, Халил-паша.

⁷⁸⁷ Новине србске, 28. октоврја 1839, 372; Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 516. У преводу фермана који му је султан Абдулмецид I упутио јуна 1839. године Мехмед Васиф-паша наведен је као „светли мушир и везир над милицијом валилука нишевачког”.

⁷⁸⁸ ВОА, НАТ, 1119/44903. Хусрев-паша садразаму (27. зилхице 1254/13. март 1839).

⁷⁸⁹ Новине србске, 28. октоврја 1839, 372. По извештавању овог гласила Мехмед Васиф-пашин премештај из Ниша у Силистру пада вероватно до 6. октобра 1839. године.

⁷⁹⁰ S. Kuneralp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 106; M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, Istanbul 1996, 1653; Србске новине, 1. фебруар 1852, 53. Са мање или више одступања Кунералп и Суреја слично наводе Васиф-пашину каријеру до 1850. године. Након тога само Кунералп помиње његову службу у Београду, лист „Србске новине” такође.

⁷⁹¹ C. Badem, *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*, 238.

Током рата истакао се у одбрани Карса од руске војске (1855), која се по Османлије завршила неславно. Након предаје (16. новембар) ове стратешки важне тврђаве Русима генерал Николај Муравјев га је заробио заједно са још осам паша, генералом Фенвиком Вилијамсом и читавим његовим штабом.⁷⁹²

9. Гурџу Мехмед Васиф-паша

(M. Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, İstanbul 2010, 147)

После Кримског рата добио је чин тобџијског мушира (4. септембар 1857), а већ септембра/октобра исте године чин мушира престоничке Хаса ордије.⁷⁹³ Јуна/јула 1860. године прешао је на положај мушира Арабијске ордије, који је држао свега недељу дана.⁷⁹⁴ Наставио је каријеру у војној администрацији као члан Државног савета за регрутацију. Умро је 7. октобра 1865. године. Сахрањен је у Цариграду, у текији Мехмед Худаија. Био је зет видинског везира Хусеин-паше.⁷⁹⁵ За собом је оставио сина, који је умро убрзо након њега.

По Суреји, Мехмед Васиф-паша је важио за врло моћног и утицајног човека.⁷⁹⁶ Ову тврдњу доводе у питање савременици који су оставили записе о њему. То се односи на

⁷⁹² Шумадинка, 13. децембра 1855, 400.

⁷⁹³ J. Hammer, *Historija turskog osmanskog carstva*, књ. III, 313. Изучени царски вртлари (Muallem Bostaniyan-i Hassa) или једноставно Хаса били су припадници султанове престоничке гарде. Након слома јаничара 1826. године Махмуд II их је унизио и поставио да чувају босфорске кејеве и прилазе палатама Долмабахче и Топкапи.

⁷⁹⁴ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1653.

⁷⁹⁵ АС, МИД-И, 1847, рм 121, ф II, р 149. Ј. Наумовић Попечитељству иностраних послова (3/15. јул 1847); Г. Јеремић Попечитељству иностраних послова (2/14. јул 1847). У вези са тим, занимљива је једна молба из 1847. године коју је српским властима упутио видински везир Хусеин-паша (вероватно Уништитељ јаничара). У њој он моли за допуштење да његова кћерка преко српске територије отпутује из Видина у Ниш, где јој је муж Васиф-паша служио. Након што јој је прелазак границе дозвољен, пашиница је кренула из Видина 7. јула 1847. године, да би је на Грамади после три дана сачекали људи нишког паше.

⁷⁹⁶ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1653.

генерала Вилијамса и капетана Томпсона, британске официре који су срели Васиф-пашу за време Кримског рата.

По њима, он није био искусан нити способан генерал, али је поседовао особине које су у то време, по њиховој процени, биле врло ретке међу османским пашама – био је поштен, лишен сујете, спреман да прихвати савете и потпуно свестан својих недостатака.⁷⁹⁷ Нешто оштрије, али слично мишљење о њему имао је и начелник британског санитета на ратишту код Карса, доктор Хенфри Сендвит.⁷⁹⁸

1839–1840.

Мирза/Татар Сејид Мехмед-паша

(?–1871)

Пореклом је био из породице високих татарских племића, због чега је и имао звање мирзе. Још један показатељ његовог угледног порекла био је и статус сејида који је такође уживао.

Каријеру је започео након Срећног догађаја (1826), када је формирана низамска војска. У њој је досегао ранг мирилаја. До 1832. године стекао је чин ферика. Након тога почиње каријеру провинцијског управника, као валија у Силистри (децембар, 1833 – октобар, 1839). За време овог мандата покушао је да досегне достојанство везира (8. јун 1835). Из Силистре прешао је у Ниш, где је вршио дужност валије Нишког ејалета (октобар, 1839 – март, 1840) након одласка Мехмеда Васиф-паше из овог града.⁷⁹⁹

За време његовог пашевања у Нишу десио се један од најзначајнијих догађаја у историји Османског царства XIX века. У питању је Хатишериф из Гилхане, који је 3. новембра 1839. године султан Абдулмецид I обнародовао. Документ заправо представља политичку творевину његовог оца Махмуда II, који је своја реформистичка достигнућа желео да институционализује у виду правне основе које ће дати политички правац Османског царства након његове смрти. Нажалост, пошто је велики султан-реформатор умро 30. јуна 1839. године, његовом сину допао је задатак да изврши прокламацију овог документа.

⁷⁹⁷ A. Lake, *Kars and our captivity in Russia*, London MDCCCLVI, 8; A. Lake, *Narrative of the Defense of Kars, Historical and Military*, London 1857, 69; M. Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, Istanbul 2010, 147. Можда је управо због тога и заслужио да га у једној песми која је настала у време опсаде Карса османски војници опевају као газију.

⁷⁹⁸ H. Sandwith, *A narrative of the Siege of Kars*, London 1856, 215. „Био је човек мирне, безопасне појаве, са отприлике онолико војног знања и искуства колико би могло да се очекује од било ког дућанције кога би невоља натерала да учествује у рату. Скоро сви његови претходници [на месту главнокомандујућег – М. Р.] били су мушири. Као дечак, био је роб старог Хусрев-паше, па му је живот почео у млеку и меду. Верујем да никада у животу није ни чуо пуцањ топа, а једва и да је знао да чита и пише. Његова достигнућа махом су се ограничавала на пушење наргиле и достојанствена примања гостију. Без озбира на то, био је добар човек и један од најбољих паша које сам икада срео.”

⁷⁹⁹ S. Kunalp, *Son dönemi erkân ve ricâli (1839–1922)*, 103; Новине србске, 28. октоврија 1839, 372.

Хатишериф из Гилхане промовисао је три основна принципа – неповредивост личности и имања, нови систем војне службе (у који су интегрисани и немуслиманци) и равноправност свих султанових поданика у плаћању пореза.⁸⁰⁰ Готово све што је легализовано Хатишерифом из Гилхане изазвало је револт до тада привилегованих муслиманских класа.⁸⁰¹ То је још више удаљило султана и његове реформаторе од циља коме су стремили – постизању утопије која се звала Османизам (*Osmanlılık*).⁸⁰² Ова филозофија заснивала се на степену такве толеранције каква до тада није била виђена у османском друштву, верски и национално јасно подељеном. Тиме што су је учинили законски обавезујућом, султан и његови прогресивци окренули су против себе муслиманску већину подаништва, која је до 1839. године била вековима привилегована захваљујући шеријату.⁸⁰³

Трзавице су биле посебно велике у удаљеним провинцијама, где Порта није могла да надгледа спровођење овог документа. Услед недостатка надзора његове имплементације, растао је све већи антагонизам између муслимана и немуслимана. Први су тежили да задрже раније привилегије, а други да им се у пракси дозволе нова права која су им дата на уживање.⁸⁰⁴ Стање међу потоњима донекле је било и сложеније, пошто је представницима појединих група (хришћанима) дотадашњи систем милета осигуравао трајну моћ, аутономију и финансијске привилегије.⁸⁰⁵ Шире гледано, изједначавање права мањина и владајуће муслиманске класе отежало би страниој дипломатији да своје заузме пред Портом спроводи, пошто би свака интервенција убудуће деловала од појединца до појединца, тј. од случаја до случаја. Раније је била пракса да страни конзули решавање одређеног проблема глобализују као интерес читаве немуслиманске заједнице.

⁸⁰⁰ Правно изједначавање свих поданика требало је да буде противтежа нарастајућем национализму хришћанског становништва у османским санџацима на Балкану. Концепт османског грађанства био је политичка алтернатива и решење које је нудила држава како би своје хришћанске поданике, као милет, одвојила од Русије и осталих европских земаља које су њима манипулисале са циљем да врше политички притисак на Порту.

⁸⁰¹ S. Akgün, *The emergence of tanzimat in the Ottoman Empire*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, s. 2, Ankara 1991, 1. Колико се бурна реакција муслимана очекивала на вест о ступању на снагу овог документа, показује и чињеница да се његов аутор, садразам Мустафа Решид-паша, опростио са породицом и својим слугама када је одлазио на јавно читање Хатишерифа у Царском ружичњаку. Свестан да ће Хатишериф изазвати друштвени потрес попут оног који је револуција изазвала у Француској, Решид-паша је стрепео да ће му муслиманска светина пресудити на лицу места.

⁸⁰² О овој идеји више у: M. Gleni, *Balkan 1804–1999*, knj. I, Beograd 2001, 102–106.

⁸⁰³ C. Kırılı, *Balkan nationalisms and the Ottoman Empire: views from Istanbul streets*, Ottoman rule and the Balkans, 1760–1850. Conflict, transformation, adaptation, editors Antonis Anastasopoulos, Elias Kolovos, Rethymno 2007, 254–255. Са коликим огорчењем су обични муслиманци гледали на танзиматско изједначавање права са немуслиманцима, види се по изјави једног резигнираног Турчина из 1841. године: „Ови Хрвати су пљачкали наша села јер се не боје смртне казне. Гле шта ћу да урадим: има да се бијем са рајетином и има да га убијем. Ако ме неко буде питао зашто сам то учинио, казаћу му да сам то урадио јер по Танзимату смртна казна не постоји.” Помињање Хрвата на овом месту свакако да се односи на румелијске Србе. То што у својој изјави овај Турчин не користи уопштени назив за румелијске Словене „Бугари” само је доказ да су и тадашњи Турци умели да праве разлику између бугарског и српског становништва које је живело у Румелији.

⁸⁰⁴ R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, 43. Осим муслимана, и грчко свештенство није благонаклоно гледало на Хатишериф из Гилхане. Изједначавањем султанових поданика грчки милет губио је привилегован положај који је раније уживао у односу на остале заједнице Османског царства.

⁸⁰⁵ W. F. Weiker, *The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform*, 464.

У периоду након прокламовања овог документа Ниш је био једно од места у коме су овакви проблеми потресали заједницу. Срби у граду и околини пролазили су кроз разне социјалне крајности, од трпљења нелегалних дажбина и присилних обавеза према господарима до друштвене емаципације која је појединцима пружила економску благодет у размерама каквих раније није било.⁸⁰⁶

Свечано читање Хатишерифа у Нишу организовано је тако да су на њему присуствовали и хришћанске чорбације. Објављено је да ће надаље од 100 куруша давања само три куруша и дванаест пара ићи држави. Порез је резиван подједнако за све, укључујући и муслимане. У селима ће га убирати кнезови. Овде је такође укинута субашилук и само је сердарима дозвољено да их обилазе, и то о свом трошку. Забрањен је убир било каквих давања које држава није прописала (нелегални порези).

Након ступања на снагу овог документа, међу муслиманима у Нишу почело је негодовање. Њима није одговарала новина по којој је требало да плаћају порез исто као и немуслимане.⁸⁰⁷ Због тога ће свако њихово будуће неповерење према држави вући корене из овог незадовољства.

У време Сејид Мехмед-пашиног мандата значајан догађај био је и долазак Михаила Обреновића у Ниш 1840. године. У овај град српски кнез је застао враћајући се из Цариграда у Београд. Како су извештавале „Новине србске”, он је 17. фебруара ујутру стигао у Ниш.⁸⁰⁸ Сутрадан након доласка у град, посетио је са својом мајком кнегињом Љубицом Цркву Светих Арханђела Михаила и Гаврила.⁸⁰⁹ Њега је увече тог дана свечано примио Сејид Мехмед-паша, који је у част српског кнеза организовао вечеру, а том приликом га је кнез Михаило даривао.⁸¹⁰ Иначе, српски кнез се у Нишу није задржао дуго; већ 19. јануара био је у Алексинцу.⁸¹¹

Истог месеца у Нишу је, као и у остатку царства, обнародован посебан султанов ферман који је донео значајне измене у дотадашњем функционисању Нишког пашалука. Те измене подједнако су се тичале административног и војног сектора. По овом ферману, јурисдикција управника вилајета и санџака сведена је на војна и полицијска питања. Свим

⁸⁰⁶ С. Андрејевић, *Односи становништва нових крајева и кнежевине Србије у периоду од 1833. до 1877. године (I)*, 130. Исте године када је прокламован Хатишериф, јављају се Хаџи Ђорђе, браћа Костадиновић и кир Коста Теодоровић као „главни трговци и житељи нишки”. Овај последњи имао је тако велики трговачки обрт, да је само од априла до августа 1839. године извезао у Србију скоро 200 товара робе. Њему су српске пограничне власти у неким случајевима чак ишле наруку, из бојазни да не окрене извоз еспапа преко Видина (што је због шиканирања српских власти на граници једном и урадио), и на тај начин Србију ускрати таксених прихода.

⁸⁰⁷ С. С. Aktan, D. Dileyici, Ö. Saraç, *Osmanlı Tarihinde Vergi İsyamları II*, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, с. 8 s. 1, Isparta 2003, 1. Додуше, и немуслимане су негативно реаговали, сматрајући да им је приликом разреза пореза пореска основица нерално увећана.

⁸⁰⁸ Новине србске, 24. фебруарија 1840, 57.

⁸⁰⁹ С. М. Димитријевић, *Споменица нишке Саборне цркве*, Ниш 1894, 12. У тексту се за богомољу коју је кнез посетио говори као о „старој цркви”, што је неоспорно Црква Светих Арханђела Михаила и Гаврила или Мали саборни храм, како је познатија у народу.

⁸¹⁰ ВОА, НАТ, 1424/58239. Садразам нишком управнику Сејиду Мехмед-паши (7. сафер 1841/31. март 1840). Како се види из овог закаснелог садразамовог одговора, нишки управник се двоумио око прихватања кнежевих дарова, због чега је тражио мишљење садразам. Наравно, садразам му је накнадно потврдио да дарове прихвати, у духу одржавања пријатељске политике према српском владару.

⁸¹¹ Новине србске, 24. фебруарија 1840, 57.

финансијама надаље имао је да руководи мухасил (на нивоу санцака) и мудире (на нивоу каза). Њих је Порта директно постављала. Заптијама и војском у ејалетима командовали су мушири, а у санцацима ферици (и једни и други са достојанством паше). Мухасил је добијао један број војника који су му помагали у убиру пореза. Такође је и рад кадија био строго уређен. Више нису смели да узимају никакве надокнаде од становништва; примали су месечну плату, као обични државни чиновници.⁸¹²

Још једна значајна новина коју је овај ферман донео провинцијама било је устројство великих (санчачких) и малих (кадилучких) већа, тј. мецлиса. Права немуслимана који су преко својих представника били заступљени у њима званично су била изузета једино у вези са војним питањима, међутим, стварност је била другачија. Немуслимане мецлисари најчешће нису били уважавани од својих муслиманских колега, тј. нису имали икакву моћ, па је њихово суделовање у раду ових тела било формално и безначајно. То је значило да им је сврха махом била пружање легитимитета мецлису и подршка иницијативама које су предлагали муслимане мецлисари.⁸¹³ О њиховом значају у овим телима и уделу у послу ејалетске администрације најбоље говори надимак „пеки” (климоглавци, „да-људи”), којим су муслимане мецлисари назвали своје немуслиманске колеге у једренском мецлису.⁸¹⁴ Ипак, ово је представљало велики помак у дотадашњем функционисању покрајинске администрације, јер је макар у теорији дало простора да се ауторитативнији представници немуслимана повремено чују, па чак и да наметну свој предлог мецлису на разматрање.

Сејид Мехмед-пашина служба у Нишу завршила се најкасније пре краја фебруара 1840. године, пошто се од марта Ахмед Зекерија-паша извесно помиње као његов наследник у Нишу.⁸¹⁵ Маја месеца исте године Сејид Мехмед-паша вршио је дужност јањинског валије и румели валије. На положају у Јањини био је до октобра, када је премештен да буде поново валија у Силитрији. Године 1841. вршио је дужност валије у Дијарбекиру. Поново бива постављен за румели валију (август, 1843 – септембар, 1844), при чему је током овог мандата вршио и дужност валије у Ћустендилу (децембар, 1843 – септембар, 1844).⁸¹⁶ Из Ћустендила је био послат у Силистру, где је од септембра 1844. до октобра 1858. године још три пута био валија. Током овог периода имао је прекиде у каријери, као и краће именовање за валију Солуна (април–мај, 1853). И у Солуну је поновио мандат (октобар, 1858 – август, 1859), након чега је премештен за валију у Видин (новембар, 1859 – септембар, 1861).⁸¹⁷ Служба у Видину била му је последње именовање у каријери, након чега се повукао из јавне службе. Сејид Мехмед-паша био је познат као добар администратор и побожан човек. У Силистри, где је током каријере најдуже службовао, учинио је бројна добротворства. Умро је 1871. године. Сахрањен је код Мевлана-капије у Цариграду. За собом је оставио двојицу синова, Хаки-бега и Мухидин-бега.⁸¹⁸

⁸¹² М. А. Yalçınkaya, *The provincial reforms of the early Tanzimat period as implemented in the kaza of Avrethisari*, 363.

⁸¹³ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 281.

⁸¹⁴ R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, 166.

⁸¹⁵ S. Kunalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 36; M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1707.

⁸¹⁶ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1457.

⁸¹⁷ S. Kunalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 103.

⁸¹⁸ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1457.

1840.

Коше Ахмед Зекерија-паша

(?–1842)

Високи османски официр. Суреја тврди да је имао чин мирливе, али не наводи у ком санџаку је служио.⁸¹⁹ Касније је досегао и чин ферика. Од 14. октобра 1836. године држао је позицију румели валије, са које је помакнут најкасније до марта 1840. године. Као румели валија, имао је задатак да обнови власт на Косову након безвлашћа у које је ова област запала због буна скадарског везира Бушатлије и босанског капетана Хусеина Градашчевића. На том послу држао се политичке основе коју је утврдио садразам Решид-паша Уредбом из 1832. године.⁸²⁰ Другим речима, покушавао је да заузда локалне спахије у њиховим потраживањима према раји, дефинишући аграрно-правни однос између њих.

Марта 1840. године био је валија у Нишу. За време његове службе у овом граду дошло је до промена у надлежности османске војне хијерарије која је до тада важила на простору западне Румелије и Кнежевине Србије. Фирка смештена у Србији (са седиштем у Београду) пала је под команду нишког мушира, пошто је Ниш већ неко време био седиште османског официра са овим високим чином.⁸²¹ На тај начин Ниш је и формално постао центар моћи из кога би се могао вршити притисак на српске власти у Београду, али без бојазни да би оне могле утицати и манипулисати њиме, као што би то могле османским војним ауторитетом у Београду. После једномесечне службе у овом граду постављен је на место валије у Измиту (април, 1840). Даља постављења која је имао била су: валија Дијарбекира (август, 1840), валија Сајиде и сераскер Шама (новембар, 1840). Априла 1841. године премештен је поново на место валије Дијарбекира, што му је било последње постављење. Умро је 22. априла 1842. године у Цариграду и сахрањен на Ејупу.⁸²²

Зекерија-паша уживао је репутацију храброг и марљивог човека⁸²³, коме је и српска штампа признавала праведан однос према хришћанима.⁸²⁴ Међутим, ово није значило и да је био поштен човек. Познато је било да је крајем тридесетих година XIX века, као румели валија, штитио на Порти врањског Хусеин-пашу, који је често сумњичен за крађу руде гвожђа из рудника у врањском крају. Исто као и претходни румели валија, Зекерија-паша је упорно отклањао оптужбе на рачун Хусеин-паше, те се сумња да га је једним делом нелегалних прихода управник Врања поткупио и тако осигурао несметано поткрадање државних рудника у свом месту.⁸²⁵ У прилог томе говори чињеница да је и пре него што је добио службу у Нишу Зекерија-паша био врло заинтересован за закуп рудника олова у овом

⁸¹⁹ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1707.

⁸²⁰ В. Стојанчевић, *Јашар-пашини прогони Срба у приштинском санџаку*, Историја српског народа, књ. V/1, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1981, 237.

⁸²¹ ВОА, НАТ, 1631/9. Одлука садразама (29. зилхице 1255/4. март 1840).

⁸²² М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1707. Иако „Новине српске” у свом издању од 27. јуна 1842. јављају за смрт Зекерија-паше, више поверења указујемо Суреји, који прецизније наводи датум његове смрти.

⁸²³ Исто, 1707.

⁸²⁴ Новине српске, 27. јуниа 1842, 205.

⁸²⁵ С. Kırılı, *Tyranny illustrated: from petition to rebellion in Ottoman Vranje*, *New Perspectives on Turkey*, vol. 53, 2015, 11–12. Доступно на: <https://www.cambridge.org/core/journals/new-perspectives-on-turkey/article/tyranny-illustrated-from-petition-to-rebellion-in-ottoman-vranje/57A6E6E8E7B6CB734835D1551BC80048>

делу царства. О томе сведочи један документ који се чува у Државном архиву Председништва Владе Републике Турске, на коме нису уписана имена пошиљаоца и примаоца, највероватније због тајности.⁸²⁶

1840.

Дилавер Мехмед-паша

(?–1843)

Био је војни официр као и Зекерија Ахмед-паша којег је наследио у Нишу. Маја 1830. године стекао је чин мирилаја. За период 1831–1832. године Суреја тврди да је и он био мирлива али, такође, не наводи где.⁸²⁷ Након што је био управник Варне (1834–1834), премештен је за мухафиса Ниша, где се задржао кратко (април, 1840). Наредно постављење имао је на месту румели валије (са достојанством везира), које је напустио јула 1841. године.⁸²⁸ Од фебруара 1842. био је валија Худавенигара све до октобра 1843. године, када је напустио овај положај. Умро је убрзо након тога. Имао је сина Мухтар-бега.⁸²⁹

1840–1841.

Мустафа Сабри-паша

(?–1851)

И он је, као и четворица његових претходника у Нишу, потицао из високе војне класе. Пре него што је у мају 1840. године овде постао мухафис⁸³⁰, имао је чин ферика.⁸³¹ Отприлике у то време Порта је обнародовала кривични закон (3. мај 1840).⁸³² Овај закон наглашавао је строго поштовање и извршење државних прописа који су прокламовани Хатишерифом из Гилхане, при чему је акценат стављен на строгу кривичну одговорност прекршиоца (у првом реду, представника државних власти у провинцијама). Ово је погодило многе управнике у Румелији који су сматрали да их је султан, сумњајући у њихово поштење и ревност, индиректно прозвао. Због тога су неки од њих почели да показују све већу осиноност и самовољу. Када је у питању однос Сабри-паше према раји, једна од првих

⁸²⁶ ВОА, С. DRB, 13/616. Непознато лице непознатом лицу/институцији (27. зилкаде 1255/1. фебруар 1840). Према овом документу, Зекерија-паша је хтео да закупи руднике олова у околини Ниша и Лесковца, међутим, држава је одлучила да право на закуп буде уступљено лесковачком Исмаил-паши Шехсуварзадеу, пошто је финансијски лоше стајао. Свота која се помиње као закупнина износи 62 500 куруша за нишке руднике и 41 660 за лесковачке. Како ће се показати, ово је била лоша процена државе, пошто је Исмаил-паша руднике упропастио од претераног исцрпљивања.

⁸²⁷ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 420.

⁸²⁸ S. Kunalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 93.

⁸²⁹ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 420.

⁸³⁰ Новине србске, 21. јуниа 1841, 197.

⁸³¹ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1412.

⁸³² G. Bozkurt, *Review of Ottoman legal system*, 121.

ствари која се негативно одразила на њих било је увођење јединственог пореза који је обједињавао сва дотадашња давања према држави (зима, 1840/1841).⁸³³ Нажалост, од самог почетка његовог убира долазило је до малверзација. То је највише погађало рају, којој је скоро редовно јединствена пореска основица по неколико пута увећавана. Иза тога стајали су убирачи пореза и локални моћници, који су овако долазили до додатних прихода.⁸³⁴ Међу овим последњима, према раји посебно били су лоши огорчени бегови-мухацири који су дошли из Србије након Припајања шест нахија.⁸³⁵ Када је Ниш у питању, не само иза ових, већ и много горих преступа стајали су валија Сабри-паша и припадници високе градске администрације. Он је са својом тевабијом био уплетен и у бројна силовања, отмице и турчења Српкиња, због чега су посебно пропатили житељи села Матејевац.⁸³⁶ Учествовао је у шенлучењу и паљењу кућа по нишким селима, претњама и новчаним изнудама (било отворено или у виду легализованих давања). Међу овим неделима једно ће се издвојити по далекосежним последицама. Уочи Митровдана 1840. године, за време боравка паше и његових људи у Матејевцу, отета је хришћанка Агапија, снаха извесног Ивка из Опсинца.⁸³⁷ Иза отмице ове жене стајао је Мустафа Сабри-паша или његов неименовани братанац. Агапијино одвођење у Ниш и њена даља судбина код неких савременика тог догађаја биће наведени као окидач народног незадовољства које ће се манифестовати наредне године у виду велике буне.⁸³⁸ У ово исто време такође су биле учестале преметачине по српским дућанима, пребијања и убиства Срба у нишкој чаршији, муслиманским махалама, бостанима и оближњим селима.⁸³⁹ Због свега овога стање у граду било је толико неподношљиво да је једино јака зима 1840/1841. године одложила устанак на који се народ спремао. Насиља над Србима у Нишком ејалету наставила су да се дешавају несмањеним темпом све до пролећа 1841. године.⁸⁴⁰ Тада је букнуо устанак који ће бити најмасовнији антиосмански покрет Јужносрбијанаца у XIX веку – Нишка буна.

⁸³³ M. Pinson, *Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period — The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)*, Middle Eastern Studies, vol. 11, no. 2, Oxford 1975, 106.

⁸³⁴ J. A. Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'annee 1841*, 176–177.

⁸³⁵ Цареградски вѣстникъ, 20. јунија 1859, 148.

⁸³⁶ О приликама у Нишу и Нишком пашалуку за време Сабри-паше, а пре избијања Нишке буне 1841. године видети у: ВОА, I. MSM, 84/2419. Тужбе становништва нахија Ниш, Пирот, Лесковац и Прокупље кнезу Михаилу (23. април 1841).

⁸³⁷ Н. А. Попов, *Србија и Русија. Од Кочине крајине до Св. Андрејевске скупштине*, св. III, 110. Иако су отмице нишких Српкиња, нарочито из села у залеђу, биле честа појава у време Сабри-пашине управе, код овог случаја треба скренути пажњу на неке детаље који побуђују сумњу у његову потпуну истинитост. Прилично је чудно да се име грчког порекла, нарочито женско, нађе међу нишким Србима, посебно у руралним заједницама у залеђу. Друго, отмица ове девојке, која је практично довела до Нишке буне, јако подсећа на случај отмице двеју сестара из села Мозгова 1832. године, што је за исход имало Припајање шест нахија. Највероватније да је у питању био још један случај отмице хришћанке, али овог пута можда јаван и у присуству пуно сведока (па самим тим и трауматичнији за заједницу), због чега је остао свеж у народном памћењу које га је надовезало на крупне догађаје из 1841. године који су убрзо уследили.

⁸³⁸ Н. А. Попов, *Србија и Русија. Од Кочине крајине до Св. Андрејевске скупштине*, св. III, 111; E. Spencer, *Travels in European Turkey in 1850*, vol. 1, 146.

⁸³⁹ В. Стојанчевић, *Период великих буна и устанака 1830–1841*, 286.

⁸⁴⁰ Б. Перуничкић, *Алексинач и околнина*, 624. Охрабрени држањем званичних власти према хришћанима, Арнаути (посебно у западним пределима ејалета) усилили су се до те мере да ни Сабри-паша за њих није представљао озбиљну претњу. Када је фебруара 1841. године једна група њих кренула у поход на Каменицу, Матејевац и Дражевац, Сабри-паша је морао да се осигура пред нишким варошанима и пита их да ли су уз њега ако дође до обрачуна са Арнаутима или да бежи из Ниша.

Устанак је избио 17. априла 1841. године, на празник Томина недеља, у селу Горњи Матејевац. Окупивши се на сабору код овдашњег манастира, 150 народних првака тражило је од нишког паше да пошаље свог мухасила како би решили питање мирије и уручили протест због залажења сејмена по селима.⁸⁴¹ Осим у вези са овим, српска и турска историографија слажу се да је мир у Нишком ејалету подрило још неколико одступања од Хатишерифа из Гилхане. То су пашино повећање пореза (са три куруша и дванаест пара на осам куруша и дванаест пара), као наставак убира пореза зецрије ресми на ракију, што је по Хатишерифу из Гилхане било забрањено.⁸⁴² Сабри-паша је одбио овај позив, те је дошло до отвореног народног незадовољства које је убрзо прерасло у конфликт.⁸⁴³ На неки начин, може се рећи да су побуњеници играли на карту Сабри-пашиног карактера, можда чак и рачунајући на то да ће одбити прилику за дијалог. Доказ за то је чињеница да је нешто пре тога (15. март) група утицајних нишких Срба сакупила „осамнаес иљаде дуката и триес иљаде цванцика и петнаес иљаде рубље”, свакако за нешто крупно што се спремало у народу.⁸⁴⁴

Буна је почела одмах након сабора у Матејевцу. Одавде су протерани османски одреди, а жене и деца кренули су у збегове. Устаници су се наоружали и почели да утврђују своје положаје у овом месту. Вести о избијању буне брзо су се рашириле по нишким селима, што је покренуло устаничку масу из залеђа града. Све до 7. априла буна се развијала као и већина антиосманских покрета којих је било у XIX веку на Балкану: пресретане су и убијане османске патроле по путевима, паљене су војне карауле и ханови по изолованим местима, брда и кланци су затварани и утврђивани, побуњени предели су се повезивали и

⁸⁴¹ Б. Лилић, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције (1804–1878)*, књ. I, 133–134.

⁸⁴² Новине српске, 10. маја 1841, 150; S. A. Somel, *Ottoman Islamic education in the Balkans in the nineteenth century*, Islamic studies, vol. 36 no. 2/3, Islamabad 1997, 451; C. C. Aktan, D. Dileyici, Ö. Saraç, *Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları II*, 2. Чланак „Новина српских” од 10. маја 1841. године изазвао је конфузију међу историчарима који су се бавили питањем Нишке буне. Аутор чланка који пише о читању Хатишерифа из Гилхане у Нишу (1839) наводи Мустафа-пашу (свакако Сабрија) као мухафиза који је злоупотребио законску снагу овог документа. Као што се закључује на основу радова турских историчара које смо овде навели, то хронолошки није тачно. Чланак „Новина српских” би могао једино ретроактивно да пише о догађају који се десио две године пре објављивања чланка о томе, јер у време када је Хатишериф читан у Нишу управник града није био Сабри-паша, већ Сејид Мехмед-паша. Са друге стране, Сабри-паша био је у Нишу у време када је овај чланак објављен у „Новинама српским”, те је једино могуће да је до кршења одлука Хатишерифа дошло тек тада. То и објашњава зашто је Нишка буна избила у његовом мандату, а не 1839. године, за време службе Сејид Мехмед-паше. Међутим, не треба искључити могућност да је до примене Хатишерифа из Гилхане заиста могло да дође тек у Сабри-пашином мандату. Према Сомелу, у неким областима као што су Косово (1843), Скадар (1844) и Јањина (1845), овај документ је прилично касно уведен у праксу. Што се тиче наведених пореских измена, Џошкун, Дилеици и Сарач тврде да је до њих дошло јер је порез за 1841. годину обрачунат на основу разреза из претходне године, када је квота по глави била виша. На тај начин порези на алкохолна пића посебно су погодили власнике винограда (тј. имућније хришћане), који су, наводно због тога, и нахушкали народ да се буну. Међутим, исти аутори не објашњавају зашто је Сабри-паша уопште наставио да убира порезе коју су претходно били укинати, на шта су се хришћански представници из Ниша и Лесковца жалити.

⁸⁴³ E. A. Aytekin, *Neither 'Monarchism' nor 'Weapons of the weak': peasant protest in the late Ottoman Empire*, Perspectives on Ottoman Studies, Berlin 2010, 106. Да је за Нишку буну објективан разлог била пореска политика османске државе указује и то што су због ње избили устанци и у местима која су била чисто муслиманска. Тако је, на пример, 1840. године у Анадолији избио устанак у Акдагу, а 1841. године у Адапазару и Јалвачу.

⁸⁴⁴ Б. Андрејевић, *Стари записи о Нишу (од V до XIX века)*, Ниш 1997, 123.

организована је координација ширег фронта око града. У првим данима буне нишком паши остало је једино да сакупља извештаје са терена и организује одбрану.

Група првака који су предводили устанике чинила је читаву јединицу. У њој је било петнаестак вођа, на којима је био задатак да рашире устаничку акцију на територији Прокупље – Пирот – Грделичка клисура, тј. Лесковац. За главног вођу изабран је каменички кнез Милоје Јовановић, учесник и предводник неколико нишких буна из тридесетих година XIX века. На осталим рејонима акције су предводили Никола Срндаковић Срндак и Стојан Илић Чавдар (Заплање), Станко Атанацковић Бојаџија (Власотинце), поп Симон (Лесковац), Стаменко Ђокић (Грделичка клисура), поп Ђорђе Јанковић (Пољанице), Јеленић (Пирот), извесни Младен (белопаланачки крај) и још неколико других.⁸⁴⁵

Стратешким маневрисањем, већ првих дана кнезу Милоју пошло је за руком да се утврди на Винику и са те стране угрози Ниш. Захваљујући одреду од 500 његових људи, Чавдар и Срндак успели су да покрену читаво Заплање. Један део заплањских побуњеника затворио је пут према Лесковцу, док је други заузео Горицу изнад Ниша и са те стране примакао се граду. Ово крило појачали су Срби из Еминове Кутине и Јелашнице. Недалеко иза ових предела побуњена раја Пиротске нахије ишла је према Белој Паланци.⁸⁴⁶

Тек око 7. априла Сабри-паша кренуо је у преговоре са кнезом Милојем. Послао је у Горњи Матејевац своје преговараче, али су их уместо преговора побуњеници заточили, сматрајући да паша није озбиљно схватио побуњен народ тиме што је одбио да лично дође.⁸⁴⁷ За њега је у Нишу била тешка ситуација; био је опкољен са свих страна, везе са Румелијом преко Пирота биле су прекинуте, а снажан гарнизон у Лесковцу држан је у пат позицији због побуњеника који су угрозили овај град. Једини војни капацитет којим је могао да располаже било је оно војске што је имао у Нишу и удаљени фисови Арнаута насељених у Куршумлији, тренутно ван догађаја о оном што се збивало око Ниша.⁸⁴⁸ На низамске одреде Сабри-паша није могао да рачуна због прекида везе са престоницом. Једино што му је пошло за руком било је да спречи спајање виничких и горичких побуњеника, наневши притом кнезу Милоју штету на Винику.⁸⁴⁹

Улога Кнежевине Србије у овом догађају доста дуго није могла да буде растумачена у српској историографији. Кнегиња Љубица, сива еминенција владе свог сина Михаила, давала је снажну моралну подршку устаницима.⁸⁵⁰ Пограничне власти у Алексинцу активно су пратиле и извештавале Београд о догађајима у Нишу, са јасним наређењима да код

⁸⁴⁵ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 128.

⁸⁴⁶ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 79.

⁸⁴⁷ Исто, 81.

⁸⁴⁸ С. Д. Недељковић, *Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године*, Устанци и побуне у Турској у XIX веку, Зборник радова Филозофског факултета, Ниш 2012, 12. То су били фисови Краснићи (најбројнији), Сопе, Бериша, Жера, Кељменди, Хоти и Битићи (најмалобројнији).

⁸⁴⁹ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 84.

⁸⁵⁰ В. Стојанчевић, *Судбина вођа Нишко-лесковачког устанка у Србији 1841/42. године*, Лесковачки зборник, бр. XI, Лесковац 1971, 67. Осим ње, са устаницима су били у дослуху кнез Михаило и Јеврем Обреновић, а посредно и тадашњи руски конзул у Београду Герасим Вашченко.

османских власти у суседству не изазивају сумњу у своју умешаност.⁸⁵¹ Повремено је био толерисан шверц барута из Србије, а толерисано је и ломљење плотова, што је чинио народ бежећи из Румелије у Србију. Ипак, званична Србија, у лику кнеза Михаила, оштро се оградилa од догађаја у Нишком ејалету, поводом чега је српски кнез 10. априла 1841. године издао и прокламацију.⁸⁵²

До овог датума Сабри-паша је успео да доведе куршумлијске Арнауте у Ниш и организује офанзиву против побуњеника.⁸⁵³ За побуњенике се ситуација додатно погоршала када је управник Прокупља успео да спречи ширење буне на својој територији, а побуњеници у Лесковцу остали без залиха барута. Због тога су били приморани да се повуку у село Ђурлинце, где су се и утврдили.⁸⁵⁴

Велика османска офанзива започета је 10. априла. Тог дана су османско-арнаутски одреди код Ђурлинца поразили 3 000 лесковачких побуњеника. Већ сутрадан Сабри-паша однео је још две победе, у Пироту и у долини Кутинске реке, где је са нешто више од 2 000 добро наоружаних људи разбио устаничку формацију од преко 1 500 слабо наоружаних устаника.⁸⁵⁵

Након што је растеретио јужно залеђе Ниша, наредног дана поново је са 2 000 Арнаута, Турака и Цигана кренуо у обрачун са кнезом Милојем на Винику. Осим пешадије и коњице, у овом подухвату имао је подршку артиљеријске јединице од четири топа. Са друге стране, Милојево људство било је бројније. Под собом је имао око 6 000 људи, али је свега петстотинак њих било под пушкама. Битка између Сабри-паше и кнеза Милоја вођена је два дана, након чега је Сабри-паши пошло за руком да кнеза потисне до куле у Матејевцу. Борбе су се водиле све док се побуњеничка снага није свела на самог кнез Милоја и петнаестак његових следбеника са којима се затворио у кулу. Ова једноставна утврда бомбардована је топовима читавог 13. априла, све док кнез Милоје није погинуо, а његови саборци заробљени.⁸⁵⁶ Након тога, из Матејевца у Ниш однете су тридесет две одсечене главе, међу којима је била и глава кнеза Милоја.

⁸⁵¹ ИАН, V, v–365. *Циркулар окружним начелствима која су у суседству побуњених нахија да се даје прибежиште хришћанима које гоне Турци, и да народ са подручја ових начелстава буде спреман да Турцима да и оружани отпор, али и бегунцима да укине сваку наду на помоћ из Србије (9/21. април 1841).*

⁸⁵² Новине србске, 12. априла 1841, 118.

⁸⁵³ Ангажовање Арнаута, било као приватне оружане пратње или наменског појачања у кризним ситуацијама попут буна, паше у Румелији вршили су на следећи начин: најпре се тражило поверљиво лице које би у пашино име ступило у контакт са поглаварима одређених фисова или главешинама великих породица. Обе стране унапред би договориле надокнаду и обавезе под којима би одређени број Арнаута ушао у војску локалног моћника или паше (висина плате, дужина ангажовања и опис бојишта или терена где ће Арнаути служити). Ово је тзв. пазарлак (*pazarlık*) и у својству аванса и гаранта, легализује се сенетом који је потврђивао надлежни кадија. Војне плате (*tahvil*) исплаћиване су Арнаутима на период од два месеца, пошто су се најчешће сезонски борили на периоде од два до шест месеци. Проблем се јављао онда када новац не би био исплаћен на време, јер су Арнаути захтевали надокнаду за кашњење. Уколико им ова надокнада не би била исплаћена, ишли су у похаре и од народа на терену узимали шта су и колико су мислили да им припада. Више о томе у: А. F. Örenç, *Albanian soldiers in the ottoman army during the Greek revolt at 1821, The Balkans at a Crossroads: Evaluating Past, Reading Present, Imaging Future*, vol. 2, editor Bekir Çinar, Tirana 2012, 506–508.

⁸⁵⁴ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 94.

⁸⁵⁵ Исто, 97.

⁸⁵⁶ Исто, 99.

Већ наредног дана Сабри-паша пустио је Арнауте да се размиле по нишким селима, што је значило сакаћења и убиства затечених лица, силовања жена, паљење кућа и пленидба имовине. На удару су посебно били збегови који су кренули ка српској граници одмах након пораза побуњеника у Матејевцу. Међу бандама које су у то време крстарили у пограничном пределу ка Србији најбројније су биле оне које су предводили Ружди-бег (150 људи), Идриз-барјактар (170 људи) и Сејди Менце (250 људи).⁸⁵⁷ Од свих поменутих арнаутских поглавара овај последњи нарочито је био мотивисан да врши одмазду и насиље над Србима.⁸⁵⁸ Свестан да ће српске пограничне власти и овог пута прећутно прихватити збегове, Сабри-паша их је „упозорио” на дивљу нарав Арнаута, за чији обзир према границама није могао да гарантује. Ово није помело будност на српским караулама, где су посаде биле спремне да сузбију сваки покушај упада Арнаута. Све до почетка маја османски и арнаутски одреди крстарили су потезом Ниш–Алексинач, где су пресретали и убијали хришћане.⁸⁵⁹ До 16. априла Сабри-паша завршио је своју кампању, а османски одреди и Арнаути вратили су се у Ниш, где је била организована подела плена. Овим се није завршила пашина одмазда. „Српске новине” у свом броју од 10. маја извештавале су о мерама које је предузимао против раје.⁸⁶⁰ Осим физичког насиља, најгоре је било то што је директно газио одредбе Хатишерифа из Гилхане.

Ниједан покрет на југу Србије после аустријско-османских ратова у XVIII веку није толико утицао на демографску и привредну слику јужног дела централне Србије. Осим у Нишкој, Лесковачкој, Пиротској, Врањској и Прокупачкој нахији, и у деловима Белоградичке, Берковичке, Кулске, Ломпаланачке па и Кумановске казе јавили су се побуњеници који су своје незадовољство надовезивали на овај покрет чије је жариште било у Матејевцу.⁸⁶¹ У Србији је исељено преко 1 400 породица, које су бројале преко 11 000 махом неборачког становништва.⁸⁶² Оне су са собом водиле скоро 100 000 крупне и ситне стоке, што је тешко погодило сеоску привреду. Од непокретне имовине у нишком крају спаљено је шеснаест цркава и манастира, као и 225 села, за чију ће санацију бити потребне године.⁸⁶³

⁸⁵⁷ С. Д. Недељковић, *Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године*, 22–23.

⁸⁵⁸ С. Андрејевић, *Односи становништва нових крајева и кнежевине Србије у периоду од 1833. до 1877. године (I)*, 126–127. Сејди Менца, некадашњег крушевачког ајана, финансијски је посебно погодило Припајање шест нахија, када је у областима које је заузела Србија практично изгубио сву имовину. Његова настојања да пред српским властима легализује власништво над запленим поседима и распрода их по колико-толико прихватљивим условима била су за њега посебно мучна. Штавише, ово је донекле остварио тек почетком четрдесетих година XIX века заузећем лесковачког Исмаил-паше.

⁸⁵⁹ Новине србске, 24. маја 1841, 165–166.

⁸⁶⁰ Новине србске, 10. маја 1841, 150–152.

⁸⁶¹ В. Стојанчевић, *Велики народни устанак Срба у Турској 1841*, Историја српског народа, књ. V/1, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1981, 242–243.

⁸⁶² В. Ј. Вучковић, *Српска криза у Источном питању (1842–1843)*, Београд 1957, 22; В. Стојанчевић, *Велики народни устанак Срба у Турској 1841*, 246.

⁸⁶³ Н. А. Попов, *Србија и Русија. Од Кочине крајине до Св. Андрејевске скупштине*, св. III, 111; Д. Симоновић, *Заплање у устанку југоисточне Србије 1841. године*, Зборник, бр. 8, Ниш 1992, 23. Тачније 104 села у лесковачком крају и 121 село у нишком. У заплањска села која су настрадала у одмазди Османлија и Арнаута спадају: Гркиња, Горњи и Доњи Душник, Драшкова Кутина, Марина Кутина, Сопотница, Калетинце, Копривница, Семче, Велики и Мали Крчимир, Горње и Доње Драговље, Јагличје, Виландрица, Мали и Велики Вртоп, Равна Дубрава и Ново Село.

Реакција у западној Европи на Сабри-пашине репресалије у гушењу Нишке буне одразила се негативно на међународни кредибилитет Порте. На то је прво узбунила својеврсна цензура коју је Сабри-паша увео одмах након гушења буне.⁸⁶⁴ Прва европска земља коју је ово погодило била је Аустрија, када је цариградски товар поште који је кретао за Беч, по Сабри-пашиним наређењима био задржан у Пироту, док је аустријски поштански товар из Беча за Цариград био задржан у Нишу. Исте проблеме имао је и татар кнеза Михаила, кога је у Нишу задржао Сабри-паша, из бојазни да не потпаљује народ.⁸⁶⁵ Нишки управник чинио је све да сузбије вести о начину како је буна угушена. Штавише, своју улогу и кривицу покушао је да умањи оптужбом да је кнез Михаило крив за побуну раје. Желећи да искористи ово, Порта је преурањено (20. април) наредила Сабри-паши да обнови нишки ђумрук и тиме поврати приходе који су јој пре пет година ускраћени лукавом игром кнеза Милоша.⁸⁶⁶ Овај потез озбиљно се одразио на приходе српског ђумрука у Алексинцу, али је створио и јасну везу у командном ланцу према Сабри-паши.⁸⁶⁷ У овом случају, он је испао само слепи извршитељ заповести с Порте.

Осим Петрограда, у испитивању могућих веза Сабри-пашине самоизолације, претеране силе у гушењу буне и директива са Порте, најдаље је отишао француски министар Франсоа Гизо. Он је након гушења буне послао у Ниш свог пријатеља и познатог француског економисту Жерома Бланкија да непосредно извиди ситуацију на терену и увери се у гласине о покољима хришћана. У свом „*Voyage en Bulgarie pendant l'annee 1841*” Бланки је оставио један од најсликовитијих описа тока и пацификације Нишке буне.

За Сабри-пашу настала је тешка ситуација; са једне стране, извршио је гушење буне а, са друге, осећао притисак, јер је морао да се оправда на Порти.⁸⁶⁸ Ни тамо нису били у много бољој ситуацији, пошто је Порта због буне трпела притисак међународне дипломатије. Прилика да се званична Порта ограда од његових поступака пружила се када притешњени Сабри-паша у Цариград буде почео да шаље фингиране извештаје који се нису поклапали са информацијама које је о гушењу буне имао београдски везир Ђамил-паша.⁸⁶⁹ Због тога је почетком јуна 1841. године у Ниш дошао једренски валија и мушир Јакуб-паша

⁸⁶⁴ M. Pinson, *Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period — The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)*, 109. Сабри-паша је и пре избијања Нишке буне спречавао да гласине о стању у његовом ејалету дођу до султана. То се види из једне молбе коју су маја 1840. године хришћани Нишког ејалета послали српском кнезу Михаилу („Светли цар не знае турци што чинују, и нема кој да каже”).

⁸⁶⁵ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 117, 118.

⁸⁶⁶ Исто, 123.

⁸⁶⁷ Исто, 123, 124. Овим је паша оборио приходе алексиначког ђумрука на 72% (мај), међутим, то није било све. Он је увео и јасак на извоз пиринча из Румелије у Србију. За те сврхе послужиле су му магаци у Нишкој тврђави, где је складиштена заплена роба, па је на тај начин избегнуто да се нађе на нишкој чаршији, где би Срби трговци могли да је купују и шверцују преко границе.

⁸⁶⁸ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 596–597, 602. Да је у овом тренутку покушавао брже-боље да поправи стање, показује и то што је већ крајем априла 1841. године наредио поглаварима арнаутских фисова да враћају плен који су стекли током Нишке буне. До овог не само да није дошло, већ су Арнаути наставили са насиљем. Група од 200 њих 30. маја кренула је из Ниша према Дражевцу и Топоници, где су у овом последњем селу спалили хришћанске куће које нису пострадале у Нишкој буни.

⁸⁶⁹ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 139.

Караосманзаде како би истражио читаву ситуацију.⁸⁷⁰ Пар дана пре него што је стигао овде, у Ниш је дошла његова претходница коју су чинили паше из Призрена и Приштине са 700 до 800 својих људи (5. јун). Већ 8. јуна у Ниш је стигао скопски управник са 4 000 низама и башибозука. Са свитом истражитеља и 5 000 војника, сâм Јакуб-паша стигао је у овај град 10. јуна, поздрављен од Сабри-паше канонадом из тринаест топова.⁸⁷¹

Ситуација на граници са Србијом у то време била је напета. Српске власти пратиле су читав догађај, стрепећи од могућег напада из Ниша. Званични Београд тумачио је долазак велике османске војске на границу као прилику Порте да у Србију отвореном војном интервенцијом врати на власт протеране вође туркофилске струје Тому Вучића Перишића и Аврама Петронијевића. У наредним недељама Јакуб-паша је вршио истрагу околности у којима је буна избила, али је и са пограничним српским властима имао комуникацију, како би их разуверио од поменутих стрепњи.

Јакуб-паша је знао у којој мери је настало стање било Сабри-пашина кривица. Захваљујући већ оправданим сумњама у пашино држање, олакшано је било лобирање Србије и Русије на Порти да се издејствује његова смена са положаја у Нишу.⁸⁷² По

⁸⁷⁰ М. Pinson, *Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period — The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)*, 107. Заједно са Јакуб-пашом у овој мисији учествовао је и Тефик-бег, као представник османског Министарства правде.

⁸⁷¹ С. Андрејевић, *Окончање нишке буне 1841. године*, Нишки зборник, бр. 4, Ниш 1977, 60.

⁸⁷² Овај део историје градова у Нишком пашалуку често се у научној литератури своди на уопштени закључак да је током Нишке буне било појачаног насиља над хришћанима, при чему се изузимају детаљни извештаји који сведоче о његовим размерама (не само током буне, већ и у периодима пре и после ње). Према једном од колективних извештаја непосредних сведока, који се у Архиву Србије чува у Збирци Мите Петровића (АС, ЗМП, 8003. Сведочанства и жалбе становника Нишког пашалука на насиље уочи, током и након Нишке буне, без датума) долази се не само до описа почињених злочина, већ и имена конкретних починилаца који су стајали иза њих. На овом месту можда је и сувишно посебно се бавити њима, међутим, како је време уочи, током и након Нишке буне практично било време имунитета за све оне који су злостављали хришћане, корисно је поменути ове злочине зарад стварања јасније слике са каквим су се све врстама неправде и насиља хришћани Нишког пашалука сусретали у мирнодопском периоду, а који су у време Нишке буне ескалирали. Тако је, на пример, господар села Малошиште Керим-бег са десет-дванаест Турака на свом поседу побио две фамилије са све малом децом, затим је без икаквог разлога убио једанаест стругара које је затекао на путу док су се враћали са печабле из Србије. Керим-бегу се приписују убиства још осморо-деветоро људи и изнуда пореза по нишким селима. Када су сељаци одбили да му плате, јер није био порезник, нишки паша га је послао са 150 људи и својим тувекцибашом да сељаке примора на плаћање. Оним сељанима којих је успео да се дочепа попалио је имовину или убио, а децу и стоку одвео у плен. Многе жене, девојке и мушкарци бацали су се у Мораву и давили, покушавајући да преко ње нађу спас од њега. На ушћу Кутинске реке у Запаљу 150 Сали-пашиних Турака и Арнаути под вођством Баба Феке и Сејид Менца извршили су масакр над 150 сељана. Двојица синова неког Хасан-бега барутом су палила међуножје свештенику из Житорађе, од чега је умало подлегао. Након слома устаника у Каменици непознати Арнаут је у овом месту бацио једно дете у огањ. Група његових сународника ножевима је убила синчића из носилке Српкиње коју су силовали. Нишког бакалина Рашу Сабри-паша је наредио да муче тако што су га вешали док је на њему било закачено ђуле од шездесет ока. Групу нишких трговаца, који су се у време устанка враћали са алексиначког карантина, неки Арнаут једва је успео да спаси насиља својих саплеменика. У селу Кнежица, где се народ предао на гаранције Турака, убијена су двојица сељана, као и неки трговац из Пирота. Бимбаша Рушид (Хуршид)-бег, који је из Софије у Ниш дошао са 300 људи, по целом граду упадао је по кућама, људе тукао и пленио шта је хтео. У Лесковцу су две хапсане и једна црква Турцима служили као мучилишта за поражене српске побуњенике. Лесковачки кнез Тома убијен је усред чаршије. Кућу лесковачког трговца Николе Цветковића запленио је лесковачки ајан зато што је Цветковић одлазио у Србију. Његова деца истерана су из куће. Осман-бег Вренчевић претукао је кћерке Ђоке Настића из Власотинца. Такође, пописивао је децу за Арнауце. У селу Вучје злостављао је неког сељака,

извештају „Новина србских” од 13. јуна, у Ниш је 11. јуна стигао ферман по коме је Сабри-паша званично смењен са места нишког мухафиса.⁸⁷³ Јакуб-паша га је након тога ставио у притвор заједно са још неколицином саучесника.⁸⁷⁴ Већ 27. јуна бивши мухафис је са дванаесторицом својих пратилаца кренуо из Ниша у Цариград. Тамо га је чекало суђење, јер није спречио арнаутско дивљање током Нишке буне.⁸⁷⁵

Није познато како је протекло Сабри-пашино суђење у Цариграду. Могуће је да је прошао без нарочите казне, тј. да је суспендован из службе, што је једино могло да погоди његове приходе. Наставио је каријеру већ пре јануара 1846. године, када је документован у Самокову⁸⁷⁶, а новембра исте године био је именован за валију у Харпуту.⁸⁷⁷ Одавде је био премештен на валилук у Јемен (мај, 1850). Једном приликом, када је кретао на Абкар Шерифа, побуњеног поглавицу брђана са планине Саниф, тешко се разболео због лошег времена и неадекватне одеће коју је носио. Умро је на путу за Баџил 26. јануара 1851. године.⁸⁷⁸

У XIX веку, за скоро осам деценија османске управе над Нишем, готово се са сигурношћу може рећи да није било паше који је био тако лош према хришћанима као Мустафа Сабри-паша.⁸⁷⁹ Безмало све што је радио одавало је његову намеру да систематски гази по најосновнијем људском достојанству хришћанских поданика, нарочито у вези са њиховим женама и децом.⁸⁸⁰ Према мушкој раји био је подједнако лош. Злостављања која су многи од њега претрпели била су прави „плес са Танатосом”, игра на граници живота и смрти коју су диктирали пуки хирови Сабри-паше. Одсуство сваког обзира и хедонистичко понашање могло би да доведе у питање његову компетентност као високог официра, међутим, како се током Нишке буне, а касније и у Јемену, прилично добро сналазио у ратним околностима, прихватићемо да је као војник могао да има одређених квалитета. Једно је сигурно, истим методама није управљао муслиманским и хришћанским заједницама.

јер није дозволио да му кћерку силују. Осим оваквих случајева, овај документ обилује подацима о арнаутским упадима у села, силовањима, изнудама, паљевинама, убиствима и другим видовима насиља.

⁸⁷³ Новине србске, 14. јуниа 1841, 190.

⁸⁷⁴ Међу овим Сабри-пашиним сарадницима помиње се и Керим-бег, који је активно учествовао у гушењу Нишке буне. Интересантно је да се извесни Керим-бег помиње и 1831. године, као нишки првак који је Махмуд-паши Шехсуварзадеу помогао да изјуре арнаутске одреде из Ниша.

⁸⁷⁵ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 151.

⁸⁷⁶ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 746.

⁸⁷⁷ Исто, 745. Додуше, из једног извештаја од 2. јануара 1846. године, који је алексиначки начелник Дабић упутио Попечитељству иностраних послова, види се да је Сабри Мустафа-паша у то време служио у Самокову. Овај документ заправо говори о могућој смени на положају нишког валије, где је уместо планираног Васиф-паше требало да буде постављен управо бивши нишки управник Сабри-паша, који је тада био у Самокову.

⁸⁷⁸ С. Е. Farah, *The Sultan's Yemen: nineteenth-century challenges to Ottoman rule*, London – New York 2002, 62.

⁸⁷⁹ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 607. О томе јасно сведочи обраћање кнезу Михаилу које су у Београду 23. априла 1841. године саставили представници Срба из Нишке, Лесковачке, Пиротске и Прокупачке нахије. У овом тексту наведено је: „И пре је било зулума, али од како је садањи паша у Ниш дошао, од оно доба нама се сунце помрачило, срећа угасила и ми са нашом децом наново јаничарство доживисмо.”

⁸⁸⁰ Исто, 622. С тим у вези, када је након гушења Нишке буне велики број девојака и жена доведен као робље у Ниш, паша и његова тевабија издвајали су оне које су желели да задрже за себе, неке пуштајући да се врате кући, док су друге задржавали.

1841–1842.

Дели Исмет Мехмед-паша

(?–1866)

Исмет Мехмед-паша био је син Неџип-бега Рамазанолуа. Прошао је у Цариграду јаничарску школу Едерун, где је стекао војно образовање. Каријеру је почео као бимбаша, затим је напредовао до миралаја (1827–1828), мирливе (1833–1834) и мутесарифа Дукађина (1837/1838).⁸⁸¹ Након службе у Дукађину стекао је чин ферика (1840) и са њим отишао у Ниш, где је постављен за мутесарифа након што је Сабри-паша збачен. Његов долазак у Ниш и ступање на функцију пада у 4. јул 1841. године.⁸⁸²

У време када је Исмет-паша прешао у Ниш, Јакуб-паша унајвеће је вршио истрагу Нишке буне и могућу Сабри-пашину кривицу за њу. Како Бланки наводи, доласком у Ниш Исмет-паша није уживао пуну јурисдикцију над тим пословима, већ Јакуб-паша, коме је дато специјално пуномоћје са Порте.⁸⁸³ Између њих двојице рано је дошло до несугласица; Јакуб-паша је инсистирао да Исмет-паша управља ејалетом онако како му је било заповеђено са Порте, док је Исмет-паша оспоравао јурисдикцију једренског валије у повереном му ејалету.⁸⁸⁴ Одсуство консолидације у самом врху ејалетске администрације довело је до многих пропуста, од којих су они везани за безбедност становништва били најозбиљнији.⁸⁸⁵ За време свог рада у Нишу Јакуб-паша је извршио амнестију учесника у Нишкој буни, али, чини се, није имао среће са обештећивањем пострадалих становништва. Народ из револта није желео да прихвати само делимичну обнову својих тешко пострадалих села, као и лоше организован повраћај стоке коју су им Арнаути током буне попленили.⁸⁸⁶ Осим тога, и казне над Арнаутима и осталим оптуженицима због прекомерног насиља биле

⁸⁸¹ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, 840.

⁸⁸² Новине србске, 5. јулија 1841, 213.

⁸⁸³ J. A. Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'annee 1841*, 170.

⁸⁸⁴ ВОА, С. АС, 810/34400. Министарство војно мутесарифу Исмет-паши (23. шевал 1257/8. децембар 1841). Штавише, Исмет-паша је добио врло јасну поруку како да се понаша, уз подсећање државе да је упозната са стањем на терену. Зато је у овој депеши која му је послата из престонице јасно наведено да су локални хришћани раздражљиви и наоружани, да у граду већ има пуно војске и да официри морају да се понашају умерено, а он сам да буде обазрив и пажљиво води град.

⁸⁸⁵ В. Стојанчевић, *Друштвени и економски положај српског становништва у лесковачкој нахији непосредно по угушењу устанка 1841. године*, Лесковачки зборник, бр. X, Лесковац 1970, 45–46. На пример, Осман Вренчевић, један од двојице браће познатих по отмици две хришћанке из села Мозгово (1832), након бекства у Лесковац несметано је наставио да спопада девојке и малтретира сељаке којима се наметнуо као опорезивач и чифлук-сахибија (јун, 1841). У томе је имао заштиту рођака у Лесковцу, Исмаил-паше Шехсуварзаде. Осим злодела Вренчевића, за овај период документоване су злоупотребе бројних османских земљопоседника у Нишком ејалету.

⁸⁸⁶ Б. Ловрић, *Историја Ниша: приликом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града 11. јануара 1878 – 11. јануара 1928*, 65; С. Андрејевић, *Окончање нишке буне 1841. године*, 61, 69. Порта је за санацију Нишке буне издвојила око 150 000 куруша, при чему је око 600 породица из Нишке нахије требало да добије по 100–150 куруша. Нажалост, сређивање стања у овој нахији било је само делимично. По једном попаљеном селу само је три до четири кућа планирано да буде обновљено о трошку државе (чему се народ противио, по принципу – или све оштећене или ниједна), док је подела стоке, која је повраћена од Арнаута, препуштена хришћанима. Они су морали сами са препознају своја грла и поделе их међу собом. Ипак, Јакуб-паша је из нишких казамата ослободио хришћане и хришћанке које је Сабри-паша заточио, те је народ донекле осетио смањење тензија у Нишком санџаку.

су половичне. Ухапшене су само поједине њихове вође – Идриз барјактар и још педесет Арнаута, док је Арнаут Жабота, један од најпрозиванијих и најглавнијих учесника у злочинима, остао слободан („мада је био у’апшен”).⁸⁸⁷ Једренски валија напустио је Ниш са својом војском 15. септембра, претходно добивши (дискутабилно) званично признање епископа Ниша и водећих чаршијских првака да су саниране последице буне.⁸⁸⁸ Након његовог одласка Исмет-паша се посветио решавању проблема чији је расплет Јакуб-паша започео – повратак нишке раје из Србије на своја огњишта и сузбијање хајдучије.

Ни у једном од ових питања Исмет-паша није показао дипломатског дара који је Јакуб-паша поседовао. Штавише, постао је мање обзиран према раји. Додуше, наставио је преписку са српским властима о повратку пребеглих Срба, међутим, већ у септембру неколицину угледнијих од ових повратника који су учествовали у буни затворио је у казаматима тврђаве.⁸⁸⁹ По одласку Јакуб-паше обновио је и рајинска давања, од којих су нека била суспендована док се не обнове села и привреда.

Што се тиче хајдучије, ова појава Исмет-паши задавала је озбиљне проблеме током читаве службе у Нишу. Она је после гушења Нишке буне толико била ван контроле да се чак ни представници Кнежевине Србије нису осећали безбедним на територији Нишког ејалета.⁸⁹⁰ Један број хајдука у Нишком ејалету чиниле су непокорене групе хришћана које су избегле одмазду након гушења Нишке буне. Други су били хајдуци који су из Србије упадали у Нишки ејалет. Ови последњи током пролећа 1842. године били су врло активни. Исмет-паша радио је на њиховом сузбијању, међутим, потпуно је игнорисао још један фактор скоро сваке буне на османском Балкану – разуздане банде Арнаута које су учествовале у гушењу народног револта. Као и много пута пре тога, раја у овом управнику није имала никакву заштиту од њих, штавише, за убиства хришћанских трговаца и караванлија Исмет-паша је увек оптуживао хајдуке. Са колико равнодушности је марио за рају најбоље показују речи које је изрекао на вест да је Лесковчанина Смиљка Николића убио извесни спахија Ајдар: „Закопајте ви њега, а за даље је моја брига!”⁸⁹¹ У ствари, чињеница је да ни Исмет-паша није био најсрећнији што је морао да буде управник Нишког пашалука.⁸⁹²

О личности Исмет-паше пуно говори његов надимак Дели (Deli). Он би могао да се протумачи у контексту некадашњег војног рода османске војске, делија, које су чинили смели, храбри ратници, што ова реч буквално и значи. Пошто је Исмет-паша припадао војној касти, било би логично да га у том духу красе епитети попут Храбри или Смели.

⁸⁸⁷ С. Андрејевић, *Окончање нишке буне 1841. године*, 60–61, 66. Идриз-барјактар био је плаћеник Сабри-паше. Он је са седамдесеторицом својих људи походио и палио нишка села.

⁸⁸⁸ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 169, 172.

⁸⁸⁹ Исто, 176.

⁸⁹⁰ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 579. Српско Попечитељство унутрашњих послова 12. јуна 1841. године известио је из Алексинца мајор Милош Богићевић како није могао да крене у Ниш Јакуб-паши јер се није осећао безбедним на путу. Делимичан разлог за овакав Богићевићев утисак био је и башибозук који је крстарио Нишким ејалетом у то време.

⁸⁹¹ С. Андрејевић, *Окончање нишке буне 1841. године*, 71.

⁸⁹² ВОА, С. AS, 64/3025. Исмет-паша султану (24. шевал 1257/9. децембар 1841). По овом захтеву Исмет-паше, види се да је био незадовољан платом нишког мухафиса од 17 000 куруша, од које није могао да живи. Зато му је султан одобрио повећање плате на 20 000 куруша.

Међутим, ова реч такође значи и суманути, луди, те је, на основу свега што је радио у Нишу, Исмет-паша овај надимак свакако носио у овом контексту. Капетан Божићевић са алексиначке границе то потврђује када о њему пише „да је по сказивању свију Исмет-паша човек луд”.⁸⁹³

О њему су слично мишљење имали и двојица европских путописаца – Француз Жером Бланки и Рус Јегор Ковалевски. Обојица су посетили Ниш у периоду након гушења Нишке буне. Овај први, боравећи у Нишу током лета 1841. године, имао је и сусрет са Јакуб-пашом и Исмет-пашом. О овом потоњем записао је следеће:

„Исмет, знајући да сам француског порекла, мислио је да ми прича о старим симпатијама Турске према Француској, али било му је неугодно и изгледао је тако забринуту због мог доласка те је користио све своје умеће да избегне моја питања која су била у вези, чак и индиректно, са тренутним догађајима. Извештачено ми је похвалио Хатишериф из Гилхане и благодет у којој уживају хришћани. Ипак, верујем да сам га јако збунио када сам га питао зашто хришћанима није дозвољено да носе оружје када су Турци стално наоружани? У том тренутку је у соби за пријем био један од тих несрећних рајетина који је дошао, претпостављам, да од њега тражи милост или правду. Рајетин је клекнуо на колена пред улазним вратима просторије и, клечећи непрестано тако, пузио је према паши који је изгледао љутито и надмено. ’Да ли је у духу Хатишерифа из Гилхане да Вам се раја обраћа на коленима?’, питао сам га. Он се насмеја са неком горчином и једноставно ми одговори: ’Свака земља има своје обичаје.’ ”

Исмет није сматран умеренијим управником, иако је био много толерантнији од свог омрзнутог претходника Сабри-паше, под чијом су командом Арнаути починили свакакве суровости. Ипак, то је охрабрило Исмета па је имао тренутке излива беса, те је Јакуб-пашина мисија имала за циљ да спречи Исметов болестан дух да још више отежа тешко стање у коме се налазила земља.⁸⁹⁴

Што се тиче руског државника и геолога Ковалевског, он се затекао у Нишу две године након Бланкија. У разговору са једним Нишлијом, Ковалевски је слушао „о Исмет-паши, прилично добром човеку, али и човеку који је у нападима лудила начинио многа зла у земљи због којих је и сам доста настрадао”. Ковалевски даље пише:

„Када се извесни Јакуб-паша појавио у Нишу са својом јединицом од 20 00 војника (1841), како би умирио регион, он је постао главни у граду без обзира на то што паша званично није смењен. Имати два турска начелника у једном граду – то није могло да иде заједно, што је и очигледно. Исмет-паша је био окружен шпијунима; несрећник се плашио на сваком кораку да не налети на нож убице, стрепећи да је у сваком парчету хлеба и шољи кафе отров. Све пашине мисли биле су усмерене на ове ствари, па није ни чудо што је сишао са ума. Сваког кога је сретао сматрао је издајником и није жалио никога [да убије – М. Р.], као да се надао да ће са убиством последњег човека нестати и последњи издајник. Јакуб није

⁸⁹³ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 163.

⁸⁹⁴ J. A. Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'annee 1841*, 170–171.

обраћао пажњу на његове глупости, осим ако се нису тичале његових људи. Чак се и смејао безумнику. Осим тога, Јакуб је имао и доста свог посла.”⁸⁹⁵

Иако извори тврде да је Исет-паша имао тренутке психичке нестабилности, чини се да није увек био неразуман и безосећајан за хришћанске ствари. Тако се, на пример, наводи да је епископу Григорију допустио да направи прозоре на Цркви Светих Арханђела Михаила и Гаврила, јединој нишкој цркви у то време.⁸⁹⁶ Ова укопана богомоља изграђена је тако да својим положајем не боде очи нишким муслиманима, те је грађевински била изолована од слободних погледа великим зидом који ју је одвајао од сокака. На зидовима и олтару није имала прозоре, па су загушљивост и слаба светлост верску службу чинили мучном за свештенике и паству. Осим овога, Исет-паши се приписује предлог нишким хришћанима да уреде питање свог школства у овом граду. Наводно, саветовао је хришћане да оснују фонд за плате учитеља и одржавање школе како би образовање деце било извесније. Он и епископ Григорије помогли су овај фонд са по 5 000 куруша.⁸⁹⁷

Јануара 1842. године дошло је до промена у провинцијској управи које су се незаобилазно односиле и на управу у Нишу. Обновљени су ејалетски мецлиси, тј. већа. У њих су, силом закона, улазили и локални немуслимане.⁸⁹⁸ Укинута је звање мухасила, а уведена је функција кајмакама. Они су били представници валије. Валија је поново добио већа пуномоћја по питању безбедности и финансија, међутим, врховни ауторитет у ејалету сада је био мушир. Његов пандан у санџаку био је војни официр са чином ферика. Ипак, мушири и ферици нису у потпуности били самостални; из престонице су им слати дефтердари и нотари који су их саветовали и помагали у раду.⁸⁹⁹

Почетак ове године за адиминистративне прилике у Нишу значајан је и због тога што је овај град (заједно са Софијом и Самоковом) потпао под војну надлежност видинског везира Хусеин-паше.⁹⁰⁰ Отприлике у то време могао је да се наслути и одлазак Исет-паше из Ниша. Његова прекоманда из овог града десила се 7. маја 1842. године, када је у Ниш био постављен Осман-паша.⁹⁰¹

Након службе у Нишу Исет-паша је наставио управничку каријеру. У Пловдиву је од 1848. био валија и везир, све док са овог положаја није отпуштен у јуну 1850. године. Новембра исте године постављен је за муфетиша Анадолије. Септембра 1853. године вршио је дужност валије у Трабзону, након чега је био валија у Трикали (јул, 1854), муфетиш Анадолије (1854–1855), валија Бурсе и Кастамонуа (март/април 1855), валија Силистре (април, 1857) и валија Видина (новембар/децембар 1857). Положај видинског валије напустио је пре краја 1857. године. У активну службу вратио се као валија Алепа (1861–1862) и 16. марта 1866. године поново напустио чиновнички позив. Умро је 16. јануара 1866.

⁸⁹⁵ И. И. Глазунов, *Собрание сочинений Е. П. Ковалевского*, т. 3, С.-Петербург 1871, 408–409.

⁸⁹⁶ С. М. Димитријевић, *Споменица нишке Саборне цркве*, 12.

⁸⁹⁷ Исто, 14.

⁸⁹⁸ Цареградскій вѣстникъ, 20. јунија 1859, 148. Међу хришћанима се у ове мецлисаре помињу и Цинцари, тј. „Куцо-Власи”, како их је навео аутор овог чланка.

⁸⁹⁹ М. А. Уалџинкаја, *The provincial reforms of the early Tanzimat period as implemented in the kaza of Avrethisari*, 369.

⁹⁰⁰ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 180.

⁹⁰¹ Исто, 184.

године. Сурејини утисци о Исмет-паши разликују се од оних које су путници кроз Ниш имали о њему, те за њега тврди да је био поштен, веран султану, чврст и частан човек. Од његових потомака познат је само један син, Хусеин Риза-паша.⁹⁰²

1842–1844.

Осман-паша

Прецизно утврђивање друштвеног статуса, војног чина и функционерског положаја овог угледника представља проблем који није у потпуности расветљен. Током службе у Нишу помињан је као ага, бег и паша.⁹⁰³ Пошто је његова служба у овом граду трајала преко годину дана, он никако није могао да буде привремени вршилац дужности његовог управника. Међутим, у својим биографским лексиконима Суреја и Кунералп га не помињу међу званичним нишким управницима. Штавише, код Кунералпа је Ниш у периоду 1840–1844. године упражњен.⁹⁰⁴ Што се тиче положаја који је у Нишу држао, најчешће је навођен као мухафиз, ређе као кајмакам.⁹⁰⁵ Пошто га већина извора и аутора помиње као пашу, и овде ћемо га наводити тако.

Почетак Осман-пашине службе пада након одласка Исмет-паше са положаја нишког мутесарифа (7. мај 1842). Осим цивилне, имао је и војну надлежност, као заповедник Нишког ејалета, највероватније са чином мирилаја; државне институције у Србији 1843. године наводе га као Мирије Османа⁹⁰⁶, а у окршајима са Арнаутима 1844. године учествовао је неименовани официр из Ниша са чином миралаја.⁹⁰⁷ Вероватно да је реч управо о Осман-паши.

Служба Осман-паше у Нишу започела је у време када је становништво унајвеће држао страх од стихијске хајдучије која је ејалет преправила. Колико су заптије били напети због тога, види се из једног инцидента који се десио убрзо након доласка Осман-паше у Ниш. Ноћу 8. јуна, на једној од јужноморавских скела, дошло је до пушкарања између прокупачког и нишког сердара који су, свако са своје стране, ишли у потеру на хајдуке. Како је била ноћ, гоничи се нису препознали, те је дошло до пуцњаве у којој је три сејмена погинуло, а обојица сердара били рањени – прокупачки је био рањен у обе руке, а нишки сердар се саморанио у једну руку.⁹⁰⁸

⁹⁰² М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, 841.

⁹⁰³ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 184; В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 197; *Сокобања и срез бањски 1836–1914*, књ. 1, Ниш 1982, 60, 63.

⁹⁰⁴ S. Küneralp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 36.

⁹⁰⁵ С. Андрејевић, *Покушај обнављања буне у турским пределима 1842. године*, Зборник, бр. 8, Ниш 1992, 167; *Сокобања и срез бањски 1836–1914*, књ. 1, 63.

⁹⁰⁶ АС, МИД-И, 1843, ф I, р 100. Аврам Петронијевић Иностраном одељењу Попечитељства унутрашњих послова (22. фебруар/4. март 1843).

⁹⁰⁷ С. Андрејевић, *Односи становништва нових крајева и кнежевине Србије у периоду од 1833–1877. године (I)*, 138; Р. Требјешанин, *Лесковачки кадилук од 1830–1842. године*, 34.

⁹⁰⁸ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 190.

Проблеми са хајдучијом у Нишком ејалету наставили су да се гомилају. Током лета 1843. године хајдуци су у нишком крају показали иницијативу која је подсећала на прилике у Првом српском устанку. Њихове мете нису биле само османске патроле и трговци, већ и Срби који су означени као сарадници и доушници власти.⁹⁰⁹ Појединим селима која су била у пограничном појасу према Србији они су разрезали порез, што указује да хајдуци нису представљали само проблем националне, већ и социјалне природе.⁹¹⁰ Највеће проблеме са њима Осман-паша имао је на територији која се простирала од Ниша и Пирота до границе са Србијом. Овде су биле најактивније дружине Николе Петковића Циције, Аранђела Страторића и Здравка Аранђеловића Дунђера.⁹¹¹ Код Османлија је постојала сумња да су српске пограничне власти дозвољавале прелаз хајдука преко границе. Зато се у Нишу током друге половине јула окупило око 3 500 низама и башибозука које је Осман-паша послао на српску границу. Тек након оваквог војног притиска и дипломатске интервенције везира из Београда и Видина, српске власти повеле су обазривију политику на својој јужној граници. Постигнут је договор о њиховој сарадњи са Осман-пашом око сузбијања хајдучије, што је утицало на њено смањење у Нишком ејалету. Нажалост, овим нису отклоњени проблеми раје нишког залеђа; гонећи хајдуке, Арнаути су поново упадали у села и чинили насиља. Сигурно да је за Осман-пашу ово представљало велики проблем пошто је, осим гушења хајдучије, његов задатак био и да ради на повратку становништва које је пребегло у Србију након Нишке буне, али уз будну присмотру њених коловођа који су се на своја огњишта такође вратили.⁹¹²

Током 1843. године дошло је до још једног догађаја који је потресао западну Румелију – велики устанак Арнаута.

Након прокламовања Хатишерифа из Гилхане централна власт је у Румелији све чешће вршила контролу спровођења својих одлука. Многи управници, поучени судбинама антиреформиста попут скадарског везира Мустафа-паше Бушатлије и капетана Хусеина Градашчевића, одлучно су следили Портина наређења. Међутим, привилегованим и конзервативним мањинама, попут Арнаута, нису одговарале друштвене промене, посебно ако су биле на њихову штету, а у корист хришћана. У срединама где их је било више и где је локални управник био Арнаут, водили су се крилатицом „Нема закона у шуми” (*Ormanda ferman yok*), те до спровођења танзиматских реформи у тим местима није ни могло да дође.⁹¹³ Међутим, тамо где нису имали своје људе, Арнаути су вршили притисак на локалну власт.

⁹⁰⁹ Новине србске, 20. јуниа 1842, 196. Једна од ових хајдучких група пресрела је чак и британског курира коме, додуше, нису урадили ништа.

⁹¹⁰ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 193; Б. Јовановић, *Вожд и његови устаници у светлу и сенци њихових карактерних особина*, Гласник Етнографског музеја, бр. 72, Београд 2008, 16. Јовановић је у свом раду одлично профилисао хајдуке, „квасац народног бунта”, и представио до које мере су умели да буду „мач са две оштрице” за хришћанску рају.

⁹¹¹ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 188, 191.

⁹¹² С. Андрејевић, *Покушај обнављања буне у турским пределима 1842. године*, 167–168. У вези са Нишком буном, Осман-паша је за овај задатак чак добио и помоћ од 500 војника из Софије.

⁹¹³ В. Стојанчевић, *Историја и политика у прошлости Раичке области, око средине XIX века*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 29–30, Београд 1995–1996, 40.

Иако су још од 1839. године Арнаути у западној Румелији спорадично негодовали због Танзимата, њихов револт досегао је врхунац 1843. године, када су затворена тројица њихових угледних саплеменика – браћа Абдурахман-паша (управник Тетова), Хевзи-паша (управник Скопља) и Хусеин-паша (управник Ћустендила).⁹¹⁴ Убрзо је на потезу од Прокупља до Скопља избила арнаутска буна чији је један од вођа био Дервиш Цар, по коме је буна и прозвана. У западној Румелији на мети његових људи нашли су се османски управници који су се заузели за верске слободе хришћанских поданика. Такав је случај био са Хусеин-пашом у Врању и Осман-пашом у Нишу.

Док је у Врању сâм паша подржао Србе у практиковању својих права, у Нишу је то радио тадашњи нишки епископ, енергични фанариот кир Венедикт II (1842–1845). Своју иницијативу по овом питању он је показао 19. децембра 1843. године, увођењем клеветала за најаву црквене службе.⁹¹⁵ Негидовање нишких муслимана било је велико због ове новине, иако су хришћани још од 1839. године по Хатишерифу из Гилхане имали права и на употребу звона у верским обредима, у склопу фундаменталног права да несметано практикују своју веру.⁹¹⁶ Зато су муслимани својим негодовањем лако привукли пажњу побуњених Арнаута у суседству. Кивни на Србе још од Првог српског устанка, куршумлијски Арнаути кренули су на Ниш, угрозивши озбиљно безбедност града.⁹¹⁷

Каква је била реакција Арнаута на легализовање хришћанских права у Нишу и како се нишки управник држао поводом тога, забележио је нишки ћурчија Петар Стаковић, који је о томе записао следеће:

„Казао (владика) пред народом: ја ћу да пишем у Стамбол да донесем ферман да се зна црквено време; ако не буде звоно, бар клепало сигурно. Постави (владика) клепало да чука кад је црквено време да се зна.⁹¹⁸)

Турцима грађанима није било по вољу. Отиду код пашу (и) изјаву: закону нашему недостоји кад наш оца езан виче да ђавури у даску лупају. Ми ћемо то да скинемо ако ти пашо нећеш; ми можемо и насилнице. Паша им одговорио: ја не могу противу царскога фермана ништа, а ви (ако) смете почните; скинућу ви с рамена главе (и) живи у Стамбол спровести. Имам ја два баталиона војску; не смете поред цркве проћи, а камо ли такво учинити.

Осман Жабота, са неколико Турака побуне Арнауте да ударе на варош. Прете да клепало скину и цркву поруше и упале. То је било 1847 године, пред Ускрес на петнајес

⁹¹⁴ B. Iseni, *La question nationale en Europe du Sud-Est: genèse, émergence et développement de l'indentité nationale albanaise au Kosovo et en Macédoine*, Berne 2008, 174.

⁹¹⁵ С. М. Димитријевић, *Споменица нишке Саборне цркве*, 13.

⁹¹⁶ Z. Acer, *Ottoman modernization and effects of the Tanzimat edict on today*, *Ozean Journal of Social Sciences*, vol. 2 no. 3, Columbus (OH) 2009, 192.

⁹¹⁷ С. М. Димитријевић, *Споменица нишке Саборне цркве*, 13. Куршумлијски Арнаути посебно су били осетљиви по питању верских слобода хришћана. Разлог за то било је скрнављење њихове џамије која се налазила на путу из Прокупља у Куршумлију. Њој су Карађорђеви устаници срушили минарет за време похода у овом пределу, те је од тада била позната као Кршена џамија.

⁹¹⁸ Од Једренскога (1829.) до Парискога мира (1856.) митрополити су се свуда у Српским Земљама енергично заузимали за добијање обећаних права цркви и вери православној. До Кримскога рата (1853.–1856.) Васељенска Патријаршија уживала је у тој борби и пуну протекцију Русије. [Ј. Х. В]

дана.⁹¹⁹ Владика, чувши да се буни народ, владика Венедик био је нестрашљив у ничему, каже паши: ја имам по мом закону да вршим; клепало ће да бије сву недељу ноћу и дању, као у Станбол канбана, по ферман. Ако се што деси христијанима или мени, ти ћеш одговарати цару.⁹²⁰) Паша нареди чете војску; у сваку улицу једну чету, у цркву, пред црквени врата, два шиљбока; не сме Турчин проћи онуда, а камо ли што учинити. Кад је био Ускрес, на Паску, скупило се већина народа. По наређење владикино са литиом проћи кроз варош, околину Арнаут пазар, пред владику и народ ишла је парада, војска, све чауши чисто обучени дођу у цркву.⁹²¹) Напуни се црква народа, и с поља. Чатећи владика евангелије у цркву, долази паша и миралај војни, владике да честитају празник. Видећи војска, истрча да изађе на селама предперси. Народ уплашен узбуни се, мислећи да су Арнаути. Ко се затече у цркву, све једно врз друго, шавдане, столови поломише, мнозина погазише; само што нема мртав. Владика побеже кроз пенцер, док се разбра шта је. Оданде остаде да сваки празник војна патрола чува варош од Турака, док је турско било.”⁹²²

Судећи према Станковићу, рекло би се да је Осман-паша чврсто био решен да у свом ејалету спроведе одлуке Хатишерифа из Гилхане. Проблем који је имао због тога није било само негодовање нишких муслимана, већ и Дервиш Царевих Арнаута из Куршумлије, који су планирали да упадну у Ниш и униште „ђаурско клепало и ђумрук”.⁹²³ Да би се изборио са тим, Осман-паша морао је да се сукоби са непријатељима на два фронта – са Арнаутима ван града и у Нишу, са локалним муслиманима.⁹²⁴ Из Станковићевог сведочанства видели смо како се носио са нишким муслиманима, међутим, од Арнаута је претила озбиљна опасност, јер су у Нишу имали подршку јерлија и пребеглих мухацира из Србије.

Опасност од арнаутских банди угрозила је Ниш већ у касну јесен 1843. године. Тада је група Арнаута скоро код самог Ниша напала тројицу Срба из села Каменице. Један од њих тројице био је рањен ножем и пушком. Марта месеца 1844. године постојала је основана бојазан да се група од 300 Арнаута из Прокупачке нахије споји са 500 Арнаута који су у Врању опсели Хусеин-пашу, па да удружени ударе на Ниш из два правца. Из страха од овога, од 8/20. до 10/22. марта Срби у нишкој вароши иселили су се из својих домова и сместили у тврђаву, тако да је читава варош опустела у ишчекивању доласка

⁹¹⁹ Станковић сликовито приповеда о овом догађају, али га смешта у погрешну годину. Арнаути су угрозили Ниш 1844. године, а како Станковић помиње Ускрес, свакако је реч о априлу месецу (ако и ово није непрецизно, пошто су Арнаути планирали удар на Ниш марта месеца).

⁹²⁰ То је било по Једренском миру 1829. год. [Ј. Х. В]

⁹²¹ С литјом се долазило чак на Нишаву, до пред Махмуд-пашин конак, потоњи Краљев двор у Нишу. [Ј. Х. В]

⁹²² Ј. Хаџи Васиљевић, *Податци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827–1860 год.*, 126–127.

⁹²³ Р. Требјешанин, *Лесковачки кадилук од 1830–1842. године*, 34.

⁹²⁴ С. Андрејевић, *Односи становништва нових крајева и кнежевине Србије у периоду од 1833. до 1877. године (II)*, 52, 53. Сигурно да нишким јерлијама нису сметале само верске слободе хришћана прокламоване у Хатишерифу, већ и њихово финансијско јачање које је овај документ подупирао. Конкретно, у случају Ниша забележена је напомена тадашњег благајника српског Попечитељства финансија Радована П. Дамјановића, који је приметио да људи из Ниша и осталих делова Румелије држе монопол на арабаџилук од Алексинца до Београда (1843). Они су, радећи на овој траси, скоро у потпуности потисли кириџије из Србије. Осим у транспорту робе, нишки обртници су, као и тридесетих година XIX века, били присутни и у осталим гранама привреде Кнежевине. Занимљив је нешто каснији случај нишког трговца Ђорђа Теодоровића, који је у Алексинцу продавао кафану у којој је имао и билијарски сто (1845).

Арнауца.⁹²⁵ У таквим околностима одбрану Ниша преузео је кајмакам Ђенч-ага, док је Осман-паша, као миралај надређен Ђенч-аги, вероватно организовао шире операције против Арнауца на територији читавог ејалета. Обојица су били решени да долазак Арнауца спрече и казне их за насиље над становништвом, делећи тако став султана и садразама по овом питању.⁹²⁶ У Нишкој нахији Арнаутима је отежавано кретање и боравак, док се упоредо са тим у Нишу радило на припремама у случају могућег сукоба. На бедемима и капијама тврђаве постављени су топови и подигнут је ниво опреза у војсци како би се реаговало на време. Сकेле на Јужној Морави дуж читавог њеног тока кроз Нишки пашалук извучене су на суво како Арнаути не би могли да пређу са прокупачке стране. Опасност са југа умањена је тиме што је на Лесковачком друму караула код моста на Печењевској реци, тј. Јабланица (удаљена четири сата од Ниша), опремљена са два топа. То је отежало упад Арнауца из правца Врања.⁹²⁷ Поред ових мера Осман-паша је наредио да се жито не врше и стока не продаје, па Арнаути нису могли да створе неопходне залихе за поход на Ниш.⁹²⁸ Људима Дервиша Цара једино је пошло за руком да прекину комуникацију између Ниша и Врања, али и то не задуго.

Након покоља хришћана у Врању (13. март 1844) против Дервиша Цара покренута је опсежна офанзива у којој су учествовали и нишки одреди. Из Врања су према Топлици бунтовнике потерали низами и Арнаути Тоске. Док је приштински Јашар-паша са 1 000 низама ишао ка Топлици преко Преполца, побуњенике је са истока, код Мрамора, напао нишки мирилај Осман-паша. Убрзо су Арнаути били опкољени и потучени. Заробљени су двојица њихових вођа, Дервиш Цар и Сејид Менце, док је Баба Фека побегао.⁹²⁹

После гушења ове буне дошло је до смена међу покрајинским чиновницима у Румелији. Заробљене арнаутске коловође одали су лица која су им помагала, те је многе османске чиновнике власт ликвидирала или уклонила. Међу онима које је заробљени Дервиш Цар навео као своје тајне сараднике били су видински везир Хусеин-паша, Исмаил-паша из Лесковца и нишки кајмакам Ђенч-ага.⁹³⁰ Да ли је ова изјава Дервиша Цара била издаја или освета наведеним лицима због њиховог неучествовања у побуни својих саплеменика – није познато.⁹³¹ Чињеница је да су сви наведени убрзо након слома арнаутске буне склоњени са својих положаја. У прилог претпоставке да је кајмакам Ђенч-ага заиста могао да буде у вези са Арнаутима указује чињеница да је још у мају 1842. године, као ораховачки ајан, планиран на место нишког управника након одласка Дели Исмет-паше са

⁹²⁵ АС, МУД–П, ф VI р 134. Начелник округа алексиначког подполковник Вучковић Попечитељству унутрашњих послова (13/25. март 1844).

⁹²⁶ ВОА, I. ДН, 80/4007. Садразам нишком управнику (11. шевал 1259/4. новембар 1843). „...Знамо шта арнаутска пошаст чини... ударили су на Врање, усудили су се да нападну Лесковац, направили су лом у Турековцу...То султан не подржава, јер благостање раје је наше благостање, а част раје је наша част. Побићемо их артиљеријом и пушкама. Побићемо их све до једног!”

⁹²⁷ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 718.

⁹²⁸ Р. Требјешанин, *Лесковачки кадилук од 1830–1842. године*, 34.

⁹²⁹ Исто, 34.

⁹³⁰ Исто, 34.

⁹³¹ Исмаил-паша Шехсуварзаде породично је био везан са скадарским Бушатлијама, док је Ђенч/Џенце-ага, судећи по његовом имену и чињеници да је био ораховачки ајан, и сâм био Арнаут.

овог положаја.⁹³² То што је избор пао на Осман-пашу, а не на њега, можда је био довољно велики разлог за Ђенч-агу да током буне Дервиша Цара подрива Осман-пашин ауторитет.

Што се тиче Осман-паше, он је још непуних шест месеци након овога остао на свом положају у Нишу. Из неког разлога, можда чак и предосећајући своје уклањање одавде, покушао је да се приближи српском кнезу Александру Карађорђевићу.⁹³³ О томе сведочи једна депеша коју је српски капућехаја у Цариграду Лазар Теодоровић упутио Попечитељству иностраних дела 29. марта 1844. године.⁹³⁴ У њој Теодоровић преноси жељу османског министра спољних послова Шекиб-ефендије да српски кнез оствари и чува пријатељске односе са нишким мухафисом Осман-пашом, иначе, Шакиб-ефендијиним пријатељем. Кнез Александар је прихватио ову сугестију, а српске пограничне власти добиле су инструкције да се према нишком управнику понашају у складу са тим.⁹³⁵ Међутим, чини се да је до зближавања кнеза Александра и Осман-паше дошло само формално. Разлог за то могла је бити исувише крута пашина политика према приликама на граници са Србијом, тј. његово делање строго према закону и надлежностима које су му поверене. У складу са тим, он је реаговао чак и на најмању сумњу у шверц који је штетио нишком ђумруку.⁹³⁶ Када се у Нишу заузимао за хришћане штитећи њихова права према Хатишерифу из Гилхане, рад по закону био је пожељан и неопходан, међутим, граница је захтевала одређену флексибилност, што због политике, што и због економије. Осим тога, није се либио да критикује рад пограничних српских органа када им је враћао хајдуке који су из заточења у Србији бежали у његов ејалет.⁹³⁷ Другим речима, гледао је мало више у „туђе двориште”, него што је можда требало.⁹³⁸ Преко лета 1844. године однос српских власти са Осман-пашом се погоршао или макар остао подједнако хладан. Један од његових најкаснијих помена у Нишу везан је за истрагу убиства извесног Ахмета, Арнаута спахије, за које је Осман-паша оптужио кривце са српске стране границе. Београдски везир Черкез Хафис Мехмед-паша и српске власти у Београду постигли су договор у вези са истрагом овог случаја, међутим, по сугестији београдског везира, нишког управника требало је изузети из ње, пошто је могао да компромитује српску страну пред Портом.⁹³⁹ Како су се ствари завршиле са овим није познато, пошто је на место нишког управника почетком јесени дошао Мухендис Хафис Ахмед-паша.

⁹³² С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 184.

⁹³³ Вероватно да се иза тога крила пашина намера да придобије кнеза Александра, надајући се да ће кнез, можда као кнез Милош некада, да се заузме за њега код утицајних кругова који су за Осман-пашу били битни. Могуће је и да је на овај начин Осман-паша покушавао да дође до везирске столице у Београду.

⁹³⁴ *Дипломатско представништво Србије у Цариграду 1830–1858*, т. 1, приредили Мирослав Пешић, Александар Марковић, Светозар Рајак, Београд 2015, 409.

⁹³⁵ АС, МИД-И, 1844, ф I, р 182, Попечитељство иностраних послова Начелствима окружја Алексиначког, Гургусовачког и Крушевачког (12/24. април 1844).

⁹³⁶ АС, МИД-И, 1844, ф III, р 6. Попечитељство иностраних послова Попечитељству финансија (21. јул/ 2. август 1844).

⁹³⁷ АС, МИД-И, 1843, ф I, р 100. Нишки мухафиз Мириј Осман Авраму Петронијевићу (18. фебруар/1. март 1843).

⁹³⁸ Ово стоји нарочито због тога што су српске власти могле и намерно да пуштају хајдуке у Нишки ејалет како би га дестабилизовали, те је у том случају свака критика на „траљав” рад српских органа апсурдна колико и јалова. Инсистирања на томе Осман-паша свакако је могао да се поштеди.

⁹³⁹ АС, МИД-И, 1844, ф III, р 6. Попечитељство иностраних послова Лазару Теодоровићу (1/13. јул 1844).

Што се тиче личности Осман-паше, сем података Остина Лејарда, који је прошао кроз Ниш у јесен 1842. године, нема других извора који би могли да дају непосредне податке о њему. У аутобиографији Лејард је забележио своје сећање на Осман-пашу, који се према њему показао као љубазан домаћин.

„Моја писма за пашу обезбедила су ми добродошлицу и, оно што ми је још више требало, вечеру. Сместа је послао по одморног татара да ме отпрати до Константинопоља и наредио је да се коњи спреме без одлагања, како се не бих задржавао на свом путу. Како је покушано да се изгради пут између Ниша и Софије, понудио ми је да се послужим његовим кочијама за прве две од три етапе пута. Пошто сам, на основу тога, мислио да могу приуштити пар сати спавања, после заморног путовања током ноћи, прихватио сам његову понуду.

После обилног obroка отишао сам од дружељубивог паше и напустио Ниш у његовим кочијама, док су ме пратили татар и кириџија, који је за мене водио коња кога ћу моћи да јашем, ако буде било потребе. Ускоро сам схватио да је ово била мудра мера.”⁹⁴⁰

Општи закључак о њему је да је реч о човеку који је, у најгорем случају, поседовао квалитете просечног провинцијског управника османске царевине. Да је био нешто више од тога, свакако да би оставио дубљи траг на догађаје у којима је учествовао и средину којом је управљао, иако се показао одлучним у решавању политичких и војних проблема, као што су буна Арнаута и заштита права хришћана у Нишу.⁹⁴¹ Међутим, због односа које је у последњим месецима свог столовања у Нишу имао са српским властима, можда је правилније за њега рећи да је био апаратчик који је слепо следио слово закона, без талента да се прилагоди околностима које је диктирала средина као што су Ниш и Нишки пашалук.

1844–1845.

Мухендис Хафис Ахмед-паша

(?–1853)

Поникао је из оцака јаничарских лагумџија. Након службе у овом роду постао је ђехаја. Када је реорганизован рад Царске школе за војну инжењерију (Mühendishane-i Berri-i Hümayûn), у њој је био постављен за једног од мемура. Управо због рада у овој установи добио је надимак Инжењер (Mühendis). На прелазу између 1831. и 1832. године добио је чин мирилаја, а између 1833. и 1834. године постао мухафис Богаза. Неколико година касније досегао је чин мирливе, али Суреја не наводи који је период у питању. Службу је наставио у Рушчуку, где је био дефтердар. Из Рушчука је прешао у Једрене и постао везир и валија (септембар, 1843).⁹⁴² Након једномесечне службе у овом граду постављен је за валију у

⁹⁴⁰ A. H. Layard, *Autobiography and letters from his childhood until his appointment as H. M. Ambassador at Madrid*, vol. 2, London 1903, 35.

⁹⁴¹ ВОА, А. МКТ, 11/22. Нишки кадија Абдурахман Есад-ефендија Порти (27. рабиулвел 1260/16. април 1844). Зато треба узети за тачне речи нишког кадије када је о Осман-паши рекао да су Нишлије биле задовољне њиме, јер је штитио народ и у Нишу чувао мир.

⁹⁴² M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 555.

Силистри. На овом положају био је од октобра 1843. до септембра 1844. године. Одавде је отишао у Ниш (септембар, 1844) и постао валија Нишког ејалета.⁹⁴³

Његово пашевање у Нишу почело је свега пар месеци након што је Порта објавила пуну амнестију за све учеснике Нишке буне из 1841. године који су пребегли у Србију.⁹⁴⁴ Допис о томе стигао је Попечитељству унутрашњих послова у другој половини маја 1845. године, а већ 8. јуна на граници код Алексинца сакупио се велики број бегунаца и некадашњих вођа буне који су пребегли у Србију. Њих су наредног дана начелник Алексиначког округа Марко Дабић и члан Совјета Јован Вељковић⁹⁴⁵ повели у Ниш, где су се пријавили Хафис Ахмед-паши. Међу некадашњим вођама Нишке буне који су се вратили са овом групом били су Станко Атанацковић Бојација, Никола Илијић Срндак, Стојан Илић Чавдар, Коста Јовановић Чавка и Никола Цветковић Коца.⁹⁴⁶

Током наредног периода у Нишком ејалету владало је мирније стање, јер је народ био исцрпљен ранијим бунама, а њихове некадашње вође компромитоване неуспехом. То је локална власт, са Хафис Ахмед-пашом на челу, искористила да настави низ мера започет последњих месеци Осман-пашине управе, како би се свакодневни живот муслиманима и немуслиманима не само вратио у нормалне токове, већ и поправио.⁹⁴⁷

Хафис Ахмед-пашина служба у Нишу завршила се 8/20. новембра 1845. године.⁹⁴⁸ Тог дана кренуо је на свој нови положај у Београд, где је именован за мухафиса. Са великом свитом од 120 људи, овде је стигао после седам дана, у пратњи српских чиновника и кметова. На његово место у Нишу опредељен је дотадашњи мухафис Београда Черкез Хафис-паша.⁹⁴⁹ У питању је била рокада суседних управника, што је типично за османску провинцијску администрацију. Черкез Хафис-паша није у исто време кренуо из Београда за Ниш. У Београду је предао дужност новом мухафизу, па је тек сутрадан, 17/29. новембра

⁹⁴³ S. Kunalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 74.

⁹⁴⁴ С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, 246.

⁹⁴⁵ Исто, 246. На овом месту Андрејевић чини грешку, јер у пратњи алексиначког начелника наводи Стојана Вељковића (1831–1925), уместо његовог оца Јована (1795–1874) који је заиста и био члан Књажевско-србског Совјета.

⁹⁴⁶ Исто, 247.

⁹⁴⁷ ВОА, А. МКТ, 26/28. Нишки валија и Веће за обнову и развој Нишког ејалета садразаму (22. реџеп 1261/27. јул 1845), ВОА, А. МКТ, 26/27. Одлука нишког валије и Веће за обнову и развој Нишког ејалета (22. реџеп 1261/27. јул 1845), ВОА, МVL, 41/5. Велико веће Нишког ејалета Врховном већу за правна питања (3. рамазан 1261/5. септембар 1845), ВОА, А. МКТ, 27/82. Веће за обнову и развој Нишког ејалета садразаму, садразам Министарству финансија (5. рамазан 1261/7. септембар 1845), ВОА, А. МКТ, 27/83. Заједничка одлука нишког управника и Већа за обнову и развој Нишког ејалета о оснивању фабрике ћилима у Нишу (5. рамазан 1261/7. септембар 1845). Тако се, на пример, локална власт у Нишу обратила престоници са жељом да се купи један број шпанских мерина оваца, како би се запатиле у Нишком ејалету; регулисани су били шеријатски прописи и ограничена давања и трошкови муслимана везани за свадбарину и венчања, како би се поштедели непотребних издатака; претресано је неколико притужби о нелегалном каматарењу и злоупотреби закупнина државне земље. Пажња власти нарочито је била усмерена на казе Берковица и Лесковац; држава је доделила средства да се покрену напуштени рудници олова у Нишкој кази (вероватно да су у питању они рудници који су раније дати Исмаил-паши Шехсуварзадеу под закуп) итд.

⁹⁴⁸ АС, МУД-П, ф II р 2. Попечитељство унутрашњих послова Начелству Окружја Алексиначког, Јагодинског, Крагујевачког, Смедеревског и Београдског, Београд (5/17. новембар 1845).

⁹⁴⁹ Србске новине, 10. новембар 1845, 359.

кренуо за Ниш истим путем.⁹⁵⁰ За разлику од новог београдског мухафиза, Черкез Хафис-паша је у Ниш кренуо са знатно скромнијом свитом, коју је чинило двадесет људи и пашин харем.

Након службе у Београду Хафис Ахмед-паша је био валија у Јањини од фебруара/марта 1847. године, одакле је отпуштен врло брзо, већ у априлу/мају исте године. Након годину дана поново је постао активан у провинцијској служби; јула 1848. године био је поново постављен за београдског мухафиса, али је већ у новембру исте године отишао са овог положаја. Јула 1850. године постао је мухафис Кипра, а октобра наредне године мухафис Кудуша. На овом положају је и умро 1853. године.⁹⁵¹

1845.

Черкез Хафис Мехмед-паша

(?–1866)

Као што његов надимак говори, Хафис Мехмед-паша је био черкеског порекла. У младости је био пехливан, те га је красила велика физичка снага. Образовање је стекао у сарају султана Махмуда II у Цариграду. Војну каријеру започео је у низамској војсци, где је био бинбаша, а затим је напредовао до миралаја и коњичког мирливе (април/мај, 1828). Прву службу у провинцији имао је у Скадру, где је био ферик, а онда и мутесариф (октобар/новембар, 1833). Након Скадра, био је премештен за ферику у Кутаџи. После Кутаџе вршио је дужности валије Сиваса и везира Курдистана (новембар, 1836 – 1839), а затим и сераскер војске која је кренула на Мухамеда Алија у Мисиру (1839). Након пораза османске војске од мисирских трупа код Незиба (24. јун 1839) Хафис Мехмед-паша је задржао службу над вилајетом Сивас (без области Дијарбекир). Септембра исте године постављен је за валију у Ерзеруму, а од фебруара 1842. вршио је дужност сераскера кајмакама. Његова војна каријера престала је накратко јануара 1843. године, да би већ у априлу исте године био постављен за мухафиса Београда.⁹⁵² Након службе у Београду, која је престала почетком новембра 1845. године, уследила је његова служба у Нишу, где је стигао 22. новембра/4. децембра 1845. године.⁹⁵³

О Хафис Мехмед-пашиној служби у Нишу и периоду непосредно после тога, Решид-бег приповеда следеће:

„На један месец касније, за чувара београдског града би постављен нишки валија, визир Хаф'з Ахмет-паша, а Хаф'з Мехмет-паша оде на његово место.

На седам дана по доласку у Ниш, Хаф'з Мехмет-паши стигне ферман да је постављен за валију у Мусулу. Пролазећи кроз Цариград за своје ново опредељење, Порта га задржи,

⁹⁵⁰ АС, МУД-П, ф II р 2. Попечитељство унутрашњих послова Начелству Округа Пожаревачког (15/27. новембар 1845).

⁹⁵¹ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 555.

⁹⁵² Исто, 557.

⁹⁵³ АС, МУД-П, ф II р 2. М. Дабић Попечитељству унутрашњих послова (3/15. децембар 1845).

а како се баш тада беше установило звање жандармеријског мушира, та дужност њему се повери, и због тога не оде у Мосул.

После кратког времена, осуђеници побегну из цариградског затвора. Хаф'з-паша, да би их похватио, нареди, те се све капије на стамболском граду позатварају. Како нико не памти да су се икада градске капије затварале, па чак ни за време јаничарске буне⁹⁵⁴, то јако озлоједи јавно мњење, те уложи протест, и Порта га због тога отпусти из службе. Међутим, осуђеници се не похваташе.⁹⁵⁵

Након седмодневне управе над Нишем (коју Суреја не помиње), он исто наводи као и Решид-бег да је Хафис Мехмед-паша добио премештај за Мосул. Међутим, код тога је прецизнији, те наводи да је Хафис Мехмед-паша изнео свој мандат на овом положају у периоду од децембара 1845. године до марта 1846. године⁹⁵⁶ Марта месеца добио је постављење за заптијског или, како Решид-бег пише, „жандармеријског” мушира у престоници. Овај положај је држао од јануара 1846. до фебруара 1847. године. После тога био је валија у Јањини (април, 1847 – март, 1848) и Скопљу (март, 1848 – септембар, 1850).

Након смрти босанског валије Тахир-паше, Хафис Мехмед-паша добио је његов положај султановом наредбом од 1. јуна 1850. године.⁹⁵⁷ У Босни му је запао задатак да дочека и организује боравак чувеног мушира Омер-паше Латаса, који је у лето 1850. године вршио пацификацију Босанског вилајета. Са Латасом је дошао у сукоб под неразјашњеним околностима, те је разрешен са места босанског валије 22. септембра. Пет дана након тога отпутовао је у Цариград из Сарајева (где је пренео седиште Босанског вилајета из Травника).⁹⁵⁸ Након службе у Босни Хафис Мехмед-паша вршио је дужност валије Једрена (септембар, 1850 – јун, 1851), Коње (мај, 1852 – јул, 1854) и Трабзона (април, 1854 – новембар, 1855).⁹⁵⁹

За време Кримског рата, као валија Ерзерума и Карса, учествовао је у одбрани Ерзерума од Руса (јесен, 1855). Након тога био је на челу комисије која је руководила насељавањем черкеских мухаџира широм Османског царства, које су Руси протерали са Кавказа и новоосвојених територија на Црном мору. Његова наредна функција била је шејк ал-Харем у Медини, где је наставио да живи и након што је са ове дужности ослобођен у априлу 1864. године. У Медини је и умро 3. маја 1866. године.

Хафис Мехмед-паша је уживао репутацију правичног и побожног човека. Имао је два сина, Сами-бега и Садетин-пашу. Први је нестао 1858/1859. године приликом свог путовања у Багдад, а други је изградио угледну војну каријеру, досегавши високи чин ферика редифске војске.

Хафис Мехмед-паша и његови наследници представљају праву елиту модерне османске војске, којој су султани Махмуд II и његов наследник Абдулмецид I ударили

⁹⁵⁴ Овде се мисли на Срећан догађај из 1826. године [М. Р.].

⁹⁵⁵ Рашид-беј, *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, 185.

⁹⁵⁶ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 557.

⁹⁵⁷ G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, 66.

⁹⁵⁸ Исто, 72–73.

⁹⁵⁹ S. Kunalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 74.

темељ. Осим што је био високи официр, сâм паша бавио се производњом пушака и топова. Војничком угледу његове куће додатно је допринело и његово повезивање са најпознатијим османским генералом XIX века и чувеним српским преобраћеником (Михаилом) Омер-пашом Латасом, за кога је Хафис Мехмед-паша удао своју кћер.⁹⁶⁰ Управо је због тога размирица коју су имали у Босни 1850. године још интригантнија.

1845–1850.

Гурџу Мехмед Васиф-паша

Мехмед Васиф-паша је у децембру 1845. године прекомандован из Солуна поново за нишког управника.⁹⁶¹ Тада је већ имао звање везира. На пролеће наредне године међу Србима Нишког ејалета формирано је завереничко језгро чији су чланови узели учешћа у бунама које су у то време потресале Србију. То су буна јагодинског трговца Мирче Стојановића и афера београдског трговца Тасе Башкалфића. Обе су имале за циљ рестаурацију Обреновића на челу Србије, с тим што је Мирчина буна својим ширењем требало да захвати и Нишки ејалет.⁹⁶² На тај начин, жариште народног незадовољства према уставобранитељским властима у Београду прелило би се у Србију, што би требало да доведе до рестаурације династије Обреновић на чело Србије. Тако је макар деловало ако би се читав проблем посматрао из правца политичког Београда. Међутим, османске власти у Нишу нису мислиле тако. Без икакве сумње (и сасвим оправдано), њима је ово стање личило на стварање истих услова који су 1832/1833. године довели до Припајања шест нахија, и у том случају требало је брзо реаговати.

Да је стање у Нишком пашалуку могло да постане опасно, види се из депеше која је са Порте послата видинском паши 22. априла 1846. године, којом му је јављено да је кнез Милош преко Оршаве купио топове и војну опрему. Ова ратна опрема требало је да буде дотурена раји у пределима Ниша, Лесковца, Пирота, Берковице, Белградчика и Видина зарад подизања буне против османских власти.⁹⁶³ Васиф-паша у Нишу реаговао је брзо. Овде је приведен и мучен дезертер из Србије, извесни Мирчоолу⁹⁶⁴, који је означен као главни подбуњивач раје у Нишу. Осим њега, паша је на оку имао и некадашње вође Нишке буне. Међу њима највише се истицао Станко Бојација, устаник старог кова који је агитовао по народу да се буни. Због тога је Мехмед Васиф-паша наредио да се прате четрдесеторица Нишлија за које се сумњало да учествују у подстицању народног незадовољства, а самог Бојацију пред властима у престоници означио је као главног подстрекача на то.⁹⁶⁵ Осим

⁹⁶⁰ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 558.

⁹⁶¹ S. Kuneralp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 106; М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1653.

⁹⁶² Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић и буне у Турској 30-их и 40-их година 19. века*, Устанци и побуне у Турској у XIX веку, Зборник радова Филозофског факултета, уредник Радомир Виденовић, Ниш 2012, 36.

⁹⁶³ *Документи за българската история*, т. III, 292.

⁹⁶⁴ В. Стојанчевић, *Једна обреновићевска завера против уставобранитељског режима*, Историјски часопис, књ. XIV–XV, Београд 1963–1965, 115. Судићи по презимену, могуће је да је у питању млађи син Мирче Стојановића, Димитрије, трговац који је одржавао везе са људима у Нишу и на тај начин био у могућности да врбује људство за очев подухват.

⁹⁶⁵ Б. Лиличић, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције (1804–1878)*, књ. I, 149.

ових мера, нишки валија је неколико угледних Нишлија сургунисао у Анадолију, како би отежао завереничку делатност на тлу свог ејалета.⁹⁶⁶ О свему овоме он је редовно извештавао Порту. Што се тиче Башкалфићеве завере, зна се да је у Нишу било затворено неколико трговаца које је власт сумњичила за везу са тим.⁹⁶⁷

Посвећеност дужностима и ауторитативан карактер Мехмед Васиф-паше најбоље је описао Британац Едмунд Спенсер кроз читав низ ситуација које је забележио у свом путопису:

„По доласку у Ниш отишао сам паши са намером да му представим препоруку. Сазнавши да је изашао, напустио сам пашину кућу са његовим личним секретаром, најавивши поновну посету. Када се паша вратио, како сам касније сазнао, прихватио је моју препоруку, те изда наређење да сместа будем примљен – он би да види Енглеза.

Било би тешко дати било какву прикладну представу о наглашеној самовољности турског паше, посебно ако би му се противречило; размажено дете, коме никада ништа није одбијано када скаче и вришти за играчком, има неких сличности са нашим побеснелим пашом, који је видео да ни секретар, послуга, нити пандури нису знали где да нађу Енглеза – нисам оставио своју адресу. Пандурске трупе су у врстама биле одаслане у сваком хану у граду – цабе! Сви су се вратили са истим одговором: 'Енглеза нема нигде!'

Сада је бес паше постао опасан. 'Море, има да буде нађен!', беснео је раздражени великодостојник, 'макар се свака кућа у Нишу претресла. Није он Немши (Аустријанац), нити Рус, него Енглез и пријатељ мог пријатеља Селима!⁹⁶⁸ Браде ми, видећу га, мртвог или живог!'

Главни ага, са кадијом и неколико чиновника пашиног покућства, заједно са доктором Италијаном, изађоше вани и, уз бат бубња, у сваком делу града беше разглашено да је енглески путник нестао. Напослетку, шпански Јеврејин са којим сам разговарао, предложио ми је одлазак до паланке, рајетинског дела града, када ме је видео да пролазим кроз капију вароши. Сироти житељи овог насеља, које Османлије ретко посећују сем кад траже неког изгредника да казне, били су престрављени када су угледали официре Његове узвишености паше са њиховим пандурима како марширају кроз утихле улице, док уз бат бубња добошар пита да ли је Енглез виђен код њих. Нико није умео да каже док, напослетку, није било потврђено да се Франк⁹⁶⁹ сместио у хан код Србина, Димитрија, где се сада читава коњичка поворка упутила.

У међувремену, ја сам мирно преправљао своје белешке размишљајући о томе када ће их Колбурн⁹⁷⁰ претворити у новац, када је код мене дошао Џорџи, чије је, иначе румено лице, побледело од страха, док ми је најављивао посету пашиних официра. 'Шта ли хоће?'

⁹⁶⁶ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 280. У овим заверама учествовала су тридесет три лица из Ниша.

⁹⁶⁷ В. Стојанчевић, *Башкалфићева афера у западној Бугарској 1846. године*, Историјски часопис, књ. XX, Београд 1973, 214.

⁹⁶⁸ Београдски мухафиз Селим Сири-паша (1847–1848)

⁹⁶⁹ Уобичајени назив за Западноевропејца код Османлија [М. Р.]

⁹⁷⁰ Познати лондонски издавач [М. Р.]

Уз мало појашњења са сењор Ди Робертом, италијанским доктором, сви падосмо у разгаљен смех. Открих да ми много прија да разговарам са својим новим познатиком, са којим сам провео много пријатних сати за време свог боравка у Нишу и од кога сам дознао неколико занимљивости о овим крајевима.

Иако сењор Ди Роберто, рођени Капуац са напуљске територије, има чин пуковског доктора, он није преобраћеник нити је па неопходно да лекар промени веру да би био примљен у турску војску. Савршено је задовољан својим положајем; плата му је знатно већа од плате медицинског официра у напуљској војсци а, у својој цивилној пракси, никада није доживео да богате Османлије буду ванредно издашни. Другачији је случај са војником који тражи службу у турској војсци, пошто му Куран не допушта да командује те, сем ако не постане муслиман, може само да има чин инструктора.

Паша ме је примио најгостољубивије што је могао, инсистирајући да се сместим у његовом конаку. Искрено, било ми је више него драго да заменим мршаву храну код словенских шизматика сласним пилавом и укуским посланицама. Добри паша није заборавио да би Енглеz неверник могао да ужива у боци доброг вина угрожавајући свој вечни мир; заиста, Васиф Мехмед, који је Грузин пореклом, и сам је боем и, ако ћемо судити по његовом отвореном бодрењу, руменој боји коже и раскошној појави, могли бисмо помислити да је весели коњаник Мери од Енглеске, који се обукао као османски паша за маскенбал.

Ипак, Васиф Мехмедово намесништво, са таквим суседима као што је немирна Босна, хајдуци на Балкану и Арнаути у Горњој Мезији, и није баш [лако као нека – М. Р.] црквена служба. Уз то, захтева ангажовање све његове моћи и спремности да обузда Спахију да не користи своју наследну склоност да граби од сиромашне раје његовог пашалука.

Наш ратоборни паша⁹⁷¹, који се немало поносио својим способностима врсног тактичара, позвао је своје трупе и извршио смотре. Велико беше његово одушевљење када је чуо од Франка похвалу за њихово дисциплиновано држање. Ако размотримо потешкоће у обуздавању дивљих нарави Албаније и Босне, одакле је довео своје регруте, ненавикле на војну дисциплину, ови [овде – М. Р.] чврсто су стајали уз своје оружје и, ако судимо по њиховим широким плећима и раменима, били би веома силни у јуришу.

Остао сам два дана у Нишу, а затим сам се припремио да наставим даље свој пут. Мој гостољубиви домаћин, међутим, није хтео ни да чује да ћу да путујем кроз Балкан без

⁹⁷¹ Овде треба приметити колико је Спенсерово запажање о Васиф-паши контрадикторно од онога које су о њему имали генерал Вилијамс и капетан Томпсон, такође британски официри као и Спенсер, који су Васиф-пашу упознали за време Кримског рата 1853–1856. године, на шта смо раније указали и цитирали. У случају непосредних сведочанстава ове тројице професионалних војника о Васиф-паши, више поверења поклањамо Вилијамсу и Томпсону, и то из више разлога. Осим што их је више и што упућују на исти закључак о Васиф-пашином карактеру и способностима, обојица су срели овог османског официра после Спенсера. Поред тога, Спенсер није у потпуности прецизан извор, што се види из његовог путописа баш у случају Ниша, где тврди да је било две хришћанске цркве (у ствари, у време његовог проласка постојала је само Црква Светих Арханђела Михаила и Гаврила). Уз то, у његовом тексту приметно је да му је луксузан третман у пашином сарају нарочито погодовао, па не треба искључити могућност да се пренаглашавањем Васиф-пашиних особина Спенсер свом домаћину у Нишу накнадно одужио, хвалећи га у свом делу.

чувара или пандура. Узалуд сам протествовао против тога да ми се на тај начин указује част, узалуд сам се правдао да се осећам савршено безбедно у пратњи свога верног кирајџије. 'Нисам ли ја Енглеz? И, с обзиром на то да сам био његов гост, није ли он одговарао за моју безбедност?' Према томе, био сам обавезан да се повинујем његовој одлуци.⁹⁷²

На основу свега наведеног, може се закључити да је Мехмед Васиф-паша у Нишу имао задатак да држи под контролом бунтовнички елемент међу хришћанима и да у исто време потискује оне делове муслиманске заједнице који су и даље оспоравали права немуслимана гарантована Хатишерифом из Гилхане.⁹⁷³ Не само пред њима, Мехмед Васиф-паша је праведно и одговорно поступао када је требало заштитити хришћане и од представника власти у окружењу, па и наступати у њихово име пред централном власти. Почетком септембра 1849. године известилац „Србских новина” јавио је својој редакцији из Румелије за случај када је, по наређењу Мехмеда Васиф-паше, лесковачки ајан Решид-бег организовао потеру хајдука Саве Божанца и његове дружине. Решид-бег је ову прилику искористио да изврши притисак на хришћане у Лесковцу. Он је преко својих људи покушао да исценира подизање хришћанске буне у Лесковцу, због чега је ангажовао 2 000 Арнаута који су ударили на Лесковац и нападали тамошње хришћане. Заточен је велики број хришћана и свештеника, од којих је један побегао нишком епископу и јавио му за ово. Када је Мехмед Васиф-паша сазнао за догађаје у Лесковцу, лично је са отишао у Лесковац да провери ово. Због непотребног злостављања хришћана, распустио је Арнауте, а лесковачког ајана јавно изврешао, суспендовао (до стижања одлуке са Порте о његовој даљој судбини) и запретио затварањем. Ова интервенција Мехмед Васиф-паше, која је стигла у последњем тренутку за хришћане у Лесковцу, наишла је на похвалу дописника „Србских новина”, који ју је протумачио као везиров акт човекољубља.⁹⁷⁴ Такође, био је први од нишких управника који је пред државом покренуо питање услова под којима су хришћани користили своје право на несметано исповедање вере. У питању је била изградња нове цркве.⁹⁷⁵

⁹⁷² E. Spencer, *Travels in European Turkey in 1850*, vol. 1, 154–158.

⁹⁷³ С. С. Петровић, *Историја града Пирота*, приредила Борислава Лилић, Пирот 1996, 41–42. Да је хајдучија и у овом периоду била присутна у Нишком ејалету показује податак да је још 1846. године у Нишу Мехмед Васиф-паша наредио да се на колац набију пет сељака из Шоплука, јер су скривали хајдуке и оружје. Међу њима био је и Љубен Маловац из села Мало Малово, које се налази између Софије и Драгомана. Касније је његов унук Љубен Љубеновић постао председник пиротске општине.

⁹⁷⁴ Србске новине, 2. септембар 1849, 1.

⁹⁷⁵ ВОА, А. МКТ. УМ, 8/99. Мехмед Васиф-паша садразаму (11. рабиулахир 1266/24. фебруар 1850). Ова депеша Мехмеда Васиф-паше послата садразамовој канцеларији изузетно је вредан извор за историју хришћанске заједнице у Нишу прве половине XIX века, јер садржи детаљан опис стања једине нишке цркве у то време (Цркве Светих Арханђела Михаила и Гаврила), околности под којима су је хришћани обилазили, иницијативу хришћана да им се број богомоља повећа, па чак и грађевинске услове које би требало да се испуне у вези са тим. Тако нишки управник наводи да је постојећа црква мала и скучена, због чега је део пастве приморан да прати службу испред ње. Зато паша саветује да се или подигне нова црква или да се на место старе подигне већа (тј. да се стара најпре сруши). Хришћани су били за овај први предлог. На крају, својом проценом, паша даје димензије богомоље која би требало да подмири духовне потребе нарастајуће хришћанске заједнице. Висина нове цркве требало би да буде петнаест зире (zira-ı mîmarî = 75 цм), ширина тридесет зире, дужина четрдесет пет зире, да има седморо врата и двадесет шест прозора. Друга занимљивост везана за ову депешу јесте датум када ју је Мехмед Васиф-паша послао. Практично су у питању последњи дани његовог мандата на месту нишког управника. То указује да је вероватно стрепоо од реакције муслимана у Нишу због овог свог поступка, али и да је хтео себи да направи добру репутацију пред српским властима у Београду, где је добио премештај за везира.

Нажалост, овај нишки мутесариф није увек био успешан у оваквим стварима. Забележен је случај из 1847. године, када је из нишких тамница ослободио једну групу Арнаута, затворених овде због вишегодишњег насиља над хришћанима у Приштинском, Вучитрнском и Куршумлијском кадилуку.⁹⁷⁶ Није познато зашто је то учинио. Да ли је био у питању притисак фисова са запада Нишког ејалета или је био обзиран према Арнаутима због значаја који су имали за очување османске премоћи у Румелији. Са техничке стране, Ниш је у то време имао реалних проблема са затворским капацитетима. Као притворне јединице коришћени су тврђавски подруми, али правог затвора, као наменске зграде, није било. Услови у тврђавским подрумима били су јако лоши, што због прљавштине, што због недовољно простора. Зато је октобра 1849. године планирано да се у тврђави, на државној земљи код Паша-капије⁹⁷⁷, изгради затвор.⁹⁷⁸ Према томе, могуће је да је паша био приморан да лакше осуђенике замењује тежим или да једноставно мању групу затвореника замени већом, уколико није било могуће да их све задржи у притвору.⁹⁷⁹

Након службе у Нишу Мехмед Васиф-паша био је премештен на место београдског мухафиса. До овога помакнућа дошло је нешто пре 25. фебруара 1850. године.⁹⁸⁰

1850.

Хусеин Ремзи-паша

Бивши чиновник Канцеларије за убир пореза Дунавског вилајета у Рушчуку. На овој позицији радио је са достојанством ефендије. Након што је у првој половини фебруара 1850. године именован за управника Ниша, уздигнут је у војни чин миримирана⁹⁸¹, уз које је ишло и достојанство паше.

За време његове управе поново је дошло до погоршања односа власти према хришћанима, што се посебно односило на малверзације приликом убира пореза.⁹⁸² Сам султан интервенисао је тако што је у Бугарску (Румелију) послао нарочиту комисију за истрагу злоупотреба чиновника.⁹⁸³ Уколико овакве малверзације у Нишком ејалету нису

⁹⁷⁶ С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија. Културно-просветни и национални рад од 1856. до 1897*, 23.

⁹⁷⁷ Паша-капија се налазила у источном делу тврђаве, на улазу у административни комплекс где су биле управничке просторије.

⁹⁷⁸ ВОА, А. МКТ. МVL, 20/27. Одлука Врховног већа за правна питања (23. зилкаде 1265/10. октобар 1849).

⁹⁷⁹ Не треба искључити могућност и да је био поткупљен.

⁹⁸⁰ Србске новине, 25. фебруар 1850, 87.

⁹⁸¹ Цареградскј вѣстникъ, 11. февруаря 1850, 1.

⁹⁸² М. Pinson, *Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period — The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)*, 115. Да би се видело до које мере је нелегално убирање пореза захватило западну Румелију, навешћемо случај суседног Видинског санџака (у коме се живело слично као у Нишком), а где су се хришћани уочи буне 1850. године жалили да им се наплаћују порези на умирање (kismet parasi), на ходање по земљи (toprak parasi) итд. Због сличног социјалног и политичког стања у Нишком и Видинском санџаку, код Хусеин-паше јавиће се бојазан од преношења видинске буне и на територију која му је поверена на управу.

⁹⁸³ Србске новине, 5. септемвар 1850, 384.

довеле до смене Ремзи-паше⁹⁸⁴, томе је свакако допринео један догађај који је подигао пуно прашине.

У лето 1850. године са Порте је наложено муширу Омер-паши Латасу да крене са војском у Босну и осигура спровођење државних реформи. Међутим, када је Латас стигао у Нови Пазар, овде га је чекала вест од Ремзи-паше да је у његовом ејалету избила хришћанска буна.

10. Омер-паша Латас

(Strategic Arms Limitation Talks Archives, Said Bey Archive, AFMSBDIVH174)

Латас је због овога одложио одлазак у Босну и кренуо за Ниш како би извидио ситуацију на терену (27. јун). Шта је заправо било у питању? Још од марта 1849. године Илија Гарашанин, дугогодишњи министар унутрашњих послова Србије, активно је радио на реализацији првих корака свог Начертанија. То се посебно односи на спровођење Устава политичке пропаганде имајуће се водити у земљама славено-турским, те су формиране завереничке ћелије у Нишкој, Пиротској, Лесковачкој, Прокупачкој и Берковичкој нахији. Вође нишке ћелије били су Митица Игњатовић и Коца Бојација. Не могавши да им уђе у траг и забринут због устанка који се припремао у Видину, Ремзи-паша позвао је Латаса у Ниш да истражи ове ствари.⁹⁸⁵

⁹⁸⁴ ВОА, А. МКТ. УМ, 14/31. Хусеин Ремзи-паша садразаму о исходу кривичног гоњења нишког мал мудира Абдулхалим-ефендија због проневере (21. цемазејилевел 1266/рамазан 1266/15. јул 1850); ВОА, А. АМД, 22/95. Садразамова одлука на основу налаза Министарства економије о кривичном гоњењу и смени нишког мал мудира Вехби-ефендије због проневере (29. зилхице 1266/5. новембар 1850). Ремзи-паша није морао да буде смењен само зато што је био умешан у корупцију, већ и због тога што је био неспособан да је спречи и сузбија. Чињеница да су због проневере за свега шест месеци смењена два лица на месту првог благајника Ниша указује на то до које мере је овај проблем у Нишком пашалуку био озбиљан и захтевао пуну пажњу и дугорочан надзор централних власти.

⁹⁸⁵ G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, 66–67.

Мушир је извршио истрагу већ прве недеље јула и закључио да стање није тако критично као што му је нишки мутесариф представио. Додуше, поједини српски прваци Нишког ејалета ухапшени су и отерани у Цариград на даље ислеђивање због својих веза са властима у Србији, али није било доказа о намери нишке „хетерије” (на чијем челу је наводно био Станко Атанацковић Бојација) да се повеже са видинским устаницима и учини више штете.⁹⁸⁶

Осим тога, Латасова истрага открила је низ пореских неправилности и злоупотреба локалне администрације, о чему је Порта такође била обавештена. Омер-пашина истрага у Нишу трајала је двадесет дана.⁹⁸⁷ Након тога, у њему је оставио мање војно одељење и кренуо натраг на своју мисију. Што се тиче нишког мутесарифа, Омер-паша је наредио да се позове на одговорност због непотребног ометања мисије.⁹⁸⁸ До опозива Ремзи-паше из Ниша дошло је убрзо након тога.⁹⁸⁹ Иако је након Ниша наставио активну службу провинцијског управника, на месту мутесарифа Биге, изгледа да Ремзи-паша није успео да се отресе репутације корумпираног и недовољно компетентног чиновника.⁹⁹⁰ То се да закључити на основу његовог обраћања султану, у којем се захваљује за прекоманду, али и наводи да за време службе у Нишу није проневерио државна средства.⁹⁹¹

У Биги је служио до децембра 1851. године, након чега је позван да дође у Цариград. Да ли је његовим радом и овде држава била незадовољна није познато, али се може наслутити, пошто му је било наређено да у Бигу остави свог кајмакама и сместа дође у престоницу, док је за Бигу именован нови мутесариф.⁹⁹²

Код утврђивања идентитета управника Ниша прве половине 1850. године донекле уносе забуну подаци који се срећу код Мехмеда Суреје. За јануар/фебруар – јул 1850. године као нишког управника он наводи артиљеријског официра Хусеин-пашу, али не Ремзија, већ Хавијарџија.⁹⁹³ Такође, каријера Хавијарџи Хусеин-паше коју је Суреја објавио у потпуности се разликује од Ремзи-пашине, пошто први потиче из редова војне, а други из редова цивилне администрације. Међутим, како Суреја Хавијарџија смешта такође у Бигу, у исти период када је тамо био прекомандован Ремзи-паша (друга половина лета 1850), вероватно да је Хавијарџију грешком приписао биографске податке који се односе на Ремзи-пашу, а да притом Ремзи-пашу уопште није ни регистровао као нишког управника. Што се Ремзи-паше тиче, он је више пута документован у поменутом периоду на месту

⁹⁸⁶ В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804–1878)*, 115.

⁹⁸⁷ Z. Gölen, *Tanzimat dönemi Bosna isyanları*, 1839–1878, Ankara 2009, 89.

⁹⁸⁸ G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, 66.

⁹⁸⁹ ВОА, А. DVN. МНМ, 8–А/63. Садразам нишком мутесарифу Хусеин Ремзи-паши о премештају са службе у Нишу (29. шабан 1266/10. јул 1850).

⁹⁹⁰ ВОА, А. DVN. МНМ, 8–А/63. Садразам нишком мутесарифу Хусеин Ремзи-паши о премештају са службе у Нишу (29. шабан 1266/10. јул 1850). У овој наредби која му је стигла од садразама, Ремзи-паши је јасно напоменуто да оде на нови положај у Бигу и спроводи Танзимат (тј. одлуке Хатишерифа из Гилхане), што другим речима значи да строго води рачуна о исправности рада локалних установа, гарантује права свих локалних заједница и кажњава све нерегуларности.

⁹⁹¹ ВОА, А. МКТ. УМ, 22/61. Хусеин Ремзи-паша султану (5. рамазан 1266/15. јул 1850).

⁹⁹² ВОА, НР. МКТ, 40/94. Садразам мутесарифу Биге Ремзи-паши (25. сафер 1268/20. децембар 1851).

⁹⁹³ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, 722.

нишког управника, што се лако може утврдити на основу преписке коју је у то време имао са органима централне власти.

1850–1852.

Арнавуд Мехмед Хуршид-паша

(~1812?–1876)

Надимак Арнавуд јасно указује на порекло овог османског високог чиновника. Био је ослобођеник силахдара Али-аге, османског државника који је вршио дужност садразама током двадесетих година XIX века. На основу чињенице да је некада био роб, може се чак и претпоставити да је раније био хришћанин.⁹⁹⁴ Након што га је Али-ага ослободио, постао је забит, а онда је крајем четрдесетих година XIX века досегао положај мирливе, служећи у Румелијској ордији. Након тога, именован је за румели валију, о чему су „Србске новине” известиле 16. фебруара 1850. године.⁹⁹⁵ Са овог положаја премештен је за нишког валију и мутесарифа најкасније 15. јула 1850. године.⁹⁹⁶

Његова служба у Нишком ејалету пада у време када је Порта почела озбиљније да обраћа пажњу на спровођење танзиматских реформи у Румелији.⁹⁹⁷ Због тога је још почетком септембра 1850. године из Видина склоњен Зија-паша, а на његово место постављен Али Риза-паша, административац на основу чијих квалитета се очекивало да донесе промене на боље у овом делу Османске царевине.⁹⁹⁸ Исти је случај био и са Мехмед Хуршид-пашом. Већ у првим месецима службе у Нишу он је извршио премештаје ејалетских чиновника и компромитоване чиновнике заменио ваљаним људима. Тако је, на пример, у Нишу смењен мал мудир Вехби-ефендија, који је осуђен за корупцију.⁹⁹⁹ Лесковачки ајан (иначе Нишлија) Јусуф-ага премештен је на место сердара у Нишу, док је на његово место у Лесковцу постављен некомпромитовани чиновник из Цариграда. И у Пироту су извршене промене, те је на место ајана дошао локални јерлија Халил-ага. Такође, валија Мехмед Хуршид-паша строго је надгледао рад нишке мехџеме, тако да у његово време кадија Абдурахман-ефендија није могао, као раније, да игнорише права хришћана.¹⁰⁰⁰ Што се тиче уопштених односа између немуслимана и муслимана, тј. јерлија, бегова и осталих земљопоседника, Хуршид-паша је спровео једну уредбу која је дефинисала однос ових група и пореску политику која је имала на даље да се води. По њој, наређено је било

⁹⁹⁴ У том случају, могао је бити православни Тоска.

⁹⁹⁵ Србске новине, 16. фебруар 1850, 71.

⁹⁹⁶ Србске новине, 15. јула 1850, 305.

⁹⁹⁷ I. Ortaylı, *Ottoman family law and the state in the nineteenth century*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, s. 1, Ankara 1990, 328. Током 1850. године султан Абдулмецид I издао је два хата којима су прописане оштре казне за отмицу жена зарад женидбе (kız kaçırma). Ова мера свакако да је утицала позитивно на живот хришћана у Нишком ејалету, где су отмице жена, не само ради силовања, већ и због турчења, биле присутна појава међу локалним муслиманима.

⁹⁹⁸ Србске новине, 5. септембар 1850, 384.

⁹⁹⁹ ВОА, А. АМД, 22/95. Садразамова одлука на основу налаза Министарства економије о кривичном гоњењу и смени нишког мал мудира Вехби-ефендија због проневере (29. зилхице 1266/5. новембар 1850).

¹⁰⁰⁰ Србске новине, 20. октобар 1850, 454.

да се ослободе затвора хришћани за чије прекршаје није било чврстих доказа, да се уклоне компромитоване буљукбаше и сејмени (као и да убудуће градски прваци дају јемство за њих), да сејмени походе села само уз дозволу нишког мутесарифа, да се укине ангарија, да спахије не траже од сељака бесплатан конак и храну, већ да одседају у хановима за новац, забрањена је насилна исламизација, а коџабашама су дата већа права да интервенишу по том питању. Поред свих наведених ствари, највећа је била та што је сведочанство хришћана на суду постало пуноправно, што је наглашено као „воља царства, коме су сви једнаки и сви његова раја”.¹⁰⁰¹

Година 1851. почела је доста тешко за Мехмед Хуршид-пашу. Арнаути из Прокупља и Куршумлије, који су прелазили српску границу због пљачке стоке, изазвали су српску дипломатску интервенцију коју је Мехмед Хуршид-паша морао да прими на себе (фебруар, 1851).¹⁰⁰² Са њим је у Нишу преговарао српски изасланик Радован Петровић, кога је нишки валија званично уверавао да ће четворочлана комисија ејалетског меџлиса обићи са оштећеним српским грађанима крајеве у којима су Арнаути скривали отету стоку. Њима је штета требало да буде компензована било повраћајем стоке, било новчаном надокнадом. Незванично, како је навео Петровић, валија је био свестан да ће Арнаути одрећи кривицу и евентуално навести свега неколицину међу њима који ће је прихватити. Чињенично стање било је такво да је у отимању српске стоке учествовало много Арнаута, било као директни извршиоци или њихови јатаци, чега је валија био потпуно свестан. Читава ова ствар задавала је Мехмед Хуршид-паши велике муке, јер је постојала бојазан да се Арнаути побуне и ударе на нишке муслимане из освете. Управо због тога највећи противник сарадње Мехмеда Хуршид-паше са српским пограничним властима био је нишки кадија. Пошто су Арнаути са запада Нишког ејалета могли лако да се повежу са фисовима у Старој Србији, постојала је могућност да дође до великих немира због којих је Мехмед Хуршид-паша могао да буде окривљен као покретач. И поред свих ових недаћа он је остао доследан сарадњи са српским властима, те се овај проблем дуго и мирно решавао током читавог наредног пролећа.

Професионално држање и сарадња са пограничним властима у Србији није значило и да је нишки паша био толерантан према утицају Кнежевине на локално хришћанско становништво. Ово питање нарочито је било важно од када је 1849. године у Србији устројен систем пропаганде који је требало да делује у областима са којима се Србија граничила. До краја маја 1850. године српски агенти и њихови сарадници у Нишком пашалуку инфилтрирали су се у све његове нахије, агитујући за Србију, дотурајући из ње књиге и вршећи обавештајне задатке. То су били: Митица Игњатовић и Коџа Бојација (за Нишку нахију), Гога Јерменин (за Пиротску и Берковичку нахију), Стеван Бојација (за Прокупље).¹⁰⁰³ И поред велике подршке локалног становништва, утицај пропаганде из Србије био је отежан, повремено и сузбијан. Тако је године 1851. на румелијској граници

¹⁰⁰¹ В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804–1878)*, 115.

¹⁰⁰² Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 833–834.

¹⁰⁰³ Д. Страњковић, *Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844–1858. године*, Београд 1936, 21–22.

била заплена велика количина књига која је требало да буде дистрибуирана у Ниш и Видин.¹⁰⁰⁴

Осим ове заплена, током 1851. године Мехмед Хуршид-паша није имао већих проблема. Повео је више рачуна о убиру дажбина у Нишком ејалету. Нишки сердар Хајдин имао је дужност да обилази околину и стара се да народ подмирује давања држави.¹⁰⁰⁵ Почетком фебруара заживела је пракса да коцабаше у име власти сакупљају порез по селима, као што је и наложено по танзиматским реформама. Марта месеца раја је на селу требало да почне сама да сакупља спахијски десетак, због злоупотреба које су раније чинили опорезивачи.¹⁰⁰⁶ Све ово вршено је на опште задовољство хришћана, међутим, лоша ствар је била то што су муслимани наставили са отмицама хришћанки. Родбина отетих девојака била је дискриминисана на суду у споровима око овог. Интересантно је да известилац „Србских новина” који је писао о томе прозива нишког епископа као одговорног за спречавање оваквих случајева, а не нишког валију.¹⁰⁰⁷ Разлог можда лежи у томе што се Мехмед Хуршид-паша већ доказано заузимао за праведан рад суда, док је епископ Јоаникије II (1848–1858), фанариот, раније био пасиван по овом питању (макар према писању „Србских новина”).¹⁰⁰⁸

Као што се већ раније дешавало, и за време Мехмед Хуршид-пашине службе у Нишу кроз овај град прошао је намерник који је оставио белешке о паши. У питању је британски официр и путописац Џејмс Хенри Скени. Он је током педесетих година XIX века боравио у Османском царству вршећи разне службе, од дипломатског представника Велике Британије до османског војног саветника током Кримског рата. Аутор је дела „*The Danubian principalities, the frontier lands of the Christian and the Turk*”, у којем је описао своје путовање од Велике Британије до Цариграда 1851. године. У овом Скенијевом делу налазе се занимљиви подаци о Нишу за време управе Мехмеда Хуршид-паше. На овај начин сазнајемо да је Ниш у то време имао око 10 000 становника, од којих су 6 000 били хришћани, а 4 000 муслимани. За разлику од Едмунда Спенсера, који је посетио овај град годину дана раније, Скени тврди да је одбрамбена инфраструктура града јака и вредна поштовања. Оно што је најзначајније код његовог боравка у Нишу јесте податак да је Скенијев првобитни домаћин, хришћанин, био први трговац Ниша, што доказује да су нишки Срби још од времена боравка Стевче Михаиловића (1817) наставили да јачају статус водећих градских привредника. Што се тиче самог Мехмеда Хуршид-паше, Скеније је о њему записао следеће:

„Нашао сам пашу у његовом конаку у средишту утврде. То је један господствен и врло интелигентан човек, година нешто мање од четрдесет, висок и zgodан.”¹⁰⁰⁹ Имао је

¹⁰⁰⁴ Д. Страњковић, *Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844–1858. године*, 6.

¹⁰⁰⁵ Србске новине, 23. јануар 1851, 32.

¹⁰⁰⁶ Србске новине, 8. фебруар 1851, 56.

¹⁰⁰⁷ Србске новине, 8. фебруар 1851, 56.

¹⁰⁰⁸ Србске новине, 23. април 1849, 140. Овај лист је две године пре него што је похвално почео да пише о епископу Јоаникију II објавио чланак у којем га је тешко оптужио за немар над паством. Тако су му, на пример, у вези са насилном исламизацијом хришћанки у Нишу приписане речи које је рекао мајци једне од отетих девојака: „Шта ми е стало, турчите се сви до едног”!

¹⁰⁰⁹ Овако долазимо до приближне године рођења Мехмеда Хуршид-паше, која највероватније пада почетком друге деценије XIX века.

савршене манире, и показивао је највећу жељу да ми буде пријатно друштво. Али, иако сам покушавао да дознам зашто сам био смештен у трговчеву кућу, нисам дошао до одговора. Готово читав сат смо причали о Босни, Србији и Бугарској, те сам од њега отишао затечен његовом јединственом контрадикцијом, да буде тако лепог понашања, а у исто време можда помало дистанциран.”¹⁰¹⁰

Други део свог боравка у Нишу Скени је забележио овако:

„Отправио сам се ка свом трговцу [домаћину – М. Р.]. Нема ни сат времена откако сам се вратио од њега, Хуршид-паша ми је узвратио посету, са својом свитом. Опет смо водили дуг разговор, те је отишао од мене не рекавши ни речи о разлогу који ми је и даље био несхватљив. Убрзо ми је речено да је нешто пре тога наредио да ми се пошаље коњ, уколико будем желео да јашем, и да је у исто време наредио да ми се пошаље обилна вечера из његовог конака. Цаба сам покушавао да објасним како ова два чина високих манира потиру једно друго, јер ако вечерам код куће – нећу стићи да јашем, а ако будем јахао – онда бих могао да вечерам са њим. Пашин слуга је говорио грчки те рече да је његов господар изразио жељу да вечера са мном. Зато и одох код њега где сам убрзо и схватио значење свега овога.

Известан Рус, који је недавно прошао кроз Ниш, одбио је гостољубље паше, али је прихватио гостољубље које су му понудили локални хришћани, тако да се паша, стрпећи да бих могао да поступим као поменути Рус, уздржао да ми понуди гостољубље муслиманског дома. Изражавао сам уверење да је овакав акт у потпуности са политиком коју Русија води према хришћанима европске Турске и да се слична помисао уопште не потхрањује у уму једног Енглеза, посебно због тога што сам и сâм био увек гост османских представника власти. Пошто га је много обрадовало то што је чуо, наредио је да сместа пренесу моје ствари у његов конак, где ме је сместио. Сâм паша се управо био вратио са експедиције по околним планинама, где је био повео стотинак војника из батаљона регуларне војске. Паша се био устремио на разбојнике у овој области, те је, чешљајући околне планине, у град довео њих стотинак. Упутио ме је у неке од појединости ове његове експедиције која је, иначе, трајала месец дана. Спавао сам на постељини опшивеној златом, док ми је дат ланени јастук сав у везу од свилених нити разних боја.

Наредног јутра упустио сам се у јахање кроз град пошто сам се прво позвао на пуковника београдског гарнизона Осман-бега, чија су два батаљона са шест својих топова била смештена овде. Наисус је био родно место Константина Великог, али ничег у њему није остало што би носило ту древну славу јер, град је био савремен, и никако значајан по некој лепоти. Стога је моја знатижеља убрзо била задовољена, те сам се спремио да га напустим.

Додељена нам је пратња од четворице заптија на коњима, који су били нека врста локалне полиције. Носили су неку врсту одеће која се носила пре него што је званична униформа увршћена, и били су наоружани дугим пушкама које су носили преко леђа док су за појасима имали пиштоље и јатагане. Поред њих, имали смо уз себе и једног Хуршид-

¹⁰¹⁰ J. H. Skene, *The Danubian principalities, the frontier lands of the Christian and the Turk*, vol. II, London 1854, 397–398.

пашиног човека који је са собом водио поштарског коња док је јахао другог. Он је имао задатак да иде са нама до границе пашалука док је заптије требало да се смењују на свакој постаји коју би прошли на друму, или тачније, траси, пошто правих друмова није ни било. Како год, ја сам путовао у својој кочији-четворопрегу. Хајредин је, на свом арабијском ждрепцу, исто био у нашој пратњи, пошто нас је преузео у Нишу да нас води даље. Паша је инсистирао да јаше на једном од његових коња, како би поштедео ждрепца и могао да држи корак са нама. Овако уређени, касајући пређосмо преко плодне нишавске равнице.”¹⁰¹¹

На основу Скенијевог писања може се јасно видети да је нишки гарнизон у ово време већ прошао низамску реформу, као и то да је нишки валија током године водио низ операција за искорењивање хајдучије у залеђу, за шта је користио низаме.

Крајем јануара 1852. године Мехмед Хуршид-паша био је званично именован за београдског мухафиса, где је до тада седео некадашњи управник Ниша Мехмед Васиф-паша.¹⁰¹² У Београд је стигао 5. фебруара, уз леп дочек.¹⁰¹³

11. Печат Мехмеда Хуршид-паше

„Мехмед Хуршид. И нема успјеха осим од Бога, коме се препоручујем.”

(R. Muderizović, *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, vol. XXVIII br. 1–2, Sarajevo 1916, 36)

Сумирањем читавог рада Мехмеда Хуршид-паше у Нишу можемо закључити да је за Србе он био свакако до тада најбољи османски управник који је столовао у овом граду. За његовог мандата већина слобода и права која је немуслиманима гарантовала централна власт свакодневно су практиковани, што је на локалу паша подржавао. Ипак, и у ово време било је случајева турчења Српкиња, чему ни ауторитет попут Мехмеда Хуршид-паше није могао да стане на крај. Нажалост, током XIX века под османском влашћу, чак и у тренуцима које можемо условно описати као периоде стабилности, у Нишу је долазило до оваквих и сличних појава. Њихов престанак био је могућ једино престанком османске власти над градом.

¹⁰¹¹ J. H. Skene, *The Danubian principalities, the frontier lands of the Christian and the Turk*, vol. II, 398–400.

¹⁰¹² Србске новине, 1. фебруар 1852, 53.

¹⁰¹³ Шумадинка, 8. фебруар 1852, 47.

Мехмед Хуршид-паша је вршио дужност београдског мухафиса најкасније до краја августа 1852. године. Након тога био је босански везир до новембра 1855. године. За време његове службе у Босни извршен је попис имовине, како би се у овој провинцији порез правилније разрезивао. У Сарајеву је изградио касарну близу Атмејдана (1853), а наредне године угушио устанак у Новопазарском санџаку који је избио у нахијама Бихар и Пештер. Служба овог валије упамћена је по добру посебно међу хришћанима у Босни, пошто је као ретко који његов претходник на месту босанског валије имао слуха за њихове потребе и третирао их са поштовањем. Тако је, на пример, одобрио изградњу и обнову десетину православних цркава у Босни, док је број римокатоличких богомоља био још већи. За овај допуст валија није узео паре ни од једне хришћанске заједнице, већ је то извршио по својој вољи.¹⁰¹⁴

12. Гроб Хајрије Ханум

(Завод за заштиту споменика – Федерално министарство спорта БиХ, Фотодокументација, Мезар Хајрије хануме, 005)

За време службе у Босни умрла му је супруга Хајрија Ханум (између 11. децембра 1855. и 8. јануара 1856), те је сахрањена у дворишту чувене Гази Хусрев-бегове џамије у Сарајеву.¹⁰¹⁵

Након службе у Босни, Мехмед Хуршид-паша постављен је за управника Трикале (новембар, 1855 – јануар, 1856); од јануара 1856. године поново је био босански везир (до

¹⁰¹⁴ N. Makuljević, *Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini*, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, knj. 2, Sarajevo 2011, 219.

¹⁰¹⁵ M. Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, knj. 1, Sarajevo 1974, 304; S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1066. Muvekkit наводи да је име преминуле Мехмед Хуршид-пашине супруге било Хадице Фердане Ханума и да је реч о врло побожној муслиманки која је сиротињи делила милостињу и стално обилазила џамије, месциде и текије.

септембра исте године). Након тога вршио је дужност румели валије и, на крају, валије Кутахје од јула 1872. године.¹⁰¹⁶ Умро је у Јенишехиру новембра/децембра 1876. године.¹⁰¹⁷

О његовом карактеру може се рећи да је био праведан и саосећајан човек. Осим по држању које је имао према хришћанима у Босни, то се види и по његовом начину рада у Нишу, када је решавао инцидент са арнаутским отмицама српске стоке 1851. године. Радована Петровића је том приликом не само уверавао да би из свог џепа платио штету само да се проблем брзо реши, већ је био збуњен и брижан, жалећи се да „од бриге ни спавати не може”.¹⁰¹⁸

1852.

Мехмед Бесим-паша

Бивши румели валија.¹⁰¹⁹ О његовом мандату у Нишу сазнајемо на основу обавештења „Србских новина” које су пренеле султанова именована извршена у августу 1852. године. Из овог гласила види се да је нишки управник Бесим-паша био постављен на место београдског мухафиза највероватније средином августа 1852. године.¹⁰²⁰ Тачнији датум биће 22. август.¹⁰²¹ Са истим именом овог нишког управника региструје и „Цареградскѝ вѣстникъ” у једном од својих бројева из 1852. године, када га помиње као нишког управника који је завршио овде своју службу, тако да нема сумње да је ове године у Нишу османски званичник са овим именом заиста радио.¹⁰²²

Као појединост његове управе у Нишу поменућемо да је током прве половине јуна 1852. године из службе у овом граду био отеран дотадашњи мал мудир Нишког ејалета Мустафа Рефик-бег.¹⁰²³ С обзиром на природу његове функције, највероватније да је био оптужен за корупцију или неки други вид несавесног рада, те на основу тога можемо претпоставити да је Бесим-паша наставио традицију свог претходника, а то је старање да на

¹⁰¹⁶ R. Muderizović, *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, 36; M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 679–680. Мудеризовић не помиње Мехмед Хуршид-пашине службе које наводи Суреја, већ тврди да је после Босне био постављен за валију Шама, где је избила буна (вероватно мисли на сукоб Маронита и Друза 1860. године). У сваком случају, због неодговорног држања на овом положају и пропуста због којих су избили немири, Хуршид-паши одузета је част везира, те је тако умро у немилости.

¹⁰¹⁷ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 680.

¹⁰¹⁸ Б. Перуничѝ, *Алексинац и околина*, 835. На овакво валијино стање свакако да је највише утицала бојазан од тога да се Арнаути не побуне и створе још већи хаос у ејалету.

¹⁰¹⁹ ВОА, А. ТЅФ, 10/48. Садразам румели валији Мехмед Бесим-паши (6. зилхице 1267/2. октобар 1851).

¹⁰²⁰ Србске новине, 23. август 1852, 357. У обавештењу које је о томе објавио овај лист стоји да је Бесим-паша постављен за војног заповедника Београда („военог управитеља града београдског”), међутим, он је овде свакако вршио службу мухафиза, што се зна због тога што је у исто време из Београда у Босну био премештен дотадашњи београдски мухафиз Мехмед Хуршид-паша.

¹⁰²¹ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. I, 117.

¹⁰²² Цареградскѝ вѣстникъ, 2. фебруарја 1852, 83. Додуше, на овом месту се помиње да ће га у Нишу наследити извесни Џемаледин-паша, али овај податак није тачан.

¹⁰²³ Б. Перуничѝ, *Алексинац и околина*, 846. У тексту „Рефиш бег махмудир”.

важним положајима у администрацији Нишког ејалета увек буду одговорни и савесни људи, док су они компромитовани били отпуштани.

Бесим-паша је након Ниша прешао на место мухафиса у Београду. Овде је радио на слабењу руског утицаја, те је подржавао политичке иницијативе које нису ишле на руку Петрограду. Уочи избијања Кримског рата једна од њих била је долазак Илије Гарашанина на место српског министра спољних послова. Након што је био постављен на ово место, Гарашанин је у пензију послао свог противника Тому Вучића Перишића, који је уживао симпатије руског двора. Притиску Русије Гарашанин је успео да одоли уживајући подршку, између осталих, Бесим-паше и Сегира, француског генералног конзула у Београду (децембар, 1852).¹⁰²⁴

Бесим-паша је у Београду столовао све до 10. октобра 1853. године.¹⁰²⁵ Након тога био је валија у Јањини (фебруар, 1854 – јануар, 1855), затим у Трабзону (новембар, 1855 – септембар, 1856) и Дијарбекиру (новембар, 1856 – фебруар, 1858).¹⁰²⁶

1852–1855.

Џунди Исмаил-паша

Као и Арнавуд Мехмед Хуршид-паша, и Исмаил-паша је био ослобођеник силахдара Али-паше. Носио је надимак Џунди (Cündi), којим је називан атлета који са коња прецизно испалује стреле и ради разне јахачке акробације. Остаје непознато да ли се бавио овим спортом или је био само његов љубитељ.

Џунди Исмаил-паша имао је војно образовање. Када је именован за мутесарифа у Нишу, имао је ранг миримирана и звање беглербега (1852).¹⁰²⁷ Ово именовање преузео је у другој половини августа, вршећи пре тога дужност кајмакама санцака Сулејманије у Багдадском ејалету.¹⁰²⁸ Његов премештај са истока у Румелију и уздизање од кајмакама на мутесарифа указују на то да је највероватније у питању била награда за добру службу коју је показао у Сулејманији или током раније каријере. Штавише, достојанство беглербега, које је такође имао, носио је управо за време свог мутесарифлука у Нишу.¹⁰²⁹

За време његове службе у Нишу дошло је до једног догађаја који је био од великог значаја за историју Османског царства и хришћанске народе на Балкану. То је Кримски рат (1853–1856). Стање у Нишу за време овог рата могуће је реконструисати на основу повода

¹⁰²⁴ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. I, 117.

¹⁰²⁵ Исто, 131. У вези са крајем мандата Бесим-паше у Београду веће поверење указујем Ристићу и изворима које је могао да користи са терена, него Кунералпу и Суреји, који су морали да преводe датуме са османског рачунања времена на грегоријанско рачунање.

¹⁰²⁶ S. Kunalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 92.

¹⁰²⁷ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, 831; S. Rizaј, *Ustrojstvo niškog ejaleta*, 306. У овом случају беглербег не мора искључиво да се односи на звање румели валије. Ризај наводи да су од друге половине XVII века беглербеглуцима сматрани заправо ејалети, због административног уситњавања Османског царства.

¹⁰²⁸ Царградскй вѣстник, 23. август 1852, 1.

¹⁰²⁹ Б. Лилић, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције (1804–1878)*, књ. I, 57.

за његово избијање (верско питање) и улоге коју је имала Русија, као покретач сукоба. Сигурно је да су ова два фактора распалила антагонизам између муслимана и хришћана у Нишу. Уз то, становништво је било оптерећено и разним ванредним наметима за војску и државу, што су муслимани, као непотребност, опет могли да припишу за хришћанску кривицу. У таквој ситуацији Исмаил-паша сигурно да је покушавао да одржи ред у граду. Нажалост, као што је раније био случај са већином његових претходника, то је највероватније чинио подилазећи муслиманима на штету хришћана. Додуше, када су у питању ови други, још уочи избијања Кримског рата централна власт покушала је да поправи услове под којима су практиковали своја верска права, највероватније са циљем да придобије наклоност европских земаља које су уз Порту стале против Русије.¹⁰³⁰ Међутим, како је за хришћане у Нишу у то време био забринут и сам васељенски патријарх Герман IV (1842–1845, 1852–1853), јасно је да је на њих тада ипак био вршен притисак.¹⁰³¹

Конкретна мера коју је у Нишу предузео поводом актуелног ратног стања била је изградња одбрамбених шанчева на десној обали Нишаве. Овај комплекс чинило је пет снажно утврђених положаја који су били формиран на удаљености од километар и по северно од Нишке тврђаве.¹⁰³² Осим тога, пружао је помоћ средиштима која су била ближе фронту или активна током рата. Тако је, уз обећање да ће решити проблеме немуслимана у Нишком санцаку, током Кримског рата послао 800–900 хришћана да кулече на доградњи тврђаве у Рушчуку. То обећање не само да није одржао, већ су хришћани морали још и да обезбеде опрему војсци.¹⁰³³ Такође, по његовом наређењу, дунђери из Нишке и Пиротске казе послати су били под принудом у Једренски ејалет, где су радили на поправци тамошњих мостова (1854).¹⁰³⁴

Због обавезе да до одређене мере снабде османску војску храном током трајања рата, забранио је извоз стоке из Нишког ејалета у Србију (април, 1854), што је утицало на привреду нишког краја.¹⁰³⁵

Није познат тачан датум одласка Џунди Исмаил-паше из Ниша. Могао је да буде најкасније до новембра 1855. године, кад се на месту мутесарифа у Нишу јавља Бурсали Васиф-паша. Из касније Исмаил-пашине каријере зна се да је у првој половини октобра 1856. године био постављен за мутесарифа у Шахризору. Са овог положаја отпуштен је

¹⁰³⁰ ВОА, А. DVN. МНМ, 10/4. Садразам нишком мутесарифу, грчкој (православној) популацији, чорбацијама, пиротском мудиру и дубничком мудиру (10. рабиулелвел 1269/22. децембар 1852). Према овој заповести која је од садразама упућена наведеним лицима, у Пиротској кази се на једном месту имала поправити црква посвећена Богородици, док је у Дубничкој кази требало поправити једну пропалу синагогу.

¹⁰³¹ ВОА, А. DVN, 85/85. Васељенски патријарх Порти (18. цемазејилелвел 1269/27. фебруар 1853). У свом обраћању највишој државној инстанци Османске царевине васељенски патријарх је изразио забринутост због упада представника локалне власти на поседе и у просторије црква и манастира на територији Нишког пашалука, што је раније било могуће само уз посебну дозволу (emri şerif) султана (пошто је нишки епископ Јоаникије II већ имао берат који му је гарантовао такав имунитет).

¹⁰³² Н. П. Илић, *Ослобођење јужне Србије 1877–1878*, 82.

¹⁰³³ Цариградскi вѣстникъ, 20. јунија 1859, 148.

¹⁰³⁴ М. З. Влајинац, *Згон или Кулечење ван места становања од средњега века до наших дана*, Српски етнографски зборник, књ. XLIX (одељ. 2 књ. 21), Београд 1932, 382–383.

¹⁰³⁵ Србске новине, 10. април 1854, 170–171.

после свега месец-два службе. Суреја наводи да је умро 1280. године по хиџранском рачунању, што обухвата период од 1. марта 1863. до 1. марта 1864. године.¹⁰³⁶

1855–1857.

Бурсали Васиф-паша

(?–1862)

Пореклом је из Бурсе. Каријеру је започео као мудир, а затим је вршио дужност мухасила. Од новембра 1844. до августа 1848. године био је миримиран и мутесариф Анкаре.¹⁰³⁷ Након што је померен са овог положаја, најраније септембра месеца 1852. године преузео је дужност мутесарифа Трикале, а у фебруару 1854. мутесарифа Варне. У првој половини новембра 1855. године постао је мутесариф Ниша, где га је затекло именовање за румели валију (10. новембар 1856).¹⁰³⁸

За време Васиф-пашиног манданта у Нишу дошло је до завршетка Кримског рата, али и до промене политичких духова на Порти којим су најављена светлија времена за балканске народе у Румелији. Тако је, на пример, у вези са војним питањима Порта озбиљно разматрала идеју о регрутовању немуслимана у војску. С тим у вези, Садик-паша, један од коњичких официра, добио је задатак да у Румелији извиди која би места могла да дају добровољце за османску коњицу. Поред Новог Пазара, Велиог Трнова и Сарајева, у свом извештају Садик-паша навео је и Ниш, као место из кога би хришћани били рађи за службу у коњици османске војске.¹⁰³⁹ Осим ове, друга крупна новина било је прокламовање Хатихумајуна 1856. године.

Нажалост, регулативе које су ступиле на снагу у месецима након Хатихумајуна нису донеле бољитак у ејалетима попут нишког. Како порески десетак становништва не би прерастао у веће давање или наполицу, стандардизован је у јединствени десетак, међутим, он није могао да се убире у истом износу широм царства због различитог квалитета земље, тј. њене плодности. Убир пореза није одговарао ни круговима који су поседовали велику имовину. Многи међу њима приходили су на нелегалне начине, те су прихватањем нових пореских метода ризиковали да буду разоткривени у томе. То је довело до пада сакупљене пореске масе.¹⁰⁴⁰

Осим са фискалном политиком, Порта је имала проблема и са хуманизацијом односа у друштву, посебно у провинцијама, где ситуација није била нимало сјајна. Као и са

¹⁰³⁶ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, 831.

¹⁰³⁷ S. Kunalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 124.

¹⁰³⁸ Србске новине, 12. новембар 1855, 560; Цариградскi вѣстникъ, 17. ноемврија 1856, 4.

¹⁰³⁹ С. Vadem, *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*, 342; Ј. Ђорђевић, *Срби козаци – казаки у турској војсци у другој половини XIX века*, Годишњица Николе Чупића, бр. XXIX, Београд 1910, 193–194. Ово неће бити једини случај кад су из Нишког ејалета хришћани регрутовани у османску војску. Око 1861. године такође је било организовано добровољно пријављивање за османску коњицу. Том приликом се у Нишу, Лесковцу и Врању пријавило око шездесет-седамдесет Срба који су приступили војсци.

¹⁰⁴⁰ Ş. M. Hanioglu, *A brief history of the Late Ottoman Empire*, 90.

Хатишерифом из Гилхане, прокламовање Хатихумајуна изазвало је негодовање конзервативних муслиманских кругова, што се и очекивало.¹⁰⁴¹ Порта је за непријатеља нормализације стања у Румелији имала и Арнауте, који су током Кримског рата чинили доминантан део башибозука. Још за време окупљања уочи одласка на фронт (1854) арнаутски башибозук испоставио се као изузетно незгодан војни елемент не само за непријатеље, већ и за османске савезнике, чинећи Порти више штете него користи од свог ангажовања.¹⁰⁴²

Терор Арнаута посебно је био велики у пределима у којима су се враћали након завршетка ратних сукоба. Такав је случај био и са Нишким ејалетом, чије су западне обоне, Куршумлију и Топлицу, населили њихови фисови. Њихови бегови посебно су предњачили у запоседању земље и посуда српских села. Заједно са осталим муслиманским господарима, они су наметнули раји тежа давања, те су у овом периоду десетински и деветински намети нарасли на четвртински и наполични износ; штавише, хришћанском сељаштву је у неким случајевима потпуно оспоравано право на сопствену земљу било терањем са ње или отимањем тапија.¹⁰⁴³ Поред тога, поново је дошло до учесталијих отимања жена и њиховог турчења, а насиље над хришћанима било је стресна свакодневица. Порта је покушала да реши овакво стање у западној Румелији. У Нишу и Видину послат је Нусредин-ефендија са задатком да уништи разбојничка легла у овим пределима и спречи њихово даље ширење. Колико је ово био велики проблем за државу, показује то што је овај официр са собом водио 4 000 пешака и коњаника. С обзиром на то да је ова операција спровођена на Васиф-пашином терену, свакако да је и он био ангажован у њој.

Санацију друштвених последица које су остале након Кримског рата Васиф-паша само је делимично извршио у духу који је Хатихумајун високим државним чиновницима налагао. Додуше, вршио је контролу рада нижих ејалетских инстанци и трудио се да има добре односе са српским пограничним властима. Тако је, на пример, забележен један погранични неспоразум код Суповца с пролећа 1856. године, када османска стража није допустила пренос иконе коју је српски ђумрукција Илијић даривао цркви села Сечаница у Нишком ејалету. Илијић се 30. марта обратио нишком мутесарифу са молбом да његов дар буде пропуштен, на шта му је Васиф-паша позитивно одговорио већ 12. априла, започињући своје писмо са „Мој пријатељу!”¹⁰⁴⁴

У време Васиф-пашиног мандата дошло је и до наставка изградње Саборног храма у Нишу, што се показало великим изазовом за локалну управу због негодовања нишких

¹⁰⁴¹ F. M. Göçek, *Ethnic Segmentation, Western Education, and Political Outcomes: Nineteenth-Century Ottoman Society*, *Poetics Today*, vol. 14 no. 3, Durham 1993, 517. Може се само претпоставити колико је објава овог документа у Нишу (до чега је сигурно дошло, као и у ранијим случајевима) била тешка ситуација за Васиф-пашу; немуслиманци су за време Кримског рата свакако били исцрпљени разним ванредним наметима, док су муслиманци не само морали да ратују, већ и да се помире са давањем немуслиманцима права која су од тада, и поред Хатишерифа из Гилхане, они како-тако чували. Османски државник Џевдет-паша навео је једну изјаву муслимана везану за прокламовање Хатихумајуна: „Данас смо, као верска заједница, изгубили своја света права, права стечена крвљу наших очева и предака. Муслиманска заједница, која је била владајућа заједница, ускраћена је за та света права. За муслимане је ово дан жалости и очаја.”

¹⁰⁴² J. J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire. Prelude to collapse 1839–1878*, Stuttgart 2000, 130–131.

¹⁰⁴³ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 281.

¹⁰⁴⁴ Србске новине, 20. јуни 1856, 497.

муслимана. И са тим је паша изашао на крај, постигавши компромис хришћанске и муслиманске стране.

Сумирајући рад Васиф-паше у Нишу, можемо закључити да половичност коју је у својој служби показао није дала жељене резултате у вези са нормализацијом стања у Нишком ејалету, нити је отклонила све већу тензију између локалних муслимана и хришћана. До кулминације злостављања потоњих и повећања дискриминације над њима доћи ће у годинама које следе, док је крај Васиф-пашиног мандата у Нишу само период који је погоршање друштвених прилика у овом граду најавио. Своју службу у Нишу Васиф-паша завршио је најкасније 1. марта 1857. године.¹⁰⁴⁵ С обзиром на то да је његов наследник Зејналебедин-паша најављен крајем августа 1857. године, највероватније да је Васиф-паша напустио овај град у периоду март–август 1857. године.¹⁰⁴⁶ После Ниша, био је мутесариф Херцеговине. Умро је на почетку владе султана Абдулазиза, што би могло да пада у 1861. или 1862. годину.¹⁰⁴⁷

1857–1860.

Зејналебедин-паша

У српским и бугарским изворима познатији као Зејнел-паша. Потicao је из јужних предела данашње Албаније, због чега се може претпоставити да је био Тоска. Његово арнаутско порекло имало је својих предности и мана када је у питању управа над нишким ејалетом.¹⁰⁴⁸ Овде је служио као миримиран и мутесариф. Царску заповест о његовом постављењу објавила је „Българска дневница” 21. августа 1857. године, те овај датум можемо узети као крајњи за почетак његове службе у овом граду.

Главна карактеристика Зејнел-пашиног мандата јесте корупција која је под њим у читавом Нишком ејалету цветала. У вези са тим, интересантно је да на њега није упозоравајуће деловала вест да је априла 1858. године кајмакам Софије Латиф-ага био ухапшен због проневере државног новца, због чега је и био отеран у Једрене.¹⁰⁴⁹ Што се Зејнел-паше тиче, он се трудио колико је могао да лоше стање у Нишком пашалуку сакрије од Порте. Посебну опасност по њега представљале су хришћанске делегације које су покушавале да се домогну престонице и на Порти изложе очајно стање у које је запао Нишки ејалет. Највећи проблем на који су се хришћани жалили био је притисак бегова, тј. чифлук-сахибија (познатих и под именом „господари”), да им се плаћају превелика давања која су им бегови, уз то, и нелегално наметали.¹⁰⁵⁰ Овим делегацијама Зејнел-паша је, уз

¹⁰⁴⁵ По Руми рачунању током 1273. године, која се завршава 1. марта 1857. године.

¹⁰⁴⁶ Българска дневница, 21. август 1857, 3.

¹⁰⁴⁷ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1653.

¹⁰⁴⁸ J. G. Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik: nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, Wien 1868, 35.

¹⁰⁴⁹ Србске новине, 15. априла 1858, 164.

¹⁰⁵⁰ Србске новине, 25. октобра 1858, 455; Цареградскi вѣстникъ, 20. јунија 1859, 148; В. Стојанчевић, *Друштвени положај сељаштва у Нишком и Софијском санџаку уочи ослобођења 1877–1878. године*, Историјски часопис, бр. XXI, Београд 1974, 172. Не може се са сигурношћу утврдити колико је у овом периоду било ових бегова у Нишком ејалету. „Србске новине” наводе број од 550 бегова „санџачких”, док

претњу, одбијао да издаје путне тескере или их је кажњавао због њиховог директног обраћања престоници.¹⁰⁵¹ Због тога су хришћани бежали на север, у Србију, и извештавали тамошње власти о стању у Нишком ејалету.¹⁰⁵² Таква једна група хришћана 1858. године успела је на Порти да изложи стање у Нишком ејалету.¹⁰⁵³ По њима, прилике у овој провинцији биле су попут оних које су 1841. године предстојале Нишкој буни.¹⁰⁵⁴ Интересантно је да се предуслови за Зејнел-пашин пад могу предвидети већ из исхода ове тужбе. Дакле, тадашњи садразам Мехмед Емин-паша Кибризли наредио је писмено Зејнел-паши преко ове делегације да реши овај проблем по закону, тј. очигледно у корист нишких сељака. Када му је ова делегација на повратку у Ниш уручила садразамову заповест, Зејнел-паша ју је одбацио, оптуживши их да је фалсификована.¹⁰⁵⁵ Сасвим логично, када је нова делегација из Ниша известила садразаму о томе, њега је то наљутило, те ће се са нишким мутесарифом убрзо разрачунати лично, на груб и непрефињен начин. По садразамовој заповести, крајем 1858. године у Ниш је са Порте послат нарочит мубашир са задатком да испита истинитост хришћанских жалби. Са њим је у Ниш дошао и део хришћанских делегата, док су остали решили да чекају исход истраге у Цариграду. Пошто је део делегације који се вратио у Ниш убрзо утамничен на три месеца¹⁰⁵⁶, а затим сургунисан у

„Цареградски вѣстникъ” тврди да их је било шездесетак, од чега су десетак били хришћани (Куцо-Власи). Стојанчевић, пишући о земљишним односима у Нишкој кази током треће четвртине XIX века, наводи нека села као поседе хришћанских господара (Срба Нишлија). То су: Велики Вртоп, Виландрица, Малошиште, Власе, Белотинац, Кривије (вероватно Кравље), Миљковац, Доња Трнава, Сечаница, Липовица и Дудулајце. Ово последње вероватно да је припадало Прокупачкој, а не Нишкој кази. У поседу српских господара било је и шест села у Лесковачкој кази, чија имена Стојанчевић није навео.

¹⁰⁵¹ Р. Требјешанин, *Токови тензимата у лесковачкој нахији од 3. новембра 1839. г. до ослобођења 11. XII 1877. г.*, Лесковачки зборник, бр. XIV, Лесковац 1974, 167.

¹⁰⁵² Б. Лилић, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције (1804–1878)*, књ. I, 161–162. У обраћању кнезу Милошу из Алексинца у вези са зулумом Турака у Нишу (јануар, 1859), дошљаци из Нишког ејалета навели су следеће: „Зулумћари су глобили народ и до краја пропасти довели, а отмице женског света ради турчења, многа убиства, похаре и обесвећења цркава, зостављање становника (...) у стању није ово слабо можно перо описати.”

¹⁰⁵³ Србске новине, 13. март 1858, 113; Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 1130. Врло је занимљива промена става у писању о Зејнел-паши код „Србских новина”, тада водећег листа у Србији. Пролеће 1858. године представља преломни тренутак, када од прилично благонаклоног извештавања овај лист прелази на оптужбе и разоткривања онога што је нишки валија радио. Тако је, на пример, у броју од 13. марта у „Србским новинама” Зејнел-паша хваљен, јер је ваљано решавао парнице на опште добро, одржавао нишке хапсане чистим, а притвореницима слао, из сажалења, храну и пиће из сопствене кухиње. Има два разлога због којих се од пролећа поменуте године мења став овог листа према њему. Први је вероватно везан за пријем на Порти поменуте делегације хришћана из Нишког ејалета који су оцрнили Зејнел-пашу и самим тим изазвали његову одмазду након свог повратка кући. Други разлог тиче се унутрашњих прилика у Србији, тачније завере коју је против кнеза Александра Карађорђевића са групом обреновићеваца организовао председник Совјета Стефан Стефановић Тенка. Завереници су били откривени и ухапшени 6. октобра 1857. године. Ослобођени су тек на Ускрс 1858. године, након ургенције београдског везира и конзула Русије и Француске у Београду. После тога завереници су послати у Ниш, где су се под заштитом Зејнел-паше лечили од последица вишемесечног тамновања и тортуре у Гургусовцу. Када су се након месец дана залечили, из Ниша су отишли даље у Румелију, где су се придружили осталим туркофилима и противницима владе кнеза Александра. Према томе, могуће да је промена става „Србских новина” на неки начин индиректна освета српске политичке позиције Зејнел-паши, који је на заповест београдског везира био обавезан да Тенку и остале заверенике код себе на неко време прими.

¹⁰⁵⁴ Цареградски вѣстникъ, 29. ноемврија 1858, 36.

¹⁰⁵⁵ Србске новине, 25. октобра 1858, 455.

¹⁰⁵⁶ Цареградски вѣстникъ, 31. јануарија 1859, 71.

Измит и Бурсу¹⁰⁵⁷, очигледно да мубашир проблеме у Нишу није видео очима потлаченог народа.¹⁰⁵⁸ За одлазак нове делегације од четрдесет чланова у Цариград нишки управник није издао тескере, па су тако пале су у воду оптужбе на његов рачун. На овај начин, нишки управник успео је да застраши незадовољно становништво и превентивно утиче на евентуалне иницијативе против њега у будућности, за шта је као пример послужила лоша судбина ових делегата.¹⁰⁵⁹ Зато штампа наредне године и бележи да у Нишу тескере за одлазак у престоницу нису издаване (мај, 1859).¹⁰⁶⁰

У свим злоупотребама које је починио у Нишком ејалету Зејнел-паша није био сâм, те све наведене оптужбе не треба посматрати као да су искључио биле окренуте против њега, већ и против кругова чије је интересе бранио.¹⁰⁶¹ Конкретан пример непотизма који је практиковао био је тај што је место лесковачког мудира 1859. године држао један од његових рођака¹⁰⁶², док су падини сународници, арнаутски бегови на западу ејалета, наставили несмањеним темпом да отимају и чифлуче земљу српских сељака. Све њих од централне власти Зејнел-паша је скривао колико је могао, због чега мубашир приликом своје истраге није ишао у Прокупачку казу, где је ових бегова било највише, већ је истрагу свео само на Ниш и Лесковац.¹⁰⁶³ Све ово имало је као контрапроизвод повећану хајдучију

¹⁰⁵⁷ Българія, 5/17. октомври 1860, 447.

¹⁰⁵⁸ Цареградскѣ вѣстникъ, 20. јуни 1859, 148. Сасвим је сигурно да је овог Портиног чиновника Зејнел-паша успео да придобије за себе. То сигурно није било тешко за човека коме је за време службе у Нишком ејалету пошло за руком да буде на врху скоро сваког корупцијског ланца, као што ће садразамска инспекција 1860. године и разоткрити.

¹⁰⁵⁹ Цареградскѣ вѣстникъ, 31. јануари 1859, 71; Цареградскѣ вѣстникъ, 20. јуни 1859, 148. О стању делегата из Ниша који су сургунирани у Бурсу писала је егзархистичка штампа, те се о њима за време прогонства штошта зна. Тамошњи француски конзул интересовао се за њихов положај, а голе тамнице их је спасио локални фанариотски архиђакон, који се пред локалним властима заузео за њих, док су им се монахиње такође нашле од помоћи. Хришћанска заједница у овом граду сабратски је дала гаранције да заточеници неће бежати, те им је допуштено да бораве овде. Дакле, сургунције из Ниша нису били заточеници у буквалном смислу речи, већ тзв. калобенти. О калобентима са више детаља видети у: А. Acehan, *The literature exiles and the people who were sent to exile from the tanzimat reforms in 1839 up to now*, Zeitschrift für die Welt der Türken, vol. 2 no. 2, München 2010, 139.

¹⁰⁶⁰ Българія, 2/14. мај 1859, 3.

¹⁰⁶¹ J. G. Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik: nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, 37; М. MacColl, *The Eastern question: its facts & fallacies*, London 1877, 130. Због размирица две групе откупљивача жита дошло је до застоја у жетви, те су усеви трулили пошто сељани нису смели да га сакупљају без дозволе закупаца. Зејнел-паша је на своју руку наредио да се жито сакупи и тако спасио народ глади. У вези са овим Хановим записом треба напоменути да је највећи део прихода од жетве ишао у руке чифлук-сахибијама, тако да је питање колико је нишки мутесариф ово урадио из саосећања према сиротињи, а колико из обзира према крупним земљопоседницима. Иначе, у оваквим ситуацијама, сељаци су морали да сакупе новац и поплате чифлук-сахибије и закупце пореза. Тек када би их овако умилостивили и одобровољили, они би изашли на терен и покупили свој део усева, а сељани би тек онда смели да оду на своја поља и покупе оно што је остало.

¹⁰⁶² С. Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца*, 140.

¹⁰⁶³ J. G. Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik: nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, 60–61. Додуше, и Лесковачку казу су до тада већ колонизовали Арнаути. У време Хановог проласка (1858) најугицајнији њихов вођа у Лесковачкој кази био је извесни Рам Буцо, на којег је Хана упутио лесковачки мудир, Зејнел-пашин рођак. То значи да је ејалетска администрација поглаваре арнаутских фисова и овде признавала за њихове представнике на терену. Демографске промене настале досељавањем Арнаута, као и у другим пределима Нишког ејалета, значиле су истовремено и исељавање домаћег српског становништва, које је морало да бежи пред агресивним дошљацима.

која је досегла готово предустаничке размере.¹⁰⁶⁴ Стање на терену било је такво да се све већи број хришћанских породица исељавао у Србију, не могавши да издржи стање у Нишком ејалету.¹⁰⁶⁵ Хришћански меџлисари Сотираћ¹⁰⁶⁶ и Ђорђе Крајналија били су немоћни да ураде ишта по овом питању. Био је немоћан чак и нишки епископ.

Једна од најприметнијих појава за време Зејнел-пашиног столовања у Нишу било је политичко и финансијско јачање хришћанских коџабаша и меџлисара.¹⁰⁶⁷ Класичан представник овог слоја био је нишки чорбација и један од највећих трговаца у ејалету Димитрије Чохацић. Боравак у његовој кући, где је затекао неочекивану раскош, са доста детаља описао је у свом путопису Јохан Георг фон Хан.¹⁰⁶⁸ Нажалост, у почетној фази политичког јачања и економског крупњавања, чланови прве генерације нишких породица из ове друштвене групе нису се разликовали од Турака и Арнаута у свом односу према раји и држави.¹⁰⁶⁹ Њихово држање није промакло пажњи Британца Рикетса, који је о њима британском генералном конзулу у Београду писао из Ниша следеће:

¹⁰⁶⁴ В. Стојанчевић, *Историјска прошлост крајева југоисточне Србије у периоду српске националне револуције 1804–1878. године*, уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2014, 335. Чувени хајдук Ига „од Орље” 1859. године упао је са својом дружином у саму пиротску варош, где је на Беговом мосту заподенуо бој са локалним заштијама и војницима. У овом смелом хајдучком нападу, који је био изузетно крвав, само са османске стране било је преко четрдесет погинулих лица. Исте године у овом месту заточено је било тридесет „бунтовника”.

¹⁰⁶⁵ Српске новине, 25. октобар 1858, 455. Према писању овог листа, беговска давања хришћана у Нишком ејалету само су се именом називала „десетак”. У пракси, она су била трећина, у неким случајевима чак и половина свих производа. Уз то, ови бегови тражили су да им се приликом обиласка села доводе девојке, даје бесплатна храна и преноћиште у кућама сељака за њих, њихове породице и пратњу.

¹⁰⁶⁶ Очигледно да је име овог нишког Грка или Цинцарина у српским изворима наведено у србификованој форми. Вероватно да се у оригиналу звао Сотир или Сотиракис.

¹⁰⁶⁷ *Reports received from Her majesty's consuls relating to the condition of Christians in Turkey 1860*, 61, 63. Захватајући период од Зејнел-пашиног мандата па до августа 1860. године, британски повереник Рикетс из Ниша извештава британског конзула у Београду Џона Лонгворта да су нишки бегови постајали све сиромашнији из дана у дан, док су хришћански трговци били далеко бројнији и богатији од муслиманских, уз шта су им се и по угледу приближили. Овај полет хришћана трговаца Рикетс не приписује њиховој умешности да искористе повољан положај града на важним путним артеријама, већ што су високим ценама вишеструко зарађивали на локалном сеоском становништву.

¹⁰⁶⁸ J. G. Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik: nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, 34. Хан пише: „Нама су за становање обезбедили велику кућу саграђену у турском стилу, аустријског поданика Dimitrakisa Tsachatsija, најбољег трговца у граду. Она нам је стављена цела на располагање, јер је њен власник са породицом боравио у Бечу. Нисмо били мало изненађени када смо усред европске Турске седели на софама и фотељама од махагоније, пресвученим црвеном свилом, наша препланула лица гледали у огромним огледалима са златним рамовима и, при томе, проучавали [слике – М. Р.] водопада на Рајни или Пон Неф.”

¹⁰⁶⁹ S. Demirci, *Rise of Nationalism in the Ottoman Empire: How Did Ottoman Government Respond to the Bulgarian National Movement 1839–1870?*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 22, Kayseri 2007, 429; Цариградскѝ вѣстникъ, 20. јунија 1859, 148; В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804–1878)*, 139. Овакав однос хришћанских првака према нижим слојевима сународника није специфичност само Нишког ејалета. По Демирцију, нешто раније, априла 1856. године, Ниш и Велико Трново захватила је народна буна за коју је један од повода било нелегално изнуђивање давања које су од хришћана потраживали сеоски прваци (köy çorbacıları). Иако сумњамо у правилност ове његове тврдње, да је 1856. године један те исти народни покрет захватио осим Великог Трнова и удаљени Ниш (јер података о томе у српској историографији једноставно нема), помен да је хришћанска елита тог доба имала извесну дистанцу и безобзирност према саплеменицима треба узети за истинит. Када је Ниш у питању, „Цариградскѝ вѣстникъ” наводи да је у овом месту међу господарима било десетак Куцо-Влаха (Цинцара) и осталих хришћана. Као посебно корумпиран

„Меџлис или Веће, којим је [Зејнел-паша – М. Р.] заседао, било је корумпирано исто колико и он. У односу на муслимане, хришћани меџлисари били су исти у корупцији и изнудама, ако их чак нису и премашивали. Било је очигледно да доказ који би поднео хришћанин не би имао тежину. Није постојао Полицијски суд, а ни Трговински суд није био неопходан.“¹⁰⁷⁰

И са њима је, као и са арнаутским беговима, Зејнел-паша подједнако правио финансијске малверзације.¹⁰⁷¹ Штавише, своје везе са њима он није крио ни од јавности.¹⁰⁷² Они међу њима који су највише загазили у махинације са пашом, поделиће његову судбину када током лета 1860. године у Нишу садразам Мехмед Емин-паша Кибризли буде извршио инспекцију.

Све алармантније стање у овом региону приморало је султана да се обрати Зејнел-паши са наредбом да среди прилике у ејалету који му је дат на управу. То је учинио преко фермана који му је послао највероватније у првој половини 1860. године. Постојање овог документа доказује да је централна власт знала какве су прилике владале у Нишком ејалету, али да их је из неког разлога толерисала – било из немоћи да их реши или веће користи коју је тренутно имала од Зејнел-паше.¹⁰⁷³ У овом ферману наведене су неправилности на које је султан скренуо пажњу Зејнел-паши, па између осталог стоји: „да су неки сукоби и омразе поникли и ојачали у повереном ти Нишу и Лесковцу између чифлијских господара, тј. сахибија, и оних који на земљи њихових чифлука живе и раде под кирију и да се тамо покушало таквим појавама које руше мир у тим покрајинама ... Треба да уложиш свеколику пажњу за проналазак средстава, којим би пресекао и истребио у напредак побуне и страсти, а тиме да уздигнеш житеље на највиши ступањ благостања као што жели Моје царско

међу њима издвојио се извесни „беигликчија-та Рангелъ”. Током предстојеће садразамове инспекције у Нишу 1860. године и он је био кажњен за корупцију заједно са Зејнел-пашом. Једини познатији народни првак из овог периода са сличним именом био је знепољски коџабаша Аранђел Станојевић Трнски, кога Стојанчевић помиње као „беглицију”. Уколико је реч о једној те истој особи, онда је држање Аранђела Станојевића шездесетих и седамдесетих година XIX века било типичан пример раније изложене друштвене афирмације српских првака у Румелији. Временом су припадници овог слоја од експлоататора чифчија прерастали у финансијски утицајне националне борце за очување српског народа у овом делу Османског царства, те више нико није помињао раније начине њиховог богаћења.

¹⁰⁷⁰ *Reports received from Her majesty's consuls relating to the condition of Christians in Turkey 1860*, 61.

¹⁰⁷¹ Исто, 62–63. Захваљујући Рикетсовом интересовању за пореску политику у Нишкој кази, имамо део података о томе како се 1860. године она водила. Тако се, на пример, види да је од 88 000 становника у Нишкој кази било 2 000 муслимана и 20 000 хришћана пореских обвезника, што је по глави просечно разрезивало порез од тридесет пјастера. Порез на свиње хришћани су плаћали у просеку десет пјастера. Када се урачунају сви директни и индиректни порези, муслимани су плаћали осамдесет три пјастера по глави, док су хришћани плаћали тридесет пјастера директних пореза и деведесет три пјастера индиректних. Уз то, хришћани су, плаћајући војницу (*yeni askeriye*) били потпуно изузети од служења војске.

¹⁰⁷² Србске новине, 13. март 1858, 113. На Нову годину Зејнел-паша посетио је куће најугледнијих хришћанских породица у Нишу, како би им честитао овај празник. Могуће је да су хришћански домаћини које је паша овако испоштовао управо били из редова људи са којима је блиско сарађивао у својим малверзацијама.

¹⁰⁷³ J. G. Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik: nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, 35. Хан тврди да је Зејнел-пашино порекло одиграло битну улогу у његовом избору за нишког мутесарифа, пошто је за контролу Арнаута на западу овог ејалета био потребан неко ко је познавао њихов менталитет и умео да са њима изиђе на крај.

Величанство.”¹⁰⁷⁴ Дакле, 1860. године највећи проблем у Нишком ејалету који је бринуо централну власт биле су злоупотребе господара који су профитирали на рачун кириција са својих чифлука.

Што се тиче Зејнел-паше, његов пад директно је везан за поменућу инспекцију садразама која је у историји Ниша остала упамћена као Садразамско време.¹⁰⁷⁵ Овај догађај представља неку врсту административног вакуума између Зејнел-пашиног мандата у Нишу и доласка његовог наследника Осман-паше на место нишког мутесарифа. Због тога ћемо га изложити као посебну целину.

На крају, након неславног завршетка службе у Нишу, Зејнел-паша је заједно са двојицом чорбација, Аранђелом и Крајнали Ђорђем, отеран средином септембра 1860. године у Пловдив. Одавде је био послат у Димотику, која му је одређена за место одслужења казне у трајању од дванаест година.¹⁰⁷⁶ Међутим, казну није у потпуности одслужио. Од последица срамног отпуста из службе умро је брзо након одласка из Ниша.¹⁰⁷⁷

Садразамско време

Велике промене у Нишком ејалету најавиле су две међународне дипломатске иницијативе које су се одразиле на унутрашњу политику Османског царства. Прва је била меморандум страних амбасадора на Порти (5. октобар 1859), у коме се хитно захтевао претрес стања у балканским провинцијама.¹⁰⁷⁸ Друга је циркуларно писмо руског министра спољних послова А. Горчакова, којим се обратио дворovima и владама европских земаља поводом лошег стања хришћана у Румелији (мај, 1860).¹⁰⁷⁹ Притисак Русије озбиљно је забринуо Порту. Иако је из Кримског рата изашла као губитник, Русија је захваљујући Хатихумајуну наставила не само да брани права хришћана у Османском царству, већ је уз себе имала и земље западне Европе које су се на то обавезале одлукама конгреса у Паризу (1856). Разлика је била једино у томе што је Русија имала разрађене адуте и фокус усмерен на православно становништво, док су европске државе подједнако мариле за све хришћане, али су углавном независно водиле политику према Порти и тиме створиле атмосферу променљиве толеранције према третману хришћана у овој држави. Немајући куд, султан Абдулмецид I био је приморан да смени дотадашњег садразама Али-пашу и на његово место постави Кибризли Мехмед Емин-пашу, од кога се очекивало да положи хришћана у Румелији побољша (мај, 1860).

Решавање овог проблема планирано је у виду Кибризлијевог обиласка проблематичних санцака, где је заједно са својим саветницима, на лицу места, требало да

¹⁰⁷⁴ Ј. В. Јовановић, *Параспур у Лесковачкој котлини и његови корисници у XIX веку*, Лесковачки зборник, бр. XXIV, Лесковац 1984, 324.

¹⁰⁷⁵ Б. Андрејевић, *Садразамско време*, Енциклопедија Ниша – историја, Ниш 1995, 250.

¹⁰⁷⁶ Бугария, 14/26. септемврије 1860, 407; *Reports received from Her majesty's consuls relating to the condition of Christians in Turkey 1860*, 92.

¹⁰⁷⁷ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1712.

¹⁰⁷⁸ R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, 105.

¹⁰⁷⁹ Ф. Канитц, *Дунайская Болгария и Балканский полуостровъ*, 120.

решава проблеме локалне власти. Осим тога, приликом садразамовог боравка у једном месту, локално становништво могло је да му подноси жалбе које је садразам решавао директно или преко судова и меџлиса које је за ту сврху формирао.

Уз пуцањ топова и велику помпу садразам Кибризли кренуо је на своју мисију 16. маја 1860. године. Пратила га је велика свита чиновника, официра и престоничких ауторитета, међу којима су најугледнији били: главни саветник на Дивану Афив-бег, члан Танзиматског већа и дворски хроничар Џевдет-ефендија¹⁰⁸⁰, члан Државног савета Бесим-бег, други драгоман Порте Музурос, бивши капућехаја Молдавије Фотијадис, пуковник-ађутант Рамис-бег, командант батаљона Шевкет-бег (иначе, садразамов син), члан канцеларије за иностране послове Кенан-бег, члан канцеларије за мазбате Кадри-бег, члан канцеларије за кореспонденцију са иностранством Менсури-бег, члан преводилачке канцеларије за кореспонденцију са иностранством Мурат-бег, члан савета министарства трговине Крстович Гаврил-ефендија, члан кривичног суда Дадијан Артин-ефендија, доктор Панзирис, члан министарства правде Кабријел-ефендија, саветник Николаћи-бег, члан бугарског одбора у Цариграду Павлаћ-бег, водећи егзархистички идеолог и тадашњи уредник листа „България” Драган Цанков, командант султановог стрељачког одреда Зариф-ефендија и још много официра и чиновника.¹⁰⁸¹ Национално шаренило ове групе симболично је требало да представља објективност Кибризлијеве инспекције. Све њих током ове мисије обезбеђивао је одред Тоска Арнаута, који су дефиловали у својим народним ношњама.¹⁰⁸²

Кибризлијева мисија имала је следећу руту: паробродом „Саики Сади” и са две корвете садразам и његова пратња кренули су из Цариграда у Варну. Одавде је требало да обиђу Шумен, Софију, Разград, Видин и Берковицу.¹⁰⁸³ После Берковице следећи је био Пирот, а након Пирота Ниш.

Да би се наслутио исход садразамовог рада у Нишком ејалету, треба посветити пар речи његовом карактеру и каријери. Кибризли Мехмед Емин-паша (1813–1881), као што његов надимак говори, био је Кипраин. У годинама непосредно након Срећног догађаја (1826) похађао је експерименталну војну школу из које је султан Махмуд II желео да регрутује официрски кадар за новоосновану низамску војску. Након завршетка ове школе стекао је чин миримирана и, као један од њених првих питомаца, имао је привилегију да настави војно образовање у Паризу и Мецу. У Француској је усавршавао војне вештине

¹⁰⁸⁰ Џевдет-ефендија је аутор чувене „Историје турског царства”.

¹⁰⁸¹ R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, 105; България, 18. маја 1860, 135; J. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, Браство XV, Београд 1921, 156. Списак људи који су пратили садразам, а који је објавила „България”, допунили смо лицима из његове свите које су навели Дејвисон и Хаџи Васиљевић. Код Хаџи Васиљевића на овом месту треба бити опрезан, пошто међу садразамове пратиоце убраја и Драгана Цанкова, што скоро сигурно није тачно. Да је Цанков био у садразамовој пратњи „България” би ангажовање свог уредника на овој мисији сигурно поменула.

¹⁰⁸² Садразамова оружана пратња састављена од Тоски није одабрана из бојазни да се Арнаути у Румелије не раздражују присуством ратника друге расе. Напротив, за разлику од исламизираних Гега у Нишком ејалету, Тоске су били хеленизовани Епироти који су се по језику, писму и хришћанској (православној) вероисповести разликовали од Гега. Такође, лојалност Тоска према Порти није довођена у питање, те су их управо због тога османски великодостојници најчешће узимали за пратњу. Више о арнаутским поделама видети у: H. F. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey*, vol. 1, London 1869, 213–214.

¹⁰⁸³ България, 18. маја 1860, 135; България, 6. јулија 1860, 236, 238; България, 27. јулија 1860, 256.

служећи у драгонским пуковима француске коњице.¹⁰⁸⁴ Захваљујући боравку овде, савладао је француски језик те се, осим грчким језиком, служио и њиме. Након повратка у Османско царство започео је каријеру високог државног чиновника и дипломате, радећи као провинцијски управник и посланик на мисијама у иностранству. До првог постављења за садразама 1854. године уживао је репутацију једног од најбољих познавалаца провинцијске администрације. Током наредних шест година био је садразам још два пута. Његова мисија у Румелији десила се за време последњег мандата који је имао на овој позицији. Штавише, њен неуспех био је и непосредан повод за његово политичко убиство које је уследило готово одмах по завршетку ове мисије.

О садразамовом карактеру доста тога је записала његова супруга Мелек у својој аутобиографији. Као прави војник, он је проблеме решавао унутар својих надлежности и средствима која су му била на располагању.¹⁰⁸⁵ Био је саосећајан према муслиманској сиротињи, прагматичан и храбар, али све то засениле су мане којих је имао пуно. Делимичан кривац за то била је управо Мелек, која га је често подстицала на корупцију и каријеризам.¹⁰⁸⁶ У вези са тим, једна од највећих срамота коју је себи допустио десила се почетком педесетих година XIX века, када је млади инспектор Ахмед Мидхат током тајне мисије у Сирији доказао да је Кибризли са позиције мушира Арапске ордије био одговоран за избијање побуне Друза. Због тога је, на Мидхатов предлог, Кибризли био смењен са положаја у Сирији.¹⁰⁸⁷ По природи, Кибризли је био арогантан, нестрпљив, прек и темпераментан, за шта је највероватније био крив реуматизам од кога је боловао.

Осим његовог карактера, за мисију у Румелији било је врло битно и политичко окружење које га је пратило. Крстович Гаврил-ефендија и Драган Цанков¹⁰⁸⁸ били су водећи људи егзархистичке интелигенције. Поље њиховог политичког рада било је спречавање утицаја фанариота у оним румелијским санџацима где је словенски живаљ чинио већину. Политика егзархиста је врло брзо постала искључива и донекле екстремна, пошто су читаво словенско становништво Румелије сматрали Бугарима, са више или мање свести о свом националном идентитету. Ово последње односило се на Србе, који су насељавали западне и југозападне делове Румелије. На њих је, као и на фанариоте, вршен пропагандни притисак махом преко егзархистичких листова који су излазили широм Османског царства. Улога коју су у Нишком ејалету имали егзархисти из садразамове свите била је да подробније претресају држање локалног фанариотског свештенства и истакнутих људи који су били представници или носиоци српске националне свести (ниже свештенство, учитељи, меџисари и коџабаше). Тежњу егзархиста да утицај Грка и Срба у Нишком ејлету смене сопственим османске власти посматрале су са толеранцијом и прећутном подршком. То је највише чињено због тога што је као повод за притиске на Порту Русија често користила

¹⁰⁸⁴ R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, 103.

¹⁰⁸⁵ M. Hanum, *Thirty years in the Harem*, London 1872, 43.

¹⁰⁸⁶ У питању је мешанка француско-грчко-јерменског порекла, удовица доктора Џулијуса Милингена, личног лекара чувеног британског песника лорда Џорџа Бајрона (1788–1824). Због бављења зеленашењем и примања „поклона” многих појединаца зарад посредовања код свог утицајног супруга у њихово име Кибризлија је толико компромитовала да је на крају решио да се растави од ње.

¹⁰⁸⁷ A. H. Midhat, *The Life of Midhat pasha; a record of his services, political reforms, banishment, and judicial murder*, London 1903, 33.

¹⁰⁸⁸ Уколико је тачна Хаџи Васиљевићева тврдња да је и Цанков у овој мисији учествовао.

незадовољство хришћана. Како су већину њих у централној Румелији чини Бугари, Порта је желела да их одврати од њиховог сталног жаљења Петрограду, као и да подстакне сукоб између фанариота и њих, чиме би обе стране пасивизирала на унутрашњој политичкој сцени Османске царевине.

Из Берковице је садразам Кибризли стигао у Пирот 8/20. јула 1860. године. Број суђења и истрага одржаних у овој вароши далеко је премашио његов рад у раније посећеним местима. Зато су оформљена три већа – једно састављено од садразамових пратилаца, друго састављено од локалних чиновника и треће, од тројице локалних муслимана и двојице хришћана. Овим последњим већем заседао је чиновник са Порте, способни и енергични, али пристрасни Сулејман-бег.¹⁰⁸⁹ Након тога, он је имао да оде у Ниш, изврши припреме за садразамов долазак и прелиминарно испита рад правосуђа у овом граду.

У Пироту је фокус стављен на оптужбе против епископа Антима и злоупотребе чифлук-сахибија, пошто је из Пиротске казе поднето 4 000 притужби на њихов рачун.¹⁰⁹⁰ Што се тиче епископа, њему је суђено за читаву серију основаних, али и намештених притужби, од којих су многе биле чак и претерано ласцивне.¹⁰⁹¹ У основи, теретио се за компромитовање епископског достојанства, као духовник који је поклекао разврату, али и материјалним искушења.¹⁰⁹² Протеран је из Пирота као једна од првих великих политичких жртава садразамове инспекције у овом месту.¹⁰⁹³

Претресање оптужби против чиновника и чифлук-сахибија открило је проблеме у које је запао Нишки ејалет, али је и разоткрило умешаност Зејнел-паше у велики број проневера и престапа који су провинцију довели до лошег стања. Међу оптуженицима били су неки од највиших представника администрације у ејалету – пиротски мудир Махмуд-ага, вакуфски мудир у Нишу Шакир-ефендија, сâм Зејнел-паша и још много њих.¹⁰⁹⁴ Под оптужбом за проневеру велике суме државног новца, Зејнел-паша је позван у Пирот на ислеђивање и стављен у кућни притвор до заседања комисије.¹⁰⁹⁵ Њему је још крајем маја са Порте стигла депеша да је смењен са положаја нишког управника, али његова служба до озваничења наредног нишког управника није прекинута.¹⁰⁹⁶

У том периоду неизвесност је држала и муслимане у Нишу, пошто нису знали шта да очекују од садразамове посете.¹⁰⁹⁷ У међувремену овде је стигао Сулејман-бег и почео да

¹⁰⁸⁹ Българія, 20. јулія 1860, 274.

¹⁰⁹⁰ Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, 168.

¹⁰⁹¹ Българія, 8. јунија 1860, 179; Българія, 20. јулія 1860, 274. Епископ Антим био је оптужен за дела попут педофилије над четрнаестогодишњим учеником школе у Пироту, обљубу две девојке и убиство из нехата девојке која се отровала напитком који јој је, наводно, епископ дао како би абортирала. Од свих оптужби ове врсте чини се да је најодрживија била она по којој је био оптужен за љубавну аферу са извесном Катом.

¹⁰⁹² Србске новине, 10. октобар 1859, 572–573.

¹⁰⁹³ И. Николић, *Тештер црквене општине у Пироту (1834–1872)*, Историјски часопис, књ. XII–XIII, Београд 1961–1962, 276.

¹⁰⁹⁴ Българія, 20. јулія 1860, 274, 275. Махмуд-ага био је оптужен за проневеру 45 000 куруша и изнуде од хришћанских коџабаша, а Сакир-ефендија за фалсификовање тапија и изнуду 23 000 куруша од Пироћанаца.

¹⁰⁹⁵ Българія, 20. јулія 1860, 274.

¹⁰⁹⁶ ВОА, А. МКТ. УМ, 405/100. Порта управнику Ниша Зејналебедин-паши (29. шевал 1276/20. мај 1860).

¹⁰⁹⁷ Вѣстокъ, 28. јуни 1865, 4. Овај лист ретроактивно извештава да су се нишки муслимани примирили уочи садразамовог доласка, те, „седећи по кафанама, не гледаше ђауре тако попреко као пре. Па ни мудире из

врши припреме. Аустријски путописац Феликс Каниц, који се тада задесио у Нишу, у својим белешкама пренео је део атмосфере уочи доласка садразама у овај град.

„Мало раније него што је у Ниш дошао велики везир, тамо је стигао његов сапутник Сулејман-бег. Он је имао наређење да прима жалбе док не буде стигао садразам. Ништа не може да се упореди са том марљивошћу са којом су се различите странке трудиле да нашкоде једна другој.

Кривци су дрхтали или су покушавали да побегну од одговорности. Турци су се понизно клели пред Сулејманом, а иза његових леђа климали су главама. То је изванредан турски гест одбијања или изненађења. Раја, која је осетила предусретљивост турског званичника, почела је гласно хвалити његову непристрасност када се упутио према нишком затвору уз пратњу берковичког коцабаше, новог турског члана меџлиса, и колоне заптија. Сулејман-бег се школовао на великим европским дворовима и увек се трудио да добије неко ванредно задужење. Тако је у току Кримског рата био посланик у Бечу са Ариф-ефендијом. Неко време је службовао на немачким дворовима, тачније у Берлину, па је зато добро познавао читаву дипломатску игру која се тамо спроводила. Касније је унапређен у пашу и добио дужност једренског валије али, на несрећу, умро је у Константинопољу 1869. године, у тренутку кад се спремао да оде на задатак. Изгубивши Сулејмана, Турска је остала без једног од својих најбољих и најдостојанственијих државника. У разговорима је волео да наводи речи француских писаца. Црте лица турског посланика биле су пуне експресија и привлачиле су саговорника. Мада, када се наш разговор са њим дотакао односа Турске и раје, на његовом мужевном лицу приметиле се сенка сарказма. С адвокатском вештином Сулејман је приступио излагању својих широких погледа на политичко и социјално стање хришћанских суседних земаља и треба признати да је одбијао моје замерке веома тачним аргументима. Уз то, трудио се да укаже на хумане султанове намере према раји. 'Ове су намере непоколебљиве. Оне ће бити испуњене', додао је, дижући глас, 'све докле Русија и Француска не престану да подстичу рају на побуну против њих и њиховог законитог управитеља! Да ли уопште постоји данас држава у којој се становништво не жали на самовлађе званичника, на терет пореза? Погледамо ли било коју од ове гомиле молби видећемо да више истих жалби стиже сваки дан и сваки час у ниже судове. Овде се, на пример, рајетин жали на свог комшију богатог Турчина који је ноћу отео његову ћерку. Свештеник и старешине општине потврђују то својим потписима. Призвао сам окривљеног земљопоседника. Признао је да је девојка заиста у његовом харему, али тврди да је дошла код њега добровољно. И то је веома веродостојно. У родитељској кући имала је пуно тешког посла и више је волела да има лепе хаљине и добро третирање, које следи турским женама. То је била њена сопствена одлука да постане Туркиња и она не жели да се врати у своју средину. И шта сада ја треба да радим?', наставио је Сулејман. 'Да саслушам девојку лично? Добро. А шта ако је богати Турчин стварно добио њену наклоност? Шта ћу да радим у том случају? Признајте да се такви случајеви дешавају свакодневно и у осталим европским градовима, само тамо нико о томе не говори. Кад би овде у Нишу били присутни руски или француски конзули, они би се ухватили за овај догађај и направили би од њега изузетан случај *cause célèbre*, разменили би ноте; европски медији би дигли буку око тога и господин

оближњих места не смедоше тако слободно са чибуцима и гавазима да шетају по улицама", а већ тада кружиле су гласине ће нишки паша бити смењен, као што је био и епископ у Пироту.

Жирарден¹⁰⁹⁸ би нашао у њему пикантну грађу од које би направио оштар чланак против Турске за *Revue de deux Monde!*”

Сулејман-бег се очигледно узбудио. На тренутак, у њему је муслиман победио хладнокрвног и вештог дипломату. Није приметио да сам бацио камен у турски поредак ствари. Он се жалио на пристрасне интервенције европских држава, на неправедност медија који су заступали несретну рају. Ја сам се успротивио: ’Јесте, ефенди, тачно сте приметили да и у нашим земљама има стотина таквих суђења и тужби, које сада одузимају ваше скупоцено време и због којих је султанов alter ego предузео толико далеко путовање. Али они би били размотрени у ниским судовима и били би решени. Случај завођења, који сте навели и који заслужује толико сажалења са етичке тачке гледишта, био би решен без интервенције са било које стране, најобичнијим судијом на основу постојећег закона. Али опростите, ефенди, зар у турским судовима има икаквих државних права којима би се разматрали такви поступци? Кад Ви будете одсутни, где треба раја да потражи правду када се буде са разлогом жалила на муслимана? Који муслимански судија би примио жалбу попут те коју Вам је подонео отац заведене девојке? Који судија би почео да разматра овакву ситуацију, ко би макар саслушао тужиоца? Да ли данашњи судови гарантују праведна решења у тужбама против правоверних?’ ”¹⁰⁹⁹

Оваквих и још много сличних случајева биће пријављено у Нишу када садразам овде буде започео свој рад. Напокон, пред овај град он је стигао ујутро 31. јула 1860. године.¹¹⁰⁰ Његов улазак био је организован грандиозно: од Еминове Кутине па до капија града, са обе стране пута постављен је шпалир војника из нишког гарнизона, а народ је доведен из читавог ејалета да, уз музику и бучне усклике, поздрави високог госта и његову свиту. Из Пирота је садразам довео и Зејнел-пашу, а при свечаном уласку у град пратили су га нови епископ Ниша Калиник II, командант тврђаве ферик Осман-паша и председатељ меџлиса.

Након краћег одмора у конаку садразам је већ за сутрадан наредио формирање кривичног суда и мешовитог већа од четири муслимана, двојице хришћана и једног Јеврејина, што је први забележен случај увођења Јевреја у нишки меџлис.¹¹⁰¹ И кривични суд је био формиран као мешовито тело. Њега је сачињавало дванаест чланова: шесторица из садразамове свите, а остали су били представници хришћанског милета у Нишу (трговац и ћурчија Петар Станковић¹¹⁰², Никола Илић, Хаџи Ђора, Хаџи Петар, Миша Тодоровић и епископ Калиник II).¹¹⁰³

Објективност садразама и његових људи према хришћанским жалбама у Нишу и раније је била предмет интересовања српске историографије.¹¹⁰⁴ Њихово разматрање било

¹⁰⁹⁸ Марк Жирарден (1801–1873) – француски политичар и публициста

¹⁰⁹⁹ Ф. Канитц, *Дунајска Болгария и Балканский полуостровъ*, 123–125.

¹¹⁰⁰ България, 17/29. август 1860, 340.

¹¹⁰¹ Исто, 340.

¹¹⁰² Петар Станковић био је отац Тодора Станковића, о коме је раније било речи.

¹¹⁰³ Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, 180. Испоставиће се да је рад овог суда била пука формалност, пошто ниједан од двадесет два предмета (која су издвојена од укупно 120 поднетих тужби) није био решен у корист хришћана.

¹¹⁰⁴ Више о томе у: Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, 178–186; В. Стојанчевић, *Период турских репресија 1841–1860.*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш

је углавном дискриминаторско и селективно у корист владајућих муслимана; хришћани-жалбеници често су потајно цинкарени Турцима на које су се жалили, сâм садразам је терао хришћане да „слободно” пред њим (и присутним муслиманима) отворено казују своје жалбе или је једноставно само потврђивао спорна решења која је нишка мехџема претходно донела у корист муслимана. Међутим, да у неким случајевима ствари нису биле чисте ни са хришћанске стране, види из једне тужбе Срба из Власотинца, коју је документовао наш угледни историчар и етнолог Тихомир Ђорђевић.¹¹⁰⁵ Нешто пре него што је садразам дошао у Ниш у Власотинцу је убијен Србин за кога се у народу знало да је био османски шпијун. Убице несрећног Крсте били су неколико локалних Срба, а као мотив била је управо његова сарадња са османским властима. Иста лица перфидно су пласирала причу да су иза Крстиног убиства стајали муслимани, што је и дошло до садразама. Међутим, истрага коју је он наредио неоспорно је указала на праве починиоце. То су били: поп Станоје Хаџи Јанковић, Ранђел Горуновић, Ђока Стојилковић, Хаџи Стаменко Валчић Јовановић, Петар Планинац, Петар Динкић, Петко Џуца, Миљко Видосављевић, Петар Ђуркић и Милош Шелић.¹¹⁰⁶ Прва четворица били су погубљени вешањем 1. септембра исте године. Вешање попа Станоја Хаџи Јанковића било је спроведено нарочито театрално. Пре него што је одведен до Видинске капије у Нишкој тврђави, где је јавно обешен, Хаџи Јанковић је обријан и рашчињен, а исписану оптужницу којом је осуђен на смрт морао да пронесе јавно, кроз нишку чаршију.¹¹⁰⁷ Директни извршитељи Крстиног убиства, Динкић и Планинац, били су посечени. Укључујући наведена погубљена лица, укупан број људи који је осуђен на смрт исходом садразамових истрага био је тринаест.¹¹⁰⁸

Упоредо са суђењима и ислеђивањима, у Нишу су вршене преметачине по кућама и хапшења сумњивих хришћана. Многи од њих били су затворени у казаматима Нишке тврђаве, где су пролазили кроз батине и тортуру. Исход садразамовог рада у Нишу био је тај да је на десетине хришћана отерано у сургун или кажњено на други начин.¹¹⁰⁹ Већина тужби против муслимана је одбачена, па ниједан од њих није конкретно прозван због проблема на које су се хришћани жалили. То се јасно да закључити на основу писања тадашње османске штампе.¹¹¹⁰

1983, 293; Б. Андрејевић, *Садразамско време*, 249–250; М. Ранђеловић, *Ниш 1860. године – Садразамско време*, Пешчаник, бр. 8, Ниш 2010, 92–109.

¹¹⁰⁵ Т. Р. Ђорђевић, *Белешка о Власотинцу*, Београд 1897, 10.

¹¹⁰⁶ Овде је битно подвући да је ово организовано убиство сâм Ђорђевић навео као заверу групе Срба, а не да су је османске власти тако представиле.

¹¹⁰⁷ Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, 184.

¹¹⁰⁸ *Reports received from Her majesty's consuls relating to the condition of Christians in Turkey 1860*, 92; В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804–1878)*, 137, 140. У извештају који је британски конзул у Скопљу Блант послао свом амбасадору Булверу у Цариград наводи се да су од ових лица тројица били Бугари, а двојица Срби. У британском извештају који помиње ова погубљења има непотпуних података, јер је број жртава међу хришћанима био већи. Само из Власотинца било је шест особа међу погубљенима (Ђока Стојилковић, поп Станоје Хаџи Јанковић, Ранђел Горуновић, Хаџи Стаменко Валчић Јовановић, Петар Планинац и Петар Динкић), док су из лесковачког села Пертате погубљени Денча Спасић и Миљко Ђорђијански. Укупан број погубљених из Ниша и других каза Нишког ејалета није познат.

¹¹⁰⁹ Т. Р. Ђорђевић, *Белешка о Власотинцу*, 10. Само из Власотинца и села Орашја затворено је или отерано у сургун дванаест лица.

¹¹¹⁰ Бугарија, 14/26. декемврија 1860, 612–613. Овај егзархистички лист објавио је у овом броју чланак преузет из „*Journal de Constantinople*” који пише о резултатима садразамове истраге у Нишу. У њему су међу

Што се тиче Зејнел-паше и његових сарадника, њихова суђења у Нишу почела су већ другог дана садразамове посете. Покренуте истраге откриле су клептократију у коју је запала администрација овог ејалета. У њу је било умешано много лица, без обзира на националну и верску припадност, те је у кратком року велика група до тада врло утицајних људи осетила на сопственој кожи своју маленкост пред државом. Међу окривљенима су били Зејнел-паша (оптужен за велике проневере новца), раније поменути вакуфски мудир Шакир-ефендија, пиротски мудир Махмуд-ага, бивши пиротски мудир Вели-бег, бивши берковички мудир Рифаз-бег, Зејнел-пашин ћехаја Сали-ефендија, илтизамција Талиб-ага, кр-сердар Араб Сулејман, нишки мухасебеџија Решид-бег, нишки чорбација Крајнали Ђорђе, знепољски чорбација Аранђел, нишки Јеврејин Јаков, лесковачки мудир Мула Јусуф и још многи други.¹¹¹¹

13. Крајнали Ђорђе

(Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877. године, Ниш 1937, 134)

Сви они стали су пред садразама било због зеленашења или проневера.¹¹¹² Санкције које су спроведене над њима биле су различите. Сва лица за која је утврђено да су узимала новац, исту своту морала су да врате оштећенима.¹¹¹³ Међутим, било је оних који су, осим високим новчаним казнама, били кажњени сургуном и губитком достојанства. То је био случај са Зејнел-пашом, који је био сургунисан и оглобљен са 72 500 куруша. Њему је било одузето достојанство паше, те је надаље помињан само као Зејнел-ага.¹¹¹⁴ Што се тиче осталих оптуженика, казне су следеће: Крајнали Ђорђе кажњен је са 12 500 куруша и

најважнијим стварима наведена само три случаја преобраћења хришћанки из Нишког ејалета у ислам (и то чак од пре више година), при чему су сва преобраћења, по садразамовом налазу, била извршена својевољно.

¹¹¹¹ Јаков и Мула Јусуф су нелегално глобили по Лесковачкој кази у корист Зејнел-паше.

¹¹¹² Българія, 3. август 1860, 310; Българія, 17/29. август 1860, 340.

¹¹¹³ *Reports received from Her majesty's consuls relating to the condition of Christians in Turkey 1860*, 66.

¹¹¹⁴ Исто, 92.

петогодишњим сургуном у Димотику, а знепољски чорбација Аранђел морао је да врати преко 18 000 куруша и оде у осмогодишњи сургун такође у Димотици.¹¹¹⁵ Берковчани Нуредин-ага и Талиб-ага исто су новчано кажњени пре него што су сургунисани у Видин, први са 20 000 куруша, а други чак са 54 000 куруша.¹¹¹⁶ Вакуфски мудир Шакир-ефендија добио је десет година затвора у Пловдиву, а бивши нишки дефтердар Рагип-бег деградиран је у агу и осуђен на три године затвора у Димотици; Салих-ага (или ефендија)¹¹¹⁷ такође је изгубио достојанство и био осуђен на шест година затвора у Видину. Бивши мудир Пирота Махмуд-ага осуђен је на три године затвора у истом месту. Бивши берковички мудир Вели-бег изгубио је достојанство и осуђен на шест година затвора у Димотици. Благајник лесковачке казе Мула Ариф осуђен је на три године затвора у Видину. Араб Сулејман осуђен је на шест година затвора итд.¹¹¹⁸

Осим наведених лица, међу највећим жртвама садразамске инспекције у Нишу био је дотадашњи кнез заплањског села Велики Крчимир Стојан Илић Чавдар. Он је скоро две деценије био један од најугицајнијих хришћанских првака у селима нишког краја, истакавши се још 1841. године као један од вођа Нишке буне. Заједно са наведеним лицима, Чавдар је био сургунисан из непознатог разлога, те је отеран на пут у Цариград. Долазак у османску престоницу није доживео. Убијен је успут од својих пратилаца. Претпоставља се да је удављен негде у околини Једрена.¹¹¹⁹

Крајњи резултат садразамове инспекције није у потпуности био погубан за хришћане Нишког ејалета, колико год да су његов рад пратиле контроверзе. У Пиротској нахији је тридесет села успело да докаже, након одласка њихових представника у Цариград и тефтерских потврда, да им је чифчијски положај наметнут, тј. да су званично, према закону, имали статус слободних села, а не чифлука.¹¹²⁰ Садразам је уважио овај адут пиротских сељака, озваничио им села као слободне баштине и наредио њиховим бившим чифлук-сахибијама да надаље не убиру приходе из њих.

На крају, садразам је наредио да се по европском моделу¹¹²¹ сагради једна хапсана за 200 људи и болница која ће радити уз њу.¹¹²² Пре одласка, извршио је контролу војног гарнизона и проверио стрељачко умеће војних јединица. Задовољан тиме, садразам је похвалио војнике и ферику Осман-пашу.¹¹²³ Привршивши своје обавезе и оставивши

¹¹¹⁵ *Reports received from Her majesty's consuls relating to the condition of Christians in Turkey 1860*, 93; Българія, 17/29. август 1860, 341.

¹¹¹⁶ Българія, 17/29. август 1860, 341; *Reports received from Her majesty's consuls relating to the condition of Christians in Turkey 1860*, 92.

¹¹¹⁷ *Reports received from Her majesty's consuls relating to the condition of Christians in Turkey 1860*, 92.

¹¹¹⁸ Исто, 93.

¹¹¹⁹ НМН, Б, 834. М. Рашић, *Из прошлости Ниша*, 7.

¹¹²⁰ В. Стојанчевић, *Друштвени положај сељаштва у Нишком и Софијском санџаку уочи ослобођења 1877–1878. године*, 171.

¹¹²¹ Са одељењима у којима су одвојени починиоци кривичних дела према тежини.

¹¹²² ВОА, А. МКТ. NZD, 326/31. Садразам Министарству финансија (16. рабиулелел 1277/2. октобар 1860). Разлог за подизање већег затвора у Нишу био је тај што је стари био преузак. Осим тога, нова зграда требало је да има и одвојена одељења за смештај осуђеника са различитим затворским казнама.

¹¹²³ Българія, 24/5. август 1860, 349.

инструкције локалним чиновницима, напустио је Ниш 18. септембра.¹¹²⁴ На његовом путу били су већи градови, попут Приштине и Скопља, након чега је врло брзо позван у престоницу. У Нишу је за собом оставио стање подједнако лоше као и оно које је затекао. То ће представљати незгодан аманет мутесарифима који буду столовали овде.¹¹²⁵

¹¹²⁴ В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804–1878)*, 141; С. Димитријевић, *Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају*, Лесковац 1951, 3; А. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, Београд 1896, 179; Д. Трајковић, *Око Лесковачког закона од 27. зилкаде 1275. године*, Лесковачки зборник, бр. IV, Лесковац 1964, 137; А. С. Јовановић, *Правда и управа у врањанској покрајини за време Турака*, Бранич, год III, Београд 1890, 81; ВОА, А. DVN, 136/93. Петиција нишких села (54) султану у вези са убиром нелегалног аганлика и осталих злоупотреба господара (7. цемазијелевел 1275/13. децембар 1858). На овом месту указаћемо на недовољно прецизне интерпретације правног исхода инспекције садразама Мехмед Емин-паше Кибризлија у Нишком пашалуку која су до сада важила у нашој историографији. Реч је о постојању тзв. Лесковачког закона. До сада је најбољу синтезу о овом (наводном) документу, околостима у којима је настао, као и о његовим последицама писао наш угледни историчар академик Владимир Стојанчевић, али су га као тему помињали и њиме се бавили Сергеје Димитријевић и Драгољуб Трајковић, такође врсни познаваоци друштвено-политичких прилика у Нишком пашалуку током XIX века, нарочито Лесковачке казе. Било посредно или непосредно, сви наведени аутори позвали су се на студију Алексе Јовановића „Историјски развитак српске задруге”, где је наведено да је ова уредба (како је Стојанчевић, Димитријевић и Трајковић називају Лесковачки закон) издата 27. зилкаде 1275. године, тј. 12. октобра 1860. године. Сам Јовановић не тврди да је овај османски акт настао 12. октобра 1860. године, већ само да је на крају преписа (у који је имао увид) дописан овај датум. Међутим, Стојанчевић, Димитријевић и Трајковић на основу тога закључују да је 12. октобар 1860. године само превод хиџранског датума, те га усвајају као датум када је наводни Лесковачки закон издат. Стога, време његовог настанка они надовезују на боравак садразама Мехмед Емин-паше Кибризлија у Нишки пашалук 1860. године, што јесте био велики догађај од локалног значаја и тицао се, између осталог, и уређења имовинско-правних односа локалних хришћана и муслимана. Не сматрамо да је ово тумачење исправно. Прво, иако сва три поменути аутора овај правни акт наводе као Лесковачки закон, код Јовановића у реченој студији нема ни помена о документу са оваквим топонимским именом. Друго, датум 27. зилкаде 1275. године по Хиџри одговара 28. јуну 1859. године по грегоријанском рачунању, готово годину и по дана раније него што су то усвојили Стојанчевић, Димитријевић и Трајковић. Дакле, постојање тзв. Лесковачког закона не може се временски везати за боравак садразама у Нишком пашалуку 1860. године, па самим тим не можемо га сматрати и правним исходом његове инспекције. Штавише, као такав он и не постоји. Овај акт, који се уредно по параграфима може наћи код Јовановића (пренео Трајковић), заиста се тицао уређења земљишних односа између чифлук-сахибија и чифчија, али је, као правна последица и одговор државе, ближи исходу петиција хришћана Нишког пашалука из 1858. године (које су у османској штампи скренуле пуно пажње). На то упућује хришћанска петиција сачувана у османским архивима коју смо на овом месту навели. И Стојанчевић у поменутом делу наводи да је пре Лесковачког закона једна царска заповест била упућена Зејнел-паши да уреди односе између чифлук-сахибија и чифчија у повереном му пашалуку. Према томе, највероватније да су тзв. Лесковачки закон параграфски уређене законске регулативе о земљишним односима у Нишком пашалуку настале 28. јуна 1859. године, као последица лошег рада тадашњег нишког управника Зејнел-паше, увећане експлоатације локалних хришћана од стране чифлук-сахибија и упорног обраћања истих чифчија централним властима због лоших услова рада и живота у Нишком пашалуку. Као такве, ове регулативе нису исход инспекције садразама Кибризлија из 1860. године, већ јој претходе. Такође, сматрамо да након бављења у Нишком пашалуку садразам није наредио да се спроведу нарочите правне мере (као на пример у вези са питањем земљишних односа), осим оних које смо навели у свом главном тексту. Стога, закључујемо да је један део поменутих аутора у свом бављењу тзв. Лесковачким законом (1860) заправо тумачио регулативе упућене Зејнел-паши из 1859. године.

¹¹²⁵ Бугария, 7/19. декемврија 1860, 593–595. Као што стоји у објављеном извештају који је садразам поднео султану, у Нишком ејалету он није нашао ниједан разлог за ванредно лоше стање, нарочито не у смислу насиља муслимана над хришћанима, те гласине о томе приписује злурядницима, позивајући се у исто време на своју искреност пред сувереном.

Након Кримског рата и прокламовања Хатихумајуна у свакодневном функционисању Нишког ејалета све већу улогу играли су његови војни команданти. Њихово седиште било је у Нишком калеу, како је Нишка тврђава у тадашњој османској штампи често називана.¹¹²⁶ Са циљем да промовише војску као један од фактора стабилности у друштву, Порта је на место војних заповедника у Нишу слала личности са посебним задужењима и квалитетима. Каријере и способности многих међу њима откривају људе који ни по чему нису били у сенци цивилних управника Нишког ејалета. Штавише, поједини су имали велику улогу у историји Османског царства XIX века, посебно током ратова које је Порта 1876–1878. године водила против спољашњих непријатеља у Румелији и Анадолији.

14. Феликс Каниц, „Одлазак Мехмед Емин-паше Кибризлија из Ниша”

(Приватна архива Горана Ћирића, Колекција илустрација, 0001 Ni-Kanic P)

¹¹²⁶ Дунав, 19. јуни 1866, 165. Данашње Градско поље, које се налази тик уз северни бред Нишке тврђаве, носило је име Ордијско поље, пошто је повремено коришћено као чадориште за смештај већег броја војних јединица.

1860–1861.

Осман-паша Рауфпашазаде

(?–1878)

Пореклом је био из утицајне породице високих државних чиновника. Унук је царског чаушбаше Сејид-ефендије, док му је отац Рауф Мехмед Емин-паша био садразам у чак пет сазива (1815–1818, 1833–1839, 1841, 1842–1846, 1852).¹¹²⁷ Поред Осман-паше, Рауф-паша је имао још синова који су такође остварили високе државничке каријере. То су били члан Државног већа Ибрахим-бег, Румени (Алуанак) Мустафа-паша и Хаџи Сејид.

Осман-паша је каријеру започео као писар у садразамовом кабинету (1840). Од 1848. године био је писар при Врховном већу за правна питања. Децембра 1851. године постављен је на чело писара Канцеларије за Анадолију. Државничку каријеру започео је марта/априла 1855. године, када је био изабран за члана Врховног већа за правна питања. Октобра исте године постављен је за мутесарифа Цамика. Након службе у овом месту прекомандован је за мутесарифа у Нишу (септембар 1860). Као нишки мутесариф имао је звање валије, поред чега је био уздигнут и на ранг везира.¹¹²⁸

Као особености његовог режима најчешће се помињу мере које је након садразамовог одласка из Ниша наставио да спроводи по његовим инструкцијама.¹¹²⁹ Под овим се мисли на претресе и преметачине по хришћанским кућама, хапшења њихових истакнутих првака, јавне и тајне егзекуције и присилно врбовање локалног становништва у доушничку мрежу. Тако је, на пример, познато да је Осман-паша током свог мандата похапсио око 600 људи¹¹³⁰, од којих су неки били тајно погубљени. Број ових жртава некада је превазилазио више десетина, као што је то био случај са двадесет двојицом нишких хришћана, колико је једном приликом погубљено. Уколико су осумњичени били осуђени на затворску казну, она се махом сводила на робију у казаматима Нишке тврђаве. Такав је био случај са девет угледних домаћина који су поименце познати – шесторица Каменичана (Миша Неић, Цека Солдо, Петар Радочић, Мита Рајчић, Мита Благојевић и Стефан Мишић), Горњоматејевчанин Никола Нишић и сељани „из Платници” (вероватно Белотинац) Стојан

¹¹²⁷ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 4, 1361–1362.

¹¹²⁸ Исто, 1303.

¹¹²⁹ *Reports received from Her majesty's consuls relating to the condition of Christians in Turkey 1860*, 89. Осман-паша је био присутан у Нишу још за време садразамове инспекције.

¹¹³⁰ ВОА, А. МКТ. MVL, 123/3. Садразам нишком валији Осман-паши и видинском валији Сејид-паши (25. цемазејилевел 1277/9. децембар 1860). Нису сва лица које је Осман-паша похапсио биле пуке жртве његове злоупотребе система. У овој депеши која му је стигла из престонице од њега се захтевало да процесуира вишеструког лопова из Ниша, Ђорђа из Стамболкапијске махале. Ђорђе је обио и покрао три хришћанске куће (у Карабуцак чифлуку, Хусеин-беговом чифлуку и Палилулској махали). Осуђен је на три године тешког рада и послат на одслужење казне у Видин.

Куртић и његов син Милош.¹¹³¹ Многи од њих су у овим тамницама пролазили кроз батине и тортуру, што је дошло и до начелника Алексиначког округа (15. децембар 1860).¹¹³²

Како би спречио ширење народног незадовољства због оваквих мера, Осман-паша је укинуо права сеоских зборова, а села ставио под надзор субаша и сејмена са проширеним овлашћењима.¹¹³³ Увео је неку врсту полицијског часа, па је међу хришћанима било и жртва које су умирале од пребијања након што су их заптије затекли на сокацима.¹¹³⁴ Да би пратио прилике у народу, Осман-паша је преко „учитеља” Јерменина Луке и свог драгомана Наум-ефендије уходио људе по Нишу. Наум-ефендија био је Осман-пашин драгоман, међутим, врло брзо је са Јерменином Луком почео да обилази нишке хришћане и на њих врши притисак разним претњама. Нажалост, из бојазни од пашине одмазде Срби су морали да их примају у својим кућама и трпе.¹¹³⁵ Поред ових мера, мутесариф је вршио изнуде друге врсте, као што је присилно колективно потписивање хришћанских изјава да су задовољни његовим владањем у Нишком ејалету.

Осман-пашин мандат у Нишу специфичан је и по томе што је имао лични сукоб са војним командантом ејалета, фериком Осман-пашом. Разлог због којег је до овога дошло везан је за прекомерну употребу силе мутесарифа над становништвом. Пошто у овом сукобу ниједан од двојице Османа није желео да попусти, обојица су пренели сукоб на више инстанце у престоници – мутесариф се жалио свом патрону садразаму Кибризлију, а његов имењак, нишки ферик, министру војном Хасан Риза-паши.¹¹³⁶ Како ће се убрзо показати, ферик је био тај коме су у престоници више веровали.¹¹³⁷

Размирице мутесарифа и ферика нису много промениле ствари на терену; хришћанке су и даље отимане ради турчења, као што је био случај са четири Српкиње, једне из села Матејевац и три из Лалинца.¹¹³⁸ У вези са насиљем над хришћанкама, и ферик је око тога имао пуне руке посла. У јуну 1860. године на казну затвора и батинање табана осуђена су двојица војних чауша – један због силовања хришћанке девице из Берковице, а други због покушаја силовања хришћанке из села Матејевац. Осим примера недисциплине код нижег

¹¹³¹ А. Раденић, *Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860*, Архивски преглед, бр. 1–2, Београд 1970, 124.

¹¹³² Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, 185. Многе од ових затвореника озлоглашени кр-сердар Бели Мехмед мучио је жеђу, изгладњивао, тукао, секао или им ломио кости на „долапу”.

¹¹³³ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 333.

¹¹³⁴ Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, 185.

¹¹³⁵ Ђ. Игњатовић, *Просветне и културне прилике*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 329; Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, 328, 331. Наум-ефендија је један од првих државних службеника бугарске народности за чију се службу у Нишу зна (~1860). Од 1868. године постаје честа пракса нишких мутесарифа да за своје муавине постављају Бугаре. Током шездесетих година XIX века и након стварања Егзархије 1871. године, ова лица чинила су велике напоре да прошире утицај Егзархије на територију Нишког пашалука.

¹¹³⁶ А. Раденић, *Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860*, 128.

¹¹³⁷ ВОА, А. МКТ. УМ, 457/36. Писмо захвалности ферика Осман-паше државном подсекретару због похвала примљених од садразама (14. шабан 1277/25. фебруар 1861).

¹¹³⁸ В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 288.

официрског кадра, у исто време процесуирана су два војника из нишког гарнизона.¹¹³⁹ Што се тиче проблема попут чифлучења и беземљашења хришћана, они су наставили да се јављају несмањеним темпом, тако да је до средине фебруара 1861. године 568 људи пребегло из Нишког ејалета у Србију.¹¹⁴⁰ Тамо је морао да бежи чак и један од нишких меџлисара, Никола Хаџи Илић, што указује да ни чланство у високом административном телу није пружало нарочит имунитет. Размирице са мутесарифом није био поштеђен ни сам нишки митрополит.¹¹⁴¹

Осим у Нишкој, Срби су и у осталим казама Нишког ејалета трпели због Осман-пашиних репресалија. Од хришћанских трговаца у Лесковцу покушао је почетком 1861. године да изнуди 60 000 куруша, међутим, они су успели да сакупе свега 13 000 куруша. У то време је и извесног Здравка из села Стројковац, који се из Србије у Лесковачку казу вратио наоружан, нишки мутесариф ухапсио, натерао га да сам поломи своје оружје, а затим га је обесио напред лесковачке пијаце.¹¹⁴²

У оваквој ситуацији једино што је остало хришћанима било је да се, као и раније, обраћају жалбама и апелима свима за које су мислили да им могу помоћи – Порти, властима у Београду, тамошњем везиру и представницима европских земаља. Један меморандум такве врсте био је послат из Ниша кнезу Михаилу у Београд и тамошњим страним дипломатским мисијама (новембар, 1860). Потписали су га многи угледни хришћански прваци из Ниша и околине, а тичао се лоших последица садразамове инспекције (самим тим и избором Осман-паше за нишког мутесарифа).¹¹⁴³ Међутим, лоше прилике у Нишком пашалуку нису погађале само хришћане, већ и муслимане. О томе је директора Азијског департмана Министарства спољних послова у Петрограду Јегора Ковалевског извештавао руски амбасадор у Бечу Балабинов. Према сазнањима која је Балабинову проследио руски конзул у Београду Врангали, Осман-паша је имао задатак да у свом пашалуку изврши регистровање имања која су држали муслимани и опорезује их са једним пјастером по тапији, колико је држава прописала. Ово се муслиманима у Нишком пашалуку нимало није

¹¹³⁹ В. Konan, *Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, s. 29, Ankara 2011, 167.

¹¹⁴⁰ Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, 185.

¹¹⁴¹ ВОА, А. МКТ. УМ, 455/16. Осман-паша Порти (4. шабан 1861/15. фебруар 1861). У овом извештају Осман-паша помиње да је нишки митрополит оптужен да је узимао мито, као и да је у нишкој цркви читан антидржавни манифест пред паштом. Заузврат му је наређено да ухвати и затвори људе који су то читали, али није познато шта се урадило по овом питању.

¹¹⁴² А. Раденић, *Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860*, 124.

¹¹⁴³ Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, 185; Българія, 31/12. декемврија 1860, 631; Българія, 22/6. февруарија 1861, 758–759. Колико су последице овог меморандума могле да буду незгодне за османску државу и нишког управника, види се по томе што је у егзархистичком листу „Българія” објављен његов демант који су нишки митрополит, вође једанаест еснафа и педесет хришћанских првака из Ниша потписали, а затим предали васељенском патријарху да га проследи Порти. Без сумње, реч је о изнуђеном документу, што је био чест метод компромитованих провинцијских управника када су у јавности хтели да скину љагу са свог имена. Доказ који указује на то су речи самих потписника, да „немају времена” да наброје сва Осман-пашина добротина, али зато тврде да је добар човек и захваљују султану што им га је послао.

допало, посебно у Пироту.¹¹⁴⁴ Уз све наведено, лица која су ухваћена у корупцији нису била процесуирана, на шта је паша опоменут из престонице.¹¹⁴⁵

Смањењем притиска нишког мустесарифа донекле би могла да се сматра његова амнестија 160 затвореника које је ослободио средином фебруара 1861. године.¹¹⁴⁶ Тачније, Порта је у то време амнестирала пребеге из Нишког пашалука у Србију, па је и мутесариф морао да делује у складу са тим.¹¹⁴⁷ До тада су већ српске власти у Алексинцу знале да је Осман-паша позван у Цариград на полагање рачуна због својих поступака.¹¹⁴⁸ Садразам је о његовој смени званично известио султана још 2. фебруара 1861. године, а четири дана након тога и самог Осман-пашу.¹¹⁴⁹ Што се тиче Осман-паше, у престоницу је стигао у првој половини априла 1861. године.¹¹⁵⁰ Овде је имао сучељавање са Кибризлијем, пошто се бранио да је у Нишу поступао по његовим инструкцијама, што је садразам порицао. Каква је била даља Осман-пашина судбина, види се из тога што је тек након две године добио наредну службу. Највероватније да му је, по обичају у оваквим ситуацијама, одређена казна удаљавања из администрације и ускраћивање прихода. Враћен је у службу априла/маја 1863. године. Био је постављен на чело Комитета за мухацире.¹¹⁵¹ Маја 1867. године изабран је за члана Врховног већа за правна питања, а затим је постављен за мутесарифа Коње 17. октобра 1868. године. На овом положају остао је све док и са њега није био отпуштен (2. август 1872).¹¹⁵² Умро је 2. маја 1878. године.

На основу свега наведеног могуће је донети суд о Осман-пашиним карактеру. За њега се може савременим жаргоном рећи да је био класичан пример „татиног сина”. Везе које је његов отац сигурно имао са Мехмед Емин-пашом Кибризлијем, својим вршњаком по раду на Порти, оправдавају разлог зашто је овај потоњи сина угледника попут Рауф-паше поставио на чело једног ејалета и олакшао му посао тако што му је оставио инструкције како да управља њиме. На везу између Рауф-паше и Кибризлија указује чињеница да су једна од ћерки првог и супруга овог другог биле пријатељице¹¹⁵³, као и то да је Осман-паша радио у кабинету садразама, где је Кибризли могао да га лично упозна и зближи се са њим.

¹¹⁴⁴ А. Раденић, *Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860*, 128.

¹¹⁴⁵ ВОА, А. МКТ. УМ, 461/13. Порта Осман-паши (28. субат 1277/11. март 1861).

¹¹⁴⁶ Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, 186. У нишким тамницама је остало још око 250 затвореника.

¹¹⁴⁷ АС, МУД-П, ф VII р. 64/861. Попечитељство унутрашњих послова начелницима округа (18/30. март 1861). Како се чини, Портин амнестија није уродила плодом, јер је на српској страни остало толико пребега да је начелницима округа из Београда саветовано да им помогну да стану на ноге и започну нови живот у Србији.

¹¹⁴⁸ Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, 186.

¹¹⁴⁹ ВОА, I. ММС, 21/924. Садразам султани (21. реџеп 1277/2. фебруар 1861); ВОА, А. МКТ. УМ, 453/48. Садразам нишком валји Осман-паши (25. реџеп 1277/6. фебруар 1861). Осман-паша је наставио да управља Нишем до доласка новог управника, што му је продужило надлежност до прве половине марта текуће године.

¹¹⁵⁰ Бугария, 5/17. априлија 1861, 46.

¹¹⁵¹ У питању је тело које је широм Османског царства координирало насељавање и размештај Черкеза и Татара које су након Кримског рата са Крима и Закавказја протерале руске власти у овим регионима.

¹¹⁵² S. Kunalrp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 116. Кунералп чак и скраћује Осман-пашин мандат у Коњи, наводећи да је овде служио свега годину дана, од августа 1871. до августа 1872. године.

¹¹⁵³ M. Hanum, *Thirty years in the Harem*, 55.

Као што у животу често бива, деца способних људи не наслеђују увек особине и амбиције својих родитеља. Осман-паша је очигледан пример тога. Као доказ његове неспособности говори чињеница да је успео да се посвађа са локалним војним командантом, што представља преседан у историји османског Ниша XIX века. Осим тога, службу је махом вршио у бирократским телима, док је са положаја функционера у провинцијама, где се очекивала иницијатива и решеност појединца, махом био уклањан. С тим у вези, он се није издвајао од већине престоничких чиновника, који нису волели да иду на службе у удаљеним провинцијама, пошто се начин рада тамо разликовао од рада у Цариграду. Осим тога, много њих није ни било обучено за то, пошто су проблеми са којима су се сусретали у провинцијама били другачији од оних са којима су се носили у престоничким канцеларијама.¹¹⁵⁴ Једина позитивна ствар коју бисмо могли навести код њега, то је што је од свог оца Рауф-паше наследио достојанствено држање.¹¹⁵⁵

1861–1864.

Хафис Ахмед Шефик Мидхат-паша

(1822–1884)

Рођен је у Цариграду. Отац му је био кадија. Порекло његове породице није сасвим расветљено. Постоји неколико теорија које тврде да су били Помаци или Јевреји.¹¹⁵⁶ Оно што је сигурно, то је да му је отац Али Хаци-ефендија био из Рушчука, те је Бугарска несумњиво земља њиховог порекла.

Још као десетогодишњак Ахмед Шефик је научио Куран напамет, те му је придодато име Хафис. Утицај оца имао је велику улогу у формирању његове личности, па је, спремајући га за чиновнички позив, кадија учио свог сина да у мимоходу отклања све недостатке османског административног система са којима ће се у пракси сусретати. Захваљујући томе, већ са двадесетак година Ахмед Шефик постао је врстан познавалац османског државног апарата.

Прво чиновничко искуство стекао је 1834. године, када је његова породица прешла у престоницу. Овде је био примљен за приправника у садразамовом кабинету, где је убрзо стекао име Мидхат.¹¹⁵⁷ Од тада па надаље биће познат под овим именом. У периоду 1835/1836. године прешао је са породицом у Лофчу, где му је отац добио службу кадијског помоћника. Наредне године породица се вратила у Цариград, а 1840. године Ахмед Мидхат добио је поново службу у садразамовом кабинету. До овог периода већ је учио персијски и арапски језик.

¹¹⁵⁴ W. F. Weiker, *The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform*, 466.

¹¹⁵⁵ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 4, 1303.

¹¹⁵⁶ The New York Times, August 31, 1877, 2; R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone & the Eastern Question*, London – New York, 2006, 122.

¹¹⁵⁷ Мидхат/ مدحت (арп.) – онај који је од других хваљен

Каријеру провинцијског чиновника почео је службом код Сами Бекир-паше прво у Дамаску, а затим у Коњи и Кастамонуу (1842–1844). Након тога поново се вратио у престоницу и тада је започео каријеру у високој државној администрацији. Од 1851. године већ је држао положај првог секретара Врховног већа за правна питања.¹¹⁵⁸

Служба на високом положају довела га је у ситуацију да се носи са озбиљним унутрашњим проблемима царства. Брзо по његовом постављењу за секретара Врховног већа за правна питања морао је да оде на Левант, где су се појавиле сумње у проневеру новца са царине (1852). Осим тога, у Сирији је избила побуна Друза, за коју је Ахмед Мидхат окривио мушира Арабијског корпуса. У питању је био Кибризли Мехмед Емин-паша, о коме је на претходним страницама било речи. Од тада па надаље, током сваког мандата који је имао на месту садразама, Кибризли Мехмед Емин-паша био је љути непријатељ Ахмеда Мидхата. У то време од одмазди Кибризлија и осталих политичких противника Ахмеда Мидхата је штитила наклоност Решид-паше, Али-паше и Фуад-паше, чувеног тријумвирата османских реформатора који су били кичма Танзимата и узајамни наследници на месту садразама дуги низ година.

По завршетку Кримског рата Ахмеду Мидхату је запао задатак да изврши пацификацију бугарског становништва у санџацима Силистра и Видин. Овај задатак је успешно извршио, откривши и овде да су разлози били мањкавост администрације и несавестан рад представника локалне управе. Уморан од свега, 1858. године добио је допуст садразама Али-паше да оде на шестомесечно путовање у земље западне и централне Европе. За време његовог боравка у европским метрополама (Париз, Беч, Брисел и Лондон) индустријска револуција и утопистичке идеологије унајвеће су захватили земље западне Европе. Прагматични и способни Ахмед Мидхат за свега шест месеци успео је да схвати и сагледа боље него иједан османски државник тог доба благодети прогресивног развоја уређене државе. У Османско царство вратио се као промењен човек, са јасном визијом како да енергично и видно допринесе модернизацији државе којој је служио.

Његов повратак кући пада нешто раније пре завршетка румелијске инспекције садразама Кибризлија (1860). Након што је за собом оставио лоше стање (посебно у Нишком ејалету), осветољубиви садразам наредио је Ахмеду Мидхату да оде у Ниш и среди прилике на терену.¹¹⁵⁹ Задавање тешких или скоро немогућих задатака политичким противницима представљало је класичан пример политичког убиства међу непријатељима током читаве историје Османског царства. Оно на шта садразам Кибризли у овом случају није рачунао, то је Ахмед Мидхатова прагматичност и способност да неконвенционалним методама дође до остварења циља. Ахмед Мидхат је 11. фебруара 1861. године ступио пред султана и свечано преузео дозволу за одлазак у Ниш на место мутесарифа.¹¹⁶⁰ Том приликом

¹¹⁵⁸ А. Н. Midhat, *The life of Midhat Pasha; a record of his services, political reforms, banishment, and judicial murder*, 32.

¹¹⁵⁹ ВОА, I. MMS, 21/924. Садразам султану (21. реџб 1277/2. фебруар 1861). У исто време када је султана обавестио о смени Осман-паше у Нишу Кибризли му је и представио Ахмеда Мидхата, као оправног човека који је добро решење за положај нишког управника.

¹¹⁶⁰ Цареградскій вѣстникъ, 18. фебруарій 1861, 32.

уздигнут је у везира и додељен му је чин мушира.¹¹⁶¹ Самим тим, надаље више није био ефендија, већ паша. У Ниш је стигао средином марта 1861. године.

Због свега што је у овом граду урадио, Мидхат-пашин мандат могуће је поделити у подухвате из домена војних, комуналних (опшних) ствари и оне које је решавао посебно у корист муслимана или немуслимана.

У време његовог доласка Ниш је варнички од тензије коју је пратило одсуство сваког ауторитета. У биографији Мидхат-паше, коју је приредио његов син Али Хајдар, као главни проблеми у Нишком ејалету уочи Мидхат-пашиног доласка наведени су хајдучија, несигурност живота и имовине (упркос снажном војном присуству низама и башибозука), алармантно исељавање локалног становништва и недостатак путева.¹¹⁶² Одмах по доласку у Ниш паша је сазвао градске прваке, саслушао њихове жалбе и направио својеврсну погодбу са њима – договорено је да му се дозволи имунитетан период од две године током којег ће да изврши реформе и измене у функционисању ејалета, а заузврат ће градски прваци зауздати становништво, у случају да буде негодовања или бојкота. Иначе, овај разговор са представницима становништва није усамљен случај пашине непосредне комуникације са заједницама у Нишу. За време службе у овом граду он је отворио наменску канцеларију (*merkez odası*), преко које је обавештаван о горућим проблемима становништва у пашалуку и решавао проблеме везане за рад покрајинске администрације и локалне управе.¹¹⁶³

Када је у питању пашино ангажовање на решавању проблема заједница у Нишу, он је подједнако био активан по питању муслимана и немуслимана. Једна од највећих недаћа која је задесила муслимане тичала се прилива мухаџира. Неки од њих дошли су у Ниш као део великих миграција Татара и Черкеза који су у Румелију непрестано стизали са Крима, одакле су их Руси протерали након 1856. године. Населивши их уз обалу Дунава и дуж границе са Србијом, османске власти су имале намеру да од њихових енклава створе тампон зону која би онемогућила лак продор српске војске у случају рата. Као највећи османски град у западној Румелији, Ниш је био посебно значајан за насељавање Черкеза и Татара у овом региону, те је један део њих већ до 1861. године био насељен у њему и његовој околини.¹¹⁶⁴ Феликс Каниц, који је шездесетих година XIX века два пута посетио Ниш, черкеске заједнице виђао је широм читавог Нишког пашалука – у Нишу, на Мрамору, на

¹¹⁶¹ Българія, 25/7. јануариј 1861, 696; Цареградскій вѣстникъ, 28. јануариј 1861, 19. Дакле, за време његове службе у Нишу функције цивилног управника и војног команданта пашалука биле су обједињене у једној личности.

¹¹⁶² А. Н. Midhat, *The Life of Midhat pasha; a record of his services, political reforms, banishment, and judicial murder*, 35.

¹¹⁶³ О. S. Kocahanoğlu, *Midhat Paşa'nın Hatıraları. Hayatım İbret Olsun [Tavsira-i İbret]*, с. 1, Istanbul 1997, 34.

¹¹⁶⁴ В. Стојанчевић, *Формирање старије етничке структуре вароши Ниша (крајем XVIII до половине XIX века)*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 311.

Црвеном Брегу и близу Топлице, где је било Арнаута.¹¹⁶⁵ У овом последњем месту, највероватније због негостољубивих Арнаута, насељени су Ногај Татари (1864).¹¹⁶⁶

Како би их стамбено обезбедио, за Черкезе који су се населили ближе граду Мидхат-паша је организовао врсту кулука којим су хришћани морали да подигну стотинак кућа за придошлице. Черкеска махала која је овако настала била је основана на источној периферији вароши, на месту данашњег Клиничког центра. Могуће је да је носила име Мехдије, али то није сигурно.¹¹⁶⁷ Осим кућа, локално становништво морало је да обезбеди све потрештине које су мухацирима биле потребне за нормално функционисање њихових домаћинстава.¹¹⁶⁸ Међутим, и поред величине колоније, Черкези нису постали нарочито приметан фактор у граду. Због свог номадског начина живота често су продавали имовину коју им је држава обезбедила, тако да је већина њих врло брзо спала на просјачки штап. У прилог томе говори чињеница да су у својој махали имали само једну касапницу и кафану, што је било недовољно да би се њихово присуство у привреди Ниша осетило.

Скоро под истим условима извршене су припреме за насељење мухацира из Србије, од који су многи на путу у Румелију остали у Нишу. У њиховом случају пресудну улогу одиграли су догађаји у Београду из 1862. године, када је након убиства српског дечака на Чукур-чесми дошло до ескалације насиља између београдских Срба и османског војног гарнизона у овом граду. За разлику од београдског војног гарнизона, обичан муслимански живаљ није било заштићен од Срба, те су многи морали да мигрирају у унутрашњост Румелије или макар у јужне градове на Цариградском друму, са надом да ће се кад-тад поново вратити у Београд. Велики део ових мухацира дошао је у Ниш, где је Мидхат-паша имао задатак да их стамбено обезбеди и омогући им егзистенцију.¹¹⁶⁹ Бавећи се тиме током читавог мандата (нарочито насељавањем), Мидхат-паша је на дуге стазе утицао на физиономију Ниша, што ће условити развој овог града и у модерном раздобљу његове историје. На тај начин, историјски сасвим оправдано можемо га сматрати оснивачем нишке Палилуле, данас друге по величини општине у овом граду.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁵ F. Kanitz, *Die Tscherkessen Emigration nach der Donau. Historisch-ethnographische Skizze*, Osterreichische Revue, b. I, Wien 1865, 241; M. Dobрева, *Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes)*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, s. 33, Ankara 2013, 14. Већина ових мухацирских махала добиле су име по неком од султана, чланова њихове породице или локалних управника и високих чиновника који су на наки начин били заслужни за њихово настајање. Практика највероватније води порекло од султана Абдулмецида I, који је 1854. године основао варош и назвао је по себи (Мецидије). Због тога се на Балкану од овог периода често јављају нови топоними, попут Османије, Махмудије, Мехдије.

¹¹⁶⁶ ВОА, А. МКТ. МНМ, 292/27. Комисија за мухацире и Административно веће Нишког санџака садразаму (3. рамазан 1280/11. фебруар 1864). Ово татарско село имало је двадесет пет кућа и један месџид.

¹¹⁶⁷ Дунавъ, 10. ноемврија 1865, 46. У овом броју листа „Дунавъ” помињу се двојица преступника у Нишу, београдски мухацири насељени у махали Мехдије. Како се овај градски топоним раније не помиње, могуће је да је настао у време доласка избеглица из Београда и са Крима у Ниш. С друге стране, уколико је у питању черкеска махала, није јасно зашто би се београдски мухацири населили у њој, када је већ постојало наменски подигнуто насеље за њих? Забуну додатно уноси и то што Мехдије не можемо са сигурношћу идентификовати као муслиманску махалу код западне, Београдске капије Нишке тврђаве (Београд-мала).

¹¹⁶⁸ В. Чубриловић, *Одабрани историјски радови*, Београд 1983, 531.

¹¹⁶⁹ N. Göyünç, *Midhat paşa'nın Niş valiliği hakkında notlar ve belgeler*, Tarih Enstitüsü Dergisi, s. 12, İstanbul 1982, 287. У јесен 1862. године 376 домаћинстава (тј. 1852 лица) пребегло је из Београда у Ниш.

¹¹⁷⁰ Име овог дела Ниша несумњиво упућује на то из ког краја Београда су турски мухацири потицали.

Београдски мухацири почели су да долазе у Ниш почетком новембра 1862. године. Међу њима формиране су биле две групе: прва, која је у Ниш дошла путујући Дунавом до Видина, а затим преко Лома (550 лица); друга група, која је у Ниш дошла директно преко Цариградског друма.¹¹⁷¹ Већ првих дана децембра 1862. године у Нишу и Пироту било је 2 000 придошлица, смештених по кућама локалних муслимана, медресама и хановима. Ови последњи, као зграде отвореног типа, нарочито су били незгодни за смештај. У њима је седело по двадесет-тридесет мухацира.¹¹⁷² У Нишу је, на пример, један од ханова који је примио мухацире био у Махали Балија Једренца (тј. Јахја-паше) у тврђави.¹¹⁷³

Упоредо са размештајем, радило се и на обезбеђивању егзистенције избеглица. Солунски мутесариф послао је у Ниш 100 000 куруша сакупљених у Сирозу¹¹⁷⁴, Драми и Солуну.¹¹⁷⁵ Поједини трговци међу мухацирима успели су да се снађу, па су лакше дошли до послова или су их сами покретали.¹¹⁷⁶ Нишко становништво им је обезбедило огрев, свеће, лампе, посуђе и остале потрепштине, а формирано је било и посебно веће за бављење њиховим проблемима.¹¹⁷⁷ Изгледа да је са храном проблем био већи, јер су добијали пола векне хлеба дневно, док су најсиромашнији имали следовање у новцу од пет куруша недељно.¹¹⁷⁸ Локална управа у Нишу правовремено је реаговала на проблеме мухацира, међутим, то није спречило ширење гласина о њиховом лошем положају. Срећом, утврдило се да су гласине биле неосноване.¹¹⁷⁹ Па ипак, то није значило да Мидхат-паша није имао проблема у вези са питањем ових придошлица у Нишу. Тако су се, на пример, делегати београдских мухацира жалбом о лошим условима живота обратили београдском везиру, а преко њега и Порти. Међутим, Мидхат-паша је са овим прошао без проблема, јер је утврђено да је за њихову храну и сâм издвајао од својих прихода. Осим тога, пред државом је бранио нишке муслимане и хришћане, навевши да су и једни и други дали већ пуно тога београдским досељеницима.¹¹⁸⁰

Стање београдских мухацира почело је да се мења набоље почетком наредне године. Већ прве недеље јануара 1863. године султан им је послао новчану донацију, новац је

¹¹⁷¹ ВОА, А. МКТ. МНМ, 245/40. Београдски везир Мехмед Решид-паша садразаму (9. демајизелевел 1279/2. новембар 1862). Ову другу групу, која је такође требало да путује Дунавом, омео је низак водостај ове реке и све оштрије зимско време, због чега су морали да се одлуче за тежу опцију, копненим путем.

¹¹⁷² ВОА, А. МКТ. МНМ, 251/76. Београдски мухацири у Нишу београдском везиру (9. рецеб 1279/31. децембар 1862).

¹¹⁷³ ВОА, А. МКТ. МНМ, 251/76. Београдски мухацири у Нишу београдском везиру (9. рецеб 1279/31. децембар 1862).

¹¹⁷⁴ Овде је у питању каза Сироз која је улазила у састав Солунског вилајета, а не кикладско острво истог имена.

¹¹⁷⁵ ВОА, I. ДН, 502/34116. Солунски мутесариф садразаму (11. канун-и евел 1278/23. децембар 1862).

¹¹⁷⁶ ВОА, А. МКТ. МНМ, 248/84. Београдски мухацири београдском везиру (11. демајизелахир 1279/3. децембар 1862); ВОА, А. МКТ. МНМ, 251/76. Београдски мухацири београдском везиру (9. рецеб 1279/31. децембар 1862). Тако је, на пример, једна група мухацира у Нишу отворила своју дуванициницу.

¹¹⁷⁷ ВОА, А. МКТ. МНМ, 251/54. Мидхат-паша садразаму (17. канун-и евел 1278/29. децембар 1862).

¹¹⁷⁸ ВОА, А. МКТ. МНМ, 248/84. Београдски мухацири београдском везиру (11. демајизелахир 1279/3. децембар 1862); ВОА, А. МКТ. МНМ, 251/76. Садразам нишком валији Мидхат-паши (9. рецеб 1279/31. децембар 1862).

¹¹⁷⁹ ВОА, А. МКТ. МНМ, 248/84. Београдски мухацири београдском везиру (11. демајизелахир 1279/3. децембар 1862).

¹¹⁸⁰ ВОА, А. МКТ. МНМ, 251/54. Мидхат-паша садразаму (17. канун-и евел 1278/29. децембар 1862).

сакупљан и у Нишу, а финансијска помоћ стигла је и из Софије (5 000 куруша) и Врања (2 500 куруша, од чега је више од половине прикупљено од хришћана).¹¹⁸¹ Већ у априлу стање им је било знатно боље. Осим што су примали помоћ из благајне Нишког ејалета, стигле су донације из Солуна, Софије, Пловдива (9 000 куруша) и Силистре (25 000 куруша).¹¹⁸² У међувремену је број мухацира нарастао на 2 100 лица, па је требало размишљати како да се на територији града плански населе. На тај начин дошло се до идеје о формирању махале код Фехтије џамије.¹¹⁸³

15. Путир нађен приликом радова на Фехтије џамији/Цркви Светог Николе 1863. године

(Ризница Епархије нишке, Покретно културно наслеђе, ПКН–021)

Ова махала формирана је у јужном делу Ниша 1863. године.¹¹⁸⁴ Налазила се под Горицом, где је била урушена Фехтије џамија, некадашња Црква Светог Николе. Како би новој махали створио језгро око кога ће се новопридошли муслимани окупљати, Мидхат-паша је наредио адаптацију ове богомоље и њено стављање у активну службу. Занимљиво је да су приликом грађевинских радова на палилулској Фехтије џамији нађени икона и путир који су припадали периоду док је ова богомоља била црква. Ове артефакте паша је наредио да се уредно предају нишком епископу.¹¹⁸⁵

Осим џамије, у овој махали подигнут је војни контролни пункт и изграђене су две чесме. Саобраћајно је организована тако да је главна улица била два метра широка, док су сокаци били широки 1, 2 метра. Стамбени део уређен је плански, те су га чинила 144 домаћинства у којима је живело 1 200 људи.¹¹⁸⁶

¹¹⁸¹ ВОА, I. ДН, 502/34154. Мидхат-паша садразаму (26. канун-и сани 1278/7. фебруар 1863).

¹¹⁸² ВОА, А. МКТ. МНМ, 259/37. Мидхат-паша садразаму (15. шевал 1279/5. април 1863).

¹¹⁸³ ВОА, А. МКТ. МНМ, 259/37. Мидхат-паша садразаму (15. шевал 1279/5. април 1863).

¹¹⁸⁴ ВОА, МVL, 977/34. Одлука Врховног већа за правна питања (10. шабан 1280/20. јануар 1864).

¹¹⁸⁵ Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, 166.

¹¹⁸⁶ ВОА, МVL, 977/34. Одлука Врховног већа за правна питања (10. шабан 1280/20. јануар 1864).

Махала Фехтије џамија подигнута је у залеђу хришћанске махале код Малог саборног храма у којој су живели Срби. То је мухацире додатно раздраживало. На овај начин Мидхат-паша се осигурао од могуће усиљености Срба због изградње школе и храма у њиховој махали. Међутим, колико је стратешки положај махале Фехтије џамија био мудро решење за контролу Срба, толико је физички био неповољан. Због киша које су се сливале са брда Горице, она се плавила, што је наносило штете мухацирима, док је њихово насеље хришћанској махали која се налазила испод ње служило као нека врста бедемске заштите од поплава.¹¹⁸⁷ И поред овог проблема, ова горичка махала била је прилично чиста и уређена.¹¹⁸⁸

Срећа у несрећи било је то што су у међувремену порасла новчана следовања мухацирима, тако да су примали по тридесет један и по куруш месечно.¹¹⁸⁹ Међутим, све је то било прилично неповољно решење, те је већина мухацира заправо чекала да распрода у Београду свој иметак како би заиста имали капитал за почетак новог живота.

Старање о мухацирима који су дошли у Ниш показало је да је Мидхат-паша умео да се снађе и у ситуацијама које су диктирале околности ван града. Наравно, то је било олакшано тиме што су значајни део терета поднели нишки хришћани.¹¹⁹⁰ Међутим, и поред пашине воље, ови успеси су имали само тренутну важност. У периоду о коме је овде реч, турски елемент заиста је био снажан у Нишу, али су убрзо Срби, услед миграција из јужних градова, премашили број муслимана.¹¹⁹¹ Поред тога, Турци су били везани за приходовање од својих земљишних поседа, тако да нису могли значајно да утичу на потискивање хришћана из трговине и занатства.

Успех који је Мидхат-паша постигао у Нишу није прошао незапажено на Порти. Због свега постигнутог у овом граду, од султана је одликован за заслуге.¹¹⁹² У османској престоници је 1864. године помагао садразаму Фуад-паши у састављању регулатива о административном уређењу Османског царства. Због овога био је опозван из Ниша најкасније до 18. јула 1864. године, након чега се у престоници придружио правној комисији која је радила на овим регулативама.¹¹⁹³ За валију новоуспостављеног Дунавског вилајета Мидхат-паша је именован 13. октобра 1864. године. Његов мандат на овом месту махом се сводио на спровођење добре праксе коју је у Нишу већ испробао, као и спровођење других новина за која му средства Нишког ејалета нису била довољна (оснивање фабрика, слање талентованих ученика на школовање у иностранству итд.). Од 5. марта па до 27. фебруара

¹¹⁸⁷ Дунавъ, 12. јуни 1868, 567. Додуше, само делимична заштита, пошто је и хришћанска махала код Малог саборног храма такође плавлена.

¹¹⁸⁸ Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, 151.

¹¹⁸⁹ ВОА, MVL, 977/34. Одлука Врховног већа за правна питања (10. шабан 1280/20. јануар 1864).

¹¹⁹⁰ В. Чубриловић, *Одабрани историјски радови*, 530. Чини се да је по овом питању Мидхат-паша имао више обзира према хришћанима од управника околних санцака. Тако су, на пример, у Добруци забележени случајеви када су хришћани били приморани да се иселавају из својих кућа и уступе их Черкезима.

¹¹⁹¹ В. Стојанчевић, *Град и његово становништво*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983, 311, 312. У периоду 1861–1873. године хришћански милет је скоро у двоструком броју надјачао муслиманску заједницу у Нишу. Овде је 1861. године било 1 500 хришћанских и 1 000 турских кућа, док је 1873. било 3 500 хришћанских према 2 000 муслиманских (укупно 18 255 становника).

¹¹⁹² О. S. Косаһаноғлу, *Midhat Paşa'nın Hatıraları. Hayatım İbret Olsun [Tavsira-i İbret]*, с. 1, 38.

¹¹⁹³ Т. Бакрџиева, *На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша*, 51.

1868. године вршио је дужност председавајућег Државног већа, након чега је био постављен на место управника Багдага. У јесен 1868. године послат је у Бугарску да спречи избијање још једне буне.

Након смрти садразама Али-паше, Мидхат-паша је дошао у сукоб са његовим наследником на месту садразама, Махмуд Недим-пашом. Током овог периода вршио је дужност валије Једрена (јул, 1872). Истог месеца, током пријема код султана Абдулазиза успео је да задобије његово поверење, те је издејствовао смену Махмуд Недим-паше и своје постављење на место садразама (31. јул 1872).

16. Мидхат-паша са чиновницима вилајетске администрације у Рушчуку

(Strategic Arms Limitation Talks Archives, Portraits, APO00120)

Нажалост, због сплеткарења његових непријатеља, на овом месту остао је свега осамдесетак дана. У периоду од марта 1873. до новембра 1875. године вршио је дужности министра правде, валије Солуна и поново министра правде. Пред крај овог периода постао је све већи заговорник идеје да Османском царству треба устав, као основа која ће прописивати начин његовог функционисања као модерне државе. Притиском политичке фракције која је подржавала ову идеју, Мидхат-паша је поново враћен у политику, као министар без портфеља (19. мај 1876). Убрзо након тога група завереника међу највишим државницима Османске царевине извршила је пуч којим је збачен султан Абдулазиз и доведен на престо Мурат V. То је изазвало неочекиване политичке компликације.¹¹⁹⁴ Један од главних вођа ове завереничке групе био је Мидхат-паша. Међутим, и нови султан био је нестабилног менталног здравља, те је његово место на османском трону заузео његов млађи брат Абдулхамид II, који је пристао на прокламацију устава и Мидхат-пашу поставио за садразама. Овај устав, чијим се оцем сматра Мидхат-паша, прокламован је 23. децембра 1876. године. Упоредо са овим догађајем, дошло је до дипломатских сукоба Османског царства и Русије, што је на крају резултирало отвореним ратом. За овакву ситуацију био је

¹¹⁹⁴ У питању је Афера маказе, о којој је већ било речи у претходним поглављима.

оптужен Мидхат-паша, пошто његов устав није изазвао симпатије западних земаља, те је изостала њихова подршка у обрачуну Порте и Петрограда. Све је то створило раскол између Мидхат-паше и султана Абдулхамида II, који га је 5. фебруара 1877. године послао у егзил, бојећи се да не доживи судбину султана Абдулазиза. У јесен 1878. године Мидхат-паша је био помилован, те се вратио у државну службу као валија Сиријског вилајета. Из Дамаска је након две године пребачен на положај управника Измира (4. август 1880 – 17. мај 1881). Ту га је затекла оптужница о учешћу у убиству султана Абдулазиза, па је покушао да избегне хапшење потраживши азил у француском конзулату. Азил није добио, те је морао да прихвати суђење за овај злочин. Суђење, у коме су учествовали још осморица Мидхат-пашиних саучесника, одржано је у престоничкој палати Јилдиз (27–29. јул 1881). Већини оптуженика изречена је смртна казна, међутим, под притиском јавности и стране дипломатије, казне су им преиначене на прогонство, те је група била отерана на службе затворске казне у тврђави Ал Таифа, на Арабијском полуострву. Овде су Мидхат-паша и његови саучесници трпели много због лошег третмана затворских власти. После пар година, након што је јавност заборавила на њих, Мидхат-пашу и остале заверенике погубила је група војника дављењем (8. маја 1884). За Мидхат-пашу је, као узрок смрти, наведено да је патио од чира. Заправо, убице су били људи Абдулхамида II, који амбициозном паши никада није опростио умешаност у убиство султана Абдулазиза.

Скоро након читавог века у Турској су се променили погледи на Мидхат-пашу, као политичку и историјску личност. Постхумно је рехабилитован кривице за регницид, а његови земни остаци пренети су у Турску.¹¹⁹⁵ Велика свечаност која је организована у Истанбулу тим поводом одржана је 26. јуна 1951. године, у присуству председника републике Турске Целала Бајара и великог броја државних званичника. У Истанбулу су земни остаци великог реформатора сахрањени у меморијалном парку Споменик Слободе (*Abide-i Hürriyet*).

Да је служба у Нишу била заиста посебан део Мидхат-пашининог живота, види се не само из његове касније каријере, већ и по породичној традицији која је остала упамћена међу његовим данашњим потомцима.¹¹⁹⁶ Када је постављен за дунавског валију након што је отишао из Ниша, Мидхат-паша је у Рушчуку основао прво османско предузеће за превоз робе и путника на Дунаву. Први пароброд који је ова организација купила добио је име „Ниш”.¹¹⁹⁷ Да валија није био поносан на успехе које је постигао у овом граду, ово свакако не би био случај.

Мидхат-паша је био један од најспособнијих османских чиновника у XIX веку. Жеља да допринесе држави којој је служио, вера у сопствену визију и личне способности код њега су били толико изражени да је често остављао утисак претерано амбициозног чиновника

¹¹⁹⁵ R. H. Davison, *Midhat-pasha*, 1034.

¹¹⁹⁶ Враћајући се у Турску из Хага, где је радио као дипломата у амбасади републике Турске, Ниш је 1954. године посетио један од Мидхат-пашиних праунука, Расим Фенмен. Том приликом је заједно са својим десетогодишњим сином Мехмедом Вефиком посетио Историјски архив Ниш и поклатио архивској библиотеци примерак Мидхат-пашиних мемоара које је приредио Али Хајдар Мидхат. Овом приликом се захваљујем господину Мехмеду Вефику Фенмену и његовој рођаци Несими Фенмен, који су ме упутили у појединости ове посете.

¹¹⁹⁷ M. Çelik, *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's governorship in the Danube province (Tuna vilayeti), 1864–1868* [master's thesis, History department of Bilkent University], Ankara 2007, 66.

који се, бранећи своје идеје, није устезао да уђе у сукоб са вишим ауторитетима. У ствари, реч је о човеку који је само желео ред и поштовање закона, јасно показујући да није човек силе, већ дијалога и компромиса. Његова достигнућа у Нишу повратила су веру локалним хришћанима да је ипак могуће на челу града имати савесног мутесарифа. Осим што је за собом оставио значајне тековине, својим наследницима на чело Ниша поставио је стандарде да градом управљају као секуларни чиновници, а не оријентални хегемони који подвајају народ на оне који су били од државе привилеговани и оне који су за њу били невидљиви.

1864–1865.

Хусеин-паша

(?–1868)

Након Мидхат-пашиног именованја за валију Дунавског вилајета (13. октобар 1864) његов први познати наследник на месту управника Ниша био је Хусеин-паша. Због тога формалан почетак његовог мандата у Нишу можемо сместити тек у прву половину октобра 1864. године, док је до тада (након одласка Мидхат-паше из Ниша јула месеца) вероватно био привремени вршилац дужности нишког управника.¹¹⁹⁸

Нажалост, немамо података о ранијој каријери Хусеин-паше. Зна се да је за време службе у Нишу био мирлива и „командантинџ на военото оддѣленіе въ Нишъ”.¹¹⁹⁹ Навођење Хусеин-паше као мирливе може да буде збуњујуће, посебно због тога што је у истом тексту наглашено да је био и војни заповедник нишког гарнизона.¹²⁰⁰ Међутим, пошто је мирлива традиционални синоним за санџакбега, на основу тога можемо закључити да је Хусеин-паша био управник Нишког санџака, вршећи у исто време дужност команданта нишког војног одељења, односно трупа размештених у овом граду. Пошто се за његово име не везује изразито цивилна функција коју је вршио, можемо га сматрати тренутним решењем, док пуноправни Мидхат-пашин наследник на челу Нишког санџака није био одређен.¹²⁰¹

Хусеин-паша је у Нишу имао конак који је био у његовом власништву и након што је завршио службу у овом граду. О томе сазнајемо на основу писања листа „Дунавъ”, који је извештавао о пљачки овог здања. За ово дело окривљени су били Нишлија Расим Хаџихасанпашаолу и Софијаџ Шабан Рашидолу.¹²⁰²

Као битнији догађај од војног значаја који се десио током његове службе у Нишу издваја се буна Арнаута у Куршумлији (јануар, 1865). Покрет је захватио једанаест села у Куршумлији и био је окренут против појачане заптијске контроле овог региона коју је

¹¹⁹⁸ На не баш јасан статус Хусеин-паше утиче и чињеница што су у јесен 1864. године у Дунавском вилајету имплементирани регулативе по којима је ова област организована.

¹¹⁹⁹ Дунавъ, 28. априлија 1865, 17.

¹²⁰⁰ У другој половини XIX века термин мирлива користио се скоро искључиво у својству војног чина.

¹²⁰² Дунавъ, 29. септемврија 1865, 62.

дунавски валија Мидхат-паша наредио.¹²⁰³ Бунтовнике је предводио чифлук-сахибија („спахиџ”) Мехмед Тамава, кога је валија брзо заробио након што је лично повео казнену експедицију у овом делу вилајета.¹²⁰⁴ Тамава је одведен у Ниш, где му је суђено. И Хусеин-паша је вероватно учествовао у смиривању буне, с обзиром на то да је до ње дошло на територији о којој се он старао. Да је и он био присутан у овом подухвату свакако да је утицала чињеница што је и валија лично суделовао у овој акцији.

Након службе у Нишу Хусеин-паша је у априлу 1865. године прешао у Рушчук на место војног команданта Дунавског вилајета. У Нишу га је наследио Сулејман-паша, који је до тада вршио дужност војног заповедника Рушчука.¹²⁰⁵ Због својих заслуга обојица су у исто време награђени доживотним пензијама (јун, 1865).¹²⁰⁶ Након одласка у пензију Хусеин-паша је наставио да живи у Нишу, где је и умро 18. марта 1868. године.¹²⁰⁷

1865–1867.

Сулејман-паша

Управу у Нишу преузео је као кајмакам валије Дунавског вилајета. На службу у овом граду јавља се најкасније до 17. марта 1865. године, када је наведен као нишки миримиран.¹²⁰⁸ Већ од његовог мандата приметно је колико је Мидхат-паша као узор утицао да управници Ниша након њега промене свој начин рада у овом месту.¹²⁰⁹ Под овим се не мисли само на објективност у наступу према свим заједницама у Нишу, већ и по питању ствари од општег значаја за град. Сулејман-паша је био добар пример чиновника кога је изнедрио Танзимат. Као ретко који управник Ниша пре њега, он се трудио да остави утисак првог слуге заједнице онолико колико је, као муслиман Османлија, могао да буде лишен друштвених предрасуда.

Од његовог времена османска штампа бележи праксу да кајмаками, тј. мутесарифи Ниша лично одлазе у надгледање убира пореза на територији свог санцака. То је вршено са циљем да се избегну злоупотребе из претходних деценија, када су убирачи експлоатисали немуслиманско становништво зарад стицања личне користи.¹²¹⁰ Заједно са двојицом

¹²⁰³ Сџвѣтникъ, 9. јаннуарій 1865, 4.

¹²⁰⁴ Сџвѣтникъ, 9. јаннуарій 1865, 4.

¹²⁰⁵ Дунавъ, 28. априлія 1865, 17.

¹²⁰⁶ Дунавъ, 23. јунія 1865, 34.

¹²⁰⁷ Дунавъ, 27. марта 1868, 525.

¹²⁰⁸ Дунавъ, 17. март 1865, 3.

¹²⁰⁹ Ово није претеран суд; својеврсна утопија коју је Мидхат-паша експериментално спровео у Нишу била је разлог због којег је већину достигнућа у овом граду са успехом касније спровео и у осталим деловима Османског царства, о чему је већ било речи. Уз то, од друге половине XIX века јачао је тренд вестернизације међу члановима високе државне администрације, те расте број покрајинских чиновника који су, попут Мидхат-паше, себе видели као модерне и професионалне државне чиновнике.

¹²¹⁰ Д. Берић, *Проблеми опадања економског система Османског царства (1848–1878)*, Историјски часопис, књ. XXIX–XXX, Београд 1982–1983, 372. Старање провинцијских управника да се порез убире по пропису није битније утицало на контролу профита закупца разних пореза. Тако је од 1866. године, због нове наредбе о десетку, ово давање у Дунавском вилајету нарасло од 53 428,5 куруша на 108 000 куруша 1868. године.

чланова Административног већа Нишког санцака, почетком јуна 1866. године Сулејман-паша је овим поводом посетио Куршумлијску нахију и Прокупачку казу.¹²¹¹ Месец дана након тога обишао је казе Лесковац, Пирот и Врање.¹²¹²

Више него о било чему другом, тадашња штампа наводи личне пашине примере којима је доприносио већој стабилизацији односа међу Нишлијама различитих вера и народности. То се посебно односи на његову политику према најмлађим генерацијама становника. Фокус његовог интересовања највише је био усмерен на школство и рад ислахане. Њу је Сулејман-паша често посећивао. Бројним прописима наредио је да се делови прихода разних институција у Нишу уступе за издржавање ове установе. Осим тога, и лично је подстицао увећање прихода намењених ислахани.¹²¹³ Како би подигао њен углед и значај, заједно са највишим представницима градске власти, еснафским првацима и верским поглаварима присуствовао је одржавању завршних испита штићеника ове установе. Водећи рачуна о њима, често је умео и да их награди након завршетка испита.¹²¹⁴ Осим за рад ислахане, Сулејман-паша је пратио и рад нишке руждије. Исто као и са ислаханом, он је руждију посећивао и пратио напредовање њених ученика.¹²¹⁵ Што се тиче школства нишких хришћана у то време, ту су били видљиви први резултати лобија који су егзархијски чиновници у Румелији вршили код покрајинских управника. Користећи свој ауторитет код надређених паша, они су се трудили да што више нагласе општеприсутност бугарског народа у казама западне Румелији. Захваљујући свом утицају код нишких мутесарифа, њима је почетком шездесетих година XIX века пошло за руком да у овом граду отворе једну бугарску школу, која није била дугог века. Њу је сâм бугарски учитељ био приморан да затвори после свега четири месеца рада, пошто међу Србима није било заинтересованих за школовање у њој.¹²¹⁶ Што се тиче српске школе, њу је Учитељ Таса наставио успешно да води, за шта је имао и незваничну подршку Србије. Преко надлежних министарстава у Београду он је за уџбенике и школски инвентар добијао новчану помоћ, док су се о безбедном кријумчарењу ових потрепштина преко границе старали српски

Практично, за две године десетак је, због закупаца који су његов убир лицитирали, растао 58, 4% на годишњем нивоу.

¹²¹¹ Дунавъ, 19. јуниа 1866, 165.

¹²¹² Дунавъ, 27. јулиа 1866, 188.

¹²¹³ Дунавъ, 1. маја 1866, 137. Паша је наредио куповину једне оке пасуља од које је дељено семе свим лицима која буду хтела да га сеју. Десети део рода од овог пасуља ишао је за потребе нишке ислахане.

¹²¹⁴ Дунавъ, 4. августъ 1865, 46; Дунавъ, 5. октомвриа 1866, 227. Сулејман-паша је 1865. године послао 136 штићеника ислахане на тродневни излет у Нишку Бању, где им је обезбедио храну и подигао чадоре. Наредне године, када је под чадором у врбаку Стамбулолу на Нишави завршено пропитивање двестотинак штићеника ислахане, Сулејман-паша је наредио да се за њих организује гозба, коју је пратила музика и наступ акробата. И наредног дана у ислахани је трајало славље, које је кајмакам наложио. Тада је за најбоље ученике који су били сиромашни орагнизован бесплатан сунет.

¹²¹⁵ Дунавъ, 16. ноемвриа 1866, 251.

¹²¹⁶ Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, 331–332. У вези са школским приликама у Нишу 1866. године Хаџи Васиљевић наводи случај када је нишки управник посетио српску школу и понудио набавку књига из Рушчука и Цариграда. Трговци у Нишу, добротинитељи школе, одбили су ову понуду са образложењем да ће књиге набављати из Сарајева. Како је Хаџи Васиљевић ову причу преузео из једног од бројева „Световида” из 1866. године, долазимо до закључка да је неименовани мутесариф могао да буде једино Сулејман-паша.

погранични органи. Тако је у пролеће 1866. године Учитељ Тасиној школи из Србије дотурена пошилика од 100 пакета по четири уџбеника.¹²¹⁷

Што се тиче односа тадашње градске администрације према становништву, нема назнака да су показивали субјективност, у смислу дискриминације немуслимана или заштите муслимана пред законом. Код муслимана, лично Сулејман-паша највише се интересовао за мухацире са Крима, чија адаптација на живот у новој средини није била сређена чак и десет година након њиховог доласка из Русије. За оне најсиромашније међу њима, који то нису могли да приуште, Сулејман-паша је организовао лекарску комисију која је обишла њихову енклаву и вршила сунет бесплатно.¹²¹⁸ Међутим, то није значило и да је мухацире привилеговао пред законом. На пример, посебно проблематична за околину била је черкеска енклава на Мрамору. Када је група Черкеза из овог места опљачкала Србина Пешу Кољиног, били су процесуирани и кажњени због овог прекршаја.¹²¹⁹ Најкрупнији криминални случајеви који су се у нишком крају десили за време Сулејман-пашине управе биле су проневере државних средстава, дакле, дела окренута против државе, а не експлоатације појединих група становништва. У вези са тим, лист „Дунавъ” наводи два случаја у којима су актери били муслиман и Србин. Априла 1865. године у Софији је био заточен Нишлија Хасан који је радио у служби за снабдевање нишког гарнизона тајном. Он је проневерио новац за набавку залиха и трговао њима, због чега је био затворен.¹²²⁰ Други случај тиче се хашшења познатог нишког чорбације Ђорђа Чохацића. Као надзорник на изградњи пута од Ниша према Видину, он је сељаке који су радили на ломској траси пуштао за новац да оду са кулука, због чега је почетком августа 1865. године процесуиран.¹²²¹ Интересантно је да овако стабилној градској управи муслимани и немуслимани нису указивали исто поверење. На пример, 1867. године нишки муслимани, подстакнути од мула и локалних дервиша, устали су против државне дражбе вакуфских имања, једнакости права муслимана и немуслимана и путовања султана Абдулазиза у Европу. Разлог за то била је бојазан од „ђаурења” државе и њеног суверена.¹²²² Са друге стране, у ово време је негативан тренд миграција хришћана из каза некадашњег Нишког ејалета почео да опада, па се чак бележи и повратак пребеглица из Србије натраг на своја огњишта. Исте године двадесет шест породица са око 113 чланова затражило је од локалних власти да им допусте повратак у села Нишке, Пиротске, Лесковачке и Прокупачке казе. Дозволе су добили без икаквих проблема.¹²²³

Почетком маја 1867. године завршила се Сулејман-пашина служба у Нишу.¹²²⁴ Његово наредно именоване била је дужност кајмакама Тулче, те је остао у служби унутар администрације Дунавског вилаета. Путујући из Ниша на ову дужност стигао је у Рушчук 20. маја 1867. године. Сутрадан је паробродом отишао низ Дунав у Тулчу, где је наследио

¹²¹⁷ Ђ. Игњатовић, *Просветне и културне прилике*, 320.

¹²¹⁸ Дунавъ, 9. јунија 1865, 29. Сулејман-паша организовао је бесплатан сунет за сиромашне Черкезе широм Нишког пашалука (Пирот, Мрамор...), али и за сиромашну муслиманску децу која су похађала ислахану.

¹²¹⁹ Дунавъ, 10. ноемврија 1865, 47.

¹²²⁰ Дунавъ, 28. априлија 1865, 17.

¹²²¹ Дунавъ, 4. августъ 1865, 46.

¹²²² Народностъ, 21. октоврија 1867, 2–3.

¹²²³ Дунавъ, 22. февруарија 1867, 305.

¹²²⁴ Дунавъ, 10. маја 1867, 345.

дотадашњег кајмакама овог места Ахмед Расим-пашу.¹²²⁵ Годину дана након службе овде био је именован за румелијског беглербега (март, 1868).¹²²⁶

1867–1872.

Абдурахман Нуредин-паша

(1836–1912)

У српској историографији познатији као Абдурахман-паша. Рођен је у Кутахџи¹²²⁷, у беговској породици која је водила порекло од Гермијаногулара, господара Кутахје из селџучке ере.¹²²⁸ Квалитетно образовање осигурао му је отац Хаџи Али-паша, који је и сам био провинцијски управник.

На почетку своје каријере Абдурахман-паша вршио је дужност ђехаје. Отац га је често држао уз себе, постављајући га за члана у разним меџлисима како би стекао неопходна знања о раду државне администрације.

Године 1863. добија прво постављење за провинцијског управника, те му је први од ових положаја било место кајмакама Шумена.¹²²⁹ После Шумена био је мутесариф у Тулчи, одакле је прешао на положај кајмакама Варне (јануар, 1865).¹²³⁰ За време службе у овом граду одликован је Меџидијом III степена и стекао чин миримирана. После Варне његова наредна дужност била је мутесариф Ниша.

Његов прелазак у Ниш био је део административне ротације управника Тулче, Варне и Ниша. На његово место у Варни дошао је дотадашњи управник Тулче Ахмед Расим-паша, у Тулчу је за кајмакама пребачен Сулејман-паша из Ниша, а Абдурахман-паша је прешао на његово место.¹²³¹ На своју нову службу Абдурахман-паша путовао је преко Рушчука, где је стигао 1. маја 1867. године.¹²³² У Ниш је дошао 8. мухарема 1284. године по Хиџри, тј. 12/25. маја 1867. године.¹²³³ Ове године био је поново одликован Меџидијом, овог пута II степена.¹²³⁴

¹²²⁵ Дунавъ, 24. маја 1867, 353.

¹²²⁶ Дунавъ, 17. марта 1868, 521. У питању је било именовање за валију Манастирског вилајета, на кога се од 1864. године односило звање румели беглербег, тј. валија. Више о развоју територијалне јурисдикције румелијских беглербегова у XIX веку видети у: Н. Inalcık, *Rumeli, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, с. 35, Ankara 2008, 234.

¹²²⁷ *Abdurrahman Nurettin Paşa*, *Kütahya Ansiklopedisi*, с. 1, Kütahya 1999, 11.

¹²²⁸ А. Abdulkadiroglu, *Abdurrahman Nureddin Paşa*, *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri Dergisi*, с. 13, Istanbul 2002, 7; Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, 355. Хаџи Васиљевић наводи Енџур у Малој Азији као место пашиног рођења, међутим, турски извори су по овом питању свакако поузданији.

¹²²⁹ А. Abdulkadiroglu, *Abdurrahman Nureddin Paşa*, 8.

¹²³⁰ Съвѣтникъ, 2. јануарій 1865, 4.

¹²³¹ Дунавъ, 10. маја 1867, 345.

¹²³² Дунавъ, 3. маја 1867, 341.

¹²³³ М. Z. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, с. I, Ankara 2008, 60.

¹²³⁴ А. Abdulkadiroglu, *Abdurrahman Nureddin Paşa*, 9.

Према тадашњој штампи може се видети које су се административне дужности Абдурахман-паше поклапале са онима које је вршио Сулејман-паша, па према томе можемо да их посматрамо као устаљену праксу нишких мутесарифа. У то спадају надзор убира пореза по казама Нишког санцака, организовање јавних прослава годишњице доласка султана Абдулазиза на престо и старање о просветним приликама у Нишу.¹²³⁵ Ипак, током његовог мандата десиле су се ствари које су настале његовом иницијативом. До њих је дошло стицајем околности, али и због карактера и положаја који је Абдурахман-паша имао. Дела по којима је упамћен у историји Ниша тичу се завођења комуналог реда, танзиматске индустријализације широм санцака и великог притиска егзархиста на локални српски живаљ који је вршен под патронатом овог нишког управника.

Већ најесен 1867. године Абдурахман-паша извршио је контролу радова на путу Ниш–Лом. Повезивање Ниша са залеђем Румелије, односно Дунавским вилајетом, део је политике коју је још нишки мутесариф Мидхат-паша започео, а његови наследници наставили да спроводе. То је чинио Сулејман-паша, а Абдурахман-паша наставио је да се стара о томе. У првој половини октобра ове године он је обишао деоницу пута на којој се радило код села Балта Бериловац у Пиротској кази. Том приликом он се интересовао за ток радова и дао инструкције за даљи рад на спајању ове деонице са Ломским путем.¹²³⁶ Након повезивања Ниша и Лома (децембар, 1867) постављени су путари на деоницама Ниш–Лом и Ниш–Софија.¹²³⁷

Службу у Нишу Абдурахман-паша завршио је најкасније до 9. августа 1872. године. Тада је именован за валију Призренског вилајета. Уз овај положај стекао је и достојанство везира.¹²³⁸ У Призрену га је почетком маја 1873. године наследио Хусни-паша, бивши министар унутрашњих послова.¹²³⁹ Након Призрена Абдурахман-паша је пребачен на место валије Дунавског вилајета, где је служио од априла 1873. до прве половине априла 1874. године. Одавде је прешао у Анкару, где је такође био валија.¹²⁴⁰ На овом положају задржао се до јула 1875. године. Исте године одликован је Мецидијом I степена.¹²⁴¹ Наредна служба била му је валилук у Багдаду, где је у августу 1876. године постао и мушир VI царске ордије, са седиштем у овом граду. Обе функције предао је априла 1877. године и отишао за валију Дијарбекира. Из Дијарбекира био је поново враћен за валију Багдада и мушира VI царске ордије (фебруар, 1879 – јануар, 1880). Даља Абдурахман-пашина каријера бележи паузу током 1880. године. Наредне године поново је активирао у државној служби као члан Савета за јавне радове (Nafi'a işleri komşyonu). На овом положају затекло га је одликовање орденом Османије I степена.¹²⁴² Каријера коју је до овог тренутка остварио учинила га је добрим кандидатом за садразама, те је у периоду мај – јун 1882. године вршио дужност на

¹²³⁵ Дунавъ, 30. јуліа 1867, 391; Дунавъ, 24. декемврија 1867, 475; Дунавъ, 12. јунија 1868, 567; Дунавъ, 6. јуліа 1869, 781; Дунавъ, 13. јуліа 1869, 785. Интересантно је да је штампа о прослави обележавања доласка Абдулазиза на трон забележила да је том приликом 1869. године у Нишу био организован ватромет, тј. „различни фишеци и другы огненни искусства”.

¹²³⁶ Дунавъ, 11. октомврија 1867, 433.

¹²³⁷ Дунавъ, 3. децембар 1867, 463.

¹²³⁸ Дунавъ, 9. августъ 1872, 1399.

¹²³⁹ Дунавъ, 6. маји 1873, 1543.

¹²⁴⁰ The Levant Times (Источно време), 13. априліја 1874, 4.

¹²⁴¹ А. Abdulkadiroglu, *Abdurrahman Nureddin Paşa*, 9.

¹²⁴² Исто, 9.

овом положају. Након службе у престоници поново је добио службу у провинцији, те бива постављен за валију Кастамонуа (децембар, 1882 – новембар, 1891), Ајдина (новембар, 1891 – мај, 1893) и Једрена (мај, 1893 – новембар, 1895). Од новембра 1895. па до августа 1908. године био је министар правде.¹²⁴³ За време службе на овом положају дошао је у сукоб са пријатељима због покушаја малверзације око увођења трамвајске линије Ушкудар–Кадикој и формирања електричне мреже у Цариграду, у вези са чим је откривено да је планирао проневеру новца за ове подухвате како би отплатио трошкове за реновирање свог конака у махали Куручешме на Босфору. Осим по овоме, његов рад у престоници остао је упамћен по лошем односу који је имао са садразамом Мехмед Ферит-пашом током прве деценије XX века.¹²⁴⁴ Због тога није желео да присуствује државним већима. Својеволно се повукао из службе 1908. године. Прецизан датум његове смрти није изванстан (24. август или 6. септембар), али година свакако јесте (1912). Сахрањен је у дворишту Фатих џамије у Цариграду, где се налази и турбе Медхмеда Освајача (1451–1481).¹²⁴⁵

Судећи по каријери, током које је скоро без прекида био ангажован, Абдурахман-пашу можемо сврстати у способније османске чиновнике друге половине XIX века. Његова тесна веза са Егзархијом представља својеврстан политички флерт у коме су обе стране имале јасан интерес од узајамног помагања – пашином подршком Егзархија се ширила у Румелији, док је за њега она била политички „ветар у леђа”, када је било у питању напредовање у каријери. Ово је било у складу са политиком коју је Порта од краја седме деценије XIX века водила према разним заједницама својих хришћанских поданика. Стварањем бугарске Егзархије 1871. године Порта је грубо изузела верско-политичку јурисдикцију Васељенске патријаршије над словенском паством и ставила је под домен бугарске Егзархије. Овим није само Васељенска патријаршија била ослабљена, већ је подстакнут и сукоб између ње и словенског (претежно, бугарског) свештенства у Румелији. То је олакшало Порти да хришћанске поданике и даље држи под контролом. Опречни интереси Бугара и Срба у Румелији учинили су да изгледа како је Абдурахман-паша био бугарофил, међутим, то није у потпуности тачно. Он је заправо био латентни србофоб, увек окренут супротно од интереса Срба, тј. Србије.¹²⁴⁶ Руски конзул на Косову Иван Јастребов тврдио је да му је 1872. године призренски валија Абдурахман-паша рекао како је требало да манастир Дечане Арнаути још одавно преобрате у џамију. По његовим речима, због тог пропуста они су имали великих проблема, пошто су се дечански монаси непрестано жалили на насиље које су Арнаути чинили над њима.¹²⁴⁷ Једна епизода из времена његове службе у Призрену открива колико је он заправо слабо познавао српски и бугарски народ, тј. до које мере је његов однос према њима политички био мотивисан. Када је прешао на место валије у призренском вилајету, Абдурахман-паша покушао је да цензурише лист „Призрен” тако да се реч „Срби” и све што је у контексту представљано као српско, замени са Бугари, тј. представи као бугарско. Члан „Призрена” Годор Станковић, који се са валијом сукобио око тога, у својој аутобиографији навео је тврдњу валије да су Срби тек од границе са Србијом код Ниша. На Станковићево питање, како би се звали становници Алексинца и Параћина

¹²⁴³ S. Kunalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 52.

¹²⁴⁴ *Abdurrahman Nurettin Paşa*, 11.

¹²⁴⁵ A. Abdulkadiroglu, *Abdurrahman Nureddin Paşa*, 16.

¹²⁴⁶ Независностъ, 4. маия 1874, 235. Једном приликом је српског кнеза Милана Обреновића назвао разбојником.

¹²⁴⁷ И. С. Јастребов, *Манастир Дечани*, Браство, бр. XII и XIII, Београд 1908, 176–177.

када би се тај крај припојио Османском царству, валија је одговорио: „Наравно да би онда то били Бугари”.¹²⁴⁸ Према томе, из овога се види да је Абдурахман-паша Бугарима заправо сматрао све словенско становништво које је до 1856. године називано рајом, тј. Срби су се разликовали од њих по томе што су у то време имали своју државу. У сваком случају, Абдурахман-паша је остао доследан свом захтеву да се „Срби” замени са „Бугари”, као и другим мерама које је чинио на штету Срба у овом вилајету. На срећу, био је измештен из Призрена (1873), највероватније заузећем руског конзула Јастребова.¹²⁴⁹

Могуће је да су Абдурахман-пашине предрасуде према Србима биле само вид ксенофобије коју је осећао према утицају европских земаља на Османско царство. То би макар могло да се односи на његов однос према представницима земаља за које је сматрао да нису искрене према Порти. О томе је писао аустријски археолог и путописац Феликс Каниц, који је у другој половини XIX века неколико пута долазио у Ниш. Током ових посета Каниц није имао проблема са добијањем дозвола локалних власти да обиђе места која је сматрао за важна археолошка налазишта у Нишу и његовој околини. Међутим, за време Абдурахман-пашине службе аустријском учењаку то није пошло за руком. Своје непријатно искуство у Нишу за време Абдурахман-пашине управе он је описао овако:

„За време мог поновног путовања у Бугарску навратио сам као и пре у Ниш 17. октобра 1870. године, са циљем да наставим ископавања на истим местима где сам их раније водио, пошто су 1864. године била прекинута доласком оштре зиме. Нигде не управља Фатум судбином људи са таквим насиљем као у Турској! Моја топографска интересовања у околини Пирота изазвала су против мене тако јаку сумњу, да је мудир овог округа сматрао својом дужношћу да телеграфски јави нишком паши о мени, као странцу опасном по државу.

Већ на путу био сам ухапшен и одведен под полицијском пратњом у хан. Тамо је полицијски префект претресао сав мој пртљаг; моје књиге, карте и рукописи били су конфисковани, а ја сам био послат на испитивање код паше Абдурахмана. Не треба рећи да је ово испитивање имало добре резултате. Не марећи за моју страсну жељу да продужим

¹²⁴⁸ Т. П. Станковић, *Како се године 1871 у Призрену основао турско-српски лист „Призрен”*, Годишњица Николе Чупића, књ. XIII, Београд 1893, 314.

¹²⁴⁹ Т. П. Станковић, *Како се године 1871 у Призрену основао турско-српски лист „Призрен”*, 314–315, 315; Ф. Каниц, *Дунајска Болгария и Балканский полуостровъ*, 171. Премештај Абдурахман-паше из Призрена у Рушчук заиста је у Старој Србији растеретио Србе његовог притиска, али је зато постао проблем за Србе у Нишком санцаку. Године 1874. Нишки санцак поново је био припојен Дунавском вилајету. Ову административну регрупацију у Румелији, по Станковићу, издејствовао је Абдурахман-паша према пракси коју је Каниц приметио међу османским управницима, да један другом отимају јурисдикцију над територијама у зависности од својих политичких веза у престоници које су то легализовале. Ако би теорија о Абдурахман-пашиним везама са егзархистима била тачна, онда би ово припајање Нишког санцака Дунавском вилајету имало политичку залеђину, с обзиром на то да су егзархисти имали великих проблема да се наметну хришћанима у овом делу Румелије. У припајању Ниша Дунавском вилајету могао је поново да има подршку егзархиста, пошто је у питању био долазак њиховог човека на положај који је одговарао њиховој политици, те је Абдурахман-паша сада са позиције валије могао лакше да врши притисак на нишке Србе него што је чинио раније са позиције нишког мутесарифа. За време његове службе у Рушчуку, у Нишу се неће осећати његов директни утицај по овом питању, међутим, по проегзархијском ставу градских власти према нишким Србима (присмотре и притисак на српске учитеље, цензура књига из Србије), биће очигледно да је политика локалне власти била у складу са његовом политиком.

археолошка испитивања из 1864. године, ја то нисам могао да урадим; паша је остао неумољив. Веома љубазно, али не мање одлучно, он ми није дозволио да наставим испитивања, а и током мог кратког боравка у Нишу полицијски агенти ме нису испуштали из вида. Видећи да ми није доступан јединствен циљ због кога сам дошао у овај град и сазнавши да се на мој рачун шире веома чудне гласине, одмах сам решио да отпутујем одавде.”¹²⁵⁰

О личности Абдурахман-паше могуће је судити на основу још неколико савременика који су оставили помен о њему. На генералног конзула британске владе у Београду Лонгворт, који је посетио Ниш 1867. године, паша је оставио пријатан утисак, на основу чега је Лонгворт закључио да је „припадник нове школе турских службеника, чији су здрав разум и разборитост мени најсигурнија гаранција прогреса у Турској”.¹²⁵¹ Да ли је у питању објективан утисак Британца или је русофобија Порте и тадашње британске политике утицала на узајамну наклоност обојице државника – остаје непознаница. Сличан утисак о Абдурахман-паши имао је и Исмаил Кемал-бег, османски државник и дипломата који га је познавао. Он га је сматрао човеком праведним и часним, али са slabим талентом за политику.¹²⁵² На крају, треба додати да је Абдурахман-паша био човек кога је одликовала и лична храброст. Марта 1864. године, за време службе у Шумену, лично је предводио јединицу од петнаест заптија у заседи код Осман-Пазарџика, коју је организовао за групу разбојника. Том приликом дошло је до озбиљног пушкарања, у коме је било и мртвих.¹²⁵³ Слично је поступио и за време службе у Нишком санџаку, када је током обиласка Прокупачке казе организовао потеру за једним разбојником-дезертером (јул, 1876).¹²⁵⁴

1872–1877.

Али Риза-паша

Идентификација и реконструкција каријере овог османског чиновника представља један од највећих изазова у давању лика османској управи Ниша XIX века. Томе у великој мери доприноси његово име, прилично распрострањено међу османским чиновницима који су били активни седамдесетих година XIX века. Управо због тога отежано је консултовање литературе која се бави прегледом тадашње османске администрације и штампе која прати кретања унутар ње. Тако, на пример, листови „Дунавъ” и „La Turquie” преносе обавештење о премештају Али Риза-паше са места мутесарифа у Бурси (тј. вилајета Худаендигар) на исти положај у Нишу (крај августа, 1872).¹²⁵⁵ Нема сумње да је у питању личност чија се служба у Нишу хронолошки надовезује на службу претходног мутесарифа Абдурахман-

¹²⁵⁰ Ф. Канитц, *Дунајска Болгария и Балканский полуостровъ*, 181–182.

¹²⁵¹ Р. Богдановић, *Британски историјски извори о Пироту (1837–1919)*, Пиротски зборник, бр. 8–9, Пирот 1979, 334.

¹²⁵² I. Kemal bey, *The memoirs of Ismail Kemal bey*, edited by S. Somerville, London 1920, 229.

¹²⁵³ Свѣтникъ, 9. мартъ 1864, 4.

¹²⁵⁴ Дунавъ, 30. јуліа 1867, 391.

¹²⁵⁵ Дунавъ, 13. августъ 1872, 1401; Дунавъ, 27. августъ 1872, 1499; La Turquie, 20. aout 1872, 1.

паше.¹²⁵⁶ Међутим, дискутабилан део ове информације је онај по коме се тврди да је реч о бившем управнику Бурсе. Управник који је службовао у овом граду 1871. године заиста је носио име Али Риза.¹²⁵⁷ У питању је Алжирац, тј. Џезаирли (Cezayirli) Али Риза-паша, чија је каријера врло документована и не садржи ни трага о могућој служби у Нишу.¹²⁵⁸ Током осме деценије XIX века у његовој каријери непрестано се смењују високе дужности у војсци и провинцијској управи, што је лако пратити, тако да је у случају ова два листа дошло до класичне замене идентитета.

Оно што се може сигурно констатовати то је да је 1872. године у Ниш дошао за мутесарифа Али Риза-паша, човек који је служио у Бурси и имао једног сина, Бесим-бега (1828–1892).¹²⁵⁹

За време Али Риза-пашиног мандата у Нишу десиле су се велике територијалне промене у административној организацији Румелије, о којима је у посебном поглављу било речи. Ниш је припојен Призренском вилајету (1872), да би 1873. године део администрације, а од 1874. године и читав санџак у потпуности био враћен под Дунавски вилајет. У јулу 1876. године ушао је у састав Софијског вилајета, а крајем јануара 1877. године интегрисан у новоформирани Косовски вилајет. Током свих ових промена положај Али Риза-паше у Нишу био је неоспоран, те је дужност мутесарифа Ниша вршио све до последње године османске власти у овом граду. Главна одлика овог периода био је све већи пораст значаја војних команданата Нишког санџака и града. Ово су условиле политичке околности на Балкану, чији је врхунац представљао отворени сукоб Османског царства са Србијом и Русијом 1876–1878. године.

Подривање османске власти у Нишу почело је и пре овог ратног сукоба, формирањем тајне мреже завереника, претежно локалних Срба. Чланови Комитета османску власт подривали су директном сарадњом са српским властима. Међу тим српским шпијунима био је и један Турчин који се налазио на врло поверљивом положају.¹²⁶⁰

¹²⁵⁶ Д. Фундић, *Исмаил Кемал – преображај османског службеника у вођу албанског националног покрета*, Историјски часопис, бр. LXII, Београд 2013, 371. У овом периоду, уочи захуктавања Источне кризе 1872. године, место управника Нишком санџаку понуђено је било Исмаил Кемал-бегу, једном од најближих сарадника Мидхат-паше из периода док је био валија Дунавског вилајета. Кемал-бег је ову понуду одбио, како би могао да се посвети изучавању административног система Велике Британије, камо је и отпутовао.

¹²⁵⁷ Дакле, не само име, већ и мандати ове двојице чиновника временски се поклапају са престанком њихових служби у Бурси, с тим што је и даље непознато које су тачно функције обојица вршили у овом граду и седишту вилајета Худавендигар.

¹²⁵⁸ М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 1, 301–302.

¹²⁵⁹ АС, МП, 984. Д. Петровић, *Настас Настасијевић и војвода Коле Рашић, вође завереника*. Ни име сина није значајна одредница за прецизнију идентификацију Али Риза-паше, пошто за Бесим-бега Суреја и Кунералп само наводе да је син Али Риза-паше, не пружајући ближе биографске одреднице које би могле да их повежу. Зна се да је био један од цариградских шехремина (више о његовој каријери видети у: М. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, 369; S. Kunalalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 92.

¹²⁶⁰ Напрѣдакъ, 17. априлија 1876, 356. У питању је велики пропуст османских власти у Нишу који је окончан скандалом. Реч је о хапшењу Јерменина Шахин-ефендије и Турчина Кадри-ефендије. Оно што је занимљиво код Шахин-ефендије, то је да се његов случај у потпуности поклапа са Вахрамовим. Као и Вахрам, Шахин-ефендија био је поштански чиновник. Тачније, радио је међународну кореспонденцију и одлично говорио српски језик. Са свог положаја он је несметано слао у Алексинац извештаје српских шпијуна из Ниша. Кадри-

Иако је Србија била иницијатор за ове проблеме османској власти у Нишу, званична политика Али Риза-паше према северном суседу била је куртоазна и, макар званично, пуна поштовања. У то је имао прилике да увери и самог кнеза Милана Обреновића, са којим се лично срео у Алексинцу средином јуна 1875. године. Са пратњом и два одреда од преко стотину војника, Али Риза-паша отишао је на гранични прелаз у Дражевцу, одакле га је кнежев ађутант са одредом српских војника свечано спровео до Алексинца. На улазу у ову варош нишког мутесарифа поздравила је група алексиначких првака, након чега је отпраћен до куће која је била посебно удешена за његов пријем. Током његовог проласка до намењеног смештаја, пратила га је музика и мноштво знатижељних Алексинчана. Након што је сутрадан ујутру стигао у Алексинац, српски кнез је послао поздраве нишком мутесарифу, а њихов свечани сусрет десио се навече истог дана. Том приликом на јавним местима по Алексинцу свирала је музика, а читава варош била осветљена и свечано удешена. Ујутру трећег дана нишки мутесариф кренуо је натраг у Ниш, док му је друштво до граничног прелаза правио српски кнез.¹²⁶¹

Већа бојазан од опасности из Србије у Нишком санџаку биће приметна након избијања устанка у Херцеговини, Невесињске пушке (1875). Већ у августу Porta је одлучила да појача војно присуство у санџацима који су се протезали од источне српске границе у полукругу до Босне. У Нишу ће због тога до краја месеца бити концентрисано 45 000 војника, са тенденцијом да се њихов број повећа.¹²⁶² У месецима након избијања Невесињске пушке нишки мутесариф затворио је знепољског коџабашу и трговца Аранђела Станојевића, човека који је у претходне две деценије непрестано радио на очувању српског народа у Трнској кази. Станојевићу је овом приликом пошло за руком да се избави тамнице.¹²⁶³ Његово затварање било је део акције Али Риза-паше против људи за које је сумњао да су чланови Комитета. Током Првог српско-турског рата нишки мутесариф затворио је Таска Узуновића који је том приликом био чак и осуђен на смрт (1876). Ухапшен је био и Петар Икономовић, свештеник који је благосиљао нишке заверенике и један од њихових чланова. Он је био затворен у манастиру Габровац, у непосредној околини Ниша. Чланове и сараднике Комитета које су османске власти сумњичиле или држале у казаматима спасавали су угледне Нишлије који су уживали велико поверење локалне власти. Тако је доста лица спашено притвора (разним гаранцијама и јемствима) или склоњено из јавности, ван домашаја државних органа. У ствари, и ти угледни прваци били

ефендија био је драгоман који је Шахин-ефендији преводио поверљива државна документа. У претресу кућа ове двојице нађени су докази, који су их повезивали са српским официрима, као и сумњива свота од скоро 1 000 аустријских дуката. И док је Шахин-ефендија успео, као и Вахрам касније, да утекне османској потери, Кадри-ефендија био је ухапшен и спроведен у Цариград на ислеђивање.

¹²⁶¹ Дунавъ, 15. јуни 1875, 1959.

¹²⁶² Дунавъ, 24. август 1875, 1999.

¹²⁶³ Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, 169; В. М. Николић, *Стари Пирот*, Пирот 1974, 73; Стара Планина, 12. јануарий 1877, 162. Две године након тога Аранђел се повезао са мутесарифом тадашњег Пиротског санџака Јордан-пашом Бакаловим и заједно са њим припремао терен за долазак српске војске у пиротски крај. Да ствар буде по Османлије гора, Јорданча-паша припадао је врло истакнутим егзархистима, дакле, политичком кругу чији су интереси у Понишављу из основа били у супротности са српским. Поред тога, он је био и човек од великог поверења државе – један његов брат (Пенчо-ефендија) био је муавин у Великом Трнову, а други (Иванчо-ефендија) кајмакам Габрова.

су чланови Комитета, али о њиховим везама са овом организацијом нишки мутесариф и његови људи нису знали.

Међу најзаслужнијима за спасавање нишких родољуба спадају члан судског меџлиса Михаило Адамушевић Михо, апотекар Ђорђе Блесидес и пасошки службеник Настас Настасијевић, зет Учитеља Тасе и човек који је добро познавао људе у локалној власти.¹²⁶⁴ Након што је Колету Рашићу илегално издао пасош за одлазак у Србију, Настасијевић је од самог Али Риза-паше био ислеђиван, међутим, сем краћег притвора, није имао озбиљнијих проблема да одврати сумњу са себе.¹²⁶⁵ Завереничко понашање српских првака и колаборационизам османских званичника јасно показују до које мере је током седамдесетих година XIX века Османско царство изгубило углед и контролу над становништвом Нишког санџака.¹²⁶⁶

Утисак немоћи и дотрајалости Османског царства није био приметан само код појединаца, већ и у читавом становништву санџака, без обзира на то којем су милету припадали. Поново је почео да расте антагонизам између немуслимана и муслимана, од којих је већина и даље била конзервативна. Попут психозе, милети су се окретали једни против других на очиглед власти која је била паралисана да дубље сукобе спречи. Лист „The Levant Times (Источно време)” већ почетком 1874. године јавља о забрињавајуће насилном понашању муслимана у Нишком санџаку. Ово није било субјективно запажање аутора чланка, већ појава коју су признале и локалне власти. Како би прекинуо ово, призренски валија наредио је принудну регрутацију младих муслимана који су стасали за војску. С тим у вези, Али Риза-паша помогао је рад регрутних комисија у Врању и Куршумлији.¹²⁶⁷ Такође, још озбиљнији показатељ немоћи власти била је погибија читавог одреда заптија у Сенокосу (Пиротска каза) маја 1874. године. Заједно са шесточланом патролом заптија убијен је и њихов буљукбаша, а кривица за ово дело пала је на хајдуке који су крстарили овим пределом.¹²⁶⁸ Октобра месеца исте године Али Риза-паша наредио је кајмакаму Прокупачке казе да изгради стражарски пункт код куршумлијског села Суви До.¹²⁶⁹ Код овог места постојала је махала Черкеза који су вршили крађе и насиља по околним арнаутским и српским селима. Зато је нишки мутесариф морао да их стави под непосредну контролу. Због свега што се дешавало, у Нишу је био основан преки суд. Ово тело, које Станковић назива „Урфије”, документовано је већ од краја 1874. године.¹²⁷⁰

Све наведене ствари овај нишки мутесариф могао је да чини из разлога што су биле очигледна потреба заједница којима је управљао. Такође, он је могао да их чини и због свога карактера, који нам је, услед недостатка ближих извора, остао непознат. У вези са тим, може

¹²⁶⁴ НМН, Б, 834. М. Рашић, *Из прошлости Ниша*, 22–23.

¹²⁶⁵ АС, МП, 984. Д. Петровић, *Настас Настасијевић и војвода Коле Рашић, вође завереника*.

¹²⁶⁶ Вџстокъ, 8. јануар 1874, 4. Разлог за посрнуће османских чиновника није морао да буде само политичке природе, већ и економске. Почетком 1874. године призренски валија отпустио је део своје администрације, а чиновницима које је задржао смањио је плате чак за 50%. Овакав финансијски „удар по џепу” свакако да је био нешто што је макар део вилајетских административаца желео да надокнади злоупотребом сопственог положаја.

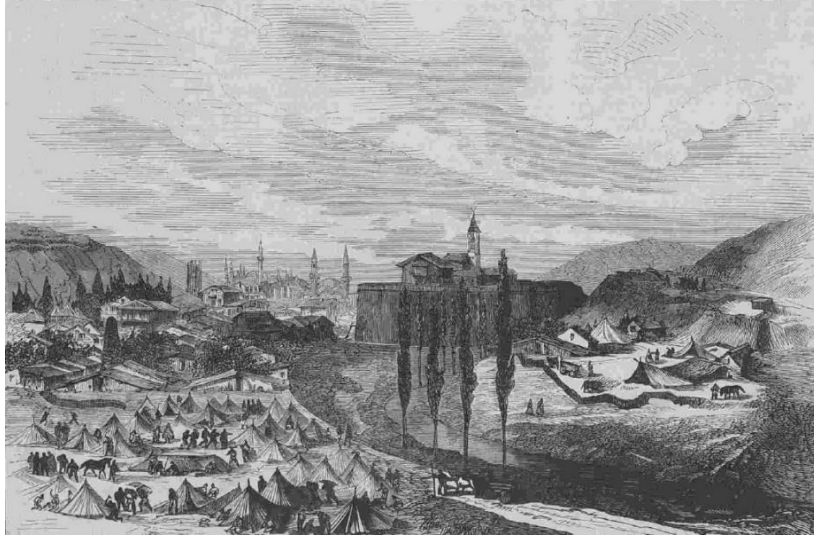
¹²⁶⁷ The Levant Times (Источно време), 12. јануариј 1874, 2.

¹²⁶⁸ Независность, 23. јунија 1874, 293.

¹²⁶⁹ Дунавъ, 27. октомвриј 1874, 1839.

¹²⁷⁰ Т. П. Станковић, *Успомене*, 14.

се рећи колико да је био човек од иницијативе. Тако је, на пример, учествовао у гашењу пожара који је у октобру 1874. године избио у нишкој Дефтердар-махали када се запалила једна од тамошњих ашчиница.¹²⁷¹ Награда орденом Мецидије III степена (1874) указује на то да је његовом службом у овом граду, макар током прве половине мандата, држава била задовољна.¹²⁷²

17. Турска тврђава Ниш

(Иллюстрированная хроника войны, т. 2, Санкт-Петербург 1877–1878, 176)

Скоро на почетку Првог српско-турског рата (1876) Али Риза-паша био је уздигнут на румелијског беглербега (прва недеља августа). Разлог због кога је уздигнут на овај ранг диктирале су војне прилике у Нишу, а као што је у султановој иради наведено, Али Риза-паша им је био вичан.¹²⁷³ Непрестаним гомилањем османске војске Ниш је постао велики војни логор, место где је за издржавање и контролу хиљада војника била потребна широка надлежност не само војног команданта санџака, већ и цивилног управника, као првог човека локалне администрације. У вези са тим, ствари се мењају на горе од јесени 1876. године. Враћање черкеског башибозука и осталих Азијата са бојишта око Ниша, Пирота, Софије и Видина донело је пометњу и несрећу локалним хришћанима, оставивши нишког мутесарифа практично немоћним у том проблему.¹²⁷⁴ Новембра месеца 1876. године у

¹²⁷¹ Дунавъ, 16. октомври 1874, 1833.

¹²⁷² ВОА, I. ДН, 678/47265. Призренски валија Хусни-паша Порти, Порта Хусни-паши (29. зилхице 1290/17. фебруар 1874); ВОА, А. МКТ. МНМ, 474/53. Садразам Министарству финансија и призренском валији (7. мухарем 1291/24. фебруар 1874).

¹²⁷³ ВОА, I. ДН, 728/50747. Порта султану, султан Порти (16. реџеп 1293/7. август 1876).

¹²⁷⁴ Стара Планина, 1. септемвриј 1876, 27; Стара Планина, 4. септемвриј 1876, 31; Стара Планина, 29. септемвриј 1876, 60; Стара Планина, 4. декемвриј 1876, 132. Након што је дошао у Ниш (прва половина августа 1876) војни аташе британског посланства у Цариграду и саветник у османској војсци на фронту према Србији, генерал Кембел, оштро је критиковао османске официре због односа башибозука према локалном становништву и својим задужењима. Ни распуштање башибозука из војске није променило стање на терену,

Нишу посебно су патили хришћани због размештаја „тџзи рицари на грабеж” и „донкихоти” по својим кућама. С друге стране, турска домаћинства била су поштеђена ових изгладнелих и оголелих гостију.¹²⁷⁵

Већ првих месеци 1877. године завршила се служба Али Риза-паше у Нишу. У овом граду најдуже је могао да се задржи до краја фебруара 1877. године, пошто је након тога Комисија за постављења определила бившег мутесарифа Дrame Хајредин-ефендију за нишког мутесарифа.¹²⁷⁶

Од сродника Али Риза-паше познато је једино да је имао већ поменутог сина Бесим-бега, ванредно интелигентног младића који је остварио угледну каријеру политичара и цариградског шехремина.¹²⁷⁷ С обзиром на то да му је Бесим-бег био јединац, није познато да ли је од деце имао и неку кћер. По свему што је урадио у Нишу и према речима Настаса Настасијевића, Али Риза-паша био је професионалан и разуман човек који није претерано користио силу. На јачање антидржавног покрета локалних Срба свакако да је утицало и то што је био недовољно чврст у решавању ове врсте проблема.

1877.

Хилми-паша

Хајредин-паша (према „La Turquie” Хајредин-ефендија) није добио пуномоћје на положај нишког мутесарифа које му је Комисија за постављења доделила. Ово тело повукло је његово именовање у исто време када је повукло именовања Џемил-паше и Дервиш-ефендије за мутесарифе Бекеа, тј. Зора. Разлог је био тај што су против њега и Џемил-паше у то време трајале истраге о раду на претходним положајима.¹²⁷⁸ Зато је на чело Ниша, уместо Хајредин-паше, био именован Хилми-паша.¹²⁷⁹

Функцију мутесарифа Ниша Хилми-паша могао је најкасније да врши до почетка јула 1877. године. Нешто пре тога Министарство унутрашњих послова је обавестило султана да је Хилми-паша тражио повлачење са службе у Нишу, због болести која му се вратила.¹²⁸⁰ Нажалост, није познато од које је то болести, очигледно, хронично patio. Убрзо након тога Решид-паша долази у Ниш на његов положај.¹²⁸¹

После Ниша Хилми-паша највероватније да није имао одмах други управнички ангажман, пошто га 12. септембра 1877. године „La Turquie” наводи као бившег управника

јер су се након тога још слободније окренули пљачкама. У овоме није много заостала ни регуларна османска војска, раздражена због рата са хришћанима и лошег материјалног стања. Голи, боси и гладни, ови војници су, након повратка из Србије (децембар, 1876), у у Ниш ушли практично као освајачи.

¹²⁷⁵ Бјлгарски гласъ, 27. ноемврија 1876, 124.

¹²⁷⁶ Дунавъ, 27. февруариј 1877, 2295; La Turquie, 5. mars 1877, 1.

¹²⁷⁷ İ. Satış, *Kudüş mutasarrıfları (1841–1902)*, Tarih İncelemeleri Dergisi, s. XXX/2, Izmir 2015, 553.

¹²⁷⁸ BOA, I. MMS, 56/2546. Саопштење Комисије за постављења (29. рабиулелел 1294/13. април 1877).

¹²⁷⁹ La Turquie, 16. avril 1877, 1.

¹²⁸⁰ BOA, I. MMS, 57/2598. Министарство унутрашњих послова султану (9. реџеп 1294/20. јун 1877).

¹²⁸¹ La Turquie, 2. juillet 1877, 1.

Ниша који је постављен на место мутесарифа Пловдива.¹²⁸² Дакле, највероватније да је период јул–август провео ван службе или на неком положају при војсци. За време службе у Пловдиву уздигнут је у беглербега.¹²⁸³

1877–1878.

Ванли/Курд Мехмед Решид-паша Карамуфтизаде

(1840–1889)

Син муфтије Хаџи Акиф-ефендије. Родио се док му је отац служио у Вану¹²⁸⁴, због чега је и добио надимак Ванли (Vanlı). Био је познат и по надимку Курд (Kürt), што указује на његово етничко порекло.

Након завршене основне школе прешао је да живи у Бенгазију, где му је отац добио положај мутесарифа. По истеку очевог мандата у овом месту прешао је у Цариград и похађао Руждију султана Бајазита, чиме је стекао чиновничко образовање.

Његово ангажовање у државној администрацији почело је 1860. године, када је примљен за чирака у Врховном већу за правна питања. Две године након тога постао је помоћник великотрновског мутесарифа (1862–1863).¹²⁸⁵ Убрзо се оженио кћерком утицајног државника Мехмед Ариф-паше, што му је олакшало улазак у ред високе провинцијске администрације. Након тога, његове службе биле су: ћехаја, за време мутесарифлука његовог таста у Једрену (1864), после Мехмед Ариф-пашине смрти био је ћехаја на Дивану (1866), чиновник Службе за јавне радове у Дунавском вилајету, а затим и чиновник Управе за цивилна питања при Државном већу током исте године (1867/1868), инспектор у вилајетима Кастамону и Анкара (1869–1870), инспектор за штампу у вилајету Ајдин (1871–1872), инспектор у вилајету Дијарбекир (1872), инспектор-помоћник начелника истанбулске VI управе (1873–1874).¹²⁸⁶

Прво именовање за мутесарифа добио је за вилајет Травник (1875), уживајући скромне приходе од 6 500 куруша. Већ наредне године премештен је на исти положај у Бања Луци, са нешто вишим примањима од 8 000 куруша.¹²⁸⁷ Његовим значајнијим напредовањем у каријери можемо сматрати тек пребачај који је добио на положај нишког мутесарифа, до чега је дошло почетком јула 1877. године. Осим премештаја, том приликом су му повећана и примања на 10 000 куруша.¹²⁸⁸

Средином октобра 1877. године, уочи избијања Другог српско-турског рата (1877–1878), Решид-паша је заједно са мутесарифом Видина Сери-ефендијом и мутесарифом

¹²⁸² La Turquie, 12. septembre 1877, 1.

¹²⁸³ La Turquie, 18. octobre 1877, 1.

¹²⁸⁴ O. N. Ergan, *Istanbul sehreminleri*, İstanbul 2007, 150.

¹²⁸⁵ Исто, 150–151.

¹²⁸⁶ Област данашње истанбулске општине Бејолу

¹²⁸⁷ O. N. Ergan, *Istanbul sehreminleri*, 151.

¹²⁸⁸ Исто, 151.

Пловдива Хилми-пашом уздигнут у беглербега.¹²⁸⁹ Случај да чак тројица чиновника у исто време добију ово звање, у ранијим деценијама једно од највиших међу османским провинцијским управницима, показује до које мере је оно девалвирало услед све сложеније администрације Османског царства и његовог пропадања. Разлог за уздизање већег броја чиновника на овај положај највероватније да лежи у намери османске државе да што ефектније реагује на српско-османској граници, с обзиром на то да је требало организовати логистику за војску и старати се о локалном становништву, услед очекиваних ратних дејстава.

18. Мехмед Решид-паша

(O. N. Ergin, *Istanbul Sehreminleri*, Istanbul 1996, 150)

Осим тога, на основу Решид-пашиног рада у Нишу, види се да је међу његовим задужењима било пружање логистичке подршке војсци и кореспонденција са војним командантима у окружењу, садразамом и Министарством војним.¹²⁹⁰ У вези са првим зна се да је Саборна црква коришћена као складиште дувана и пексимета.¹²⁹¹

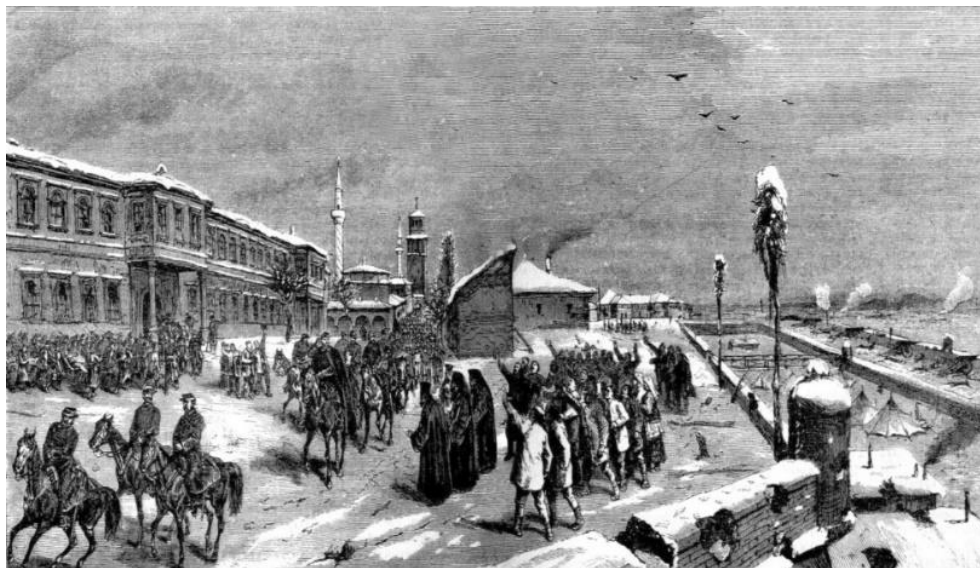
Избијањем Другог српско-турског рата, тј. почетком ратних дејстава српске и османске војске у борбама за Ниш, улога Решид-паше скрајнута је у други план, док је водећу реч преузео ферић Халил Зија-паша, као заповедник Ниша и османских војних јединица на нишком фронту. Ипак, и Решид-пашин потпис био је неопходан како би се османска капитулација Ниша верификовала (28. децембар 1877/11. јануар 1878. године). Са

¹²⁸⁹ La Turquie, 18. octobre 1877, 1.

¹²⁹⁰ La Turquie, 25. et 26. decembre 1877, 1; S. Rizaj, *Struktura stanovništva kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX stoleća*, Врањски гласник, књ. VIII, Врање 1972, 95.

¹²⁹¹ Д. Цветановић, *Успомене старог Нишлије. Особођење Ниша 29 децембра 1877 године*, Нишки гласник, 11. јануар 1925, 2. Цветановић тврди да је овај дуван османској војсци (тј. рањеницима) даривала мајка султана, али не наводи ког, тј. да ли је у питању Петревнијал Султан, мајка Абдулазиза, који је у јуну 1876. године детрониран, или мајка актуелног султана Мурата V, Шевкевза Султан.

овим датумом престаје мандат Решид-паше на месту управника Ниша, па самим тим и законска надлежност османске администрације на територији града.¹²⁹²

19. Српска војска улази у Ниш 1877/1878. године

(Орао. Велики илустровани календар за 1879, Нови Сад 1878, 79–82)

Решид-пашино држање током опсаде и капитулације Ниша Порта је оценила као оправдано и у складу са околностима, те није сносио одговорност за губитак овог града. Зато је одмах након одласка из Ниша ангажован у региону.

Прву службу након капитулације Ниша имао је у Скопском мутесарифлуку, где је вршио дужност инспектора. За то га је квалификовала чињеница да се највећи број мухаџира из Нишког пашалука упутио управо ка овом санџаку. Међутим, одавде се убрзо повукао и отишао у Цариград, где је постао члан Комисије за избеглице (Muhacir Komisyonu).¹²⁹³ Из овог тела већ исте године прешао је за мутесарифа Трикале, да би крајем априла био именован накратко за цариградског шехремина (20. април – 5. август 1879).¹²⁹⁴ Његова служба на овом месту свакако да је ишла наруку мухаџирима из Ниша који су у Цариграду након 1877. године тражили себи кров над главом. Након кратког ангажовања на овом положају, Мехмед Решид-паша био је без службе девет месеци. Није познато из којих разлога је ова пауза тако дуго трајала. Могуће је да је разлог био приватне природе, а не шиканирање садразама или султана, пошто у његовој каснијој каријери иста динамика као и до 1877. године прати његову службу и премештаје. Прва служба након ове паузе била

¹²⁹² О. S. Kocahanoğlu, *Midhat Paşa'nın Hatıraları. Hayatım İbret Olsun [Tabiri-i İbret]*, с. 1, 38. Према Коџахасанолуу, који не наводи извор, у тренутку османске капитулације у Нишу је било осамнаест џамија, четири хамама, једна болница, четрнаест фабрика, четири касарне, четрнаест школа, једна руждија (са осам учитеља), једна црква и једна синагога.

¹²⁹³ О. N. Ergun, *Istanbul şehrininleri*, 151.

¹²⁹⁴ Z. Kırmızı, F. T. Çalıřkan, *Istanbul ulařım zaman dizini*, İstanbul 2012, 24.

му је мутесариф Хаме, за шта је именован 17. новембра 1879. године. Међутим, дао је оставку и пре него што је стигао у овај град. Већ 23. јануара наредне године постављен је за мутесарифа Џаника. После годину и по дана на овом положају премештен је за мутесарифа Мараша (21. јун 1881), а затим и мутесарифа Зора (3. јануар 1883). Највећи изазов, као већ искусан провинцијски управник, Мехмед Решид-паша имао је у санџаку Хиле, где је дошао 13. августа 1884. године. Овде му није пошло за руком да одржи здраву динамику убира пореза, па је отпуштен са места мутесарифа 17. новембра 1885. године.¹²⁹⁵

Уследила је још једна пауза, након које је био постављен за мутесарифа Дерсима (15. август 1886), области на истоку Анадолије претежно насељене Курдима. Овде се задржао до јануара 1888. године.¹²⁹⁶ Након тога вратио се у престоницу, где је поново радио као чиновник при Државном већу.¹²⁹⁷ Последња функција коју је вршио била је валија Мосула, још једног вилајета на истоку Османског царства у коме је доминирало курдско становништво. Њу је преузео 2. јануара 1889. године, а већ 13. маја исте године на овом положају је умро.¹²⁹⁸

По Суреји, Мехмед Решид-паша је био опрезан и умерен управник.¹²⁹⁹ Чињеница да је био мутесариф неколико градова у Румелији и активан у телима која су се након 1877. године старала о избеглицама из овог дела Османске царевине, указује на то да је реч о административцу који је добро познавао прилике на Балкану. За то је и награђен орденом Ифтихар. Ипак, пред крај његове каријере приметна је мањкавост коју је показао у свом раду, што се види по недовољној ревности (као приликом убира државних пореза у Дерсиму) и извесној мекоћи коју је показивао према људима.¹³⁰⁰ Важио је за образованог човека који је говорио бар три језика (персијски, арапски и курдски), а документовано је и да је доста путовао по Европи (Грчка, Аустрија, Немачка, Румунија, Велика Британија, Француска и Србија).¹³⁰¹

¹²⁹⁵ O. N. Ergen, *Istanbul sehreminleri*, 151.

¹²⁹⁶ S. Kunalalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 101.

¹²⁹⁷ BOA, ŞD, 2604/14. Регистарска служба за биографије државних службеника Државном већу (18. сафер 1311/31. август 1893).

¹²⁹⁸ O. N. Ergen, *Istanbul sehreminleri*, 151.

¹²⁹⁹ M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1386.

¹³⁰⁰ O. N. Ergen, *Istanbul sehreminleri*, 151.

¹³⁰¹ Исто, 150, 152.

КУЛТУРА И УРБАНИ ЖИВОТ НИША ТОКОМ ПОСЛЕДЊЕГ ВЕКА ОСМАНСКЕ УПРАВЕ

Промене у унутрашњем уређењу османске царевине које је Хатишериф из Гилхане (1839) најавио нису одмах имале позитивног одјека у Нишу. Разлог за то био је изразито војноуправни карактер локалне власти која је на својој територији имала да санира последице два устанка Срба са почетка XIX века и читав низ локалних буна, због чега су односи нишких хришћана и муслимана током овог периода драматично осциловали.

Нишка буна (1841) показала је сву контрапродуктивност војне силе као адута локалне власти, те од средине пете деценије XIX века нишки управници мењају приступ у решавању политичких и социјалних проблема заједница на територији која им је била поверена. Ти друштвени проблеми тичу се: инфраструктурног развоја града, у смислу подмиривања његових техничких потреба; препознавања различитости социјалних проблема и појава, као и реаговање на њих, захваљујући адекватним институцијама које су након 1839. године основане; подстицаја и развоја културе у најширем смислу тог појма. Ово последње у пракси значило је унапређење локалних образовних установа и оних које су их пратиле, подстицај еманципације и инклузију немуслиманских заједница у систем локалне управе, као и интеракцију између османских поданика из ове групе и централних власти у Цариграду у вези са широким спектром иницијатива, без обзира са које стране оне потекле. Све то одразило се на подизање општег квалитета живота у османском Нишу током XIX века.

Како би цикличност одређених проблема и континуирани рад на њиховом решавању боље представили, начинићемо осврт на управнике Ниша током чијих мандата је највише постигнуто у развоју Ниша у контексту теме којом се ово истраживање бави.

За време другог Мехмед Васиф-пашиног мандата у Нишу (1845–1850) почеле су да се институционализују неке од новина које је налагао Хатишериф из Гилхане. Први пут је, на пример, 1847. године покренуто питање изградње посебног затвора за жене у Нишу¹³⁰², а исте године јављају се и први хришћани (тачније, тројица трговца) у Нишком пашалуку који су купили чифлуке.¹³⁰³ То су били први конкретни случајеви када је начело једнакости Хатишерифа из Гилхане у пракси функционисало.¹³⁰⁴

Ова година значајна је и због тога што је Ниш тада посетио Едмунд Спенсер, британски официр и путописац који је у свом дводелном путопису „Travels in European Turkey in 1850” дао опис овог града.¹³⁰⁵ Захваљујући њему сазнајемо да је у Нишу тада

¹³⁰² BOA, C. ADL. 94/05627. Непознато тело централне власти неименованом органу локалне управе у Нишу (20. ребиулахир 1263/7. април 1847).

¹³⁰³ Србске новине, 3. јануар 1847, 3.

¹³⁰⁴ Ово је нарочито значајно због тога што су Турци субаше на овим чифлуцима имали хришћане за послодавце.

¹³⁰⁵ E. Spencer, *Travels in European Turkey in 1850*, vol. 1, 4, 24, 154; Србске новине, 25. фебруар 1850, 87; S. Kunalalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, 120; M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, 1653. Истраживаче који се позивају на Спенсеров путопис, који у преводу гласи „Путовања по европској Турској 1850. године”,

живело од 10 000 до 12 000 становника, и да су свега једну петину чинили муслимани. Спенсер даље наводи да је у околним градовима овај однос још више ишао у прилог хришћана, те да у неким местима није било ни стотину муслимана. Ипак, то није одражавало реципроцитет у богомољама, јер је у Нишу на поменути број муслимана било једанаест џамија (док је хришћане подмиривала свега једна црква). О градској инфраструктури Спенсер је навео да је град издељен на три дела, као и већина османских градова на Балкану; да га чине део града у коме је седиште паше и насеље муслимана, трговачка варош и периферија на којој живе немуслимани. Кале, у коме је седео паша, Спенсер је описао као прилично чврсто здање, међутим, камени прстен који је окруживао ову војну инфраструктуру описао је као руину око које леже разбацани делови бедема.

За време другог службовања Мехмеда Васиф-паше занимљив је пораст бриге локалне власти у Нишу за јавно здравље становништва. Тако је 1845. године одаслана молба садразаму из Великог већа Нишког ејалета да се пошаљу два школована доктора из Цариграда који би се старали о здрављу становништва у Нишу и околини.¹³⁰⁶ Иако је из престонице стигао одговор да доктора сигурно већ имају на терену, нишко Велико веће је остало доследно у свом захтеву, те се 1849. године у овом граду помиње професионални лечник који је дипломирао у Цариграду, др Антон Даил.¹³⁰⁷ Дошавши овако до школованог кадра, локалним властима надаље је било лакше да врше надзор већ постојећих здравствених тела и реагују адекватније на прописе централних власти у вези са сузбијањем озбиљних болести као, на пример, колере 1849. године.¹³⁰⁸ У деценијама које следе у Нишу се и даље срећу школовани лекари, од којих неки чак нису ни били поданици османске државе, већ професионалци из Европе који су своју каријеру наставили у османској служби. Такав је био случај са Италијаном Ди Робертом, доктором нишког гарнизона за време

може да заведе наслов овог дела, пошто се стиче утисак да је настало на основу Спенсеровог путовања из 1850. године. То је само делимично тачно. Спенсер у предговору свог путописа помиње да је кроз Румелију прошао и 1847. године, мешајући даље у свом делу искуства из 1847. и 1850. године. Тако, на пример, у тексту стоји да је у Београду на месту паше затекао Селим-пашу, који му је дао препоруку за Мехмед Васиф-пашу у Нишу. То доводи до забуне, јер је једини Селим који је у читавој првој половини XIX века био османски управник Београда Селим Сири-паша Тепенделизаде. Он је био мухафис у овом граду од фебруара 1847. до јула 1848. године. Дакле, ово је Спенсер уметнуо са свог ранијег путовања из 1847. године. Када је у питању мандат Мехмед Васиф-паше у Нишу, он је у овом граду служио до краја фебруара 1850. године. Прихвативши годину из наслова Спенсеровог путописа (1850) као поуздану, испало би да је он срео Мехмед Васиф-пашу у Нишу почетком 1850. године. Ово такође не би могло бити поуздано, јер сâм Спенсер помиње лепо, сунчано време када је био у Нишу, што значи да је вероватно у питању средишњи део године. Да је посетио Ниш у пролеће, лето или јесен 1850. године, његов помен Мехмед Васиф-паше у Нишу поново не би био истинит, јер је паша већ тада био премештен за мухафиса у Београду. Једина година када су сва тројица (Спенсер, Селим-паша и Мехмед Васиф-паша) могли да се задесу у Румелији јесте 1847. година. У том случају, Спенсер је свој путопис из 1850. године допунио искуствима са свог путовања Румелијом 1847. године и објавио их као једну целину, временски је везујући за 1850. годину.

¹³⁰⁶ ВОА, А. МКТ. 26/84. Велико веће Нишког ејалета садразаму (5. шабан 1261/9. август 1845).

¹³⁰⁷ ВОА, А. МКТ. МНМ. 15/23. Садразам нишком управнику (10. шабан 1265/1. јул 1849).

¹³⁰⁸ ВОА, А. МКТ. 224/00084. Нишки управник садразаму (27. шевал 1849/15. септембар 1849). У случају колере која се ове године појавила у Османском царству, у Нишком ејалету дистрибуирани су памфлети на турском и бугарском језику о превенцијама заштите од ове болести.

Мехмед Васиф-пашине службе, и Аустријанцем дискутабилне лојалности, др Ваизманом, који се среће у Нишу нешто касније, 1853. године.¹³⁰⁹

Џунди Исмаил-паша (1852–1855) био је у знатно већем искушењу да сачува кредибилитет локалне управе, пошто му је мандат трајао током скоро читавог Кримског рата (1853–1856). То је време када су нишки муслимани и немуслимани били оптерећени разним фискалним и кулучким обавезама према држави, што је довело до огорчености обеју страна. И поред тога што је морао да балансира између њих, уз обавезу да беспоговорно испуњава обавезе према држави, њему је пошло за руком да иницира нешто што пре њега није била пракса нишких управника, а то је афирмација немуслиманских првака као дела локалне елите. Прилика за то била је свечана прослава Рамазана у јуну 1854. године, када је Исмаил-паша поред угледних муслимана и локалних исламских великодостојника позвао и немуслиманске прваке. Вести о томе стигле су до садразама преко васељенског патријарха, коме су нишки хришћани врло задовољно писали о овом пашином поступку. У похвалној депеши коју му је послао, садразам је нишког управника саветовао да и даље настави са оваквом праксом.¹³¹⁰ Није познато да ли је након одласка из Ниша Исмаил-паша овај обичај практиковао, али се зна да су сви османски управници након њега велике државне и верске празнике обележавали на овај начин. Осим по овоме, Исмаил-пашина управа у Нишу значајна је и по томе што је током ње започео период од скоро деценију и по непрестаних улагања османске државе у развој инфраструктуре града и санацију лоших комуналних услова.

Бурсали Васиф-паша, који је дошао на Исмаил-пашино место, исто се трудио да стање у свом ејалету учини здравијим. Иако је чињеница да је током његовог мандата корупција била видљив проблем локалне управе, сâм паша био је активан у решавању свакодневних проблема локалног становништва. Тако, на пример, „Цареградски вѣстникъ” наводи његову посету Самокову, најудаљенијој кази Нишког ејалета, где је боравио краће време током девира, и заједно са локалним кајмакамом Изет-бегом решавао жалбе грађана (новембар, 1856).¹³¹¹

Да је Ниш за време његовом мандата био за хришћане здравија политичка средина, види се по томе што је тада епископ нишки Јоаникије II наставио изградњу Саборног храма и освештао богомољу (1856).¹³¹² У вези са изградњом храма Јоаникије II био је активан још 1854. године, али ратне околности и подгрејана тензија међу верски подељеним становништвом Ниша нису дозвољавале опсежнији лоби код локалне управе и престоничких кругова, чији је ауторитет био неопходан за аминовање овог подухвата. Тек након прокламовања Хатихумајуна Јоаникије II могао је слободније да се бави овим питањем. Вест о подизању велике хришћанске богомоље у граду изазвала је праву агонију међу нишким муслиманима. У месецима када су се унајвеће вршиле припреме за почетне радове, међу њима су се често чуле изјаве попут једне коју је Стојан Новаковић записао: „не дајмо ђаурима да подигну цркву, чинимо им зијан!”¹³¹³ Ипак, за изградњу храма

¹³⁰⁹ ВОА, НР. ТО. 153/31. Аустријски дипломатски представник у Цариграду Порти (10. мај 1853).

¹³¹⁰ ВОА, А. МКТ. УМ. 161/24. Садразам нишком мутесарифу (24. шевал 1270/24. јул 1854).

¹³¹¹ Цареградски вѣстникъ, 24. ноемврија 1856, 8.

¹³¹² Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, 147.

¹³¹³ Српске новине, 23. фебруар 1878, 175.

сакупљено је од пастве преко 200 000 куруша, а темељи богомоље били су безбедно подигнути и освештани (18. октобар 1856).¹³¹⁴ У наредних петнаестак година многи од хришћанских првака у Нишу, заједно са епископима, уложиће пуно снаге и средстава у завршетак изградње ове богомоље, што ће се са успехом остварити тек 1872. године.¹³¹⁵ У годинама када се са овим подухватом почињало, на подизању храма здружено је радио богати фанариот и епископ Ниша Јоаникије II.¹³¹⁶ Није познато да ли је позитивну климу за овај велики верски подухват Јоаникије II осигурао издашним давањима нишком мутесарифу и битним функционерима у престоници, али чињеница је да се на храму радило са колико-толико извесним темпом. Осим тога, како није било праве, стихијске одмазде нишких муслимана због ових радова, могуће је и да је Васић-паша заиста добио бакшиш у непознатој висини. Другим речима, да није подржао изградњу Саборног храма реакција нишких муслимана можда је могла да буде агресивнија него што то извори бележе, као што је тих година и био случај у другим казама Нишког ејалета.¹³¹⁷

Наредни администратор који је стајао на челу Нишког ејалета био је Зејналебедин, тј. Зејнел-паша. Већ прва година његове службе у Нишу била је врло значајна за историју овог града. У склопу великог пројекта повезивања османске и српске телеграфске мреже, Ниш се нашао на линији која је преко Софије повезивала Цариград са Алексинцем и Београдом на северу.

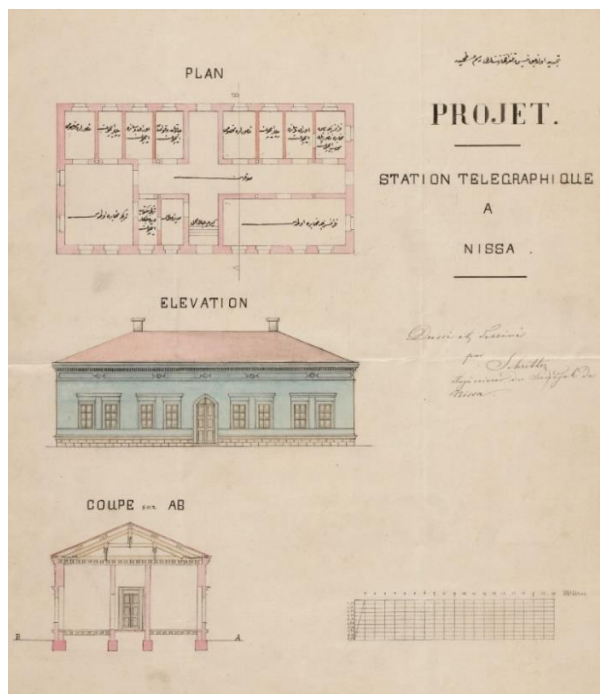
¹³¹⁴ Б. Лилић, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције (1804–1878)*, књ. I, 176; Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, 147; П. В. Гагулић, *Велики нишки саборни храм*, Ниш 2004, 16; Цареградскй вѣстникъ, 9. март 1857, 65. Само шест месеци након освештења темеља Саборног храма, један од највећих нишких чорбација Димитрије Чохацић обратио се епископу Јоаникију II и нишкој црквеној општини, обећавајући јавно да ће донирати за новоизграђени храм мермерни олтар, гвоздена врата и звоно, што је требало у новцу да га кошта скоро 2 000 дуката. Између осталих, колико-толико ствари заузврат, Чохацић је тражио нескромно да се храм посвети Светом Димитрију, од чега, како историјске околности указују, није било ништа. Невезано за то, Чохацићев поступак показује да су у то време хришћани у Нишу могли смелије да наступају, када је у питању њихово лично заузеће за наставак изградње богомоље (али и разметање великим свотама новца).

¹³¹⁵ П. В. Гагулић, *Велики нишки саборни храм*, 24; Српске новине, 23. фебруар 1878, 175. Саборни храм у Нишу заиста је био завршен ове године, али се наставило и након 1872. године са доградњом и финијим радовима. Освештан је тек 13. фебруара 1878. године, након што је Ниш ослобођен од османске власти.

¹³¹⁶ П. В. Гагулић, *Велики нишки саборни храм*, 15.

¹³¹⁷ ВОА, НР. МКТ. 157/33. Османски министар спољних послова васељенском патријарху (27. зилхице 1272/29. август 1856); ВОА. А. АМД. 79/72 (1273/1856–1857). Садразамов одговор на захтев васељенског патријарха; ВОА, НР. МКТ. 263/70. Лесковачки хришћани нишком епископу (12. џемазијелевел 1275/18. децембар 1858). У годинама непосредно након прокламовања Хатихумајуна османска држава генерално је била попустљивија према верским потребама хришћана у Нишком ејалету. Међутим, уколико њихове иницијативе нису биле у складу са важећим законима, држава је чврст став јасно демонстрирала. На пример, током 1856–1857. године поднето је шест молби о поправци старих и чак подизању нових цркава широм Нишког ејалета. У четири случаја власти у Цариграду су одлучиле позитивно, међутим, две додатне цркве зидане су без дозвола, са чиме су у Цариграду упознали васељенског патријарха, па му је и кратко поручено да „уради оно што је неопходно”, тј. да их сруши или, у најбољем случају, обустави њихову изградњу. Лесковачки хришћани крајем 1858. године имали су далеко озбиљнијих проблема. Они су се жалили нишком епископу да домаћи муслимани унајвеће купују барут, вређају их јавно у чаршији, и да су на порти лесковачке цркве оставили напуњену шишану и крваву одећу као упозорење. Ово последње може се протумачити као директна последица неуспеле опструкције изградње Саборног храма у Нишу коју су нишки муслимани покушали.

На овом подухвату са османске стране радило се од лета 1857. године, да би у првој половини октобра и Ниш био повезан на овој линији. Већ 16. октобра¹³¹⁸ исте године успостављена је привремена телеграфска веза са Алексинцем, након чега су уследили дипломатски преговори Порте и Београда о даљем уређењу телеграфског саобраћаја на овој релацији.

20. Телеграфска станица у Нишу

(Başbakanlık Osmanlı arşivi, Plan, Proje, Krokiler, p. 4619)

У међувремену Ниш је добио телеграфску станицу, коју је становништво Нишког санџака поднело са 120 000 приложених куруша. На тај начин, Ниш је ушао у савремене комуникацијске токове, а на линији Једрене–Алексинац почео је да се одвија међународни телеграфски саобраћај.

Међутим, како је међународна кореспонденција захтевала кадар који је умео да је преусмерава и води, а у Османском царству тога тренутно није било, прву генерацију османских телеграфиста чинили су везисти из Француске, због француског језика и своје стручности. Тако је у нишкој телеграфхани радио извесни „мџе” Шанилен.¹³¹⁹

Други значајни догађај у Нишу било је унапређење образовања. Од 1848. па до краја шесте деценије XIX века османске власти широм Румелије оснивале су руждије, врсту

¹³¹⁸ Б. Перуничкић, *Алексинац и околина*, 925.

¹³¹⁹ D. Çakılcı, *Osmanlı-Avrupa Telgraf Hatlarında Sırbistan Emareti'nin Rolü*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, s. 34, Ankara 2013, 73.

секуларних средњих школа чије се похађање надовезивало на школовање у примарним, тј. основним муслиманским школама.¹³²⁰

Осим Ниша, током овог периода руждије су и добили Сарајево, Дебар, Манастир, Мостар, Требиње, Силистра, Скутари, Сер, Софија, Неврекоп, Лариса, Канеа, Једрене и Текирдаг.¹³²¹ Све до 1861. године Ниш је био један од значајнијих образовних центара муслимана у Румелији, пошто су велики градови у окружењу попут Видина, Пловдива, Призрена, Рушчука и Скопља добили руждије тек после октобра 1861. године.¹³²² Педигреу нишке руждије нарочито је допринела чињеница да су је похађале значајне историјске личности, као што су зачетник савременог турског новинарства Ахмед Мидхат-ефендија (1844–1912) и српски дипломата Тодор Станковић (1852–1925).¹³²³

21. Ахмед Мидхат-ефендија

(М. О. Okay, *Ahmed Midhat efendi*, *Turkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi*, с. 2, Ankara 1989, 101)

Руждија у Нишу планирана је још 1856. године, када је за њено оснивање била пронађена празна државна зграда у тврђави, па и предавачи који би радили у њој. Тако је, на пример, за учитеља арапског језика требало да дође извесни Абдурахман-ефендија, за

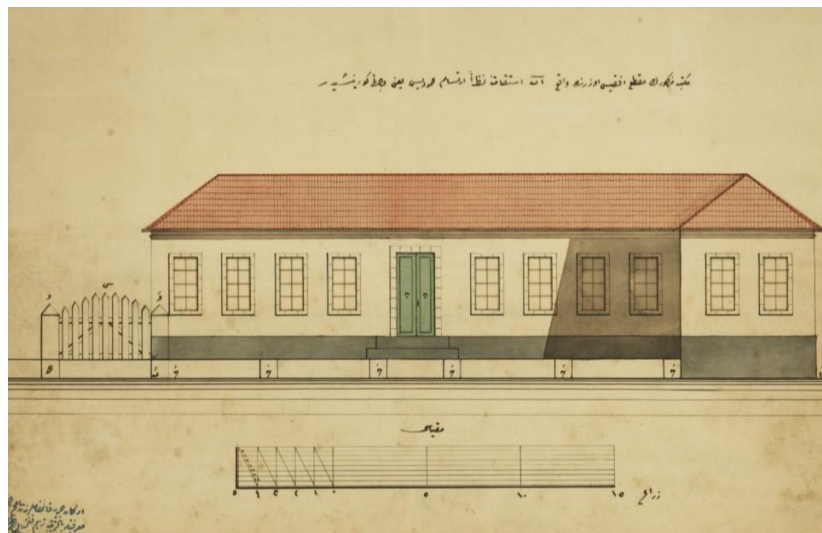
¹³²⁰ S. A. Somel, *Ottoman Islamic education in the Balkans in the nineteenth century*, 447.

¹³²¹ Исто, 447.

¹³²² Исто, 447, 449. У овим школама секундарни предавачи (mu'allim-i thani) увек су бирани међу локалним становништвом, на основу чега се закључује да је у време постојања руждије у Нишу у овом граду постојало образовано језгро домаћих муслимана.

¹³²³ В. Lewis, *Ahmad Midhat*, *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 1, Leiden 1986, 289; Р. Требјешанин, *Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878*, Лесковачки зборник, бр. XXII, Лесковац 1982, 271. Тодор Станковић је познати нишки родољуб и борац за ослобођење јужне Србије од Османлија. Након ослобођења Ниша 1878. године остварио је успешну дипломатску каријеру у служби Кнежевине и Краљевине Србије. Због одличног познавања турског језика и прилика у Румелији, у неколико мандата био је званични представник Србије у Приштини и Скопљу.

персијски језик Ибрахим-ефендија, а писање сулуса и несиха требало је да предаје Сејид-ефендија.¹³²⁴ Из неког разлога изградња руждије је одложена. Отворена је у уторак 12. новембра 1857. године и налазила се у Нишкој тврђави, недалеко од пашиног конака.¹³²⁵

22. Руждија у Нишу

(Vaşbakanlık Osmanlı arşivi, Plan, Proje, Krokiler, p. 00855)

Осим руждије, у време Зејнел-паше пада и изградња хришћанске школе у Нишу (1860).¹³²⁶ Средства која су обезбеђена за њену изградњу заправо су део давања које је сакупљено за изградњу руждије, болнице и касарне у Нишкој тврђави (354 000 куруша).¹³²⁷ Међутим, како су трошкови овог подухвата износили 860 000 куруша, новац је остављен са стране, уз намеру да се део средстава потроши на подизање хришћанске школе, пошто су и хришћани дали новац за ово. То је накратко одложено. Убрзо је у Пироту сакупљена 101 000 куруша за касарну и руждију у Нишу (69 360 куруша су приложили пиротски хришћани), па је половина пара планираних за руждију издвојена за подизање хришћанске школе у Нишу (34 600 куруша), што је увећало буџет за њену изградњу, те је на тај начин и била подигнута.¹³²⁸

Трећа, свакако најважнија ствар која се десила у Нишу за време Зејнел-пашиног мандата био је (прилично буран) наставак радова на изградњи Саборног храма, од чијег престанка локални муслимани нису желели да одустану. Зејнел-паша је покушавао да их

¹³²⁴ ВОА, А. МКТ. МНМ, 100/22. Садразам Министарству образовања, Министарству финансија и нишком мутесарифу (22. сафер 1273/23. октобар 1856). Осим руждије, у Нишу је у исто време планирано да буде изграђен и један од двадесет пет мектеба, колико је држава планирала да оснује широм Румелије те године.

¹³²⁵ ВОА, МVL, 317/81. Врховно веће за правна питања садразаму (27. рабиулевел 1274/15. новембар 1857); ВОА, МVL, 317/81. Извештај Великог већа Нишког ејалета (27. рабиулевел 1274/15. новембар 1857).

¹³²⁶ ВОА, А. МКТ. УМ, 388/46. Зејналебедин-паша садразаму (9. цемазијелевел 1276/3. јануар 1860).

¹³²⁷ ВОА, А. МКТ. NZD, 290/60. Садразам Министру војном (12. сафер 1276/10. септембар 1859).

¹³²⁸ ВОА, А. МКТ. УМ, 388/46. Зејналебедин-паша садразаму (9. цемазијелевел 1276/3. јануар 1860).

умири, оспоравао је чак и стабилност здања. Међутим, протомајстор Андреј Дамјановић самоуверено је предложио да се из недовршене богомоље пуца топом док је он у њој, али је Зејнел-паша тако радикалну идеју одбацио.¹³²⁹ Проблем је сведен на висину кубета храма, која су, по мишљењу муслимана, била недопустиво висока, те је здање настављено да се гради уз компромисно смањење висине кровова.¹³³⁰ Кубета Саборног храма остала су непропорционално ниска за димензије богомоље које су првобитно планиране, те је ова специфичност здања остала непромењена све до последњег дана његове градње.

23. Натпис изнад улаза у „Павиљон” у Нишкој тврђави

(Завод за заштиту споменика културе Ниш, Фототека, Арсенал, 0001)

Осим грађевинских подухвата и оснивања наведених установа, прилично је извесно да је војни арсенал у Нишкој тврђави изграђен на самом почетку Зејнел-пашиног мандата (1857).¹³³¹ Ово импозантно здање површине 300 м² подигнуто је на месту двоспратне

¹³²⁹ П. В. Гагулић, *Велики нишки саборни храм*, 24; С. М. Димитријевић, *Споменица нишке Саборне цркве*, 16–17. Нишке муслимане Зејнел-паша најпре је умиривао тврђењем да је боље да хришћани троше новац на зидање богомоље него на оружје, међутим, ово није имало нарочитог утицаја на муслимане.

¹³³⁰ А. Фотић, *Између закона и његове примене*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, приредио Александар Фотић, Београд 2005, 56; П. В. Гагулић, *Велики нишки саборни храм*, 24, 26. Однос висина муслиманских и немуслиманских објеката у Османском царству почетком XIX века био је за 1:1,16 у корист муслимана (четрнаест према дванаест грађевинских аршина, тј. 10,64 према 9,12 метара), што је била мања несразмера него у претходним вековима. Како је висина Саборног храма у Нишу износила двадесет четири метра, то упућује на два закључка: први, да је Ниш у XIX веку имао бар једну џамију чији је минарет морао бити виши од Саборног храма и други, да је џамија са толиким минаретом свакако морала бити репрезентативна.

¹³³¹ ЗЗСКН, Ф, Нишка тврђава, Арсенал. Разлог за ову претпоставку лежи у раније изнетој теорији да је Зејнел-паша најраније у марту 1857. године могао бити постављен у Ниш, те како је већи део године следио, а зима 1856/1857. године није могла бити грађевинска сезона, можемо прилично поуздано рећи да је до завршетка изградње овог војног објекта могло да дође управо у његово време; ВОА, А. МКТ. МНМ, 107/44. Садразам нишком мутесарифу, Министарству финансија и Царској тополиници (23. џемазејлахир 1273/18. фебруар 1857). Што се тиче обимности радова на војној инфраструктури у овом делу тврђаве, зна се да је на Београдској џади, која је пролазила поред арсенала, откупљено три имања како би се из безбедносних

топхане-касарне која је саграђена пре почетка градње Нишке тврђаве 1718. године.¹³³² Данас је овај објекат („Павиљон”) један од највећих галеријских простора и најочуванијих културно-историјских споменика османског периода у Нишу.¹³³³

Године након ових јавних негодовања муслимана одликовао је смелији наступ представника епархије по питању изградње храма, те је 1859. године нишки иконом Јован Поповић могао чак и јавно да се обрати хришћанима у граду поводом сакупљања прилога за даљу изградњу богомоље.¹³³⁴ За Зејнел-пашину наклоност по овом питању финансијска подршка нишког епископа сигурно је поново одиграла велику улогу, пошто је Зејнел-паша према фанариотском клиру у Нишком ејалету имао селективан однос. На пример, исте 1859. године он је, као и Васиф-паша пре њега, посетио Самоков (3. август). У то време, место су потресала негодовања хришћана против самоковског епископа Матеја.¹³³⁵ Овај фанариот, прозван Дели Матеј од своје пастве, био је проказан због неморалног живота и изнуда које је преко својих људи вршио над хришћанима Самоковске епархије. Сам епископ није присуствовао доласку Зејнел-паше у Самоков, пошто је нешто раније побегао из града, највероватније у Сер, како би избегао последице због развратног живота који је у овој епархији дванаест година водио.¹³³⁶ У Самокову је Зејнел-паша подржао тужбе хришћана против епископа. Забранио је Матејевим људима да залазе у самоковска села све док из Цариграда не стигне одговор на хришћанске тужбе против контраверзног епископа. Осим тога, за време боравка у овом граду приметно је да је Зејнел-паша нешто смелије него у Нишу подсетио становништво на једнакост коју је промовисао Хатихумајун.¹³³⁷

Ипак, најспецифичнији однос који је Зејнел-паша имао са једним фанариотом био је онај који је имао са Антимом, пиротским (нишевачким) епископом, човеком ни по чему мање котраверзним од самог Зејнел-паше. За Антима се може рећи да је по енергичности био сличан нишким епископима Јоаникију II и Калинику II, али је због свог понашања према пастви био омражен попут поменутог самоковског епископа.¹³³⁸ За време инспекције

разлога рашчистио простор око ње. Од тих имања, два је држава претходно откупила од њихових власника (налбанта Али-аге и онбаше Ахмета), док је треће имање, које су чинили кућа и амбар, власник Али-бег уступио држави бесплатно, без надокнаде.

¹³³² Б. Андрејевић, *Споменици Ниша: заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 78.

¹³³³ *Галерија савремене ликовне уметности у Нишу: 1970–2000*, ур. Радмила Костић, Ниш 2000, 11. Током 1970. и 1971. године извршени су конзерваторско-рестаураторски радови након којих је површина „Павиљона” преуређена у 240,70 м² функционалног галеријског простора. „Павиљон” у тврђави је први изложбени простор који је нишка Галерија савремене ликовне уметности добила на коришћење.

¹³³⁴ ИАН, V, v–517. Апел икономом Јована Поповића поводом сакупљања прилога за изградњу Саборног храма у Нишу. Овај догађај пада у време када је Нишку епархију након Јоаникија II преузео још један енергичан фанариот. Реч је Калинику II (1862–1868), чији је допринос јачању еманципације хришћана у Нишу био велики.

¹³³⁵ Българія, 19. септемвриј 1859, 102.

¹³³⁶ Българія, 3. октомвриј 1859, 111.

¹³³⁷ Българія, 3. октомвриј 1859, 112; J. G. Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*: 35–36. Ово није усамљен случај мутесарифове предусретљивости. Аустријски вицеконзул у Солуну Јохан Георг фон Хан тврди да је за време његове посете Нишу (1858) Зејнел-паша јавно (и врло вољно) објавио да је у град дошло страно лице које је заинтересовано да испита услове под којима народ живи.

¹³³⁸ Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, 168; И. Николић, *Тештер црквене општине у Пироту (1834–1872)*, 276. По томе како се, макар у почетку, епископ Антим залагао за поштовање права хришћана у својој епархији, види се да му је садржина Хатихумајуна била позната.

садразама Кибризлија (1860) биће откривено да су Зејнел-паша и Антим стајали иза велике проневере у којој су, преко неколико пиротских чиновника и чорбација, препродајом вакуфских тапија Пиротску казу оштетили за 300 000 куруша.¹³³⁹

Након серије од неколико осредњих и лоших управника, као и својеврсне друштвене катарзе коју је посета садразама (1860) представљала, Ниш је у Ахмед Мидхат-паши (1861–1864) први пут после неколико деценија добио способног и стабилног управника.

Међу првим подухватима који га је као управника истакао било је уређење путева.¹³⁴⁰ Сматрајући недопустивим да се један град на оваквом положају гаси сам од себе, он је током читавог боравка у њему систематски радио на враћању Ниша у првобитне саобраћајне токове. Први пашини радови били су у вези са оспособљавањем великих деоница које су повезивале Ниш са осталим центрима на Балкану. Те велике артерије паша је касније разграно са циљем да њима повеже и мања места. На крају су спроведени и радови на путевима којима је Ниш повезан са својим залеђем.¹³⁴¹ Од путарских пројеката највећи су били трасирање линија које су водиле до Скопља, Видина (преко Белоградчика) и Татар Пазарџика (преко Софије). Рад на повезивању са Софијом започет је још 1861. године и, као резултат, међуградско путовање свео је на тридесет сати, што је представљало велики успех.¹³⁴² Још већи успех било је уређење трасе од 155 километара која је водила до Видина. Њена изградња започета је 1862. године, али је завршена тек 1868. године због потешкоћа на терену са видинске стране.¹³⁴³ Посебно отежавајућа околност овог подухвата био је стратешки положај пута, јер се током изградње водило рачуна да се избегну природне препреке и близина српске границе. Ово последње нарочито је било важно, с обзиром на то да је паша био свестан утицаја из Србије на хришћане у његовом пашалуку.¹³⁴⁴ Скопска мрежа покривала је путеве који су водили до Куманова.¹³⁴⁵ Лесковац је на овом путу имао посебан значај, пошто се војна подршка која је у првој половини века стизала из њега

¹³³⁹ Р. Требјешанин, *Евстатије – последњи епископ пиротске епархије*, Пиротски зборник, бр. 7, Пирот 1975, 135.

¹³⁴⁰ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 161.

¹³⁴¹ С. Андрејевић, *Аграрни односи и производња у околини Ниша пред ослобођење од Турака*, Нишки зборник, бр. 9, Ниш 1980, 31. До почетка Мидхат-пашиног мандата у Нишком ејалету заправо није било ниједног здравог пута са каменом подлогом.

¹³⁴² ВОА, МVL, 958/82. Мидхат-паша садразаму (6. реџеб 1279/9. јануар 1862); ИАН, V, *Мидхат-паша – политички живот, службовање и прогонство – по покојниковим белешкама из затвора*; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 7, Београд 1970, 36. До краја децембра 1862. године половина пута до Софије била је завршена заједно са двадесет три моста на овом потезу. Планови и темпо рада били су такви да се за 1863. годину планирало да пут буде сређен све до Једрена. Ближе Нишу, ова траса водила је до Беле Паланке, протежући се непосредно поред нишког села Јелашница, долином Јелашничке реке. Потез Ниш–Јелашница одговарао је правцу којим се још антички пут протезао, а који је напуштен тек изградњом пута кроз Сићевачку клисуру (1964).

¹³⁴³ Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, 196.

¹³⁴⁴ ВОА, А. МКТ. УМ, 498/20. Мидхат-паша садразаму (3. рабиулеул 1279/8. септембар 1861). У вези са тим, занимљив је случај појаве пропагандних манифеста у Нишу на румунском језику, о чему је Мидхат-паша јавио Цариграду. Додуше, бојазан од њиховог антиосманског садржаја није била велика, јер је, како паша наводи, народ био необразован, па није ни могао да их чита. За хришћане, он јавља, да им је било битно само оно што је долазило из Србије, те да су само на то реаговали.

¹³⁴⁵ ИАН, V, *Мидхат-паша – политички живот, службовање и прогонство – по покојниковим белешкама из затвора*. Траса Ниш–Куманово сведена је била на 24 сата путовања.

показала битном за очување Ниша, као ејалетског седишта. Магистрални радови нису вршени само у правцу југ-југоисток већ и ка северу, тако да је обновљена и веза Ниша са Прокупљем. Поред повезивања Ниша са овим градовима, Мидхат-паша је предузео и низ мањих подухвата којима су Власина, Пирот и Врање повезани са својим залеђем.¹³⁴⁶

Током ових радова паша је поклањао пажњу пуној функционалности релација, па се тако поред радова на уређењу путева помињу и изградње мостова на местима где су били неопходни или стратешки важни. Међу мостовима који су настали током ових радова највећа су била два на Морави, код Чечине и Мрамора. Мраморски мост био је дуг 129 метара и широк седам метара, док је чечински, подигнут на девет камених стубова, по дужини имао 150 метара, и ширини осам и по метара.¹³⁴⁷ Према Мити Ракићу, градитељ мраморског моста био је извесни Везенко, који је касније био познат у Београду, иако тамо ништа није градио.¹³⁴⁸ Међутим, Ракић не наводи ко му је извор нити пружа више података о овом наводном градитељу.

Упоредо са обновом међуградских линија, паша је уређивао главне градске артерије, како би се проток робе до Ниша и из њега равномерно одвијао. Под овим се подразумева калдрмисање саобраћајница, уређење махала и њихово узајамно разграничење. Након тога било је могуће не само вршити међуградски транспорт¹³⁴⁹, већ је и становништво са села могло да износи своју робу на нишке пазаре, а опорезивачи да стижу до села и редовно убирају порезе.

Покренувши овим градску привреду, паша је основао „Шпедитерску компанију за превоз робе и путника” којом је започето убирање прихода од новоуређених путева (1863).¹³⁵⁰ Ова компанија вршила је запрегом промет робе и путника ка Београду, Скопљу, Приштини и Софији. Поред оснивања овог удружења, сређивање путне мреже омогућило је оснивање поште која је повезивала Ниш са престоницом.

Ови путеви земљорадницима нису значили само лакши пласман робе, већ су створили и могућност за њихово даље организовање. Приметивши да им је неопходан финансијски подстицај, а да народ није волео да се обраћа зајмодавцима и другим каматарима, паша је 1863. године наложио оснивање својеврсног фонда из кога су земљорадници узимали кредите са малим каматама и на тај начин издржавали и јачали своја газдинства. Реч је о менафи сандуцима (*menafi-i umumiye sandıkları*).¹³⁵¹ Менафи сандук је функционисао тако што су земљорадници бесплатно обрађивали кукурузишта на државним парцелама (које су пре тога биле запуштене), да би се затим од продаје овог кукуруза

¹³⁴⁶ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 162, 333. Пуг Врање–Власина (веза Приштине са Трном и Софијом) једини је Мидхат-пашин пут који је био само делимично завршен, пошто је на неким деоницама остављен само пресечен и трасиран.

¹³⁴⁷ Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, 176, 192.

¹³⁴⁸ М. Ракић, *Из Нове Србије*, Отаџбина, књ. 4, св. 13, 14, 15. и 16, Београд 1880, 4.

¹³⁴⁹ ИАН, V, *Мидхат-паша – политички живот, службовање и прогонство – по покојниковим белешкама из затвора*.

¹³⁵⁰ Б. Андрејевић, *Арабаџијска компанија*, Енциклопедија Ниша – историја, Ниш 1995, 10; Дунавъ, 26. јануарија 1866, 95. До године оснивања овог предузећа долазимо из чланка у наведеном броју листа „Дунавъ”.

¹³⁵¹ S. Demirci, *Rise of Nationalism in the Ottoman Empire: How Did Ottoman Government Respond to the Bulgarian National Movement 1839–1870?*, 430.

формирао буџет из кога су ти исти обрађивачи могли да узимају кредите са ниском каматном стопом. Рад на овим пољима организован је кроз мобу, тако што су муслимани радили петком, а хришћани суботом.¹³⁵² Није познато како је паша дошао до идеје за овакву установу. Вероватно да му је као изворна идеја послужила нека врста кредитних задруга које су постојале у Западној Европи (Немачка)¹³⁵³, са чијим тековинама је био упознат. Први од ових сандука отворен је у Пироту (1863), а већ у новембру исте године из њега је издат први кредит.¹³⁵⁴ Убрзо након тога менаџи сандук уведен је и у остале казе Нишког пашалука. Ова институција до те је мере оправдала своје постојање да је у модификованој форми наставила да постоји и након ослобођења Ниша од Османлија.¹³⁵⁵

Осим наведеног, Мидхат-паша је извршио и бројне подухвате који су имали за циљ хуманизацију стања у Нишу. Ово се односи на подизање нивоа јавног здравља, који је био очајан. Када је 1860. године прошао кроз Ниш, Феликс Каниц је приметио да је, поред бројних надрилекара, брига о јавном здрављу у Нишу била сведена на рад двојице лекара који су, по његовој процени, пре били авантуристи него здравствени радници.¹³⁵⁶ Недовољна и нестручна служба, лоша канализација, непроветреност, збијен стамбени простор, низак ниво личне хигијене, као и немарно бацање животињских лешина на јавним површинама, утицало је на то да Ниш постане нездрава и епидемична средина.¹³⁵⁷ На ове околности треба додати могућност ратног стања, које је било изузетно погодно за ширење болести, посебно у срединама каква је био Ниш почетком шездесетих година XIX века. Како би решио овај проблем, једна од мера коју је паша наредио била је изградња болнице коју је још садразам Мехмед Емин-паша Кибризли наредио (1860).¹³⁵⁸ Ова болница била је смештена у тврђави и била је посебно намењена за војску. У ствари, то је била зграда

¹³⁵² О. S. Kocahanoğlu, *Midhat Paşa'nın Hatıraları. Hayatım İbret Olsun [Tavsira-i İbret]*, с. 1, 49.

¹³⁵³ Т. Крстоношић, *Српски земљораднички фондови у јужним областима Србије до 1878 године*, Нови Сад, 1954, 136.

¹³⁵⁴ А. К. Tunçel, *Cumhuriyet idaresinin mali konulardaki hassasiyetine ilişkin Ziraat bankası örneği*, *Journal of Life Economics*, с. 3 s. 4, Çanakale 2016, 202, 203.

¹³⁵⁵ Љ. Соколовић, *Паре из Менаџи-сандука за нишку гимназију и водовод*, Нишки весник, бр. 19, Ниш 2002, 2; Т. С. Ziraat bankası A. Ş., *Annual report*, Ankara 2003, 1. Независно од судбине коју је овај фонд имао у Краљевини Србији, у савременом турском банкарству сматра се да је управо он био основа из које је настала данас једна од водећих банака у Турској „Ziraat bankası”.

¹³⁵⁶ Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, 158.

¹³⁵⁷ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 101–103; ВОА, А. МКТ. MVL, 99/46. Садразам нишком управнику поводом захтева трговца Сотиракија за куповину земљишта (26. зилхице 1274/7. август 1858); ВОА, А. МКТ. MVL, 147/28. Велико веће Нишког ејалета садразаму (5. зилхице 1278/3. јун 1861). Још 1858. године нишки трговац Сотираки желео је да откупи здравији део Арнаут-пазара, дела Ниша одакле се због мочварног терена ширио нездрав смрад. Власти су тада, осим продаје, разматрале и могућост да се овај потез очисти. Санација локација попут Арнаут-пазара и депонија („рупа”) започета је тек за време Мидхат-паше, када су приходи од млинова који су тада подигнути на Нишави кориштени за трошкове чишћења (1862).

¹³⁵⁸ Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, 182. Феликс Каниц, један од најбољих извора за Ниш и Србију у XIX веку, тврди да се болница коју је Мидхат-паша у Нишу подигао налазила код Ћеле-куле. Међутим, овај податак код њега треба узети као нетачан или макар са великом резервом. Разлог за то је чињеница да је у другој половини XIX века Каниц шест пута долазио у Ниш (1860, 1864, 1870, 1887, 1889. и 1897. године), те је могао да погрешно у временском одређивању настанка ћелекулске болнице и смести је у Мидхат-пашино време. Османска грађа коју смо користили јасно указује да је локација једине болнице која је у Нишу подигнута у Мидхат-пашино време била у тврђави. Болница код Ћеле-куле, на основу праћења података о здравству у османском Нишу током XIX века, могла би да буде подигнута тек за време управе Али Риза-паше (1872–1877), о чему ће на наредним страницама бити више речи.

некадашње војне касарне, која је за 11 500 куруша адаптирана у здравствену установу (1862).¹³⁵⁹

Друга ствар по питању јавног здравља коју је паша уредио јесте градска канализација и инфраструктура, што је било рак рана сваког оријенталног града. У ранијим деценијама Ниш није био изузетак, те је због градске вреве, скучености, нахерених надстрешница, шута и дивље градње личио на хаотични људски пчелињак. Због свега тога паша је наредио да се са сокака уклони све смеће које је блокирало саобраћај. Уклоњени су и сви накривљени тремови, чардаци и надстрешнице које су угрожавале пролаз људи.¹³⁶⁰ Када је овако олакшана проходност кроз веће сокаке, омогућен је и пролаз трговачке запреге. Битно је напоменути да су ови радови вршени само на кључним градским потезима, док је по махалама стање било скоро непромењено. Једини радови који су вршени у њима јесу узајамно разграничавање, чиме је постигнута боља прегледност вароши и олакшано успостављање карантина у случају појаве епидемије. Као допуну овога паша је наредио формирање два прстена јаркова на левој обали Нишаве, међутим, они нису залазили у махале и сваки је имао по четири мостића који су повезивали делове града. Због своје непрактичности и стражарских пунктова који су били подигнути на овим прелазима, могуће је да је сврха овог подухвата у ствари била лакша безбедносна контрола града.¹³⁶¹

Сви јавни радови које је Мидхат-паша предузео могу се окарактерисати као горуће локалне потребе које су се наметале саме од себе. Међутим, посебношћу једног пројекта Мидхат-паша се доказао као градски управник који је озбиљно радио на подизању социјалног квалитета заједнице на чијем је челу био. Реч је о васпитном дому – ислахани.

Мидхат-пашину идеју за подизање ислахане треба потражити у његовом познавању тековина француског друштва, којем је био врло наклоњен. Реч је о установи која је у основи била дом за незбринуту децу. У њој су штићеници, осим што су имали смештај, били обавезни да похађају занате (слично као у француским политехнама) и тиме стицали основу да се касније снају у друштву. Изграђена је 1279. године по Хиџри, тј. у периоду од јуна 1862. године до маја 1863. године.¹³⁶² Пре њене изградње на земљишту где је подигнута налазило се турско гробље, које је захватало површину данашњих гимназија „Бора Станковић” и „Стеван Сремац” и Основне школе „Вожд Карађорђе”. Цео комплекс излазио је на Пиротски сокак (данашња Вождова улица).¹³⁶³ По пореској категорији била је вакуф,

¹³⁵⁹ ВОА, МVL, 941/51. Министарство финансија Државном већу (12. рецепт 1278/13. јануар 1862).

¹³⁶⁰ ВОА, I. МVL, 470/21289. Велико веће Нишког ејалета садразаму (26. шабан 1279/16. фебруар 1863). У ствари, нарочитим проблемом у Нишу локална управа је сматрала дивљу градњу, подизање зграда по виноградима и ливадама или заузимање ограђених, државних парцела за дивљу изградњу стамбених јединица, па чак и радњи. Зато је решење за проблем мањка стамбеног простора било формирање две махале (хришћанске и муслиманске) у напуштеном винограду и ограђеном пољу крај Мехмед-пашине џамије. Та површ, од 500 дунума земље (dönüm = 920 м²), требало је да реши проблем повећања становништва. Султан је ово дозволио.

¹³⁶¹ Ж. Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, приредили Горан Максимовић, Миша Ракоција, Ниш 2004, 59–60.

¹³⁶² Дунавъ, 18. декемврија 1866, 269.

¹³⁶³ Ј. Ћирић, *Ислахана*, Нишки весник, бр. 5, Ниш 2000, 14.

док је њену функцију тешко разлучити.¹³⁶⁴ Првобитна замисао била је да ислахана прима само педесеторо штићеника из социјално најугроженијих слојева и спрема их за самосталан живот кроз занатску обуку.¹³⁶⁵ Међутим, овај број је убрзо почео да расте, те је била неопходна нова зграда која прима 150 детета. И она је подигнута, по цени од 50 000 куруша који су сакупљени у Нишу.¹³⁶⁶ Током рада, испало је да би ислахана могла да делује позитивно на рехабилитовање деце оптужене за тешка дела (чак и убиства), па су и деца са криминалном прошлошћу уврштена у њене штићенике. Увидевши резултате ислахане и узевши у обзир положај Ниша, Мидхат-паша је садразаму предложио да ислахана треба да прерасте дотадашњу сферу рада и постане права образовна установа која ће примати и полазнике који нису само из угрожених слојева.¹³⁶⁷ Управо због свега наведеног, ову институцију можемо сматрати фузијом азила за децу без дома (сиротиште), занатске школе, па чак и амбуланте. Она је имала своје предаваче-занатлије, који су преподне држали часове, а поподне практичну наставу кожарског, терзијског и обућарског заната.¹³⁶⁸ Деца су била подељена у разреде, а након одређеног времена полагаала су квалификационе испите. Добра организација ислахане већ од почетка обећавала је квалитетне будуће занатлије.¹³⁶⁹

Средства за одржавање ислахане обезбеђивана су парама локалне управе, али је убрзо развијена мрежа спонзора, те је и број полазника почео да расте. Успех који је ислаханом постигнут био је значајан, што се види из османске штампе која ју је окарактерисала као прву модерну занатску школу те врсте у Османском царству.¹³⁷⁰

Ислахану је чинила двоспратна зграда зидана каменом. У њој је била тридесет једна соба на спрату и седам радионица у приземљу. Иако је увек имала по стотинак полазника, није успела да се одржи након ослобођења Ниша 1878. године. Од те године па до 1882. године у њој је била смештена војна болница. Током овог периода претрпела је велика оштећења, па је од 1882. до 1884. године у њој био смештен обичан војни магацин. Већ 1890. године она је била само војна административна зграда у лошем стању, у којој су били смештени војници Моравске болничке чете, кухиња, апотека и једна канцеларија.¹³⁷¹ Ипак, од оснивања па до 1878. године, ова установа играла је велику улогу у збрињавању деце

¹³⁶⁴ ИАН, V, *Мидхат-паша – политички живот, службовање и прогонство – по покојниковим белешкама из затвора*. Сâм Мидхат-паша сматрао ју је васпитним домом за смештај муслиманске и хришћанске деце.

¹³⁶⁵ ВОА, I, ДН, 525/36231. Мидхат-паша садразаму (З. рабиулелвел 1279/29. август 1862).

¹³⁶⁶ ВОА, I, ДН, 525/36231. Мидхат-паша садразаму (З. рабиулелвел 1279/29. август 1862).

¹³⁶⁷ ВОА, I, ДН, 525/36231. Мидхат-паша садразаму (З. рабиулелвел 1279/29. август 1862). Једини услов био је да кандидати за штићенике буду старости од пет до тринаест година.

¹³⁶⁸ Ђ. Игњатовић, *Просветне и културне прилике*, 325.

¹³⁶⁹ Дунавъ, 23. јунія 1865, 34. Да су строга дисциплина и посвећеност предавача ове установе изнедриле не само веште, већ и високоморалне мајсторе, доказује отворено писмо редакцији листа „Дунавъ” које је упутио четрнаестогодишњи ученик нишке ислахане, Ахмед Белградлија (свакако житељ махале на Палилули, где су се доселили београдски мухацири након 1862. године). У свом обраћању јавности, овај дечак, већ тада познат по брзој изради ципела, негирао је гласине да при раду користи машину. Како тврди, сведоци за то су му нишки кајмакам Сулејман и један градски чиновник пред којима је израдио пет пари ципела. Како му умешност не би била оспорена пред осталим штићеницима ислахане, Белградлија је молио редакцију овог листа да објави његово писмо. Према томе, на основу овога види се да су занатлије школовани у ислахани били не само добар пример умешности, већ и занатске етике, што је било јако битно за њих као будуће чланове локалних еснафа.

¹³⁷⁰ Ј. Ђирић, *Ислахана*, 14.

¹³⁷¹ В. Станојевић, *Историја српског војног санитета*, Београд 1992, 170.

(махом са друштвених маргина), не само из Ниша, већ и са територије читавог Нишког ејалета. Школовање у њој многим талентованим полазницима отворило је врата не само за самостално занатство, већ и за школовање у османској престоници и иностранству, што је био издатак какав већина породица у Нишком ејалету својим најмлађим члановима није могла да приушти.

Још једно здање секуларног карактера које је паша подигао била је јавна библиотека.¹³⁷² Основана је у тврђави (1862)¹³⁷³, у саставу комплекса Бурмали џамије која је познатија под старијим именом као Бали-бегова џамија (данас галерија „Салон 77”). За њен рад Мидхат-паша је у два наврата обезбеђивао новац (3 162 куруша и 15 000 куруша). Бројала је око тридесет књига верског, научног, филозофског и белетристичког карактера, које су набављане у престоници и на другим местима.¹³⁷⁴ Могуће је да је библиотека имала књиге и на српском језику¹³⁷⁵, али тај податак треба узети са резервом.

Осим уређења путева, велику бригу Мидхат-паши представљало је сређивање војних прилика у Нишу, што му је, као муширу, падало у надлежност. За општи мир у граду велика препрека било је распуштено стање локалног гарнизона, што је и сâм паша приметио по доласку у Ниш. Тензију су стварали војници који су боравили у граду и околини, те је узнемиреност хришћана доводила до узнемирености и муслимана. Тиме је створено „врзино коло” опште нервозе због које су сви стрепели једни од других.¹³⁷⁶ Овај проблем било је могуће решити само изоловањем читавог гарнизона унутар једног комплекса, међутим, у Нишу је са тим било проблема. Овде је војној инфраструктури мањкао довољан број зграда, те су у ранијим деценијама војници махом били смештани у приватним кућама и хановима, где је често долазило до конфликта због лихварства станодаваца и недисциплине војника. Решење овог проблема било је подизање сасвим нове касарне.

Изградња ове касарне започета је 1861. године испод брда Бубањ, на периферији Ниша у правцу Лесковца. Подухват је био битан не само због значаја ове касарне за град, већ и због тога што нам пуно говори о Мидхат-пашиној грађевинској политици. Реч је о снабдевању каменом грађом, која је издашно коришћена у свим пашиним подухватима. Зидане касарне директно је било везано за рушење рановизантијске утврде која се налазила на месту данашње Електронске индустрије. Реч је о Влашком брду, градској предстражи која се налазила прекопута Медијане, резиденције римских царева. Ово здање је скоро у потпуности било очувано до XIX века, те је Мидхат-паша одлучио да за своје подухвате (тачније, за зидане Нове касарне) искористи тесани камен са његових бедема.¹³⁷⁷ Нажалост,

¹³⁷² Б. Андрејевић, *Библиотекарство*, Историја Ниша, књ. II, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1984, 162.

¹³⁷³ Р. Требјешанин, *Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878*, 292.

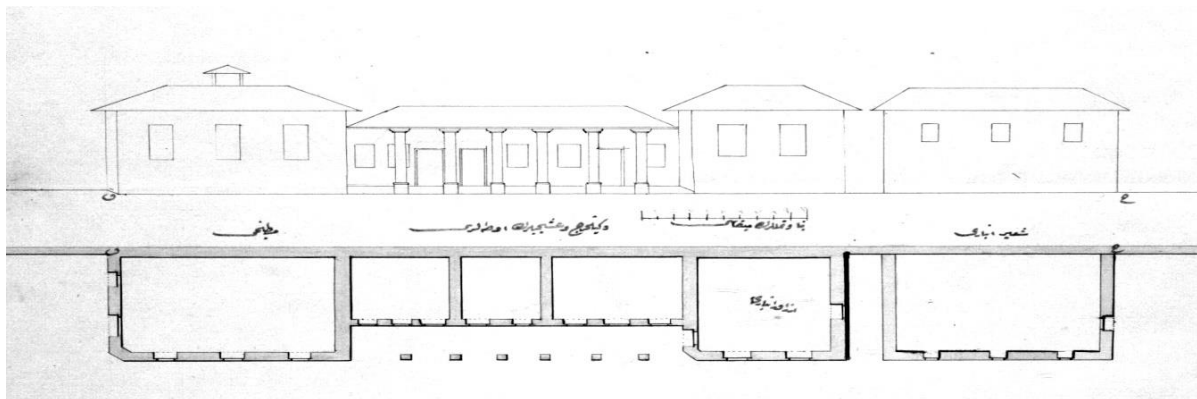
¹³⁷⁴ Р. Требјешанин, *Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878*, 292; Дунавъ, 21. фебруарја 1868, 507.

¹³⁷⁵ Р. Требјешанин, *Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878*, 292. Добављање књига из Србије за читалаштво у Нишком пашалуку више пута било је компромитовано и забрањивано од османских власти, јер нису испуњавале прописе цензуре. Тако да, у случају забране промета књига из Србије, није познато одакле су онда књиге на српском језику могле да буду (легалним путем и са дозволом власти) добављане за ову установу.

¹³⁷⁶ ИАН, V, *Мидхат-паша – политички живот, службовање и прогонство – по покојниковим белешкама из затвора*.

¹³⁷⁷ Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, 174.

прагматизам паше довео је до уништења нишке културно-историјске баштине, иако је Ниш имао свој градски каменолом у оближњем Хуму. Штавише, снабдевање обрађеним каменом није било организовано само у Нишу, већ и у његовој широј околини, па су многи антички локалитети широм Топлице, Сечанице и Градишта (које је још Каниц документовао) убрзо уништени и огољени.¹³⁷⁸ Обезбедивши овако сталан извор материјала, Мидхат-паша је предузео и друге кораке којима је подигао војни значај града.

24. План Нове касарне под Бубњем

(Başbakanlık Osmanlı arşivi, Irade Meclis-i Vala, 461/20759)

Нова касарна завршена је до 26. септембра 1862. године, када су у њу свечано ушле коњичке, пешадијске и артиљеријске јединице.¹³⁷⁹ Имала је уређену канализацију, резервоар, амбар, кухињу, перионицу и просторије за смештај коњичког одреда и додатних јединица пешадије и артиљерије, уколико то буде било неопходно.¹³⁸⁰

Након тога извршено је и јачање одбрамбене моћи Ниша на његовим ободима. С тим у вези, Мидхат-паша је наредио да се поред постојеће мреже табија на брду Горици саграде додатне на Винику, чиме би се у потпуности затворио приступ граду. Ову виничку линију чинило је четири табија, од којих је једна, названа по Мидхат-паши, била најјача. Поред табија на периферији, извршено је и јачање караула на бедемима тврђаве. У тврђави је изграђен и двоспратни затвор, са седам просторија у приземљу и десет на спрату.¹³⁸¹ Налазио се највероватније између Пашине и Виник-капије, у источном делу тврђаве. Затвор је имао капацитет за 100 притвореника, уместо планираних 300, па је захваљујући мањем обиму посла и ангажовању дрводеља из Алжира (вероватно сургунисаних у Ниш)¹³⁸², по цени од 120 000 куруша подигнут за кратко време. Разлог за оволику журбу вероватно је

¹³⁷⁸ Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, 173–174, 176, 177–178.

¹³⁷⁹ N. Göyünç, *Midhat paşa'nın Niş valiliği hakkında notlar ve belgeler*, 285.

¹³⁸⁰ ВОА, I. MVL, 482/21837. Велико веће Нишког ејалета садразаму (3. канун-и свел 1279/15. децембар 1863). Њена изградња коштала је 250 000 куруша.

¹³⁸¹ С. Андрејевић, *Споменици Ниша: заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, 82.

¹³⁸² ТТА, М, до. no: 106, Midhat Paşa. E. K. Shaw, *Padişahlar ve sadrazamlar. Midhat paşa*, 1301.

била хитна потреба за већим притворним простором.¹³⁸³ Такође, дуж границе са Србијом подигнути су стражарски пунктови који су спречавали упад хајдука из Србије.¹³⁸⁴ Осим инфраструктуром, војни потенцијал Ниша Мидхат-паша је повећао модернизацијом локалног гарнизона тако што је, обраћањем садразамовом кабинету заједно са нишким фериком Халид-пашом, успео да издејствује боље пушке за оне јединице које су до тада биле лоше наоружане.¹³⁸⁵ Након свега што је у вези са војним стањем постигнуто, гарнизон у Нишу био би спреман да дочека непријатеља са севера, да се стање након Бомбардовања Београда (1862) погоршало.

Што се тиче немуслимана, њиховим проблемима Мидхат-паша могао је да се посвети тек када је стекао поверење муслимана, тј. након што је пребринуо мухацире са Крима и из Београда по окончању Кримског рата и смиривању тензија са Србијом после Бомбардовања Београда. Када су хришћани у питању, за њих су у Нишу били важни школство и текућа изградња Саборног храма. У вези са школом, већ прве године пашиног столовања ово здање је под неразјашњеним околностима изгорело уочи његове посете овој установи. Претпоставља се да је разлог за то било прикривање „трагова политичког рада у школи“¹³⁸⁶, другим речима, доказа да је Атанасије Петровић (1824–1894), познатији као Учитељ Таса, децу подучавао из забрањених уџбеника које је кријумчарио из Србије, што није било у складу са политиком локалне власти. Истрага о паљевини била је прекинута због недостатка доказа, те је сумња у умешаност Учитеља Тасе остала неоснована. Није познато да ли је паша надаље подробније радио на утврђивању везе између српске школе у Нишу и утицаја из Србије. Зна се да је 1863. године под хитно требовао из Цариграда литографску пресу¹³⁸⁷ што, с обзиром на улогу штампе у то време, јасно указује на то да је планирао да ради на подизању квалитета културног живота у Нишком пашалуку, али и на стварању пропагандног центра у његовом седишту. Што се тиче образовних прилика код хришћана, све до 1863. године за хришћанску децу настава је држана по хановима, пошто

¹³⁸³ ВОА, А. МКТ. МНМ, 219/26. Садразам нишком мутесарифу Мидхат-паши (5. зилкаде 1277/15. мај 1861); ВОА, МVL, 979/6. Садразам Министарству финансија (3. рамазан 1280/11. фебруар 1864); ВОА, А. МКТ. МVL, 20/27. Одлука Врховног већа за правна питања (23. зилкаде 1265/10. октобар 1849); Дунавъ, 26 маја 1865, 26. Када је овај затвор у питању, још је претходни мутесариф Осман-паша имао наређење да затвор изгради, али се из неког разлога са тим одуговлачило. Поред овог затвора, 1864. године поново је покренуто питање изградње затвора за жене. Пре тога, од 1849. године, за притвор осуђеница коришћена је наменски дограђена соба у кући нишког имама, који је за то месечно од државе добијао двадесет куруша. У вези са случајевима преступница у Нишком санџаку, занимљив је случај проститутки Џемиле и Хатице, обе Туркиње, о којима је писао „Дунавъ“ маја 1865. године. Њих две су побегле из женског затвора у Рушчуку. Након тога удружиле су се са извесним Чорек Салих Рустемом, Омером и пехливаном Хасаном, који су им свакако били подводачи и пружали заштиту. Након што су их власти похватале, мушкарци су осуђени на казне од три месеца до годину дана затвора, док су Хатица и Џемиле осуђене на годину дана, јер су побегле из затвора, блудничиле и подстицале друге на блуд. Казну су служиле у нишком затвору. Дакле, реч је о искусним преступницама које су највероватније биле повратнице са криминалном прошлошћу.

¹³⁸⁴ А. Н. Midhat, *The life of Midhat Pasha; a record of his services, political reforms, banishment, and judicial murder*, 36.

¹³⁸⁵ ВОА, А. МКТ. МНМ, 254/84. Нишки валија Мидхат-паша и нишки ферики Халид-паша садразаму, садразам Министарству војном (12. шабан 1279/2. фебруар 1863). Реч је о замени новијим шишанама, тј. набијачама, у оним јединицама које су до тада користиле кременаче (*altı kaval şişane*) и кубуре (*flinta*).

¹³⁸⁶ М. М. Миловановић, *Основно школство Ниша и околине у XIX и почетком XX века*, Ниш 1975, 79.

¹³⁸⁷ ВОА, А. МКТ. МНМ, 265/3. Мидхат-паша садразаму (18. зилхице 1279/5. јун 1863).

школе није било. Тек 1863. године паша је покренуо иницијативу међу хришћанима да се школа обнови, што је убрзо и учињено.¹³⁸⁸

Исте године организовано је и прикупљање средстава за наставак изградње Саборног храма. Како би подстакло нишке чорбације и хришћанске прваке да „одреше кесу”, паша их је лично обилазио и тражио од њих да приложе новац.¹³⁸⁹ Уз то, он је лично донирао 2 000 куруша, док је епископ Калиник II дао исту своту, само за један куруш мање, како не би увредио пашу. Обновивши школу и подржавши градњу Саборног храма, Мидхат-паша је ојачао духовно језгро хришћанске махале на Палилули, чиме је олакшано очување идентитета нишких хришћана као заједнице која је у овом граду била јасно организована.

Уколико су се до овог периода муслимани у Нишу већ помирили са тим да власт подржава изградњу Саборног храма, постојало је ипак једно питање које је било шкакљиво за однос муслимана и хришћана у граду. То је Ћеле-кула. Од године када је настала (1809), па до доласка Мидхат-паше, велики број европских намерника прошао је кроз Ниш и оставио у својим белешкама записе о овом здању. За већину њих Ћеле-кула је била исход једног варварског чина.¹³⁹⁰ С обзиром на то да је током свог пропутовања хришћанском Европом Мидхат-паша видео до које мере је хуманизам овладао европским друштвом, био је свестан више него иједан нишки валија пре њега лоше репутације коју Ћеле-кула ствара османској држави. Због тога је решио да је сруши, међутим, наишао је на отпор нишких муслимана¹³⁹¹, који су у овом здању видели симбол своје доминације над неверницима, те је паша због тога био приморан да одустане од своје намере.

Све наведено представља само главницу Мидхат-пашиних достигнућа у Нишу, захваљујући чему је живот становника не само овог града, већ читавог ејалета постао приметно лакши и подношљивији.¹³⁹² Ово се посебно односи на хришћане, који су након емигрирања у Србију почели да се враћају у Нишки ејалет на своја огњишта.¹³⁹³ Такође, захваљујући Мидхат-пашиној уредби која је између осталог регулисала лихварство, прикупљање пореза и десетака, постигнута је каква-таква економска стабилност

¹³⁸⁸ Р. Стојановић, *Утемељивач нишке просвете и препорода српске школе*, Нишки весник, бр. 2, Ниш 2000, 11. На хитност реализације овог подухвата указује податак који срећемо у Стојанчевићевом раду. По њему, средином XIX века Учитељ Таса је у Нишу имао 350 ученика, што вероватно није тачно с обзиром на скромну величину здања школе у којој је подучавао. Али, уколико је поуздан податак да је оволико ученика било међу Србима у Нишу, онда је страх од њиховог осипања свакако утицао да се брзо крене са обновом ове установе.

¹³⁸⁹ Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994, 84.

¹³⁹⁰ А. De Lamartine, *Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient, 1832–1833: ois, Notes d'un voyageur*, Paris MDCCCLIV, 246–247; А. W. Kinglake, *Eothen*, edited by D. G. Hogart, London 1906, 26–27; J. A. Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'annee 1841*, 168; Ф. Канитц, *Дунайская Болгария и Балканский полуостровъ*, 190.

¹³⁹¹ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 78; С. Анастасијевић, *Историја Ниша*, Ниш 1940, 28.

¹³⁹² С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија. Културно-просветни и национални рад од 1856. до 1897*, 57. Руски конзул у Битољу за време Мидхат-пашине управе Нишким ејалетом (1861–1864) навео је да је током овог периода потурчено 360 Српкиња. Међутим, како је број изузетно велики, а Мидхат-паша био највећа препрека руском утицају у Румелији, овај податак треба узети са резервом или макар као делимично тачан.

¹³⁹³ А. Н. Midhat, *The life of Midhat Pasha; a record of his services, political reforms, banishment, and judicial murder*, 36.

становништва, па је у овом периоду приметан и број хришћанских села која су почела да се откупљују.¹³⁹⁴

Антагонизам разних верских и етничких заједница наредни нишки управник Сулејман-паша (1865-1857) покушао је да спречи подстицањем свести о заједништву. Најпогоднији начин за то било је организовање јавних прослава годишњица које су биле од општег значаја за државу. То су, на пример, биле прославе рођендана султана Абдулазиза или обележавања његовог доласка на престо. Лист „Дунавъ” документовао је прославе султановог рођендана у Нишу 1865. и 1866. године. Тада је у чаршији свирао мехтер, пуцала је топовска канонада, а зграде су биле украшене кандилима и лампионима. За високе градске прваке и административце у таквим приликама Сулејман-паша је организовао свечану гозбу, а нишки епископ служио је молебстију.¹³⁹⁵

Као ствар од опште користи до које је дошло за време Сулејман-паше било је формирање два наменска већа. Прво је Комунално веће (1865), које се старало о јавној чистоћи и уређењу Ниша. Ово тело, осим Ниша, у исто време добили су и остали велики градови Дунавског вилајета – Ђустенца, Тулча, Варна, Софија, Рушчук, Трново, Софија и Видин.¹³⁹⁶ Друго тело је Трговински суд (1866), што су условили развој трговине и све сложенији економски процеси у Нишком санџаку.¹³⁹⁷

Осим на основу његових поступака у Нишу, нешто ближе о карактеру Сулејман-паше не би могло да се сазна. „Дунавъ” наводи случај пожара у Нишу из 1866. године, када је Сулејман-паша лично учествовао у његовом гашењу.¹³⁹⁸ Како је „Дунавъ” био званичан лист Дунавског вилајета, није искључена могућност да је по среди само пропаганда. С друге стране, здање које је горело, а у чијем је гашењу нишки управник учествовао, било је Бекир-бегов конак, велелепан посед утицајне породице Хафизих и познати градски топоним, те не треба искључити могућност да је Сулејман-паша заиста могао и лично да се ангажује око решавања ове катастрофе.

Други у низу успешних управника Ниша након Мидхат-паше био је Абдурахман Нуредин-паша (1867–1872). У самом граду резултати његове комуналне политике били су видљиви непуних годину дана након његовог доласка. Априла 1868. године у нишкој чаршији уведена је расвета коју је чинило осамдесет четири фењера (четрнаест на гас и седамдесет на смолу). Сви фењери нису били коришћени истовремено, већ је паљен само одређен број. Уз то, није била пракса ни да се користе сваке ноћи. За њихово одржавање и плате фењерџија новац су издвајали власници и закупци дућана у нишкој чаршији, као и нишки еснафи.¹³⁹⁹ У исто време, уведена је комунална служба која је одржавала јавну

¹³⁹⁴ В. Стојанчевић, *Друштвена и политичка карактеристика народних покрета у лесковачком крају у XIX веку до 1877*, Лесковачки зборник, бр. XVIII, Лесковац 1978, 25; В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, 203.

¹³⁹⁵ Дунавъ, 16. фебруарја 1866, 101; Дунавъ, 25. декемврија 1866, 273.

¹³⁹⁶ Дунавъ, 22. септемврија 1865, 59.

¹³⁹⁷ ВОА, I. MVL, 556/24971. Заповест султана (1. рабиулелел 1283/14. јул 1866). Међу члановима овог тела спадало је неколико хришћанских трговаца (Ташко, Јанаки), као и један нишки Јеврејин (Морино).

¹³⁹⁸ Дунавъ, 16. ноемврија 1866, 251.

¹³⁹⁹ Дунавъ, 21. априлија 1868, 537. Аутор чланка наводи и да број од четрнаест гасних фењера ипак није био довољан, те је паша најавио иницијативу да се број гасних фењера повећа на 100.

чистоћу, а шут и смеће колима износила из града. Њен рад надовезује се на ранији подухват Мидхат-паше да, преко јендека повезаних са Нишавом, проточна вода односи нечистоћу из вароши. Пошто је Абдурахман-паша увео наменску службу која је град чистила, вероватно да се Мидхат-пашини одводни канали нису показали функционалним. Разлог за то свакако је било њихово закрчење услед неодржавања, што је најчешћи проблем код оваквих система, нарочито услед већих поплава.¹⁴⁰⁰

25. Абдурахман Нуредин-паша

(O. Nuri, A. Refik, *Abdülhamid-i Sani ve devr-i saltanatı: hayat-i hususiye ve siyasiyesi*, İstanbul 1327 [1911], 619)

Могуће је да је све наведено Абдурахман-паша спровео на заповест централне управе Дунавског вилајета. Пример тога је заповест валије из маја 1868. године да лекари у Нишу, Рушчуку и Софији преузму одговорност о надзору здравља деце у локалним ислаханама. Међутим, судећи по његовој ранијој каријери, рекло би се да је Абдурахман-паша био човек који је, лично, држао до јавног реда у местима која је имао на управу.¹⁴⁰¹

Што се тиче индустријализације у Нишком санџаку за време Абдурахман-паше, њених примера је, додуше, било мало. И поред тога, њено спровођење увећао је привредни потенцијал овог поднебља, те је зато вредно начинити осврт на најзначајније примере овог процеса. Иначе, индустријализација која је спроведена у Нишу више је била механизација, него индустријализација у буквалном смислу те речи.¹⁴⁰² Већина становника Ниша и

¹⁴⁰⁰ Дунавъ, 13. јулія 1869, 785.

¹⁴⁰¹ Свѣтникъ, 13. маія 1863, 3. За време кајмакамлука у Шумену дао је задужење нарочитом онбаши да са групом заптија патролира градом. Овај официр имао је задатак да спречава кавге и туче по кафанама и другим окупљалиштима, као и да врши контролу јавне чистоће по сокацима.

¹⁴⁰² S. Ianeva, *The Non-Muslim Tax farmers in the Fiscal and Economic System of the Ottoman Empire in the 19th Century*, Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space, edited by Jørgen Nielsen,

његовог залеђа бавила се пољопривредом, те је највећи интерес државе био да подстакне увећање прихода управо из ове привредне гране. С тим у вези, у Рушчук је из Лондона наручено седам вршалица („машини за жњеније“) и тридесет три косилице („машин за косението на ливадитџ и нивитџ“)¹⁴⁰³, које је требало поделити у градовима широм западне Румелије (октобар, 1868). Сваки санцак добио је по једну вршалицу, док су косилице добиле тридесет три казе које су имале велике равничарске потезе и својим буџетима могле да их приуште. У Нишком санцаку то су биле казе Ниш, Лесковац, Берковица и Пирот. Једна косилица коштала је 3 500 куруша, а новац за њихову куповину издвајан је из каса градова којима су биле намењене.¹⁴⁰⁴ Јуна 1869. године прве вршалице стигле су на своја одредишта, међу којима је био и Ниш. Њихова прва тестирања показала су да је у питању огромна помоћ за земљораднике, пошто је једна оваква машина за сат и по времена рада мењала целодневно ангажовање седамдесеторо људи. Интересовање за њихов најам било тако велико да су сви желели да их имају на својим пољима.¹⁴⁰⁵ Зато је планирано да се издају у најам.¹⁴⁰⁶ Међутим, овим машинама требало је да управљају обучени машинисти, којих је тада било мало, а у окружењу вршалице су поседовали само још Видин и Софија, па је потражња за кадром била велика.¹⁴⁰⁷ Обуком људства убрзо је и овај проблем био решен.¹⁴⁰⁸ Осим вршалице и косилице, Ниш је у то време имао и парне воденице за сукна, које су биле подигнуте на Нишави.

У односу на Мидхат-пашино време, када су овакве танзиматске новине махом биле спровођене само у Нишу, за време Абдурахман-паше водило се рачуна да се оне спроведу и у другим казама Нишког санцака, посебно у онима које су доносиле велике приходе. Такав је случај био са Пиротском казом, која је била највећа каза Нишког санцака. У овом граду је, поред нешто раније основане ваљаонице, радила и фабрика за израду гајтана. У њој су се израђивале две-три врсте ових одевних додатака, међутим, брзо је проширила своје капацитете, па је за њу наручена још једна машина из Европе.¹⁴⁰⁹ Главни иницијатори те набавке били су Абдурахман-паша и пиротски кајмакам Халил-бег.¹⁴¹⁰ Овако је био

Leiden–Boston 2012, 57–58. Осим тога, дух капитализма који је у овом периоду захватио Османско царство одразио се и на привредне прилике у Нишком санцаку. С тим у вези, документовано је присуство у привреди овог поднебља финансијских фактора који нису потицали из локалне средине. Тако је, на пример, велика лихварска банка чувене породице цариградских Јевреја Камондо 1868. године закупила порез на овчарину за санцаке Ниш и Софију. За Ниш је Камондовима у закупу био партнер софијски Јевреј Хаим Фахри. Наредне године Камондови се поново јављају у Нишу, али као самостални закупци неколико пореза.

¹⁴⁰³ Тачан број комада и врста пољопривредних машина које су овом приликом купљене у Европи није сасвим јасан, пошто у неколико чланака известиоци који су писали о њима наизменично наводе и тридесет три ових мањих машина као вршалице.

¹⁴⁰⁴ Дунавџ, 12. јануарија 1869, 685.

¹⁴⁰⁵ Дунавџ, 20. јулија 1869, 789; Дунавџ, 22. јунија 1869, 773.

¹⁴⁰⁶ Дунавџ, 22. јунија 1869, 773.

¹⁴⁰⁷ Дунавџ, 20. јулија 1869, 789. Занимљив је податак да се у то време у Нишу задесио извесни арабаџија Немац који је знао да ради на овим машинама. Пошто у Софији није било никог ко би умео да покрене вршалицу, овај Немац је отишао тамо и демонстрирао њен рад.

¹⁴⁰⁸ Дунавџ, 16. јулија 1869, 787.

¹⁴⁰⁹ Дунавџ, 1. фебруарија 1870, 893.

¹⁴¹⁰ Пиротски панађур одржавао се од 15. августа до 15. септембра сваке године. Био је чувен по дужини трајања, те су трговци из удаљених крајева могли да стигну на њега, што је допринело врло широкој понуди робе.

подстакнут бржи развој привреде у Пироту, који је у Румелији био познат не само по ћилимима, већ и као велико панађуриште.

Нажалост, Абдурахман-паша није ширио само индустријализацију у Нишком санџаку, већ и утицај бугарске Егзархије. Судећи по српској историографији, стиче се утисак да је био у својеврсном савезу са бугарским националним круговима. Они су га подржавали у каријери и пре него што је дошао у Ниш, а Абдурахман-паша им је за то враћао не само као нишки мутесариф, већ и касније, као призренски валија. Уколико је заиста било политичке симбиозе између егзархиста и Абдурахман-паше, остаје непознато који су били његови мотиви да пристане на њу. Да ли је преко егзархиста желео да се домогне лукративне службе у престоници или је само од њих хтео заштиту од виших власти због неких својих малверзација? Чињеница је да му је плата у Нишу износила 15 000 куруша, што и није била велика свота¹⁴¹¹ Да ли је био задовољан њоме, не зна се.

Због тесних веза са Егзархијом, стоји претпоставка да је њен Централни одбор у Цариграду чак и прогурао његово именовање за нишког мутесарифа како би се њен рад олакшао у средини насељеној Србима.¹⁴¹² До овог периода егзархисти су успели да пред османском администрацијом и дипломатским кором европских земаља наметну мишљење да је Бугарин заправо синоним за румелијског хришћанина Словена.¹⁴¹³ Од 1868. године њима је пошло за руком да редовно имају свог човека међу муавинима нишких мутесарифа.¹⁴¹⁴

Осим цркве, најделикатнија ствар на коју су се у Нишу егзархисти окомили било је школство. Наметање бугарског образовања Србима у Нишу био је далеко озбиљнији проблем него што се на први поглед чини. Од 1835. године, када је у Габрову отворена прва бугарска школа, па до 1870. године у Бугарској (дакле, у централном делу Румелије) било је око 1 217 школа под егзархистичким просветним системом.¹⁴¹⁵ У питању је механизам који је имао довољно средстава да обезбеди не само сталне учитеље у Нишу, већ и снабде учбеницима децу чији би родитељи због сиромаштва или неког другог разлога пали у искушење да их усмере на школовање у бугарској школи. Од 1870. године они су опет покренули иницијативу да се у Нишу отвори бугарска школа, међутим, та ствар се завршила неуспешно.¹⁴¹⁶ За ово је лично био заинтересован и потоњи бугарски егзарх Јосиф I (1840–1915), чије лично заузеће за ово такође није дало резултате.¹⁴¹⁷ Како би наметнуо потребу

¹⁴¹¹ M. Z. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, с. I, 60.

¹⁴¹² J. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, 355.

¹⁴¹³ Доминантан број двојезичних османских листова који су од друге половине XIX века излазили на бугарском и турском језику Словене хришћане у Османском царству генерализује као Бугаре. У оваквим листовима Срби се помињу само у случају да су путујући трговци, дакле странци, или се, једноставно, уз име актера неког догађаја наводи неутрално „хришћанин” (вероватно уколико би на основу његовог имена и презимена било исувише очигледно да у питању није било лице бугарске народности).

¹⁴¹⁴ J. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, 331.

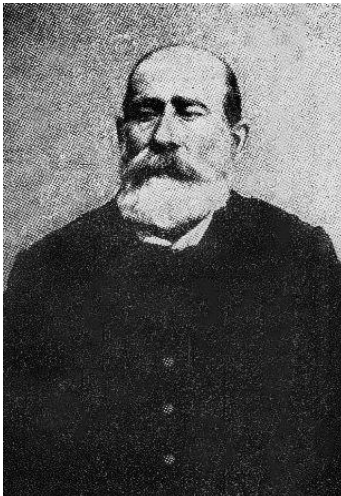
¹⁴¹⁵ S. Demirci, *Rise of Nationalism in the Ottoman Empire: How Did Ottoman Government Respond to the Bulgarian National Movement 1839–1870?*, 422.

¹⁴¹⁶ M. Ристић, *Историја града Ниша*, Београд 1934, 110.

¹⁴¹⁷ J. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, 331.

за бугарском, а умањено значај и спречио рад српске школе, Абдурахман-паша посебно се био устремљено на Учитеља Тасу.

До доласка Абдурахман-паше, у Нишу је било познато (вероватно и мутесарифима, почевши од Мидхат-паше) да је Учитељ Таса кријумчарио уџбенике из Србије за потребе српске школе.¹⁴¹⁸ Осим у случају паљења школе (1861), када је то могло да се открије, Учитељ Таса није имао већих проблема са властима у граду.

26. Атанасије Петровић Учитељ Таса

(Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937, Ниш, 1937, 139)

Разлог због којег претходни мутесарифи нису вршили нарочит притисак на њега највероватније је био њихов индиферентан став према хришћанском школству у Нишу.¹⁴¹⁹ Такође, њиховог притиска Учитеља Тасу спасило је и то што није јавно и отворено промовисао претензије Србије на нишки регион.

Штавише, своју писменост и положај учитеља користио је мудро у подилажењу локалним властима.¹⁴²⁰ Међутим, доласком Абдурахман-паше за њега настају озбиљни проблеми. Он ће бити приморан да пред новим мутесарифом правда свој рад и да се носи са недаћама које су ишле уз то.

¹⁴¹⁸ АС, МП, 984. А. Живанић, *Сто година од рођења националног борца – народног војводе Николе-Коле Рашића*. У кријумчарењу књига из Србије био је изузетно активан и познати нишки родољуб Коле Рашић, чија је кућа служила као књижевни магацин и арсенал скривеног устаничког оружја.

¹⁴¹⁹ М. Ристић, *Историја града Ниша*, 105.

¹⁴²⁰ Ј. Хаџи Васиљевић, *Учитељ-Тасине песме*, Градина, год. I, Ниш 1900, 185–187. Сачуване су песме и многољетствија која је Учитељ Таса посветио султанима Абдулмециду I и Абдулазизу, Мидхат-паши, нишким управницима и чиновницима, те га је локална власт под обзирнијим управницима вероватно штедела због доприноса који је на овај начин давао ширењу османизма међу нишким Србима.

Намеру да српско школство потчини бугарском образовном систему Абдурахман-паша спроводио је и званично и незванично. Као мутесариф, притисак је чинио честим посетама нишкој школи, вршећи инспекцију наставе и уџбеника.¹⁴²¹ Незванично, био је екстремнији; његове уходе претиле су Учитељу Таси да ће га јавно обесити код Паша-џамије уколико буде ухваћен са шверцованим књигама из Србије. Овакве претње Учитељу Таси посредно је упућивао и Драган Цанков, Абдурахман-пашин муавин.

27. Драган Цанков

(*Българската възрожденска интелигенция*, София 1988, 692)

Због тога је Учитељ Таса скривао забрањене уџбенике из Србије у зидовима и патосницама своје куће и школе¹⁴²², сумњајући да је под присмотром пашиних људи, што је представљало додатни притисак на њега.

Осим Учитељу Таси, Абдурахман-паша правио је велике проблеме и осталим Србима који су доприносили политичком и културном очувању Срба у Румелији.¹⁴²³ Међу Нишлијама то је био Тодор Станковић, један од најученијих житеља овог града и врстан познавалац турског језика.¹⁴²⁴

¹⁴²¹ Б. Ловрић, *Историја Ниша: приликом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града 11. јануара 1878 – 11. јануара 1928*, 70.

¹⁴²² М. Јовановић, *Димитрије Ц. Ђорђевић, успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, Пешчаник, бр. 3, Ниш 2005, 110.

¹⁴²³ Р. Требјешанин, *Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878*, 270. Са циљем да се спречи или макар отежа уношење уџбеника из Србије у Румелију, 1871. године је на пограничном преласку код Алексинца са румелијске стране постављен цензор. Звао се Глигор. На удару овог „арамиде” и сина непознатог лесковачког попа који је прешао у ислам посебно су биле школске књиге, пошто су наводно „говориле против султана”.

¹⁴²⁴ Ј. Продановић, *Станковић, Тодор*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. IV, Нови Сад – Сремски Карловци 2001, 413–414. Од 1874. године Станковић је био један од водећих чланова нишког завереничког Комитета и носилаца идеје ослобођења јужне Србије од Османлија.

Његови проблеми са Абдурахман-пашом везани су били за рад двојезичног српско-турског листа „Призрен”, који је у истоименом граду основан 1871. године за време валилука Сафет-паше.¹⁴²⁵ У својој аутобиографији Станковић је писао како му је те године, и поред званичног позива Сафет-паше, нишки мутесариф онемогућавао одлазак у Призрен на рад у редакцији овог листа.

28. Тодор Станковић

(Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937, Ниш 1937, 131)

Њега је призренском валији Адбурахман-паша представио као неспособног за преводилачки посао, иза чега се свакако крила његова бојазан од Станковићевог субверзивног рада и дискутабилне лојалности према османској држави. Контрапредлог Адбурахман-паше, да се на Станковићево место доведе један Бугарин из Рушчука, Сафет-паша је одбио по сугестији призренских Срба. Њихов разлог био је тај што би предложено лице текстове преводило на свој матерњи (дакле, бугарски) језик који у призренском вилајету, насељеном Србима, нико није говорио.¹⁴²⁶ Након поновног заузећа призренских Срба, Сафет-паша је поновио исто наређење нишком мутесарифу. Пошто овог пута Абдурахман-паша валијину заповест није смео да ескивира, Станковићу је одлазак у Призрен покушао да осујети тиме што га је одговарао од ангажовања у листу „Призрен”.

Зато је Станковића позвао код себе и представио му услове за рад у Призрену неповољнијим него што су они заиста били. За плату у „Призрену” рекао му је да је износила 400 куруша, уместо 800, колико је заправо била, а стање у граду Призрену представио је као врло опасно и лоше. И поред ових пашиних опструкција, Станковић је

¹⁴²⁵ Т. П. Станковић, *Како се године 1871 у Призрену основао турско-српски лист „Призрен”*, 309.

¹⁴²⁶ Исто, 309–310.

прихватио посао и почетком јуна 1871. године отишао за Призрен.¹⁴²⁷ Након што буде наследио Сафет-пашу на месту призренског валије, Абдурахман-паша је наставио са ометањем рада овог листа, чему је допринео и лични сукоб који је са Станковићем имао у Призрену.

У Лесковцу и Врању Абдурахман-паша је исто вршио притисак на Србе у корист Егзархије. Године 1868. у Лесковцу је, као и у Нишу, покушао да опструира рад локалног српског учитеља. Јосифу Хаџи Костићу, некадашњем ученику београдске Богословије и Учитељске школе у Сомбору, Абдурахман-паша наредио је да децу подучава искључиво из бугарских књига, уместо из српских које су дотуране из Србије.¹⁴²⁸ Што се тиче Врања, он овде није вршио притисак директно на српску школу, већ је тај притисак трпео фанариотски хоропископ Пајсије, који је дозволио њен рад.¹⁴²⁹ Након што је Пајсије 1868. године постао скопски митрополит, егзархисти су преко својих људи покушали да га приволе на одрицање од Васељенске патријаршије и приступ Егзархији. Када у томе нису успели, пробали су да му поткопају ауторитет код пастве. У овој кампањи планирано је да егзархијски агенти против Пајсија побуне хришћане у Врању, граду који је потпадао под јурисдикцију скопске митрополије. Пошто је њихов успех у томе био половичан, укључио се и Абдурахман-паша. Да би придобио Врањанце против Пајсија, он је у Ниш позвао њихове угледне прваке Јању Влајинца, Јању Миленковића и Тому Стајића. Према њима је користио различите методе убеђивања. Стајића је убеђивао да је прелазак Врања под Егзархију жеља Порте и руског конзула у Цариграду. Међутим, тврдоглавог Влајинца морао је да затвори, пошто другачије није могао да га сломи.¹⁴³⁰

Егзархији је Абдурахман-паша био користан и моћан савезник. Међутим, својим заузећем он није успео нарочито да помогне рад њених људи, пошто скоро у ни у једној кази Нишког санцака нису постигли значајније резултате.¹⁴³¹ Бар не у потпуности. У Нишу је Учитељ Таса успео да очува рад српске школе. Штавише, вилајетска штампа бележи да

¹⁴²⁷ Т. П. Станковић, *Како се године 1871 у Призрену основао турско-српски лист „Призрен“*, 310.

¹⁴²⁸ Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, 342.

¹⁴²⁹ Исто, 352.

¹⁴³⁰ Ј. Хаџи Васиљевић, *Јања Влајинац (1817–1902)*, Врањски гласник, бр. XXIX–XXX, Врање 1996/1997, 203. Влајинац је био велики противник фанариота у Врању и заговорник постојања словенске цркве. Међутим, када је ово друго попримило облик бугарашења Срба преко школе у Врању, он је устао против тога и тиме дошао у сукоб са нишким мутесарифом.

¹⁴³¹ Т. П. Станковић, *Како се године 1871 у Призрену основао турско-српски лист „Призрен“*, 310–311; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 124; *Дeнь*, 26. фебруария 1875, 7. Један од разлога за то био је призренски валија Сафет-паша. Он је приликом обиласка свог вилајета (1872) носио са собом примерке „Призрена“ и тражио од локалног становништва да га пред њим чита, како би видео да ли то чине са разумевањем. Пошто код хришћана у Нишком санцаку са тим није било проблема, Абдурахман-паша надаље није могао да врши већи притисак на њих, јер их је, као Србе, призренски валија овим признао. Што се тиче црквених прилика у Нишу, у време када покушава да утиче на њих, Егзархија је била практично на почетку свога устројства, дакле, још увек недовољно организована и јака. Њен рад у Нишкој епархији паралисало је то што је за нишког епископа изабран Виктор Чолаковић, духовник који је живео у овом граду од 1838. године. Избором овог одомаћеног Бугарина за свог пастира, Нишлије су Егзархији ускратили могућност да им наметне свог човека за епископа, те је тако отпала опција да на место нишког епископа дође дотадашњи егзархијски епископ Рушчука Григориј Доростолочервенски. Са позиције епископа Ниша, „деда“ Виктор је све до ослобођења 1878. године кроз веру успешно бранио национални идентитет Срба у Нишу, иако је град званично припадао егзархистичкој интересној сфери.

је нишки мутесариф најбоље ученике ове школе узимао на праксу у градској администрацији.¹⁴³² Питање школства у Лесковцу било је за Србе повољно решено, као и у Нишу. У овом граду они су одбили да шаљу децу у своју школу, након што је Хаџи Костић после увођења бугарских уџбеника из бојкота напустио Лесковац и отишао у Приштину. Зато је Абдурахман-паша чак и наредио двојници муслимана да, као објективне судије, у локалном меџлису прочитају бугарске и српске књиге, како би се утврдило које су разумљивије локалним хришћанима. Обојица су се сложили да су то биле књиге на српском језику. Након тога, Хаџи Костић се вратио у Лесковац и наставио са својим учитељским послом.¹⁴³³ Осим школе, Егзархији у Лесковцу Абдурахман-паша није успео да приклони ни локално свештенство, пошто је оно било изричито против ње.¹⁴³⁴ У Врању, где се највише заузео за Егзархију, само делимично је био сломљен отпор Срба према њој. Овдашњи Срби су је признали и послали ултиматум скопском митрополиту (април, 1869), али након тога у Врању ништа нарочито није учињено по овом питању.¹⁴³⁵ Пример Јање Влајинца, који није подржао увођење бугарских књига у српској школи, следила је већина Срба у Врању. Због тога Егзархија Србима овде није успела да наметне своје школство. Ипак, помагањем и заштитом егзархијских агената у казама које су му биле подређене Абдурахман-паша је ударио темеље њиховог присуства у Нишком санџаку. Својом агитацијом и мешањем у политичка питања они ће све до 1878. године ометати културну, верску и политичку афирмацију Срба, при чему је један од највећих њихових успеха био тај што су утицали на губљење националне свести код Срба у источним и југоисточним крајевима Нишког санџака. Иако је ово верско (тачније, политичко) престојавање хришћана у Нишком пашалуку прожимало читав Абдурахман-пашин мандат, за њих је из престонице стигла једна позитивна наредба која је утицала на опште добро свих хришћана. Године 1867. држава се огласила поводом жалби на убир баштарине. Ова такса, нека врста ушура, убирана је по нишким селима на рачун сељака. Зато је са Порте Министарству финансија стигла одлука да се ово давање има наплаћивати од земљопоседника, а не од сељака.¹⁴³⁶

Абдурахман-паши треба приписати једну заслугу која је у Нишу била на општу корист свим његовим грађанима. То је обнова библиотеке при Бали-беговом месџиду у

¹⁴³² Дунавъ, 9. октомврија 1868, 635. Док се у будућим истраживањима подробније не истражи рад немуслиманских школа у Нишу, питање образовања хришћана у овом граду остаће нерасветљено у потпуности. Том проблему додатно отежава егзархистичка штампа овог периода, пошто нишке хришћане листом наводи као Бугаре. Тако је и у овом случају, где аутор чланка тврди да је управник Ниша примао ученике „отъ Българското училище”, међутим, како је покушај егзархиста да отворе школу у Нишу више пута остао јалов, готово да је сигурно да се под бугарским училиштем мисли на српску школу.

¹⁴³³ Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, 342, 343. Осим овог, у Лесковцу се у то време десио и један скандал који је егзархисте још више дискредитовао. У „Големој школи” је егзархијски протосинђел Јосиф током проповеди „О сејачу” из Новог завета уместо „птице зобале семе” употребио израз „патке”, који је код присутних Лесковчана сматран безобразним избором речи. На помен ове речи они су се саблазнили и децу сместа извели из просторије.

¹⁴³⁴ Р. Требјешанин, *Црквени живот Срба у Лесковцу до краја XIX века*, Лесковачки зборник, бр. XXXI, Лесковац 1991, 149.

¹⁴³⁵ Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, 355.

¹⁴³⁶ ВОА, А. МКТ. МНМ, 384/63. Порта Министарству финансија (10. сафер 1284/13. јун 1867).

Нишкој тврђави.¹⁴³⁷ Након што је њен оснивач Мидхат-паша завршио службу у Нишу, рад ове установе почео је да посустаје. Њен фонд остао је на броју од почетних тридесетак књига, а мањкала су и средства за њено одржавање. Због тога је фебруара 1868. године Абдурахман-паша покренуо иницијативу да се уз библиотеку направи просторија за окупљање и разговор, као и да се набаве два велика часовника како би се прецизније одређивало време Рамазана. За бригу о овим часовницима одређено је посебно лице.¹⁴³⁸

29. Бали-бегов месцид

(Приватна архива Даворина Динића)

До средстава за обнову библиотеке мутесариф је дошао преко београдских мухацира у Нишу, од којих је позајмио вакуфски новац. Овим новцем и разним донацијама сакупљено је преко 15 000 куруша, те су обнова и опремање библиотеке завршени до краја 1868. године. У јануару 1869. године библиотека је поново кренула са радом, уз подршку бројних образованих људи.¹⁴³⁹ На спољашности здања урађени су били фасада и украси. Унутрашње просторије, осим поменутих часовника, красили су ћилими и простирке које су набављене из нишке ислахане, где су израђивани. Фонд библиотеке чинило је више стотина увакуфљених књига, које су се до тада налазиле по џамијама и текијама у Нишу.¹⁴⁴⁰ Радош Требјешанин тврди да је у библиотеци било књига и на српском језику, међутим, како је Абдурахман-паша био проегзархиста, шансе за то су мање него у време када је Мидхат-паша покретао рад ове установе.¹⁴⁴¹

¹⁴³⁷ У Нишу је током XIX века Бурмали џамијом називан Бали-бегов месцид. Ово здање подигнуто је у Нишкој тврђави 1521–1523. године. Данас је адаптирано у галеријски простор „Салон 77”, али је као градски топоним познатије под именом Бали-бегова џамија.

¹⁴³⁸ Дунавъ, 21. фебруарја 1868, 507.

¹⁴³⁹ Дунавъ, 26. фебруарја 1869, 711.

¹⁴⁴⁰ И. Ерен, *Мидхат-пашина библиотека у Нишу*, Библиотекар: часопис за теорију и праксу библиотекарства, бр. 1–2, Београд 1968, 33.

¹⁴⁴¹ Р. Требјешанин, *Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878*, 292.

Да не би поново дошло до гашења библиотеке, забрањено је изношење књига, како се њен фонд не би осипао. Такође, утврђен је и статут по коме је радила.¹⁴⁴² Библиотека је радила даноноћно, што је уређено из обзира према официрима, чиновницима и писарима који су били њени чланови, а због дневних обавеза нису могли преко дана да је посећују.¹⁴⁴³ Током зимског периода читаоница је била грејана. Овако уређена, библиотека је радила све до последњих дана османске управе у Нишу.¹⁴⁴⁴

Осим ове библиотеке, за време Абдурахман-пашине службе отворене су бар још две библиотеке у Нишком санцаку – у Лесковцу (1869) и Пироту (1870).¹⁴⁴⁵

Још један позитиван резултат Абдурахман-пашиног рада у Нишу огледао се у његовом интересовању за ислахану. С тим у вези, њему се приписује иницијатива за увођење још једног заната који је изучаван у овој установи. У питању је ћилимарство. У то време, осим Пирота, у Нишком санцаку је и Берковица била место познато по ћилимарству. Постојање два оваква центра било је довољан разлог да се ћилим, у комерцијалном смислу, учини препознатљивим производом овог региона. Доласком подесних занатлија-предавача, овај занат је у ислахани заживео, те су штићеници ове установе почели да израђују и продају разне штофове и ћилиме за узглавке, прекриваче за миндерлуке и остало покућство.¹⁴⁴⁶

Поред свега наведеног што се по питању школства и верских прилика десило у Нишу за време Абдурахман-паше, једна од највидљивијих ствари било је оснивање јеврејске школе, након много година и пуно административних препрека. Јеврејска заједница у Нишу имала је права на своју школу још од 1844. године. Она је требало да буде подигнута на улазу у јеврејску махалу, па је одлука пала да то буде на потезу тик уз леву обалу Нишаве. Међутим, школа је била исувише близу кожаре Латиф-аге, па је јеврејска заједница морала да је откупи. То је довело до великог правног проблема, пошто је кожара била увакуфљена нишкој Паша-џамији, те је због овог проширења јеврејска заједница уместо шездесет, морала да плаћа додатних 480 куруша због закупа додатног, увакуфљеног земљишта. Осим правног, још један фактор наметао је брзо решавање овог проблема – то су санитарне околности. Због природе рада кожаре, земљиште на коме се налазила било је извор заразе, па је претила опасност да у Нишу дође до избијања разних болести, пошто су кожара и пратећа инфраструктура тек били у фази уклањања. Јеврејска заједница се у вези са овим проблемом обратила администрацији Приштинског вилајета, одакле је случај пребачен на решавање садразамовом кабинету. Уз сагласност са Државним већем, коме су се, са друге

¹⁴⁴² Дунавъ, 21. фебруарја 1868, 507.

¹⁴⁴³ Дунавъ, 26. фебруарја 1869, 711.

¹⁴⁴⁴ И. Ерен, *Митхат-пашина библиотека у Нишу*, 34. Код овога треба напоменути да је штета што се за зачетак рада појединих савремених установа у Нишу не узимају прави датуми који падају пре ослобођења града од Османлија 1878. године. Да је тако, савремено библиотекарство у Нишу имало би корене управо у овој установи, која је радила још од почетка шездесетих година XIX века, скоро две деценије пре ослобођења. Оваквим приступом локалној историји не би само традиција појединих установа била продужена, већ би и њихов мултикултурални карактер био наглашен. Исто се односи и на османску болницу код Ћеле-куле, која није била само војна, већ и цивилна установа, те представља још један пример позитивног османског наслеђа из овог периода.

¹⁴⁴⁵ Р. Требјешанин, *Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878*, 290, 291.

¹⁴⁴⁶ Дунавъ, 13. октомврија 1868, 637; Дунавъ, 8. јануарија 1869, 683. Од ових занатлија-предавача прве су стигле две жене из Пирота које су училе децу ћилимарству (јануар, 1869).

стране, обратили представници овог вакуфа, дато је мишљење да је кожара неоспорно вакуфска и да је била на муслиманском земљишту, а не на простору који је припадао махали Јевреја (дакле, није обухваћена условима под којима су нишки Јевреји од султана 1844. године добили права на подизање своје школе). Према томе, Јевреји у Нишу су и даље имали права да имају своју школу, али је она морала да буде на другом месту, пошто је, по султановој дозволи из 1844. године, она морала да буде смештена међу њима.¹⁴⁴⁷ Осим тога, место на коме је била кожара шкодило би ученицима због заразне околине.

Сходно све очигледнијем заоштравању односа Србије и Порте током осме деценије XIX века, расло је и неповерење локалне власти у Нишу према српском становништву. Од првих месеци службе у овом граду Али Риза-паша (1872–1877) водио је опресивну политику према лицима која су била препозната као носиоци утицаја Србије и предводници политичких аспирација локалних Срба. Да пашине сумње нису биле неосноване зна се и по томе што је највише политичко руководство Србије у то време радило на припреми терена у Нишком пашалуку за формирање локалних устаничких група.¹⁴⁴⁸

Већ прве године управе Али Риза-паше осетила се продужена рука Абдурахман-паше, бившег нишког мутесарифа и актуелног призренског валије. Децембра 1872. године у Нишкој тврђави био је затворен и мучен Милош Лекић, учитељ из Србије на служби у селу Кочану у Лесковачкој кази. На његово затварање реаговале су власти у Београду, међутим, из Ниша им је од Али Риза-паше стигла (дез)информација да је Лекић умро, што је требало да затвори овај случај. Нишки мутесариф је ово учинио по наговору Абдурахман-паше, од кога је затражио савет у вези са Лекићевим случајем. Лекића је послао валији у Призрен, где је осуђен на пет година робије.¹⁴⁴⁹ Његову супругу, која је остала у Нишу, пребринули су Коле Рашић и остале виђене Нишлије, те је успела да се пребаци у Србију.

Посматрајући из османске перспективе ширу слику ондашњег Ниша, заиста је постојала оправдана бојазан власти да јој се увид у свакодневне прилике и кретања у граду отргну контроли. Већ до почетка осме деценије XIX века Срби у Нишу постали су, полако али сигурно, доминантан фактор у привреди овог града. Додуше, њих није било пуно међу крупним хришћанским трговцима – румелијским караванлијама, али су чинили најбројније ситне занатлије и привреднике. То је било довољно да њихово економско присуство буде видљиво. У вези са тим, занимљива су запажања Арсе Шуменковића, који је, путујући из Србије у Охрид, где је постављен за предавача у српској школи, застао у Нишу накратко 1872. године. Како тврди, у то време Срби су лепо живели, били отворени и гостољубиви. Примали су га у својим кућама, где се непрестано гостило као на свадбама, те су дани проведени у Нишу за њега били дани веселја.¹⁴⁵⁰ За овакво растерећење српског живља у

¹⁴⁴⁷ ВОА, ШД, 3221/15. Захтев нишких Јевреја властима Приштинског вилајета, власти Приштинског вилајета садразамовом кабинету, одговор садразамовог кабинета вилајетским властима у Приштини, представници вакуфа Паша џамије у Нишу Државном већу (12. шабан 1286 /17. новембар 1869).

¹⁴⁴⁸ АЕН, ВД, и-006. П. Икономовић, *Успомене*, 1, 2. Године 1872. кнез Милан упознао је са својим плановима нишког свештеника Јована Поповића и његовог сина Петра Икономовића на тајном састанку у београдској Митрополији. Наредне године он их је упутио на сарадњу са вођом завереника у Нишу Колетом Рашићем. Његов задатак био је да помогне инфилтрирање завереника у црквена тела и органе локалне управе у Нишу.

¹⁴⁴⁹ С. Андрејевић, *Економски развој Ниша од 1830. до 1946. године*, Ниш 1970, 20.

¹⁴⁵⁰ НМН, Б, 834. М. Рашић, *Из прошлости Ниша*, 15.

Нишу свакако да су заслужна настојања државе да се, било законима или контролама престоничких органа, са више обзира него у ранијем периоду води рачуна о правима свих грађана. Тако се, на пример, из призренских салнама (1873, 1874) види колики је био удео немуслимана у раду локалних власти у Нишу.¹⁴⁵¹ На мирну свакодневицу и већу безбедност још више је утицала заповест призренског валије Хусни-паше, који је 1873. године наредио строгу забрану муслиманима да у јавности носе оружје на територији Призренског вилајета.¹⁴⁵² С тим у вези, он је позвао у Призрен све потчињене мутесарифе како би им ово саопштио (септембар, 1873).

И поред овакве хармонизације односа, Али Риза-паша гајио је неповерење према нишким Србима, потакнут штурим сазнањима градских власти о постојању српске завереничке мреже на територији Нишког санџака. Организовање Срба родољуба и њихово координисано деловање добиће озбиљну форму 1874. године, када у Нишу међу њима буде основана тајна национално-политичка организација. Заверенички Комитет је основан 24. фебруара 1874. године у Нишу, у кући једног од његових чланова, Михајла Божидарца.¹⁴⁵³

Оснивач и први човек ове организације био је нишки трговац Никола Коле Рашић. Његови најближи сарадници били су раније поменути Тодор Станковић и Таско Узуновић, људи који су већ чинили субверзивну мрежу српског агента Милоша Милојевића. Вођство Комитета чинила је група од петнаестак трговаца и чорбација који су руководили акцијама на територији Ниша, Пирота, Лесковца, Трна, Брезника, Врања, Гњилана и осталих градова у Старој Србији.¹⁴⁵⁴

Њихови задаци били су дотурање информација српским властима у Алексинцу и Београду, шверц наоружања преко српске границе и вршење припрема за позадинско четовање, у случају све извеснијег рата Србије и Османског царства.

Поред тога, из Ниша се широм западне Румелије тих година водила и активна субверзивна борба у очувању српског културног утицаја и сузбијању утицаја Егзархије. Већ 1875. године ветерану међу српским агентима, Милошу Милојевићу, пошло је за руком да у Врању створи такву антиегзархијску климу, да је бугарски учитељ Шишетцијев морао да

¹⁴⁵¹ *Prizrin vilayeti salnamesi 1290*, Prizrin 1873, 81, 82, 83, 84; *Prizrin vilayeti salnamesi 1291*, Prizrin 1874, 95, 96, 97, 98. Као најутицајнији нишки хришћани у овом периоду јављају се чланови Административног већа (idare meclisi) Нишког санџака Миха Адамушевић, митрополит Виктор, Јованча-ага/ефендија; чланови Апелационог и кривичног суда (temyiz, hukuk ve cinayet meclisi) Хаџи Јаков-ага, Пеша-ефендија; чланови Трговинског суда (ticaret mahkemesi) Хаџи Тодорче-ага, Васко-ага; чланови Пореске/Имовинске комисије (tahrir-i komisiyonu) Мита-ага, Цека-ага; чланови Градског већа (bedeliye meclisi) Зекерија-ага, Хаџи Стефан-ага, Мита-ага, Таче-ага, као и још неколико лица која су радила писарске послове (издавање путних исправа) или држала читаву службу, попут телеграфске (махом Јермени – Вархам-ефендија, Камкацијан-ефендија, Ташицијан-ефендија, Васко итд.).

¹⁴⁵² С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија. Културно-просветни и национални рад од 1856. до 1897*, 55.

¹⁴⁵³ Б. Ловрић, *Историја Ниша: приликом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града 11. јануара 1878 – 11. јануара 1928*, 73–74.

¹⁴⁵⁴ Б. Ловрић, *Историја Ниша: приликом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града 11. јануара 1878 – 11. јануара 1928*, 73; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија. Културно-просветни и национални рад од 1856. до 1897*, 81. У најужем кругу вођа ове организације помињу се и Тодор Миловановић, Димитрије Ђорђевић, Аранђел Станојевић и брат Таска Узуновића, Ђорђе.

оде из ове вароши.¹⁴⁵⁵ Радећи на свему томе Комитет је српској влади постао медијатор за повезивање са Србима широм Румелије, што се посебно односило на казе Призренског вилајета.¹⁴⁵⁶

30. Полагање заклетве чланова Комитета 1874. године

(Историјски архив Ниш, Varia, v-229)

Иако је Комитет био организација са широком мрежом, до последњег дана управе у Нишком санџаку властима није пошло за руком да прекину његове активности. Велики проблем било је и то што је, иако српски национално усмерена, ова организација међу својим члановима имала и припаднике других нација. То су били нишки апотекар Грк Ђорђе Блесидес и Јерменин Вахрам, чиновник поште у Нишу.¹⁴⁵⁷

И поред ових изазова у које је напетост стање доводило Али Риза-пашу, он је наставио политику претходних мутесарифа која се тицала повећања квалитета живота становника, и то не само у Нишу, већ и у осталим казама Нишког санџака. У Нишу је 1. маја 1872. године присуствовао свечаном полагању камена-темељца за изградњу још једне болнице.¹⁴⁵⁸ Здање је пројектовано према нацрту инжењера Османа-ефендије из Софије и налазило се крај Теле-куле на Трошарини.¹⁴⁵⁹ Заправо, болница је била адаптирани летњи конак чији је

¹⁴⁵⁵ Дeњ, 21. јулија 1875, 6.

¹⁴⁵⁶ Т. П. Станковић, *Успомене*, приредила Борислава Лилић, Пирот 1996, 17.

¹⁴⁵⁷ М. Ристић, *Вахрам*, Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937, Ниш 1937, 151.

¹⁴⁵⁸ Н. Kaleshi, Н.-Ј. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren*, 212.

¹⁴⁵⁹ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 106; Н. Kaleshi, Н.-Ј. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren*, 212. Локацију болнице даје нам Милићевић, док код Калесија и Корнрumpf налазимо детаље о њој, као и особљу које ју је чинило. Доказ да поменути аутори пишу о једном те истом здању јесте наведени број лежајева, који је код

власник био нишки Хафис-паша који је преминуо након боја на Иванковцу 1805. године.¹⁴⁶⁰ Касније, по ослобођењу 1878. године, уз ову болницу изграђена су још три павиљона, тако да је представљала неку врсту здравственог центра који и данас постоји, али као комплексна амбуланта Војске Србије. У сарадњи са софијским мутесарифом новембра 1873. године подигао је каратин на прелазу поштанског пута из Софијског санџака у Пиротску казу, како би се спречило ширење заразе из софијских села у Нишки санџак.¹⁴⁶¹ Као и претходни нишки мутесарифи, Али Риза-паша такође је поклањао пажњу образовању становника. У јесен 1874. године, упоредо са убиром пореза у Прокупачкој кази (који је лично надгледао), паша је овде послао нишког муфтију Исмаил Хаки-ефендију да својим ауторитетом подстакне локалне Арнауте да обнове школе тамо где су биле потребне и убеди их да шаљу своју децу у њих.¹⁴⁶² У то време само у Нишу било је девет мектеба за муслимане, три школе за немуслимане, једна руждија и четири медресе.¹⁴⁶³ У априлу наредне године наредио је да се у Куршумлијској нахији оснује сиротињска каса, коју су до тада имале све казе у санџаку.¹⁴⁶⁴ Ова каса давала је новац под камату, а добит је трошена за набавку хране и осталих потрепштина сиротињи у овој нахији. Агуста 1875. године иницирао је у Пироту сакупљање новца за изградњу привременог понтона на Нишави, пошто су пређашњи мост фебруарске поплаве однеле.¹⁴⁶⁵ Стављање понтона било је од виталног значаја за пиротску привреду, пошто је овај проблем могао да одложи одржавање чувеног панађура у овом граду. Том приликом нишки мутесариф наредио је и уређење деонице пута између Пирота и Знепоља, која је сматрана тесном и опасном. Прво је сређена пиротска страна, а нешто касније знепољска. Сређивање знепољске трасе одложио је из обзира према приватним обавезама које су Пироћанци имали због припрема за панађур.

Калешија и Корнрумпа осамдесет осам, док је Милићевић навео капацитет од осамдесет лежајева. Дакле, занемарљива разлика. Што се тиче додатних детаља, реч је о здравственом комплексу који је на османском Балкану тог периода требало да буде прилично велика и значајна институција. Имала је један спрат, мада је према пројекту Осман-ефендије планирано да има два. На приземљу је требало да буду: две болесничке собе, соба за болничаре, апотека, соба за хирурге, вешерај, шпајз, кухиња и купатило. На спрату је требало да буду смештена два одељења укупног капацитета од осамдесет осам лежајева, лабораторија за справљање лекова (Arzneizimmer), две просторије за помоћно особље и једна за болничаре, гостинска соба за посете и специјална соба за породилје.

¹⁴⁶⁰ Р. Тричкових, *Ниш пред српски устанак*, 238.

¹⁴⁶¹ Дунавъ, 7. ноемврија 1873, 1649.

¹⁴⁶² Дунавъ, 25. септемврија 1874, 1821.

¹⁴⁶³ Н. Kaleshi, Н.-Ј. Kornumpf, *Das Wilajet Prizren*, 227. У читавом Нишком санџаку укупан број школа износио је шездесет пет (четрдесет сибјан мектеба, тј. муслиманских основних школа, дванаест немуслиманских школа, три руждије и десет медреса).

¹⁴⁶⁴ Дунавъ, 20. априлија 1875, 1927.

¹⁴⁶⁵ Дунавъ, 3. август 1875, 1988.

ЗАКЉУЧАК

Низ фактора, од традиције до недостатка критичке науке, створили су свест о овом периоду као делу историје који се перципира искључиво кроз црно-бели приказ. То не само да је ускратило могућност да због „листа од којег се не види шума” бројна питања од великог значаја остану ван интересовања јавности, већ и да се историја под Османлијама селективно памти или игнорише. Разлог за то делимично лежи у отежаном разумевању османске културе и државе, у којима, као тековинама Оријента, није важио идентичан систем вредности као у европским културама, у које спада и српска. Због тога све што је потекло од Османлија, иако на први поглед традиција не говори тако, остало је само инвазиони, туђински елемент.

Промене у Османском царству током XIX века учиниле су га ближим европској култури. У исто време Србија је била на политичкој размеђи која је народ у њеном јужном и северном делу одвојила. Док о северној Србији у овом периоду можемо већ говорити као о савременом државном ентитету, њен јужни део остао је под директном контролом османске државе, па самим тим и изложен променама кроз које је она пролазила. У XIX веку тај део централне Србије претежно је захватао територију Нишког пашалука. Током читавог османског периода, све док је овај административни ентитет постојао, у њему је била кључна улога човека који је управљао Нишем, његовим седиштем.

Рад ових функционера сагледив је кроз три аспекта који су се узајамно преплитали. То су: локална средина, спољашњи фактори и сам управник.

Најобухватнији спољашњи фактори који су утицали на османски Ниш и његове управнике били су османска држава, тј. њена унутрашња и спољашња политика, и суседна Кнежевина Србија. Политички курсеви којим се кретала ова прва у Нишу су се рефлектовали на већинско хришћанско и мањинско муслиманско становништво. Због њиховог узајамног односа који је вековима био уређен по шеријату, интереси обеју страна често су и у XIX веку били дијаметрални. Пракса је показала да, када је управник Ниша тумачио државне прописе тако да је привилеговао муслиманску заједницу (или бар самоиницијативно деловао у том правцу), долазило је до озбиљних потреса у Нишу, што је за исход имало бројне проблеме окончане махом половицим решењима. Онда када је државна политика спровођена са циљем изједначавања права свих грађана (нарочито од 1839. и поново од 1856. године), користи од тога у Нишу имали су немуслимански. Због негативне реакције нишких муслимана и то је доводило до проблема. Ипак, старање о интересима хришћана у исто време значило је и дуже интервале стабилности и развоја. Оним управницима који на то нису гледали искључиво кроз лични интерес било је донекле лакше да постигну мир у пашалуку. Управо је због тога била важна улога човека чији је задатак био имплементација Портине политике.

Извршавање тога захтевало је личност са иницијативом. Онима који су у томе били успешни служба у Нишу била је одскочна даска за напредовање у даљој каријери. Ахмед Хуршид-паша, Хусеин-паша Гаванозолу и Ахмед Мидхат-паша били су људи којима је то пошло за руком. Међутим, они који нису успели у томе, а разлога за то било је пуно (од

личних компетенција до етичких ставова), сносили су одговорност због својих поступака. Такве судбине били су Али-паша Карсли, Махмуд-паша Хафисић, Сабри Мустафа-паша, Зејнел-паша. Међу управницима који су доживели политичко (или физичко) убиство спада и Мехмед Салих-паша, човек коме је дошао главе кнез Милош Обреновић. Његов пример указује на то колико је и Кнежевина Србија, такође као битан спољашњи фактор, могла да одигра велику улогу у животу и каријери нишког управника.

Бити управник Ниша у тренутку када је овај град имао већи политички значај за Порту носило је користи онима који су то умели да искористе. Једна од таквих прилика била је анархија у коју је запала Румелија почетком XIX века, када је Ниш био један од значајнијих центара за њено сузбијање. Случајеви нишких управника Хафис-паше и Мехмед-паше Шехсуварзадеа показују колико су политичке околности могле да утичу на успон појединца само зато што се у правом тренутку нашао у овом граду. Препознати од Порте као фактори који могу да реше проблеме од државног значаја, пружена им је шанса да одиграју своју улогу уз подршку државе и са значајним средствима на располагању. Међутим, обојица су и пример тога какав је био исход када појединци нису поседовали неопходне квалитете да у таквим околностима делају ваљано са дате позиције. У ствари, све до средине четрдесетих година XIX века нишки управници морали су да буду спремни на енергично сузбијање свих екстрема који су претиле да ускомешају духове у подвојеној заједници на чијем су челу били. Десетак буна у овом периоду више су него добар показатељ како се који од њих понашао у таквим околностима.

Отворени и насилни конфликти нису били једини разлог који је управника Ниша могао да наведе да застрани у свом понашању и расуђивању. Кључна је била и структура нишког становништва. Летаргична и све мања муслиманска заједница, захваћена осећајем угрожености због јачања присуства и моћи локалних хришћана, утицала је да неки од управника доносе одлуке на штету ових потоњих. Подршка локалних муслимана коју су уживали убедила их је да ће све што раде на штету хришћана остати само кап у мору неправди које су над њима чињене, без последица по кривце. Идеалан пример тога је Мустафа Сабри-паша, човек чије је понашање било један од разлога за избијање Нишке буне (1841). Након службе у овом граду, на својим наредним постављењима он више никада није поновио понашање какво је показао у Нишу, за шта је разлог вероватно то што је служио је у областима претежно насељеним муслиманима. Из овога се може закључити да је управа над верски подвојеном средином, нарочито тамо где муслимански елемент није био доминантан, могла да побуди у човеку држање које није одговарало матрици његовог уобичајеног понашања. Од овога треба изузети малверзације и корупцију као факторе који у овом периоду прате мандате бројних нишких управника. Османску државу у XIX веку одликује готово институционализована клептократија од које нису били поштеђени ни пашалуци насељени скоро у потпуности муслиманима.

Као што је могао да утиче негативно, Ниш је као средина могао да пружи и велике могућности за постизање запажених резултата када је био под управом савесних и способних људи. Такви управници били су Хуршид Мехмед-паша и Ахмед Мидхат-паша. Док је први на локалу постигао склад водећи рачуна о поштену раду судства и спровођењу пореске политике, Мидхат-паша је искористио економски потенцијал немуслимана и повољан положај Ниша да од њега створи својеврсну османску утопију. За непуне четири

године његове управе у Нишу и по читавом Нишком пашалуку основане су институције и подигнуте установе које су решавале проблеме локалних заједница, од оних крупнијих (економски, образовни и верски проблеми) до ситнијих (комунална питања, уређење простора и његова функционалност). Крајњи резултат Мидхат-пашиног рада било је то што је Нишки пашалук претворен у пилот-регију, из које су успешна решења имплементирана у осталим деловима Османског царства. Управо је за време Мидхат-пашине управе Ниш највише обogaћен позитивним сегментом културно-историјске баштине османског периода. Нажалост, данас је већи део тога само документован на папиру.

Културно-историјско наслеђе османског Ниша атрибут „османски” не дефинише ни верски ни национално. Он се односи на све народе који су у овом периоду чинили његово становништво – Србе, Турке, Јермене, Грке, Цинцаре, Јевреје, Цигане, Арануте, односно хришћане, муслимане и јудаисте. Према томе, све што је настало као културна и историјска тековина ових народа на простору Ниша спада у јединствен опус баштине османског периода, па стога не привилегује нити само Турке нити муслимане. У том погледу, Срби у Нишу у овом периоду добили су своју школу и Саборни храм, који је до изградње Храма Светог Саве у Београду био највећа српска православна богомоља. У околностима које су важиле у османској држави, обе институције биле су кључне за очување идентитета и културе једног хришћанског народа на Балкану. Са оним што је по овом питању у Нишу постигнуто, Срби су имали и више него добре услове за то. Осим цркве и институцијализованог школства, значајне тековине овог периода јесу и установе које је све становништво користило, а доприносе историјској јединствености баштине овог града. То су двојно образовање, финансијски фондови, транспортно предузеће, комунално уређење инфраструктуре, здравство итд. Зато и јесте неопходно извршити поновну валоризацију културно-историјске баштине Ниша и поклонити пажњу садржајима који су неправедно запостављени. Бављење тиме кроз рад људи који су били најодговорнији за њихов настанак само је један од начина за то.

На крају, треба рећи да бити добар управник Ниша није значило и радити искључиво у корист немуслимана на штету муслимана. Ово од истраживача захтева потпуну објективност и разумевање духа времена. Бити добар османски управник једне средине као што је био Ниш захтевало је постизање склада свих елемената који су ту средину чинили и сузбијање свих фактора који су претили да тај склад наруше, било да је реч о оправданом негодовању потлачених група или о привилеговању других. Тек од оног тренутка када османска држава почне да ради на смањењу разлика између својих поданика може се говорити о хуманизацији османског друштва у савременом смислу. До тада, међу народима османске државе владали су односи који су важиле вековима.

Период од 1799. до 1878. године био је недовољно дуг да се становништво Ниша прилагоди тим променама. Оне су често долазиле споро и са половичном решеношћу својих покретача. Зато чак ни најбољи управници Ниша у овом граду нису доживљавани као његови домаћини, већ само као гости на одређено време, док је насупротив њих увек стајала дистанцирана и недокучива средина. Колико год да је била ћудљива, та средина креирала је идентитет Ниша, што је ствар са којом су људи који су га водили у сваком тренутку морали да се носе.

РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ И ТОПОНИМА

Аганлик – врста поседа на коме су сељаци у мањој или већој мери задржавали своја права на коришћење и њихов стари систем закупнине

Ајан – градски достојанственик, врста градског трибуна или првака, личност неоспорне моћи и ауторитета на локалном нивоу

Ак Паланка – Бела Паланка

Акча – ситан османски новац. Током XIX века 190 акчи чинило је један куруш (грош).

Алацахисар – Крушевац

Арабација – превозник на запрежним колима

Арпалук – посед који је даван извесном великодостојнику да њиме управља и да са њега потпуно слободно убира приходе; својеврсна награда

Ашчиница – гостионица

Базрђан – трговац

Башибозук – нерегуларна, добровољачка војска

Башчохадар – управник службе служитеља на султановом двору

Беглербеј – управник беглербеглука, административно-територијалне јединице сачињене од неколико санџака

Берат – султанова повеља која је издавана световним и духовним функционерима приликом њиховог ступања на одређени положај. У њима су навођене обавезе и права дарованог лица.

Бимбаша – чин у османској војсци, еквивалент мајору

Бујурулдија – наредбодавни документ који је издавао садразам, баш-дефтердар или санџакбег

Буљук – османска војна јединица, еквивалент чети

Вакуф – дарована земља или неки други вид прихода, као неутуђиво добро у верске и добротворне сврхе

Векил – мухасилов представник у кази

Векилхарџ – домоуправитељ на двору османских провинцијских управника и високих функционера

Велика планина - планина у западном делу Бугарске, недалеко од Софије

Девлет – држава

Делибаша – заповедник делија, припадника рода лаке коњице познатих по својој смелости и храбрости

Дерибеј – поседник великог земљишног добра („господар долине”), најчешће на истоку Анадолије, са широком аутономијом од Порте, али са јасним војним и пореским обавезама према њој

Дефтердар – управитељ државних финансија

Диван – највиши савет Османске царевине. У XIX веку су га чинили садразам са ресорним везирима, двојица казаскера, румели валија, баш-дефтердар, главни адмирал османске морнарице и царски нишанџија са пратећим чиновничким апаратом.

Диздар – заповедник тврђаве

Дин душман – највећи, крвни непријатељ

Ђумрук – царинарница, прелаз, пункт

Ђустенџа – Констанџа, црноморска лука у Румунији

Емекџибаша – главешина пекарског еснафа, главни пекар, хлебар

Епитроп – члан црквене управе

Ерканија – врста огртача

Еспап – роба

Забит – командант, уопштено

Заптија – жандарм, полиџијац, редар

Захира – провијант, потрепштине и намирнице

Зеамет – тимар, тј. лено које приходује од 20 000 до 100 000 акчи

Зијан – штета (настала из пакости)

Зор – санџак на северу данашње Сирије

Излади – Златица, варош у централној Бугарској, недалеко од Софије

Илам – званични налаз, судско решење кадије

Илтизамџија – закупац пореза

Имарет – јавно добро издржавано вакуфом, најчешће јавна кухиња у којој се хранила сиротиња

Интов – каруце, кола са опругама за превоз путника

Ирада – наређење султана у коме је наведен његов лични одговор, тј. заповест у вези са неким питањем

Јасак – забрана, ембарго

Јенишехир – Лариса, град у Грчкој, у области Тесалија

Кавур/ђаур/ђавур – погрдан назив за немуслимана

капикулу војска – царска стајаћа војска

Капицибаша – главни вратар на султановом двору и церемонијал мајстор приликом пријема страних амбасадора

Капућехаја/ћехаја – коморник тј. заступник беглербега, санџакбега или другог провинцијског управника пред властима

Кедива – титула династије мисирских владара (1805-1914) чији је оснивач Кавали Мехмед Али

Контумац – погранична установа која надзире особе, бродове и робу ако долазе из заражених крајева

коџабаша – изборни представник немуслиманског становништва, медијатор између локалних власти и заједнице која га је изабрала

Кр-сердар – шеф жандармерије

Крџалије – врста муслиманских хајдука, плаћеника и независних разбојничких група које су на прелазу између XVIII и XIX века снажно утицали на војно-политичке прилике у Румелији, подржавајући махом анти-султанске фракције. Добили су име по граду у јужној Бугарској, Крџали, одакле су се пљачкашким походима ширили према западу, ка Видину, Софији, Нишу и Београду.

Кумбаракџија – османски војник, родовски еквивалент западноевропском гренадиру

Куцо-Власи – подругљиви назив за Цинцаре („хроми Власи”)

Лагумџија – војни инжињер, сапер

Магаза – складиште за робу, најчешће у непосредној близини радње на чаршији коју је подмиривало

Мазбата – петиција, колективна молба

Мал мудир – управник финансија на нивоу санџака

Мала планина – планина у западном делу Бугарске, недалеко од Софије

Мемур – чиновник, најчешће начелник неке административне службе

Манастир – Битољ

Мензил – коначиште, постаја

Мерзер – топовско оружје великог калибра

Мехтер – оркестар

Мехџема – суд, кадијска канцеларија

Милет – заједница истоверних припадника у Османском царству

Мимарбаша – управник зидарске службе, главни архитекта Османске царевине

Миралај – чин у османској војсци, еквивалент пуковнику

Мирија – државна имовина, најчешће се односи на земљишне парцеле у директном власништву државе

Миримиран – административни управник области веће од казе/кадилука (санџак, ејалет) који је, упоредо са цивилним надлежностима, имао и војне надлежности у рангу ферика

Мирлива – санџакбег; од средине XIX века чин у османској војсци, еквивалент генерал-мајору

Мисир – Египат

Мухацир – избегло лице; у историографији прихваћен као назив за муслиманске избеглице које су напуштале области османске Румелије током националних устанака и ослобођења балканских народа од Османлија у XIX веку

Муфетиш – инспектор

Мореја – Пелопонез, полуострво у Грчкој

Муавин – помоћник локалног управника, најчешће валије

Мубашир – емисар, чиновник који је постављен да се стара о извршењу неког државног посла

Муката – закуп, паушална закупнина, плаћање дажбина одсеком. Примењује се чешће од 1840. године, када је убир пореза широм Османске царевине био јако лош; државни приход који је дат на закуп приватном закупцу (стога, и убирачу).

Мутавџија – занатлија који израђује мутапе, покровце и друге производе од кострети

Мутеселим – опуномоћеник неког вишег функционера у вршењу одређених послова. Некада се под овим именом називао ad hoc заступник управника једне провинције. Касније је под овим именом почео да се подразумева опуномоћеник везира, санџакбега или управника провинције који је у његово име вршио убир пореза или управно-полицијске дужности на територији одређеног санџака.

Мухасебеџија – финансијски начелник

Мухасил – опорезивач, финансијски чиновник, врста финансијског инспектора

Мухурдар – чувар државног печата

Мушир – чин у османској војсци, еквивалент маршалу

Назир – финансијски надзорник. Вршио је надзор управљања државним добрима и вакуфима, као и контролу закупаца добара.

Налбант – поткивач

низамска војска, низам – регуларна османска војска модернизована по европском моделу после 1839. године

Онбаша – чин у османској војсци, еквивалент десетару

Ордија – армија, корпус

педипсати – казнити

Пирезник – Брезник, град у западном делу Бугарске, недалеко од Перника

Подунавске кнежевине – заједнички назив за румунске кнежевине Молдавију и Влашку

Порта – Висока Порта, влада састављена од највиших носиоца власти Османске царевине. Физички је била састављена од Садразамовог кабинета (Велики везират), бројних ресорних министарстава, Државног већа и Царске канцеларије.

Резилити – кудити, вређати

Румелија – назив за европски део Османске царевине

Садразам – велики везир

Сараф – мењач новца и других вредности. Паше су често блиско сарађивали са локалним сарафима (или имали свога), како би у новцу мењали вредности и поклоне које су им походници носили на дар.

Сејмен – војник, коњаник

Сенет – документ који има функцију уверења, признанице

Сераскер – врховни (тренутни) војни заповедник Османског царства, вођа војне кампање за коју је наменски биран

Сербез – слободно, сигурно

Сердар-и екрем – врховни војни командант одређеног фронта (Румелија, Анадолија, Закавказје...)

Серешник – Сириштник, село у западном делу Бугарске, недалеко од Перника

Серхат – крајиште

Силахдар – чувар султановог наоружања. Као великодостојник из непосредне султанове пратње, имао је дужност да за време парадирања носи султанову сабљу.

Сицаде – молитвени ћилим код муслимана

Сургун – казнено политичко прогонство, егзил

Табакана – радионица за обраду кожа

Табија – фортификација, утврда

Табур – батаљон

Татар – гласоноша

Тевабија – наоружана дружина, пратња османског великодостојника

Тескера – путовница

Туфекцибаша – заповедник војног рода мускетара

Ћафир – неверник, јеретик

Ушур – десетина, главна натурална дажбина коју је раја давала спахији

Устабаша – вођа еснафа, први човек еснафа

Фанариоти – припадници грчке трговачко-свештеничке класе који су живели у цариградској махали Фанари. Од свих хришћанских зимијских група имали су највише утицаја на спољну и унутрашњу политику Османске царевине.

Фатум – судбина

Ферик – чин у османској војсци, еквивалент дивизијском генералу

Фирка – војна јединица, еквивалент европској дивизији

Фис – албански клан

хазнадар – благајник

хас – тимар, тј. лено које приходује преко 100 000 акчи

чауш – дворски службеник, често упућиван у провинцијама да однесе или изврши неко наређење

чаушбаша – старешина чауша на султановом двору. Утврђивао је ред аудијенција на султановом двору и најављивао званице.

чифчија – сељак на чифлуку, где је радио и обрађивао земљу под уговором утврђеним условима. Давао је од приходованих добара и производа процентуални удео власнику чифлука, чифлук-сахибији.

Чорбација – газда, трговац; старешина јаничарске јединице

Џебеџија – припадник рода војске који се старао о оружју и ратној спреми, претежно јаничара

Џемат – верска или етничка заједница

Џенет – рај

Шавдан – свећњак

Шехремин – градоначелник

Шејк ал-Харем – представник Високе Порте пред верским властима у Меки и Медини

Шејх ул-ислам – Велики муфтија, највиши достојанственик уleme и врховни верски поглавар у Османском царству

Шилбок – стражар

Шоплук – област коју дели данашња граница Србије и Бугарске, са мешаним српским и бугарским становништвом

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА И ФОТОГРАФИЈА

1. Смотра српске војске испред пашиног сараја у Нишкој тврђави
2. Паша-џамија у центру Ниша
3. Бекир-бегов (Хафис-пашин) конак на Нишави
4. Печат Ахмеда Хуршид-паше
5. Адам де Фридел & П. Л. Бовије, „Хуршид паша”
6. Печат Целалудина Сејида Али-паше
7. Мезар Целалудина Сејида Али-паше у Травнику
8. Јаја Кемал Бејатли
9. Гурџу Мехмед Васиф-паша
10. Омер-паша Латас
11. Печат Мехмеда Хуршид-паше
12. Гроб Хајрије Ханум
13. Крајнали Ђорђе
14. Феликс Каниц, „Одлазак Мехмед Емин-паше Кибризлија из Ниша”
15. Путир нађен приликом радова на Фехтије џамији/Цркви Светог Николе 1863. године
16. Мидхат-паша са чиновницима вилајетске администрације у Рушчуку
17. Турска тврђава Ниш
18. Мехмед Решид-паша
19. Српска војска улази у Ниш 1877/1878. године
20. Телеграфска станица у Нишу
21. Ахмед Мидхат-ефендија
22. Руждија у Нишу
23. Натпис изнад улаза у „Павиљон” у Нишкој тврђави
24. План Нове касарне под Бубњем
25. Абдурахман Нуредин-паша
26. Атанасије Петровић Учитељ Таса
27. Драган Цанков
28. Тодор Станковић
29. Бали-бегов месџид
30. Полагање заклетве чланова Комитета 1874. године

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

АРХИВ СРБИЈЕ (АС)

Књажевска канцеларија (КК)

Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (МУД-П)

Министарство иностраних дела – Инострано одељење (МИД-И)

Збирка Мите Петровића (ЗМП)

Лични фонд Милорада Павловића Крпе (МП)

АРХИВ ЕПАРХИЈЕ НИШКЕ (АЕН)

Епископски двор (ЕД)

Важна документа (ВД)

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A. AMD)

Sadaret Divan Kalemî Evrakı (A. DVN)

Sadaret Mühimme Evrakı (A. DVN. MHM)

Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (A. MKT)

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM)

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD)

Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A. MKT. MVL)

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A. MKT. UM)

Sadaret Teşrifat Kalemî Evrakı (A. TŞF)

Cevdet Adliye (C. ADL)

Cevdet Askeriye (C. AS)

Cevdet Darphane (C. DRB)

Cevdet Hariciye (C. HR)

Irade Dahiliye (I. DH)

Irade Meclis-i Vala (I. MVL)

Irade Mesail-i Mühimme (İ. MSM)

Irade Meclis-i Mahsus (I. MMS)

Meclis-i Vala (MVL)

Plan, Proje, Krokiler (PLK)

Hatt-ı Hümayun (HAT)

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT)

Hariciye Nezareti Tahrirat Odası (HR. TO)

Şura-yı Devlet (ŞD)

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ НИШ (ЗЗЗСКН)

Фототека (Ф)

Документација (Д)

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА.

ФЕДЕРАЛНО МИНИСТАРСТВО СПОРТА БиХ (ЗЗС-ФМС)

Фотодокументација (Ф)

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ НИШ (ИАН)

Varia (V)

MUSEUM OF THE CITY OF ATHENS.

VOUROS-EFTAXIAS FOUNDATIONS (MCA-VEF)

Mpenaki Visual Exhibition (MVE)

НАРОДНИ МУЗЕЈ НИШ (НМН)

Библиотека (Б)

Историјско одељење (ИО)

ПРИВАТНА АРХИВА ДАВОРИНА ДИНИЋА

Тврђава

ПРИВАТНА АРХИВА ГОРАНА ЋИРИЋА

Колекција илустрација

РИЗНИЦА ЕПАРХИЈЕ НИШКЕ (РЕН)

Покретно културно наслеђе (ПКН)

STRATEGIC ARMS LIMITATION TALKS ARCHIVES (SALT)

Said Bey Archive (SBA)

Portraits (P)

ТАНА TOROS ARŞİVİ (ТТА)

Makaleler (M)

Објављени извори:

Л. Арсенијевић Баталака, *Живот и прикљученија Карађорђа. О рођењу, животу, својствима душевним и тјелесним и прикљученијама Ђорђа Петровића, Црног Ђорђа (Кара Ђорђа)*, приредио Радомир Ј. Поповић, Београд 2004.

S. Bizozeri, *La Sagra Lega contro la Potenza Ottomana*, Milano MDCXC

J. A. Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'annee 1841*, Paris 1843.

B. de la Broquière, *Le voyage d'outremer de Bertrandon de La Broquière, premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne*, publié et annoté par Charles Schefer, Paris MDCCCXCII

F. Veterani, *Des Grafen Veterani, kaiserlichen Feldmarschalls Feldzüge in Ungarn und den angränzenden Provinzen, vom Jahre 1683 bis 1694. Mit vielen Anmerkungen, Berichtigungen und Erläuterungen durch Beyspiele aus der Geschichte der neuern Turkenkriege*, Dresden 1788.

A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe: description physique et géologique de la Thrace*, t. I, Paris 1868.

J. Wharnccliffe, *The letters and works of lady Mary Wortley Montagu*, vol. 1, London 1837.

М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, Београд 1904.

И. И. Глазунов, *Собрание сочинений Е. П. Ковалевскаго*, т. 3, С.-Петербург 1871.

Грађа за историју краљевине Србије, књ. II, приредили В. Ј. Петровић, Н. Ј. Петровић, Београд 1884.

A. De Lamartine, *Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient, 1832–1833: ou, Notes d'un voyageur*, Paris MDCCCLIV

Дипломатско представништво Србије у Цариграду 1830–1858, приредили Мирослав Пешић, Александар Марковић, Светозар Рајак, Београд 2015.

Документи за българската история, т. III, подбрал и превел Панчо Дорев, София 1940.

R. Elsie, *Traveler, Scholar, Political Adventurer: A Transylvanian Baron at the Birth of Albanian Independence. The Memoirs of Franz Nopcsa*, Budapest – New York 2014.

Ж. Живановић, *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића*, Београд 1928.

Ж. Живановић, *Ниш и нишке знаменитости*, приредили Горан Максимовић, Миша Ракоција, Ниш 2004.

Иллюстрированная хроника войны, т. 2, Санкт-Петербург 1877–1878.

Kemal bey, *The memoirs of Ismail Kemal bey*, edited by S. Somerville, London 1920.

- S. Kemura, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem od godine 1219–1804. do godine 1279–1862.*, Sarajevo 1914.
- G. Keppel, *Narrative of a journey across the Balkan*, vol. 1, London 1831.
- B. Крестић, Н. Петровић, *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825*, Београд 1973.
- S. Kunalalp, *Son dönemi erkân ve ricali (1839–1922)*, Istanbul 1999.
- M. J. Quin, *A Steam Voyage Down the Danube: With Sketches of Hungary, Wallachia, Servia, Turkey etc.*, New York MDCCCXXXVI
- A. Lake, *Kars and our captivity in Russia*, London MDCCCLVI
- A. Lake, *Narrative of the Defense of Kars, Historical and Military*, London 1857.
- A. H. Layard, *Autobiography and letters from his childhood until his appointment as H. M. Ambassador at Madrid*, vol. 2, London 1903.
- S. Lusignan, *A series of letters addressed to Sir William Fordyce*, vol. I, London MDCCLXXXVIII
- Loi constitutive du département formé sous le nom de Vilayet du Danube*, Constantinople 1865.
- М. Маринковић, *Турци са стране кнезу Милошу*, Београд 2009.
- W. Nassau, *A journal kept in Turkey and Greece*, London 1859.
- М. Ненадовић, *Мемоари прете Матије Ненадовића*, приредио Љубомир Ковачевић, Београд 1893.
- М. О. Окау, *Ahmed Midhat efendi*, *Turkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi*, с. 2, Ankara 1989.
- А. Орманджиян, *Арменски пътописи за Балканите XVII–XIX в.*, София 1984.
- М. Z. Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, с. I, Ankara 2008.
- E. Pears, *Forty years in Constantinople*, London MCMXVI
- Р. Перовић, *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику*, књ. I, Београд 1977.
- Б. Перуничкић, *Алексинач и околина*, Београд 1978.
- О. Д. Пирх, Ђ. Магарашевић, *Путовање по Србији у години 1829; Путовање по Србији у 1827. години*, предговор Драгиша Т. Мијушковић, поговор Предраг Протић, Београд 1983.
- М. Поповић Шапчанин, *Целокупна дела*, књ. 5, Београд 1920.
- Prizrin vilayeti salnamesi 1290*, Prizrin 1873.
- Prizrin vilayeti salnamesi 1291*, Prizrin 1874.

Рашид-беј, *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, превео Д. С. Чохаџић, предговор С. Новаковић, Београд 2010.

Reports received from Her majesty's consuls relating to the condition of Christians in Turkey 1860, London 1861.

В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, књ. I, Горњи Милановац 1988.

В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, књ. II, Горњи Милановац 1988.

В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, књ. III, Горњи Милановац 1988.

H. Sandwith, *A narrative of the Siege of Kars*, London 1856.

Сокобања и срез бањски 1836–1914, књ. 1, Ниш 1982.

E. Spenser, *Travels in European Turkey in 1850*, vol. 1, London 1851.

Т. П. Станковић, *Успомене*, приредила Борислава Лилић, Пирот 1996.

В. Стефановић Караџић, *Историјски списи*, књ. I, Београд 1969.

В. Стефановић Караџић, *Историјски списи*, књ. II, Београд 1969.

С. Стојадиновић, *Бој на Чегру*, Ниш–Београд 1989.

M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 1, Istanbul 1996.

M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 2, Istanbul 1996.

M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 3, Istanbul 1996.

M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 4, Istanbul 1996.

M. Süreyya, *Sicill-i Osmani*, с. 5, Istanbul 1996.

J. Taylor, *Travels from England to India in the year 1789*, vol. II, London 1799.

Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994.

The Agreement made between the Porte and Mehmet Ali in 1833, Accounts and Papers: Parliamentary Papers, vol. L, London 1839.

M. A. Ubcini, *Lettres sur la Turquie*, Paris 1853.

J. G. Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik: nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, Wien 1868.

E. Hertslet, *The Map of Europe by treaty*, vol. IV, London 1891.

К. Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1937.

Е. Ćelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967.

П. Џамбазовски, *Турски документи за македонската историја 1800–1803*, књ. I, Скопје 1951.

П. Џамбазовски, *Турски документи за македонската историја 1803–1808*, књ. II, Скопје 1953.

П. Џамбазовски, *Турски документи за македонската историја 1809–1817*, књ. III, Скопје 1955.

Штампа:

България, Цариград (1857–1863)

Българска дневница, Нови Сад (1857)

Български гласъ, Болград (1876–1877)

Въстокъ, Београд (1865, 1874)

День, Цариград (1875–1876)

Дунавъ, Рушчук (1864–1877)

Зорница, Цариград–Пловдив–Самоков–Софија–Пазарџик (1864–1948)

La Turquie, Цариград (1866–1895)

Напрѣдакъ, Цариград (1874–1877)

Народностъ, Букурешт (1867–1869)

Независмостъ, Букурешт (1873–1874)

Нишки гласник, Ниш (1900–1929)

Новине србске, Крагујевац (1834–1843)

Политика, Београд (1904–)

Свѣтникъ, Цариград (1863–1870)

Србске новине, Београд (1844–1869)

Српске новине, Београд (1870–1894)

Стара Планина, Букурешт (1876–1877)

The Levant Times (Источно време), Цариград (1874–1877)

The New York Times, Њу Јорк (1851–)

Цареградски вѣстникъ, Цариград (1848–1862)

Шумадинка, Београд (1850–1857)

Литература:

Abdurrahman Nurettin Paşa, *Kütahya Ansiklopedisi*, c. 1, Kütahya 1999.

A. Abdulkadiroglu, *Abdurrahman Nureddin Paşa, İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri Dergisi*, s. 13, Istanbul 2002.

E. A. Aytekin, *Neither 'Monarchism' nor 'Weapons of the weak': peasant protest in the late Ottoman Empire*, *Perspectives on Ottoman Studies*, Berlin 2010.

S. Akgün, *The emergence of tanzimat in the Ottoman Empire*, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, s. 2, Ankara 1991.

J. Akiba, *From Kadi to Naib: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period*, *Frontiers of Ottoman studies*, vol. I, London – New York 2005.

C. C. Aktan, D. Dileyici, Ö. Saraç, *Osmanlı Tarihinde Vergi İsyamları II*, *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 8 s. 1, Isparta 2003.

С. Анастасијевић, *Историја Ниша*, Ниш 1940.

Б. Андрејевић, *Етапе развоја чаршије као занатлијско-трговачког центра Ниша*, Нишки зборник, бр. 1, Ниш 1975.

Б. Андрејевић, *Револуционарна делатност тајне нишке организације против Турака 1821. године*, Лесковачки зборник, бр. XV, Лесковац 1975.

Б. Андрејевић, *Преглед ослободилачких покрета и револуционарне активности Нишлија током XIX века*, Нишки зборник, бр. 5, Ниш 1978.

Б. Андрејевић, *Извори из XIX века о Нишу у доба Турака и у првим годинама после ослобођења*, Нишки зборник, бр. 5, Ниш 1978.

Б. А. Андрејевић, *Два извора о Пироту из Хиландара са почетка XIX века, значајна за револуционарне и економске односе у време Турака*, Пиротски зборник, бр. 8–9, Пирот 1979.

Б. Андрејевић, *Поменик Руфета Мутаџијског из XVIII в. као историјски извор о развоју занатства у Нишу*, Нишки зборник, бр. 13, Ниш 1983.

Б. Андрејевић, *Библиотекарство*, *Историја Ниша*, књ. II, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1984.

- Б. Андрејевић, *Арабаџијска компанија*, Енциклопедија Ниша – историја, Ниш 1995.
- Б. Андрејевић, *Садразамско време*, Енциклопедија Ниша – историја, Ниш 1995.
- Б. Андрејевић, *Стари записи о Нишу (од V до XIX века)*, Ниш 1997.
- Б. Андрејевић, *Споменици Ниша: заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, Ниш 1996.
- С. Андрејевић, *Економски развој Ниша од 1830. до 1946. године*, Ниш 1970.
- С. Андрејевић, *Улога Срба у нишкој трговини XIX века*, Нишки зборник, бр. 2, Ниш 1976.
- С. Андрејевић, *Окончање нишке буне 1841. године*, Нишки зборник, бр. 4, Ниш 1977.
- С. Андрејевић, *Економске везе нових крајева са кнежевине Србијом до ослобођења од Турака*, Лесковачки зборник, бр. XVIII, Лесковац 1978.
- С. Андрејевић, *Аграрни односи и производња у околини Ниша пред ослобођење од Турака*, Нишки зборник, бр. 9, Ниш 1980.
- С. Андрејевић, *Покушај обнављања буне у турским пределима 1842. године*, Зборник, бр. 8, Ниш 1992.
- С. Андрејевић, *Односи становништва нових крајева и кнежевине Србије у периоду од 1833. до 1877. године (I)*, Нишки зборник, бр. 16, Ниш 1987.
- С. Андрејевић, *Односи становништва нових крајева и кнежевине Србије у периоду од 1833. до 1877. године (II)*, Нишки зборник, бр. 17, Ниш 1989.
- С. Андрејевић, *Нишке буне: ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године*, Ниш 2003.
- М. S. Arısoy, *Türk Halk Şiiri Antolojisi*, Ankara 1995.
- G. Aubaret, *Province du Danube*, Bulletin de la Société de Géographie, s. VI t. XII, Paris 1876.
- Z. Acer, *Ottoman modernization and effects of the Tanzimat edict on today*, Ozean Journal of Social Sciences, vol. 2 no. 3, Columbus (OH) 2009.
- Z. Acer, *Tuna'da Osmanli hakimiyetinin zayıflaması ve Adakale (1804–1923)* [Doktora tezi, Sosyal bilimler enstitüsü Gazi üniversitesi], Ankara 2011.
- A. Acehan, *The literature exiles and the people who were sent to exile from the tanzimat reforms in 1839 up to now*, Zeitschrift für die Welt der Türken, vol. 2 no. 2, München 2010.
- C. Badem, *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*, Leiden–Boston 2010.
- Т. Бакрџџиева, *На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884)*, Русе 2009.

1265 (1849) *Devlet salnamesine göre osmanlı idari yapisi* [Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler enstitüsü Ankara üniversitesi], Ankara 2007.

Y. I. Baris, G. Hillerdal, *Tuberculosis in the Ottoman harem in the 19th century*, Journal of Medical Biography, vol. 17 no. 3, London 2009.

Д. Берић, *Проблеми опадања економског система Османског царства (1848–1878)*, Историјски часопис, књ. XXIX–XXX, Београд 1982–1983.

A. Billinis, *The Eagle has Two Faces: journeys through Byzantine Europe*, Bloomington [IN] 2011.

V. Višćević, *Bosanski namjesnici Osmanskog doba (1463.–1878.)*, Sarajevo 2006.

Б. Богдановић, *Делиградска утврђења 1806–1813. године*, Делиград од устанка ка независности 1806–1876, уредник Д. Алексић, Београд 2007.

Р. Богдановић, *Британски историјски извори о Пироту (1837–1919)*, Пиротски зборник, бр. 8–9, Пирот 1979.

М. Богићевић, *Стеван Синђелић, ресавски војвода и његово доба*, Београд 1989.

И. Божић, *Француски дневник о походу Мустафе II 1696. године*, Мешовита грађа, књ. 9, Београд 1956.

Д. Бојанић, *Ниш као војноуправни и судски центар*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.

Д. Бојанић, *Градске четврти и знамените грађевине*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.

Д. Бојанић, *Верски и етнички састав становништва*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.

Д. Бојанић, *Привредни живот*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.

G. Bozkurt, *Review of Ottoman legal system*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, s. 3, Ankara 1992.

A. Boué, *La Turquie d'Europe*, t. III, Paris 1840.

A. Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, t. I, Vienne 1854.

V. Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh 2012.

Българската възрожденска интелигенция, София 1988.

М. Васић, *Социјално-економске прилике у балканским земљама под турском влашћу (1700–1878)*, Зборник Матице српске за историју, бр. 34, Нови Сад 1986.

- Р. Веселиновић, *Бечки рат 1683; прво аустријско освојење града 1688. године*, Историја Београда, књ. I, гл. уредник Васа Чубриловић, Београд 1974.
- W. F. Weiker, *The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform*, *Administrative Science Quarterly*, vol. 13 no. 3, Special Issue on Organizations and Social Development, Ithaca 1968.
- R. Veselinović, *Vojvodina, Srbija i Makedonija pod turskom vlašću u drugoj polovini XVII veka*, Novi Sad 1960.
- A. Wink, *Al-Hind: the making of the Indo-Islamic World*, vol. 1, Leiden – New York 1996.
- М. Влајинац, *Из путописа Ханса Дернивама 1553–55. год.*, Браство, књ XXI, Београд 1927.
- М. З. Влајинац, *Згон или Кулучење ван места становања од средњег века до наших дана*, Српски етнографски зборник, књ. XLIX (одељ. 2 књ. 21), Београд 1932.
- E. Wormeley Latimer, *Russia and Turkey in the Nineteenth Century*, Chicago 1903.
- Т. П. Вукановић, *Арбанашки устанци 1826–1832*, Врањски гласник, књ. V, Врање 1969.
- М. Вукићевић, *Карађорђе*, књ. II, Београд 1912.
- В. Ј. Вучковић, *Српска криза у Источном питању (1842–1843)*, Београд 1957.
- М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, Београд 1908.
- М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. II, Београд 1909.
- М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, Београд 1912.
- С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Нови Сад 1974.
- С. Гавриловић, *Време дахија*, Историја српског народа, књ. IV/1, уредник Славко Гавриловић, Београд 1986.
- В. Гавриловић, *Избеглице из Србије у Карловцима од 1813. до 1815. године*, Историјски часопис, књ. XLII–XLIII, Београд 1997.
- П. В. Гагулић, *Велики нишки саборни храм*, Ниш 2004.
- Галерија савремене ликовне уметности у Нишу: 1970–2000*, уредник Радмила Костић, Ниш 2000.
- A. Gallenga, *Two years of the Eastern question*, vol. 1, London 1877.
- Г. Георгиева, *За центъра на провинция Румелия (от края на XVIII век до 1839 г.)*, Историческо бдеще, бр. 1–2, София 2004.
- Г. Георгиева, *Административно устройство и управление на еялет Румелия при султан Махмуд II (1808–1839 г.)* [дисертация, Институт по балканистика при Българска академия на науките], София 2006.

- G. Georgieva, *Administrative structure and government of Rumelia in the late eighteenth and early nineteenth centuries: the functions and activities of the vali of Rumeli, Ottoman rule and the Balkans, 1760–1850, Conflict, transformation, adaptation*, editors Antonis Anastasopoulos, Elias Kolovos Rethymno 2007.
- Г. Георгиева, *Османските управници на Балканите. Професионален профил на румелийските валии през първата половина на XIX век*, Балканите – език, история, култура, Велико Търново 2008.
- Г. Георгиева, *Градското управление на София и Битоля в началото на XIX век*, Балканите. Между традицията и модерността, София 2009.
- G. Georgieva, *Dynamics of Territorial Division of Rumelia province*, Études balkanique, vol. 1–2, Sofia 2010.
- Г. Георгиева, *Сараят на провинциалните османски управители: място за живеене – място за управление, първата половина на XIX век*, Четива за историята и културата на Балканите, София 2010.
- Г. Георгиева, *Поглед върху социалния профил на османския провинциален управител (по примера на еялет Румелия от края на XVIII и началото на XIX век)*, Списание Епохи, т. XXIV кн. 2, Велико Търново 2016.
- M. Gleni, *Balkan 1804–1999*, knj. I, Beograd 2001.
- N. Göyünç, *Midhat paşa'nın Niş valiliği hakkında notlar ve begleler*, Tarih enstitüsü dergisi, s. 12, İstanbul 1982.
- M. Gökçek, *Centralization during the Era of Mahmud II*, Osmanlı Araştırmaları, s. 21, İstanbul 2001.
- Z. Gölen, *Tanzimat dönemi Bosna isyanları, 1839–1878*, Ankara 2009.
- F. M. Göçek, *The rise of the bourgeoisie, Demise of Empire. Ottoman Westernization and Social Change*, New York – Oxford 1996.
- F. M. Göçek, *Ethnic Segmentation, Western Education, and Political Outcomes: Nineteenth-Century Ottoman Society*, Poetics Today, vol. 14 no. 3, Durham 1993.
- R. Gradeva, *Osman Pazvantoğlu of Vidin: between old and new*, The Ottoman Balkans 1750–1830, editor Frederick F. Anscombe, Princeton 2006.
- В. Грујић, *Основношколско образовање у Нишу прве деценије након ослобођења 1878*, Нишки зборник, бр. 11, Ниш 1982.
- Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, Крагујевац 1989.
- R. A. Davenport, *Life of Ali Pasha of Tepeleni, vizier of Epirus: surnamed Aslan, or the Lion*, London MDCCCXXXVII

- R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, Princeton 1963.
- R. H. Davison, *Midhat-pasha*, The Encyclopaedia of Islam, vol. VI, Leiden 1991.
- S. Demirci, *Rise of Nationalism in the Ottoman Empire: How Did Ottoman Government Respond to the Bulgarian National Movement 1839–1870?*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 22, Kayseri 2007.
- С. Димитријевић, *Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају*, Лесковац 1951.
- С. Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца*, Лесковац 1952.
- П. Димон, *Болесник*, Историја Османског царства, приредио Роберт Мантран, Београд 2002.
- M. Dobrev, *Circassian Colonization in the Danube Vilayet and Social Integration (Preliminary Notes)*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, s. 33, Ankara 2013.
- Д. М. Ђорђевић, *Власотинце. Прилози за изучавање историје лесковачке области*, Лесковачки зборник, бр. XII, Лесковац 1972.
- Ј. Ђорђевић, *Срби козаци – казаци у турској војсци у другој половини XIX века*, Годишњица Николе Чупића, бр. XXIX, Београд 1910.
- М. Ђорђевић, *Ослободилачки рат српских устаника 1804–1806*, Београд 1967.
- Т. Р. Ђорђевић, *Белешка о Власотинцу*, Београд 1897.
- Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша. Становништво-насеља*, Београд 1924.
- Т. Р. Ђорђевић, *Србија пре сто година*, Београд 1946.
- М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2007.
- H. G. Elliot, *Some revolutions and other diplomatic experiences*, London 1922.
- И. Ерен, *Митхат-пашина библиотека у Нишу*, Библиотекар: часопис за теорију и праксу библиотекарства, бр. 1–2, Београд 1968.
- O. N. Ergun, *Istanbul sehreminleri*, İstanbul 2007.
- Н. Жарковић, *Место предаје кључева 1867. године*, Београд 2010.
- R. Zens, *Provincial Powers: The rise of Ottoman Local Notables (Ayan)*, History Studies, vol. 3 no. 3, Samsun 2011.
- О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 7, Београд 1970.
- О. Зиројевић, *Питање гета у јужнословенским османским градовима*, Историјски часопис, књ. XXXIX, Београд 1994.

- O. Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459–1804*, Beograd 2009.
- M. Зорић, С. Ђукић, *Српско војно школство*, Београд 2010.
- S. Ianeva, *The Non-Muslim Tax farmers in the Fiscal and Economic System of the Ottoman Empire in the 19th Century*, Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space, edited by Jørgen Nielsen, Leiden–Boston 2012.
- A. Ивић, *Румелијски вилајет у години 1838*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 13 св. 1–2, Београд 1933.
- Ђ. Игњатовић, *Просветне и културне прилике*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Н. П. Илић, *Ослобођење јужне Србије 1877–1878*, Београд 1977.
- Н. İnalçık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*, London 1978.
- Н. Inalçık, *Rumeli*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, с. 35, Ankara 2008.
- P. L. Inciciyan, H. D. Andreasyan, *Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası*, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, s. 2–3, Istanbul 1974.
- B. Iseni, *La question nationale en Europe du Sud-Est: genèse, émergence et développement de l'indépendance nationale albanaise au Kosovo et en Macédoine*, Berne 2008.
- M. B. Yazar, *Edebiyatçılarımızı Tanıyalım: Yahya Kemal Beyatlı*, Yahya Kemal için Yazılanlar, с. 1, İstanbul 1998.
- Г. Јакшић, *Европа и васкрс Србије (1804–1834)*, Београд 1927.
- M. A. Yalçınkaya, *The provincial reforms of the early Tanzimat period as implemented in the kaza of Avrethisarı*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, s. 6, Ankara 1995.
- И. С. Јастребов, *Манастир Дечани*, Браство, бр. XII и XIII, Београд 1908.
- C. Jelavich, B. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle–London 1977.
- K. Yetiş, *Yahya Kemal: Hayati*, с. I, Istanbul 2006.
- Y. Yiğit, *Prizren Sancağı'nın İdarî Yapısı (1864–1912)*, History Studies, v. 21/1, Samsun 2010.
- I. Yılmazçelik, *Osmanlı hakimiyeti süresince Diyarbakır eyaleti valileri (1516–1838)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, с. 10 s. 1, Elazığ 2000.
- A. Јовановић, *Историјски развитак српске задруге*, Београд 1896.
- A. С. Јовановић, *Правда и управа у врањанској покрајини за време Турака*, Бранич, год III, Београд 1890.

- Б. Јовановић, *Вожд и његови устаници у светлу и сенци њихових карактерних особина*, Гласник Етнографског музеја, бр. 72, Београд 2008.
- Д. Јовановић, *Преговори кнеза Милоша и Марашли Али-паше у Јагодини и Ћуприји 1815. године*, Пешчаник, бр. 3, Ниш 2005.
- Ј. В. Јовановић, *Параспур у Лесковачкој котлини и његови корисници у XIX веку*, Лесковачки зборник, бр. XXIV, Лесковац 1984.
- Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941.
- М. Јовановић, *Димитрије Ц. Ђорђевић, успомене на прве дане у ослобођеном Нишу*, Пешчаник, бр. 3, Ниш 2005.
- С. Јовановић, *Михаиловић Стевча*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. II, Нови Сад – Сремски Карловци 2001.
- Т. Јовановић, *Прилог за историју дворца кнеза Милана у Нишу*, Лесковачки зборник, бр. XL, Лесковац 2000.
- К. Johassohn, K. S. Björnson, *Genocide and Gross Human Rights Violations: In Comparative Perspective*, New Brunswick – London 1999.
- R. Kazancıgil, *Edirne şehir tarihi kronolojisi 1300–1994*, Edirne 1995.
- Н. Kaleshi, Н.-J. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren, Südost-forschungen*, b. XXVI, Munchen 1967.
- Ј. Калић-Мијушковић, *Турска освајања у XV и XVI веку*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис, бр. XXXI, Београд 1984.
- Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994.
- F. Kanitz, *Die Tscherkessen Emigration nach der Donau. Historisch-ethnographische Skizze*, Osterreichische Revue, b. I, Wien 1865.
- Ф. Канитц, *Дунайская Болгария и Балканский полуостровъ*, С.-Петербургъ 1876.
- Ф. Ф. Каниц, *Срби и становништво*, књ. II, Београд 2007.
- К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830–1914*, Madison 1985.
- М. Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, Istanbul 2010.
- А. Kahraman, *Üsküdarlı meşhurlar ansiklopedisi*, İstanbul 2012.
- Д. Кашић, *Црква у крушевачком крају до првог српског устанка*, Крушевац кроз векове, гл. уредник Адам Стошић, Крушевац 1972.
- А. W. Kinglake, *Eothen*, edited by D. G. Hogart, London 1906.

- C. Kırılı, *Balkan nationalisms and the Ottoman Empire: views from Istanbul streets*, Ottoman rule and the Balkans, 1760–1850. Conflict, transformation, adaptation, editors Antonis Anastasopoulos, Elias Kolovos, Rethymno 2007.
- C. Kırılı, *Tyranny illustrated: from petition to rebellion in Ottoman Vranje*, *New Perspectives on Turkey*, vol. 53, 2015, 11–12. Доступно на <https://www.cambridge.org/core/journals/new-perspectives-on-turkey/article/tyranny-illustrated-from-petition-to-rebellion-in-ottoman-vranje/57A6E6E8E7B6CB734835D1551BC80048>
- A. Kırmızı, *Rulers of the Provincial Empire: Ottoman Governors and the Administration of Provinces 1895–1908*, [dissertation, History Department of Boğaziçi University], Istanbul 2005.
- A. Kırmızı, *Taming the Governors: The Swinging Pendulum of Power over the Ottoman Provinces in the Nineteenth Century*, *The International Journal of Regional and Local Studies*, vol. 6 no. 1, Lincoln, 2010.
- A. Kırmızı, *Going round the province for progress and prosperity: inspection tours and reports by late Ottoman governors*, *Studies in Travel writing*, vol. 16 no. 4, 2012, 389. Доступно на: https://www.academia.edu/2404387/Going_round_the_province_for_progress_and_prosperity_i_nsppection_tours_and_reports_by_late_Ottoman_governors
- Z. Kırmızı, F. T. Çalışkan, *İstanbul ulaşım zaman dizini*, İstanbul 2012.
- P. M. Kitromilides, *The Ecumenical Patriarchate, Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth Century Southeastern Europe*, New York 2014.
- A. Koyuncu, *1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde Şarki Rumeli Nüfusü*, *Avrasya Etüdleri*, s. 44, Ankara 2013.
- A. Koyuncu, *Tuna Vilâyeti'nde Nüfus Ve Demografi (1864–1877)*, *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 9 no. 4, Ankara 2014.
- Y. Koksal, *The Application of the Tanzimat Reforms in Bulgaria: State Building in the Ottoman Empire (1839–1878)*, Harvard University 1999, 14. Доступно на: <http://www.ksg.harvard.edu/kokkalis/GSW1/GSW1/11%20Koksal.pdf>
- B. Konan, *Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu*, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, s. 29, Ankara 2011.
- М. М. Костић, *Територијална припадност белопаланачке котлине у прошлости и административно обликовање (XIV–XIX век)*, *Пиротски зборник*, бр. 27–28, Пирот 2002.
- О. S. Kocahanoğlu, *Midhat Paşa'nın Hatıraları. Hayatım İbret Olsun [Tabsıra-i İbret]*, с. 1, İstanbul 1997.
- Т. Крстоношић, *Српски земљораднички фондови у јужним областима Србије до 1878 године*, Нови Сад, 1954.

- Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд 1901.
- С. Küçük, *Hurşid Ahmed paşa, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, с. 18, Ankara 1998.
- А. Лаинович, *Вести о Првом српском устанку у неким непознатим савременим француским конзулским и војним извештајима*, Врањски гласник, књ. IX, Врање 1973.
- Б. Лилић, *Турске репресалије у Понишављу у време грчког устанка 1821. године*, *Balkanica*, бр. 29, Београд 1998.
- Б. Лилић, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције (1804–1878)*, књ. I, Београд 2002.
- Б. Лилић, *Учешће Нишлија у Првом српском устанку*, Пешчаник, бр. 2, Ниш 2004.
- Б. Лилић, *Миграције из неослобођених крајева Турске у Карађорђеву Србију 1804–1813. године*, Зборник Матице српске за историју, бр. 69–70, Нови Сад 2004.
- В. Lewis, *Ahmad Midhat, The Encyclopaedia of Islam*, vol. 1, Leiden 1986.
- Б. Ловрић, *Историја Ниша: приликом педесетогодишњице ослобођења Константиновог и Немањиног града 11. јануара 1878 – 11. јануара 1928*, Ниш 1927.
- Р. Љушић, *Вук Стефановић Караџић и питање укидања феудализма у Србији*, Историјски часопис, књ. XXXV, Београд 1988.
- Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004.
- Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Београд 2005.
- Н. Макуљевић, *Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini*, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, knj. 2, Sarajevo 2011.
- С. Марић, *Белешке из Запања*, Градина, год. I, Ниш 1900.
- М. Маринковић, *Нови извори о политици кнеза Милоша Обреновића према народним покретима на границама Србије*, Историјски часопис, књ. XL–XLI, Београд 1995.
- М. Маринковић, *Србија прве половине XIX века у 'Историји чудноватих догађаја у Београду и Србији' Рашида Београђанина и 'Мемоару' Ибрахима Мансур-ефендије*, Зборник Матице српске за историју, бр. 61–62, Нови Сад 2000.
- Д. Марковић, *Нишке чесме из 19. века*, Нишки зборник, бр. 3, Ниш 1977.
- М. MacColl, *The Eastern question: its facts & fallacies*, London 1877.
- А. Н. Midhat, *The Life of Midhat pasha; a record of his services, political reforms, banishment, and judicial murder*, London 1903.
- Ч. Мијатовић, *Пропаст јаничара 3. јуна 1826. године*, Београд 1899.

- Д. Милић, *Нишка привреда у првој половини XIX века*, Зборник, бр. X, Ниш 2001.
- Ј. Милићевић, *Спољна политика*, Историја српског народа, књ. V/1, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1981.
- М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884.
- W. Miller, *The Ottoman Empire 1801–1913*, Cambridge 1913.
- М. М. Миловановић, *Основно школство Ниша и околине у XIX и почетком XX века*, Ниш 1975.
- С. Милутиновић Сарајлија, *Историја Србије од почетка 1813е до конца 1815е године*, Београд 1888.
- Е. Миљковић, *Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*, Пешчаник, бр. 1, Ниш 2003.
- А. Minkov, *Conversion to Islam in the Balkans*, Leiden–Boston 2004.
- Д. Ж. Мирчетић, *Југоисточни фронт у Првом српском устанку*, Лесковачки зборник, бр. XXXI, Лесковац 1991.
- S. Mihaljčić, A. Andrejević, D. Supić, *Religious Tourism and Serbian Orthodox Church, Pilgrimage and Sacred Places in Southeast Europe*, editors Mario Katić, Tomislav Klarin, Mike McDonald, Zürich–Berlin 2014.
- C. Mostras, *Dictionnaire Géographique de L'Empire Ottoman*, St.-Pétersbourg 1873.
- R. Muderizović, *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, Glasnik Zemaljskog muzeja, br. XXVIII sv. 1–2, Sarajevo 1916.
- М. Муџезиновић, *Исламска епиграфика у Босни и Херцеговини*, књ. 1, Сарајево 1974.
- Н. Н. Муравьев, *Война за Кавказом въ 1855 г.*, т. 1, С-Петербургъ 1877.
- С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија. Културно-просветни и национални рад од 1856. до 1897*, Ниш 2012.
- С. Д. Недељковић, *Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године*, Устанци и побуне у Турској у XIX веку, Зборник радова Филозофског факултета, Ниш 2012.
- В. Николић, *Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19. веку*, Лесковачки зборник, бр. II, Лесковац 1962.
- В. М. Николић, *Стари Пирот*, Пирот 1974.
- И. Николић, *Телефер црквене општине у Пироту (1834–1872)*, Историјски часопис, књ. XII–XIII, Београд 1961–1962.
- С. Новаковић, *Устанак на дахије 1804*, Београд 1904.

- С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Београд 1904.
- О. Nuri, А. Refik, *Abdülhamid-i Sani ve devr-i saltanatı: hayat-i hususiye ve siyasisesi*, İstanbul 1327 [1911].
- R. Overy, *A History of War in 100 Battles*, New York [NY] 2014.
- Од једног Србина, *Србија по бомбардовању Београда*, Београд 1862.
- О. М. Окау, *Bayatlı, Yahya Kemal*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, с. 6, Ankara 1992.
- П. Опачић, С. Скоко, С. Вукчевић, С. Ратковић-Костић, *Битке и бојеви у Српско-турском и Црногорско-турском рату 1876–1878. и у Српско-бугарском рату 1885*, књ. II, Београд 1998.
- Орао. Велики илустровани календар за 1879*, Нови Сад 1878.
- И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004.
- I. Ortaylı, *From the ottoman experiment in local government to the first constitutional parliament of 1876–77*, The Turkish yearbook of International Relations, vol. XXI, Ankara 1982.
- I. Ortaylı, *Ottoman family law and the state in the nineteenth century*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, s. 1, Ankara 1990.
- I. Ortajlı, *Drukčije razumijevanje Osmanlija*, Sarajevo 2009.
- М. Özcan, *Çapanoğulları*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, с. 8, Istanbul 1993.
- Н. Özoğlu, *Kurdish Notables and the Ottoman state. Evolving Identities. Competing Loyalties and Shifting Boundaries*, Albany [NY] 2004.
- А. F. Örenç, *Albanian soldiers in the ottoman army during the Greek revolt at 1821*, The Balkans at a Crossroads: Evaluating Past, Reading Present, Imaging Future, vol. 2, editor Bekir Çınar, Tirana 2012.
- Б. Павићевић, В. Стојанчевић, С. Ратковић-Костић, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књ. I, Београд 1998.
- Д. М. Павловић, *Покрет у Босни и Албанији противу рефорама Махмуда II*, Београд 1913.
- М. Павловић, *Форсирана или аутономна модернизација? Османске реформе у XVIII веку у контексту европских утицаја*, Истраживања, бр. 22, Нови Сад 2011.
- İ. Pala, *Leşkofçalı Galib*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, с. 27, Ankara 2003.
- A. W. Palmer, *The Lands Between: A History of East-Central Europe Since the Congress of Vienna*, London 1970.
- Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794–1804*, Београд 1949.

- A. A. Paton, *Servia, the youngest member of the European family*, London 1845.
- M. V. Petrov, *Tanzimat for the Countryside: Midhat paša and the vilayet of Danube 1865–1868* [PhD dissertation, Department of the Near East studies of Princeton University], Princeton 2006.
- Ф. Петровић, *Ниш са својом прошлошћу*, Ниш 1892.
- С. С. Петровић, *Историја града Пирота*, приредила Борислава Лилић, Пирот 1996.
- Ж. Петровић, *Вук Караџић о Нишу и југоистоку Србије*, Зборник, бр. 3–4, Ниш 1987.
- M. Pinson, *Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period — The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)*, Middle Eastern Studies, vol. 11, no. 2, Oxford 1975.
- Н. Попов, *Србија и Русија. Од Кочине крајине до Св. Андрејевске скупштине*, св. III, Београд 1870.
- Ч. Попов, *Неке контроверзе о историји Првог српског устанка*, Зборник Матице српске за историју, бр. 69–70, Нови Сад 2004.
- Љ. Поповић, *Мемоарска грађа о Првом српском устанку. Казивање савременика о догађајима на Делиграду*, Пешчаник, бр. 4, Ниш 2006.
- Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић и буне у Турској 30-их и 40-их година 19. века*, Устанци и побуне у Турској у XIX веку, Зборник радова Филозофског факултета, уредник Радомир Виденовић, Ниш 2012.
- Ј. Продановић, *Станковић, Тодор*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. IV, Нови Сад – Сремски Карловци 2001.
- К. С. Протић, *Путовање кроз Србију 1719 и 1720 год.*, Отаџбина, бр. 22, св. 85, 86, 87, 88, Београд 1889.
- W. A. Phillips, *The war of Greek independence, 1821 to 1833*, London 1897.
- А. Раденић, *Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860*, Архивски преглед, бр. 1–2, Београд 1970.
- Н. В. Радосављевић, Мирјана О. Маринковић, *Једна османска наредба о војном уништењу Србије из 1807. године*, Истраживања, бр. 23, Нови Сад 2012.
- М. П. Радусиновић, *Бланкијево предавање о Србији публиковано у 'Москвитјанину' 1842. године*, Зборник Матице српске за историју, бр. 74, Нови Сад 2006.
- L. Ranke, *The history of Servia and the servian revolution*, London 1853.
- Л. Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892.
- М. Ранђеловић, *Беле-куле у војној традицији туранских народа*, Зборник, бр. 16–17, Ниш 2008.

- М. Ранђеловић, *Ниш 1860. године – Садразамско време*, Пешчаник, бр. 8, Ниш 2010.
- М. Ракић, *Из Нове Србије*, Отаџбина, књ. 4, св. 13, 14, 15. и 16, Београд 1880.
- J. J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire. Prelude to collapse 1839–1878*, Stuttgart 2000.
- S. Rizaj, *Ustrojstvo niškog ejaleta*, Врањски гласник, бр. VI, Врање 1970.
- S. Rizaj, *Moderna osmanska vlast u vranjskoj i preševskoj kazi (1839–1912)*, Врањски гласник, књ. VII, Врање 1971.
- S. Rizaj, *Struktura stanovništva kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX stoleća*, Врањски гласник, књ. VIII, Врање 1972.
- S. Rizaj, *Upravno-političko i društveno-ekonomsko uređenje Dunavskog vilajeta – niškog sandžaka – u svetlosti osmanskih i engleskih izvora (1864–1878)*, Врањски гласник, књ. XII–XIII, Врање 1979.
- Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. I, Београд 1887.
- Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, књ. II, Београд 1898.
- Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, Београд 2008.
- М. Ристић, *Историја града Ниша*, Београд 1934.
- М. Ристић, *Вахрам*, Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937, Ниш 1937.
- F. S. Rodkey, *The Turco-Egyptian question in the relations of England, France, and Russia 1832–1841*, Urbana 1924.
- E. L. Rogan, *The Arabs: a history*, London 2009.
- Rumeli eyaleti (1514–1550)*, Ankara 2013.
- S. G. B. St. Clair, C. A. Brophy, *Twelve years' study of the Eastern question in Bulgaria*, London 1877.
- M. S. Saracoglu, *Letters from Vidin: A study of ottoman governmentality and politics of local administration 1864–1877* [dissertation, Graduate school of Ohio State University], Columbus [OH] 2007.
- İ. Satış, *Kudüş mutasarrıfları (1841–1902)*, Tarih İncelemeleri Dergisi, s. XXX/2, Izmir 2015.
- R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe: 1789–1914*, Cambridge 1945.
- R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone & the Eastern Question*, London – New York, 2006.
- Д. Симоновић, *Заплање*, Ниш–Београд 1982.

- Д. Симоновић, *Заплање у устанку југоисточне Србије 1841. године*, Зборник, бр. 8, Ниш 1992.
- М. В. Synge, *The Story of the World. The Growth of The British Empire*, b. V, New York 2007.
- J. H. Skene, *The Danubian principalities, the frontier lands of the Christian and the Turk*, vol. II, London 1854.
- J. H. Skene, *The Three Eras of Ottoman History*, London MDCCCLI
- Службени гласник БиХ, бр. 84, Сарајево 2005.
- Љ. Соколовић, *Паре из Менафи-сандука за нишку гимназију и водовод*, Нишки весник, бр. 19, Ниш 2002.
- S. A. Somel, *Ottoman Islamic education in the Balkans in the nineteenth century*, Islamic studies, vol. 36 no. 2/3, Islamabad 1997.
- S. A. Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839–1908: Islamization, autocracy, and discipline*, Leiden–Boston–Köln 2001.
- S. A. Somel, *The A to Z of the Ottoman Empire*, Lanham–Toronto–Plymouth 2010.
- S. A. Somel, *Historical dictionary of the Ottoman Empire*, Lanham–Maryland–Oxford 2003.
- М. Спирић, *Историја Алексинца и околине до краја прве владавине кнеза Милоша*, Алексинач 1995.
- С. М. Димитријевић, *Споменица нишке Саборне цркве*, Ниш 1894.
- М. Спремић, *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005.
- Т. П. Станковић, *Како се године 1871 у Призрену основао турско-српски лист „Призрен”*, Годишњица Николе Чупића, књ. XIII, Београд 1893.
- В. Станојевић, *Историја српског војног санитета*, Београд 1992.
- С. В. Станојевић, *Бели Брег (Алексинач)*, Београд 2009.
- М. Стевановић, *Други српски устанак*, Горњи Милановац 1990.
- Р. Стојановић, *Утемељивач нишке просвете и препорода српске школе*, Нишки весник, бр. 2, Ниш 2000.
- В. Стојанчевић, *Административно и војно-полицијско уређење српско-турске границе за време прве владе кнеза Милоша*, Историјски гласник, бр. 3–4, Београд 1951.
- В. Стојанчевић, *Кнез Милош и заштита српске границе за време епидемије куге у Турској 1836–1838. године*, Историјски гласник, бр. 1–4, Београд 1952.

- В. Стојанчевић, *Народноослободилачки покрет у нишком крају 1833 и 1834/5 год.*, Историјски часопис, књ. V, Београд 1955.
- В. Стојанчевић, *Источна Србија у периоду турске окупације 1813–1832 год.*, Историјски часопис, књ. VI, Београд 1956.
- В. Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833–1838*, Београд 1957.
- В. Стојанчевић, *Политички погледи кнеза Милоша Обреновића*, Историјски часопис, књ. IX–X, Београд 1959.
- В. Стојанчевић, *Први српски устанак и лесковачки крај*, Лесковачки зборник, бр. II, Лесковац 1962.
- В. Стојанчевић, *Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти*, Лесковачки зборник, бр. III, Лесковац 1963.
- В. Стојанчевић, *Једна обреновићевска завера против уставобранитељског режима*, Историјски часопис, књ. XIV–XV, Београд 1963–1965.
- В. Стојанчевић *Политичке и културне везе Србије и Београда са југословенским и балканским земљама и народима у првој половини XIX века*, Годишњак града Београда, књ. XV, Београд 1968.
- В. Стојанчевић, *Друштвени и економски положај српског становништва у лесковачкој нахији непосредно по угушењу устанка 1841. године*, Лесковачки зборник, бр. X, Лесковац 1970.
- В. Стојанчевић, *Судбина вођа Нишко-лесковачког устанка у Србији 1841/42. године*, Лесковачки зборник, бр. XI, Лесковац 1971.
- В. Стојанчевић, *Протокол избеглица из Србије у Земун 1813. године*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 8–9, Београд 1972.
- В. Стојанчевић, *Политички узроци променама становништва Београда и околине у време првог српског устанка*, Годишњак града Београда, књ. XX, Београд 1973.
- В. Стојанчевић, *Башкалфићева афера у западној Бугарској 1846. године*, Историјски часопис, књ. XX, Београд 1973.
- В. Стојанчевић, *Друштвени положај сељаштва у Нишком и Софијском санџаку уочи ослобођења 1877–1878. године*, Историјски часопис, бр. XXI, Београд 1974.
- В. Стојанчевић, *Друштвена и политичка карактеристика народних покрета у лесковачком крају у XIX веку до 1877*, Лесковачки зборник, бр. XVIII, Лесковац 1978.
- В. Стојанчевић, *Ратовање и преговори с Турцима 1815*, Историја српског народа, књ. V/1, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1981.

- В. Стојанчевић, *Друштвени и економски положај Срба у време грчког устанка*, Историја српског народа, књ. V/1, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1981.
- В. Стојанчевић, *Односи с Турском до 1830. Ослањање на Русију*, Историја српског народа, књ. V/1, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1981.
- В. Стојанчевић, *Јашар-пашини прогони Срба у приштинском санџаку*, Историја српског народа, књ. V/1, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1981.
- В. Стојанчевић, *Велики народни устанак Срба у Турској 1841.*, Историја српског народа, књ. V/1, уредник Владимир Стојанчевић, Београд 1981.
- В. Стојанчевић, *Административне прилике у Нишком санџаку*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- В. Стојанчевић, *Град и његово становништво*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- В. Стојанчевић, *Ниш у време српских устанака 1804–1815*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- В. Стојанчевић, *Глуво доба Ниша 1821–1830*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- В. Стојанчевић, *Период великих буна и устанака 1830–1841*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- В. Стојанчевић, *Период турских репресија 1841–1860.*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- В. Стојанчевић, *Формирање старије етничке структуре вароши Ниша (крајем XVIII до половине XIX века)*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- В. Стојанчевић, *Етничке лимитрофне зоне Србије у првој половини XIX века*, Историјски часопис, књ. XXIX–XXX, Београд 1983.
- В. Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804–1878)*, Лесковац 1987.
- В. Стојанчевић, *Српско-турски односи у 1811. години*, Историјски часопис, књ. XXXIII, Београд 1986.
- В. Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, Београд 1966.
- В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад 1994.
- В. Стојанчевић, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815–1839*, Београд 1995.
- В. Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804–1878)*, Ниш 1996.

- В. Стојанчевић, *Историја и политика у прошлости Рашке области, око средине XIX века*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 29–30, Београд 1995–1996.
- В. Стојанчевић, *Историјска прошлост крајева југоисточне Србије у периоду српске националне револуције 1804–1878. године*, уредник Бојана Димитријевић, Ниш 2014.
- С. Стојичић, *Уставни развитак Србије XIX и почетком XX века (1804–1918)*, Нишки зборник, бр. 17, Ниш 1989.
- Д. Страњковић, *Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844–1858. године*, Београд 1936.
- S. J. Shaw, *Between Old and New: the Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789–1807*, Cambridge [MA] 1971.
- S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, Cambridge 1977.
- H. Temperley, *England and the Near East. The Crimea*, London – New York – Toronto 1936.
- H. F. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey*, vol. 1, London 1869.
- Д. Трајковић, *Становништво лесковачког краја. Од насељавања до 1941. године*, Лесковачки зборник, бр. II, Лесковац 1962.
- Д. Трајковић, *Око Лесковачког закона од 27. зилкаде 1275. године*, Лесковачки зборник, бр. IV, Лесковац 1964.
- Р. Требјешанин, *Лесковачки кадилук од 1830–1842. године*, Лесковачки зборник, бр. XIII, Лесковац 1973.
- Р. Требјешанин, *Токови тензимата у лесковачкој нахији од 3. новембра 1839. г. до ослобођења 11. XII 1877. г.*, Лесковачки зборник, бр. XIV, Лесковац 1974.
- Р. Требјешанин, *Евстатије – последњи епископ пиротске епархије*, Пиротски зборник, бр. 7, Пирот 1975.
- Р. Требјешанин, *Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878*, Лесковачки зборник, бр. XXII, Лесковац 1982.
- Р. Требјешанин, *Црквени живот Срба у Лесковцу до краја XIX века*, Лесковачки зборник, бр. XXXI, Лесковац 1991.
- Р. Тричковић, *Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године*, Историјски часопис, бр. XVIII, Београд 1971.
- Р. Тричковић, *Битка за Ниш*, Историја Ниша, књ. I, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.

- Р. Тричковић, *Аустријанци у Нишу 1689–1690*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Р. Тричковић, *Од карловачког до пожаревачког мира (1699–1718)*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Р. Тричковић, *Обнова турске власти*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Р. Тричковић, *Ниш – средиште Румелије*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Р. Тричковић, *Грађење Хисара*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Р. Тричковић, *Изградња Тврђаве*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Р. Тричковић, *Варош*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Р. Тричковић, *Предаја Ниша 1737*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Р. Тричковић, *Од београдског до свиштовског мира (1739–1791)*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Р. Тричковић, *Нишка митрополија у XVIII веку*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Р. Тричковић, *Ниш пред српски устанак*, Историја Ниша, књ. I, гл. уредник Даница Милић, Ниш 1983.
- Р. Тричковић, *Османска прича о одмазди у Нишу 1690. године*, Историјски часопис, књ. XLV–XLVI, Београд 2000.
- А. К. Tunçel, *Cumhuriyet idaresinin mali konulardaki hassasiyetine ilişkin Ziraat bankası örneği*, Journal of Life Economics, с. 3 s. 4, Çanakale 2016.
- F. S. Turhan, *The Rebellious Kapudan of Bosnia: Husein Kapüdan (1802–1834)*, Osmanlı Araştırmaları, s. 44, İstanbul 2014.
- F. S. Turhan, *The Ottoman empire and the Bosnian uprising: Janissaries, Modernisation and Rebellion in the Nineteenth Century*, London 2014.
- T. Thornton, *The present state in Turkey*, vol. I, London 1809.
- T. C. Ziraat bankası A. Ş., Annual report, Ankara 2003.
- J. Ћирић, *Села околине Ниша*, Зборник, бр. 3–4, Ниш 1987.

- J. Тирић, *Ислахана*, Нишки весник, бр. 5, Ниш 2000.
- В. Ђоровић, *Историја Срба*, Ниш 2004.
- M. A. Ubicini, *État présent de L'Empire Ottoman*, Paris 1876.
- M. Uyar, E. J. Erickson, *A Military History of the Ottomans. From Osman to Atatürk*, Santa Barbara – Denver – Oxford 2009.
- D. Urquhart, *The Military strength of Turkey*, London 1869.
- C. E. Farah, *The Sultan's Yemen: nineteenth-century challenges to Ottoman rule*, London – New York 2002.
- J. L. Farley, *Turks and Christians*, London 1876.
- C. V. Findley, *Mutaşarrıf*, The Encyclopaedia of Islam, vol. VII, Leiden – New York 1993.
- A. Фотић, *Између закона и његове примене*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, приредио Александар Фотић, Београд 2005.
- Д. Фундић, *Исмаил Кемал – преображај османског службеника у вођу албанског националног покрета*, Историјски часопис, бр. LXII, Београд 2013.
- J. Hammer, *Historija turskog osmanskog carstva*, knj. III, Zagreb 1979.
- Ş. M. Hanioglu, *A brief history of the Late Ottoman Empire*, Princeton 2008.
- M. Hanum, *Thirty years in the Harem*, London 1872.
- J. Хаџи Васиљевић, *Ка историји града Врања и његове околине*, Годишњица Николе Чупића, бр. XVI, Београд 1896.
- J. Хаџи Васиљевић, *Учитељ-Тасине песме*, Градина, год. I, Ниш 1900.
- J. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852.–1862.)*, Браство XV, Београд 1921.
- J. Хаџи Васиљевић, *Податци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827– 1860. год.*, Годишњица Николе Чупића, бр. XXXV, Београд 1923.
- J. Хаџи Васиљевић, *Јања Влајинац (1817–1902)*, Врањски гласник, бр. XXIX–XXX, Врање 1996/1997.
- J. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд 1928.
- S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, Sarajevo 1999.
- Б. Храбак, *Битолски сицили о Београду и ужој Србији (1607–1839)*, Годишњак града Београда, књ. XXV, Београд 1978.

- W. L. Cleveland, M. Bunton, *A history of Modern Middle East*, Philadelphia 2009.
- M. V. C. Collas, *La Turquie en 1864*, Paris 1864.
- В. Чубриловић, *Београд под Турцима 1813–1815*, Историја Београда, књ. II, гл. уредник Васа Чубриловић, Београд 1974.
- В. Чубриловић, *Одабрани историјски радови*, Београд 1983.
- D. Çakılcı, *Osmanlı-Avrupa Telgraf Hatlarında Sirbistan Emareti'nin Rolü*, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, s. 34, Ankara 2013.
- C. Çakır, *Abdülmecid*, Encyclopedia of Ottoman Empire, New York 2009.
- M. Çelik, *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's governorship in the Danube province (Tuna vilayeti), 1864–1868* [master's thesis, History department of Bilkent University], Ankara 2007.
- K. Džambazovski, *Novi prilozi istoriji kulturno-političkih odnosa makedonskog i srpskog naroda u XIX veku*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1, Beograd 1964.
- H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982.
- G. Šljivo, *Nemiri u Bosni u vrijeme namjesnikovanja Tahir-paše*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1–2, Beograd 1975.
- G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, Sarajevo 1977.

Веб линкови:

<http://kons.gov.ba/html/slike/1124959654.jpg>, посећен 18.11.2014.

Биографија аутора

Милан Ранђеловић је рођен 29. јуна 1981. године у Нишу, где је завршио основну школу и гимназију. Дипломирао је 2005. године на Филозофском факултету у Нишу, на Департману за историју. У периоду 2007–2009. године био је историчар Народног музеја у Нишу, а током 2011–2012. године сарадник на реализацији пројеката при Канцеларији за међународну сарадњу у области науке, образовања и културе (NIOSEC) у кабинету градоначелника Ниша. Стипендиста је Владе Републике Француске за усавршавање у промоцији локалне културно-историјске баштине (AVEC, 2008). Аутор је више научних радова о Нишу и јужној Србији у османском периоду, приређивач серије историографских зборника „Записи о Нишу” и учесник неколико домаћих и међународних пројеката везаних за промоцију науке и културно-историјске баштине.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Милан Н. Ранђеловић

Број индекса 15056/д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У НИШУ У XIX ВЕКУ У ВРЕМЕ ОСМАНСКЕ УПРАВЕ:

АРХИВИСТИЧКО-ДОКУМЕНТАЛИСТИЧКИ ПРИСТУП

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 15.1.2021.

Милан Ранђеловић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Милан Н. Ранђеловић

Број индекса 15056/д

Студијски програм студије културе

Наслов рада КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У НИШУ У XIX ВЕКУ У ВРЕМЕ ОСМАНСКЕ
УПРАВЕ: АРХИВИСТИЧКО-ДОКУМЕНТАЛИСТИЧКИ ПРИСТУП

Ментор проф. др Бојан Ђорђевић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 15.1.2021.

Милан Ранђеловић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У НИШУ У XIX ВЕКУ У ВРЕМЕ ОСМАНСКЕ УПРАВЕ:

АРХИВИСТИЧКО-ДОКУМЕНТАЛИСТИЧКИ ПРИСТУП

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
- ③ Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 15.1.2021.

Милан Ранђеновић